

Aranyozás

Tanulmányok

Korompay H. János hatvanadik születésnapjára

ARANYOZÁS

Tanulmányok

Korompay H. János hatvanadik születésnapjára

szerkesztette
Fórizs Gergely

rec.iti
Budapest • 2009

A kötet megjelenését
az MTA Irodalomtudományi Intézete támogatta

© szerzők, 2009

ISBN 978-963-7341-84-7

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Tördelte Hegedüs Béla

✻ X_YTEX & LINUX (L) LIBERTINE & L_AT_EX ✻

TARTALOM

DÁVIDHÁZI PÉTER	
Köszöntő	
Korompay H. János 60. születésnapjára	7
KOROMPAY KLÁRA	
<i>Ír és olvas</i>	
Két ige jelentéstörténetéből	9
TÜSKÉS GÁBOR	
A költő és hadvezér Zrínyi Miklós ikonográfiája a 17. században	18
DEBRECZENI ATTILA	
Zrínyi és Gyöngyösi jelentőségének megítélése a <i>Magyar Museum</i> körében	26
PENKE OLGA	
A levélműfaj szerepe Bessenyei első alkotói korszakában	35
BÍRÓ FERENC	
Kazinczy neológiájának első időszakáról	45
FÓRIZS GERGELY	
Berzsenyi és a Magyar Tudós Társaság	53
VÖLGYESI ORSOLYA	
Kuthy Lajos válópere	71
HITES SÁNDOR	
Jövőpolitika	
A történelmi felelősségről	81
TARJÁNYI ESZTER	
<i>Szózat- és Hymnus</i> -paródiák a XIX. század közepén	88
MARGÓCSY ISTVÁN	
Petőfi és Hiador	97
SZILÁGYI MÁRTON	
Arany János <i>Elveszett alkotmányának</i> korabeli politikai kontextusa	104
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Arany János egy szalontai olvasmánya, a <i>Henriás</i>	116
T. ERDÉLYI ILONA	
Két rendhagyó biedermeier családi vers	
(Erdélyi János: <i>Családi kép</i> és Arany János: <i>Családi kör</i>)	122

MEZEI MÁRTA	
„Mintha”	
Egy Arany-verssor jelentésrétegeiről	132
EISEMANN GYÖRGY	
Későromantikus műfaji ötvözetek Arany János lírájában	
Vallomás és üzenet (dalszerű episztola), emlékezet és megszólítás	
(elégikus óda)	136
<u>KERÉNYI FERENC</u>	
A Petőfi-kultusz jelei Arany János kései lírájában	142
HÁSZ-FEHÉR KATALIN	
Arany János széljegyzetei Toldy Ferenc munkájában	
Mutatvány az Arany kritikai kiadás készülő kötetéből	144
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz	
K. R. gyűjteménye	180
ÚJ IMRE ATTILA	
Két Gyulai Pálnak szóló levél az Arany János-gyűjteményből	202
BÓDYNÉ MÁRKUS ROZÁLIA	
Dux Adolf és Neustadt Adolf bécsi kapcsolatai	
Ludwig August Franklhoz írt leveleik tükrében	208
KICZENKO JUDIT	
Fiúk az apák árnyékában	
Új nemzedék, egy antológia az 1870-es években	221
DÁVIDHÁZI PÉTER	
„Semmi előzetes ellenszenvet”	
Horváth János és az elfogulatlanság eszménye	234
S. VARGA PÁL	
Horváth János <i>Fejlődéstörténetének örökségéről</i>	270
KELEVÉZ ÁGNES	
A hóra-énekektől Longfellow-ig	
Babits <i>Golgotai csárdájának</i> keletkezéstörténetéhez	282
SZABÓ G. ZOLTÁN	
Voltaképpen mit is írt a költő?	
Néhány megjegyzés a tudományos szövegkiadások minéműségéhez	291
GEROLD LÁSZLÓ	
Bánk bán-átirat szórópisztollyal	
Nagy András: <i>Biberách (Másfél tucat szemtelen közjáték Katona</i>	
<i>drámájához)</i>	298
Korompay H. János műveinek bibliográfiája	303

DÁVIDHÁZI PÉTER

Köszöntő

Korompay H. János 60. születésnapjára

Jelképnek is elgondolkoztató, s illik e szép alkalomhoz, hogy a magyarban *felköszönteni* és *megköszönni* egy tőről származnak. Köszöntőm köszönetmondás. Hálás vagyok, nemcsak azért, amit egyetemi éveink óta személyesen kaphattam barátomtól, hanem az egykor alig remélt örömért, hogy láthatom töretlenül kibontakozni életét és munkáit. Mindannyian, akik közelebről ismerhetjük, emlékszünk a lassan két évtizeddel ezelőtti válságra, amikor lélegzet-visszafojtva vártuk három egymást követő agyműtétje eredményét. Utólag már sokan bevallhatjuk, mennyire féltünk s féltettük attól, hogy derékba törik pályafutása, első könyvét (*Műfordítás és líraszemlélet: Egy félszázad magyar Baudelaire-értelmezései*, 1988) nem követik újabb művek, sőt talán őt magát is elveszítjük. Már az egyetemen felnéztem rá mint egy évfolyammal fölöttem járó (bár csak pár héttel idősebb) tekintélyre, de ekkor, a kórházban tanultam meg igazán tisztelni: bámulatosan derűs nyugalommal viselte ismétlődő megpróbáltatásait. Máig látom gézturbánba bugyolált fejjel, amint erejéből még arra is futja, hogy betegtársai-ban tartsa a lelket. „Ez volt az én amerikai utam” – tréfálkozott később, ellenállhatatlan szójátékkal, merthogy az Amerikai úti idegsebészetten operálták. Amikor onnan (ma is megkönnyebbülés leírni) *visszajött*, mintha kikezdzhetetlenebb biztonságérzettel, pontosabb irányérzékkel, a fontos és lényegtelen szempontok elválasztásának csalthatatlannabb ösztönével folytatta volna mindazt, amit elkezdett. Mint aki megtudott valamit, s nem tévesztheti szem elől többé. Azóta nemcsak saját munkái készültek és készülnek el rendre, köztük hézagpótló korszak-monográfiája (*A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, 1998), hanem átvette a Sáfrán Györgyi halála óta gazdátlan maradt *Arany János Összes Művei* kritikai kiadás szerkesztését, megszervezte új munkatársi gárdáját, a sorozat XVII. köteteként sajtó alá rendezte a levelezés 1857-től 1861-ig tartó szakaszát, mely 2004-ben megjelent, s már előkészületben a többi. Nehéz körülmények közt leletmentő expedíciókat vezetett Szalontára, hogy lefényképezzék Arany széljegyzeteit, s ugyanott 1999-ben fontos konferenciát szervezett a Csonka-toronybeli Arany János Múzeum centenáriumára, anyagát kötetben is közlé téve (*A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, 2002). Mindezek mellett kezdettől nagyszabású szövegkiadói munkát végez elődei hagyatékának gondos sáfaraként, legyen az a nagy példakép: Horváth János posztumusz műveinek, majd egész életműsorozatának megjelentetése, Korompay Bertalan néprajzi és irodalmi tanulmányainak, Fest Imre emlékiratainak, vagy (Czigány Lóránttal közösen szerkesztve) a kiváló anglista Fest Sándor összegyűjtött írásainak sajtó alá rendezése. Akik a közelében dolgozhatunk, s egy-egy értekezlet után megkapjuk tőle az épp megtárgyalt szövegünkre vonat-

kozó megjegyzéseinek listáját, vagy a témánkhoz olvasmányai közben talált adalékot, rácsodálkozhatunk a kapott papírszelet spontán írásfolyamatra valló, mégis letisztultan harmonikus elrendezésére, s a gyönyörű kézírást olvasva az adott téma szakkérdésein túl hálásan eltűnődhetünk az önzetlen segítőkészség rejtett, szinte nem is ebből a világból érkező üzenetén. Mit kívánhatok neki 60. születésnapján? „Hol, mit kezdem, abban véget...” vágyakozott a mindkettőnknek legkedvesebb magyar klasszikus, aki úgy érezte, sok munkája maradt „félbe’-szerbe”, végül azonban megadatott neki, hogy a számára legfontosabbat, a Toldi-trilógiát befejezhesse, s fellélegezve odaírhatta a végére, „Csak ez egy munkámmal igazán tartoztam.” Ezt szeretném Jánosunknak is: hogy bírja erővel, nemcsak az Arany-összkiadás befejezését, hanem sikerüljön megvalósítania legdédélgettebb terveit, megírnia Horváth János életrajzát és a pálya végére tartogatott monográfiát Arany költészetéről. Közben (ha magamnak is kérhetek) még minél többet dolgozhassunk egymás mellett a kéziratárban.

Ír és olvas

Két ige jelentéstörténetéből

Írni-olvasni tudó világunkban a két ige kölcsönösen felidézi egymást, úgyszólván elválaszthatatlanok. De vajon honnan indult ezek története a magyarban? Milyen távlatok nyílnak a távolabbi múlt felé, milyen irányok bontakoznak ki a nyelvtörténet folyamán? Ha belegondolunk olyan közkeletű szavakba, mint a *felolvas* és *leolvas*, *kiolvas* és *beolvas*, *megolvas* és *ráolvas*, vagy olyan ritkább, de ismert kifejezésekbe, mint az *írásos hímzés* vagy a régi *képiró*, rögtön érzékelhetjük a jelentéseknek azt a sűrű szövevényét, mely mindkét igét körülveszi. Ezek közül egyesek hosszabb részlettanulmányokat érdemelnének, nemcsak az írás- és olvasástörténet fényében, hanem különböző társtudományok (néprajz, művészettörténet) bevonásával is. E rövid írás elsősorban arra a kérdésre keres választ, hogy a két szó etimológiája és szótörténeti adatai alapján milyen kép rajzolódik ki korai használatukra nézve, különös tekintettel azokra a hajdan meghatározó szerepet játszó jelentésekre, melyek azóta többé-kevésbé háttérbe szorultak. A korszakok közül főként az ősmagyar és ómagyar kor kerül a figyelem középpontjába. A források köre a történeti és etimológiai szótárakra, különféle nyelvemlékes adatokra, valamint egyes tájszótárakra és értelmező szótárakra is kiterjed.

A két szó eredete, az írástörténeti háttér

Az *ír* és az *olvas* minden valószínűség szerint más-más korban, más-más művelődési körülmények között jelent meg nyelvünkben.

A kettő közül alighanem az *olvas* a korábbi. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*¹ bizonytalan eredetűnek tartja, s alapszavát (**luke-*) a finnugor, esetleg az uráli együttélés korából származtatja. (Az egyeztetés gyenge pontját a hangalaki problémák jelentik.) A szóvégi *-s* magyar gyakorító képző. A rokon nyelvi megfelelők széles körében leggyakrabban 'számol', 'olvas', 'szám', 'tíz' jelentésekkel találkozunk; ezek alapján a hajdani jelentés 'számol', illetőleg 'szám' lehetett. A 'számol' → 'olvas' változás valamennyi finnugor nyelvben lezajlott. A szótár szerint ez utóbbit „az írott szöveg betűinek egyenkénti számbavétele magyarázza”. Hasonló irányú jelentés-elmozdulásra más nyelvek példáját is idézi (latin, német, orosz). A fentiekhez hozzáfűzhetjük azt a művelődéstörténeti ténytet, hogy a betűk és a számok összefüggése több kultúrában megfigyelhető: a héberben minden betűnek számértéke is van; a római számok rendszere betűk értelmezésére is épült; stb.

¹ BENKŐ Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–III., Bp., Akadémiai, 1967–1976.

A rokon nyelvi adatokra visszatérve figyelmet érdemel még néhány szórványos, ám annál érdekesebb jelentés: az észten ’történet, elbeszélés, dal’, továbbá ’elmond, felmond’, egy lapp nyelvjárásban: ’hírt hoz’.

A fent idézett alapnyelvi tő mellett az újabb szakirodalom egy ótörök ige hatását is kiemeli, mely az előbbinek az alakulását befolyásolhatta. E török szó megfelelője kimutatható a csuvasból és a csagatájból, ’olvas’, illetőleg ’hív’ jelentésben.²

Az etimológiai háttér e vázlatos bemutatása után önként felvetődik a következő kérdés: művelődéstörténeti szempontból elképzelhető-e egyáltalán a mai ’olvas’ jelentés visszavetítése a rokon nyelvi együttélés korába? Ha tekintetbe vesszük, hogy a Kr. e. 4–2. évezredben (azaz nyelvcsaládunk szempontjából a finnugor és az ugor korban) az írás ismerete az egész emberiség viszonylatában is csak néhány kultúra kivételes jellegzetessége volt (vö. mezopotámiai ékírás, kínai írás, egyiptomi hieroglifák, protosínai alfabetikus írás), akkor nyilvánvaló, hogy a magyarság szempontjából az írásrendszerekkel való találkozás korát ennél későbbre kell tenni, s ennek keretét az ősmagyar kori művelődési hatások adhatják meg.

Az *ír* ige megjelenése pontosan ebbe a keretbe illeszkedik bele. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint az *ír* csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, azaz honfoglalás előtti átvétel. Az átadó nyelvi jelentés így körvonalazható: ’vonalat húz, fest, ír’.³ Az etimológiai irodalom azóta (a fenti mellett) egy újabb eredeztetési lehetőséget is számon tart: eszerint az *ír* egy uráli tővel egyeztethető, melynek származékai az *irt* és az *arat*. A tő eredeti jelentése ’vág, darabol’ lehetett; az említett *-t* képzős származékok szóhasadással különültek el egymástól.⁴ A ’bevagdál’ jelentésű *irdal* igét (vö. halat, húst, szalonnát sütés előtt bevagdál) a szakirodalom a fenti elemekből származtatja, vagy a török, vagy az uráli tőhöz kapcsolva azt.

Mindezek a kérdések a magyar írástörténet sűrűjébe vezetnek. Mikorra tehetők a kezdetek? Hogyan körvonalazhatók az előzmények? Azt a tényt, hogy írásbeliséggel a nomád népek körében is számolni lehet, sokféle régészeti lelet igazolja.⁵ A magyar őstörténet szempontjából különösen kiemelendő a Kazár Birodalommal való kapcsolat, amely az írásrendszerekkel való találkozások tekintetében is meghatározó szerepű lehetett. Ha számolunk azzal, hogy vallási téren itt a 8. századtól egyszerre van jelen a

² RÉDEI Károly, *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*, Bp., Akadémiai, 1986–1988. [a továbbiakban: RÉDEI 1986–1988]; BENKŐ Loránd (főszerk.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Bp., Akadémiai, 1993–1995. [BENKŐ 1993–1995]; ZAICZ Gábor (főszerk.), *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*, Bp., Tinta, 2006. [ZAICZ 2006]

³ Erről részletesebben: LIGETI Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Bp., Akadémiai, 1986, 262–263; itt a ’karcol’ és a ’rovást ró’ összefüggése is megjelenik.

⁴ RÉDEI 1986–1988, BENKŐ 1993–1995, ZAICZ 2006.

⁵ GYÖRFFY György – HARMATTA János, *Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében = Honfoglalás és nyelvészet*, szerk. KOVÁCS László és VESZPRÉMY László, Bp., Balassi, 1997, 145–162.

kereszténység, melyet egy bizánci püspökség képvisel, az iszlám, melyet mecset és iskolák jeleznek, és a zsidó vallás, melyet a kazár vezető réteg tudatos döntéssel választ, akkor mindez azt is jelenti, hogy a három monoteista vallás révén három írásrendszer: a héber, a görög és az arab is megjelent a birodalomban. Nem is szólva arról, hogy ugyanitt rovásírással, sőt később glagolita, majd cirill írással is találkozni lehetett. A 8–9. század folyamán az ebben a körben élő magyarság eszerint legalábbis ízelítőt kapott az írásbeliség változatos világából.

De ennél minden bizonnyal többről van szó. A honfoglalás előtti magyar nyelv szempontjából az ótörök hatás meghatározó szerepű. Ekkor kerül be nyelvünkbe az a mintegy 300 jövevényszó, melynek Kosztolányi állított halhatatlan emléket az *Esti Kornél* hetedik fejezetében, a török lánynak, Kücsüknek szóló udvarlás fordulataiban: „Érted-e, ha ezt mondom: *gyűrű, gyűszű, búza, bor?* Már hogyne értenéd, hiszen ezek a ti szavaitok, s a betű is, az írás is, amelyből élek.” Ha számolunk azzal, hogy a *betű* és az *ír* valóban ótörök eredetű, akkor a szókincs tanúsága közvetlenül átvezet az írástörténet egy igen fontos és szerteágazó kérdéskörének, a székely rovásírás eredetének a világába. Ennek kapcsán itt csak a legátfogóbb elemek felvillantására vállalkozhatunk: ez az írásrendszer a kelet-európai rovásírások közé tartozik; keletkezéstörténetileg elsősorban türk változatokkal hozható összefüggésbe; története során pedig feltehetőleg szláv, illetőleg görög elemekkel is bővült. Mindezek alapján keletkezése legnagyobb valószínűséggel a 9–10. századra, tehát a honfoglalás körüli időszakra tehető. Idézem Róna-Tas András idevágó lapidáris megállapítását: „annyi bizonyos, hogy az államalapítás és a latin ábécé átvétele előtt a magyarság már saját írással rendelkezett”.⁶

Kik voltak az akkori írástudók? Milyen célokra használták az írást? Milyen körű lehetett ennek a használata? Tekintettel arra, hogy a biztosan magyar (és jól datálható) emlékek több évszázaddal későbbiek, a kezdetekre nézve több a kérdés, mint a bizonyosság.

Mit jelentett az ómagyar korban az olvas?

A korábban jelzett etimológia alapján a szó mai jelentésének az előzménye a 'számol' volt. Ez búvópatakszerűen voltaképpen a mai napig fennmaradt. Erről tanúskodik a *megolvassa a pénzt* kifejezés; ezt mutatja az a tartalmi rokonság is, mely a *kiszámoló* és a *kiolvasó* között van. Ugyancsak figyelmet érdemel a *leolvas* igének számokhoz fűződő használata (számháború során, vagy villanyóra leolvasásakor). Több vidék nyelvjárásában az *olvas* fejezi ki azt, amit máshol a *számít*: „Nem *olvas* a kösztünk” – idézi a *Magyar tájszótár*⁷ Szeged vidékéről, a következő értelmezéssel: 'nem számít az köztünk, nem tesz ki köztünk egy ember-számot'. Hasonló adatot közöl az *Új magyar*

⁶ RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép*, Bp., Balassi, 1996, 340.

⁷ SZINNYEI József, *Magyar tájszótár I–II.*, Bp., Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1893–1901.

tájszótár is⁸ Hódmezővásárhelyről: „A të szavad nem *olvas*”. Valamennyi idetartozó elem közül a legérdekesebb, s Sylvester megfontolásai miatt az irodalomtörténet számára is legtanulságosabb a máig élő *olvasó* (ismertebb nevén a *rózsafüzér*): „zsinórra fűzött gyöngyszerű szemekből álló füzér az elmondott imák számolására (r. k.)”.⁹ (Fontos jelezni, hogy ennek mágikus használata is kialakult.) Apró adalék – a katolikus *olvasó*hoz kapcsolódva – a „tréfás” minősítésű *kálvinista olvasó* (‘pénz’), melynek meglétét a *Magyar tájszótár* és az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* adatai jelzik, az utóbbiak 1788-tól.¹⁰

Ha az ómagyar kor felé fordítjuk figyelmünket, mind a mai jelentéssel, mind a ’számol’ meglétével egyaránt találkozhatunk, csak más-más művelődési körben. Induljunk ki a maiból. A szó legkorábbi ismert adata már ezt mutatja, a Jókai-kódex 2. lapján (a *Longus* helyett tévesen *Legimus*nak olvasott szó fordításaként): „*Olvassuk*, hogy néki [némelyikük] szól vala Istenvel”.¹¹ Kódexek egész sorából adatható ez a közkeletű jelentés: Margit-legenda 13: „*Olvas vala* zsoldárt”; Virginia-kódex 131: „Az mely szenteknek életét *olvassátok*, azokat kövessétek”; Vitkovics-kódex 47: „Holott az asztalra *olvasnak* [ebéd fölött]”; stb. A példákból kitűnik, hogy az *olvas* természetesen éppúgy jelenthetett hangos felolvasást, mint egy szöveg tartalmának olvasás útján való felfogását. Finom distinkciót mutat e tekintetben a Bécsi kódex (141): „valaki ez írást *megolvasandja* és ő magyarátját énnekem megjelentendi, bársonnyal ruháztatik”. Dániel próféta könyvének arról a jelenetéről van itt szó, amikor a falon megjelenő rejtélyes írást (a „Mene Tekel”-t) kell egyrészt hangzó szöveggé alakítani, másrészt annak értelmét megfejteni. Az, hogy a mai jelentést ilyen mértékben kódex-példák képviselik, korántsem meglepő: mindez a kolostori irodalom világához kapcsolódik, s annak sajátos, szűk olvasóközönségére utal.¹²

Ugyanebben a korban viszont a más típusú nyelvemlékek (szójegyzékek, glosszák, oklevelek) egyértelműen a ’számol’-lal kapcsolatos jelentést állítják előtérbe. A Schlägli szójegyzék (1405 k.) *pénzolásos táblát* említi,¹³ a *Magyar oklevél-szótár* mindhárom adata a rózsafüzérre vonatkozik (vö. 1450 k.: „Duo Numeralia wlgo *oluasó*”),¹⁴ Murellius 1533-i *Lexicon*a is ez utóbbira („eyn korallen pater noster: *Oluaso*”), de mellette

⁸ B. LŐRINCZY Éva (főszerk.), *Új magyar tájszótár I–IV.*, Bp., Akadémiai, 1979–2002.

⁹ ORTUTAY Gyula (főszerk.), *Magyar néprajzi lexikon I–V.*, Bp., Akadémiai, 1977–1982.

¹⁰ SZABÓ T. Attila – VÁMSZER Márta – KÓSA Ferenc (szerk.), *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII.*, Bukarest–Budapest–Kolozsvár, Kriterion–Akadémiai–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1975–2005.

¹¹ Itt és a továbbiakban a régi magyar szövegekből vett idézeteket mai átírásban közöljük.

¹² Az olvasás módjairól: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei = Horváth János irodalomtörténeti munkái I.*, Bp., Osiris, 2005, 477–705, i. h.: 576–581.

¹³ BERRÁR Jolán és KÁROLY Sándor (szerk.), *Régi magyar glosszarium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Bp., Akadémiai, 1984. [BERRÁR–KÁROLY 1984]

¹⁴ SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula, *Magyar oklevél-szótár*, Bp., Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1902–1906.

számon tartja a *lecke-olvasót* is, a *Canonicus*, illetőleg a *Lector* megfelelőjeként.¹⁵ Az egyetlen régi családnévi előfordulás ismét a leggyakoribb jelentést őrzi: 1515: „Michael [*Olvasógyartha*] ’rózsafüzért készítő mesterember’.¹⁶

Itt érkezünk el Sylvesterhez. Az eddigiek háttérként szolgálhatnak ahhoz a különös tényhez, hogy ő – Horváth János megállapítása szerint – valóságos nyelvhelyességi szempontot érvényesít, amikor elvszerűen kerüli az *olvasó* szó használatát ’lector’ jelentésben.¹⁷ Nyomdásza, Abádi Benedek, az *Újtestamentum* végén nem az *olvasónak* kíván „isteni kedvet [kegyelmet]”, hanem annak, „az ki ezt olvassa”. Maga Sylvester pedig egy 1547-i, Nádasdy Tamáshoz intézett levelében kifejti (egy általa helytelennek tartott fordítás kapcsán), hogy miért kétértelmű az *olvasó*: templomban használt olvasót is jelent.

Bizonyos, hogy az akkori beszélők többsége számára főként azt jelentette. Ide kívánkozik egy számadat, Varjas Bélától,¹⁸ aki megpróbálta felmérni, hogy Hess András korában az ország három és fél milliós lakosságából hányan tudtak írni-olvasni. A válasz: 17.000-21.000 fő, azaz 5-6 ezrelék. Ez a szám a következő félszázad alatt legalábbis megkétszereződött.¹⁹ Valódi *olvasóközönség* kialakulására azonban csak ezután kerülhetett sor, nem kis részben a reformáció (és a vele kapcsolatos iskolarendszer) hatására.

Ír, fest, farag...

Az *ír* ige eredeti jelentése (a korábban idézett török etimológiának megfelelően) így jellemezhető: ’vonalat húz, fest, ír’. Ehhez az együtteshez ismét könnyen társíthatók más nyelvi analógiák: a kínaiiban például (mi sem természetesebb) a ’rajzol’ és az ’ír’ ugyanaz a szó; az ikonfestők világában ikon*írás*ról beszélnek; stb.

A középkori magyar adatok (akárcsak az *olvas* kapcsán) két irányban rendeződnek. Sokszorosan előfordul (különösen a kódexirodalomban) a ’scribo’ jelentés, vö. Müncheni kódex 8vb: „Júdeának Betlehemében, mert így vagon *írván*’; Virginia-kódex 18: „Egyik az atyafiak közül ... kívánja vala azt, hogy Szent Ferenc *írna* neki ennéhány igéket, önnön kezeivel, Úrnak mondásából”; stb. Ebben a körben külön kiemelendő az ’Írás’ jelentés, továbbá az alakuló (vagy talán már megszilárdult) *Szentírás* összetétel, vö. Domonkos-kódex 7: „adá teljességgel őmagát *szent írásnak* tudományára, tanolságára”.

¹⁵ BERRÁR-KÁROLY 1984.

¹⁶ KÁZMÉR Miklós, *Régi magyar családnevek szótára: XIV–XVII. század*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993. [KÁZMÉR 1993]

¹⁷ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében = Horváth János irodalomtörténeti munkái II.*, Bp., Osiris, 2006, 7–510, i. h.: 153, 155.

¹⁸ VARJAS Béla, *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű nyomtatványok = Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., Akadémiai, 1969, 79–128. [VARJAS 1969], i. h.: 89.

¹⁹ VARJAS 1969, 94.

Ugyanakkor az *ír* figuratív ábrázolásra is utal. Ezt mindennél világosabban jelzi, hogy még a kódexek nyelvéből is kimutatható ilyen irányú jelentése, nemegyszer a latin eredeti ellenében is. Nevezetes példa erre a Jókai-kódexben szereplő „Szent sebekről való csuda” (66), mely szerint egy konvent ebédlőházában „*megírták vala* Szent Ferencet szent sebeknek helyivel” („*depictus erat sanctus Franciscus cum sacris stigmatibus*”). Ugyanitt a „*nec in pictura videre*” megfelelője is: „sem *írásban* ötlet látnia”. Annál érdekesebb, hogy a történet folytatásában a fráter „néze Szent Ferencnek *képre*”; „kivájá az *képről* sebeknek jegyit, fesetékét és meszet es kivájá”. Az az *írás* tehát, amelyről itt szó esett, alighanem freskó volt... A szövegek mellett 16. századi szójegyzékek, szótárak is tanúsítják az *írás* 'kép' jelentését.²⁰

A „piktúra”-val való kapcsolatot azonban legnyomatékosabban a *képiró* foglalkozásnév jelzi. Már egy 1500 körüli latin–magyar szójegyzékben (*Ars Vitae*) ilyen kettősséggel találkozunk: *Scriptor: író, Pictor: képiró*.²¹ Több 16. századi szójegyzék, szótár mutatja ugyanezt a szembeállítását. A nevek világa különösen gazdag adatokkal szolgál. A *Magyar oklevél-szótár* tíz *Képiró* nevű személyt tart számon 1418 és 1523 között (1418: „Paulo dicto *Kepiro*”, 1464: Mathews *Keepyro* stb.). Hasonló képet tár elénk a *Régi magyar családnevek szótára*, valamint (mind személynévi, mind közszoói adatok sorával) az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Különösen érdekes a *képiró* és a *képfaragó* kettőssége: az előbbi festőre, az utóbbi szobrászra vonatkozott, mivel a *kép* szó mind síkbeli, mind térbeli alkotást jelölhetett. (Vö. a Szent László énekben: „*képed* fel-tötték az magas kőszálra.”) Marosi Ernő szerint²² a régi nyelvhasználatban a szó elsősorban a plasztikus ábrázolásra utalt; ezzel függ össze a „faragott képre” (azaz a bálványokra) vonatkozó ótestamentumi tilalom. E kérdéskörhöz kapcsolódik, hogy a *festő* foglalkozásnévre is vannak ugyan 15–16. századi személynévi adatok, ám a jelentés itt első helyen 'gyapjú-, posztó-, kelmefestő', s csak azután 'üveg-, képfestő'.²³ Másrészt az alkotások megnevezése kapcsán említést érdemel, hogy a ma használatos *festmény* szó első előfordulása 1786-ból való, a *szobor* viszont már Szenci Molnár Albert 1604-i szótárában jelen van.²⁴

Visszatérve az *ír*, *megír*, *írott*, *iratos* szavak közelebbi jelentésére, lássunk néhány jelzős főnevet a *Magyar nyelvtörténeti szótár*²⁵ anyagából. „Tinódi Sebestyén egy *iratos* házban lelte krónikáját” (Tinódi); „feji felé *írott* kopját feltétete” (Tinódi); „*iratos* festések” (Szenci Molnár Albert); „Nem azt mondod jó hajónak, melyet szépen *megírtak* és aranyztak” (Pázmány); „Úgy lépdegelsz, mint egy *iratos* páva” (Ádám). A sor még

²⁰ BERRÁR-KÁROLY 1984.

²¹ BERRÁR-KÁROLY 1984.

²² MAROSI Ernő, *Kép* = KÖSZEGHY Péter (főszerk.), *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, V., Bp., Balassi, 2006.

²³ KÁZMÉR 1993.

²⁴ BENKŐ 1967–1976.

²⁵ SZARVAS GÁBOR – SIMONYI Zsigmond, *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III.*, Bp., Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése, 1890–1893.

hosszan folytatható, vö. *iratos pajzs, palota, rézgomb, tábla* stb. Ezek együttese elsősorban arról győzheti meg az olvasót, hogy a 'fest', 'festett' jelentéskör – noha gyakorinak látszik – semmiképpen sem lehetett kizárólagos: az eseteiktől függően 'faragott', 'díszített', 'rajzos', esetleg 'tarka', 'cifra' értelmezést is kaphat a szó. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* például 'mintásan festett', 'virágosan festett' jelentésekkel is számol.

Ugyanezt az irizáló jelentésvilágot mutatja a fenti szavak máig élő tájnyelvi, nyelv-járási (sőt néha köznyelvi) használata is. Az *Új magyar tájszótár* és a *Néprajzi lexikon* tanúsága szerint a tárgyi kultúrának elsősorban a következő elemeivel kapcsolatban találkozunk az *ír* igével és családjával: 1. húsvéti tojás (vö. *írott tojás, írókés* 'kis csövel megtöltött pálca, melyet viaszba mártanak, s vele a mintát a húsvéti tojásra felviszik'); 2. hímzésfajta (vö. *ír* 'előrajzol', mégpedig hajdan tejes koromlébe mártott lúdtollal, *írás* 'előrajzolás', *írásos öltés* 'írás után varrt öltés', ami a kalotaszegi hímzések jellemzője; 3. cserépedények (vö. *ír* 'rárajzolt mintával díszít', *írókázás* 'a cserépedény leggyakoribb díszítőeljárása', *íróka* 'ennek eszköze: gömbölyded edény, csőszerű kiöntővel, mellyel a festéket a kívánt mintára juttatják', *írózó* 'cserépedényre díszítést, mintát festő asszony', *írófesték*. Különösen érdekesek azok a ritka adatok, amelyek a fafaragás világába is vezetnek. A Czuczor–Fogarasi szótárban²⁶ az *iratos* melléknév meghatározása a következő: „Mesterséges metszetekkel, rovatokkal czifrázott, ékesített vagy festékekkel rajzolt. *Iratos pálca, pipaszár, guzsaj. Iratos szoba.*” Érdemes ennek kapcsán visszautalni az etimológiai részben említett *irdal* 'bevagdal' igére, melyet (táji kötöttségű elemként) a *Magyar értelmező kéziszótár* is számon tart.²⁷ Erős a gyanúm, hogy az *Új magyar tájszótár* címszavai közül nemcsak az *irdaló* és az *irdalt*, hanem az *irdas, irdás*, sőt az *irdatlan* ('faragatlan') is ennek a családjába tartozik. Mivel ez a megfigyelés további részletezést kívánna, ezt az irányt éppen csak jelzem.

Az mindenesetre bizonyos, hogy az *ír* ige kapcsán a festésre, díszítésre, faragásra utaló jelentések meglepő továbbélésének lehetünk tanúi, egészen napjainkig.

Rejtelmes jelentések

Mindkét szó jelentés-szövevényében van néhány olyan szál, amely különösen messzire vezet, s valójában az emberi gondolkodás általános világában, illetőleg annak archaikus rétegeiben kaphat igazán értelmezést.

Befejezésként az *olvas* szó két ilyen jelentésére irányítanám a figyelmet.

Amikor olyan kifejezéseket használunk, mint: „*olvas* a másik gondolataiban”, vagy „*kiolvasta* az arckifejezéséből, hogy...”, akkor valójában az olvasásról mint értelmezésről beszélünk. (Vö. ezt egy közkeletű kifejezéssel: „az én *olvasatomban* ez azt jelenti, hogy...”) A történeti adatokban ez a jelentés természetesen csak egészen késői időktől

²⁶ CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára I–VI.*, Pest, Emich Gusztáv, ill. Bp., Athenaeum, 1862–1874.

²⁷ PUSZTAI Ferenc (főszerk.), *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Bp., Akadémiai, 2003.

mutatható ki. Még ennél is „fiatalabb” a *nyomolvasás* szó, melyet a készülő *Nagyszótár* csak 1928-tól tart számon.²⁸ Ugyanakkor maga a jelenség nyilvánvalón az emberiség őskorába nyúlik vissza, s például a halász-vadász finnugor társadalomban alapvető szerepű lehetett. A hóban kirajzolódó vadnyomok „olvasása” mi más lehetne, mint megfejtés, értelmezés? Abban a különös helyzetben vagyunk tehát, hogy ami egészen új, az valójában igen régi: az *olvas* kapcsán nemcsak az apró elemekből való összerakásra célszerű gondolni (vö. betűk összeolvasása), hanem az értelem-keresés örök emberi igényére is.

A másik idevágó elem a szócsalád egyik legkülönlegesebb tagja, a *ráolvasás*. Az, hogy maga a művelet a szó mágikus erejébe vetett hittel kapcsolatos, könnyen belátható. De vajon mi a háttere annak, hogy éppen az *olvas* utal (mégpedig régtől fogva) egy olyan jelenségre, amelynek jellegzetes megnyilvánulási formája a szóbeliség? Ha pedig így van, akkor a szó melyik jelentése szolgálhatott ehhez alapul? A kérdés részletes kibontását természetesen itt meg sem kísérelhetjük. Utalunk viszont néhány olyan mozzanatra, amely a ráolvasás-kutatás irodalmából szorosan idetartozik,²⁹ vagy egy-két korai szótörténeti adatból közvetlenül a szemünk elé tárul.

A ráolvasás „olyan keresztény és nem keresztény természetű, egyházon kívüli szóbeli tevékenység, amelynek természetfölötti, többnyire óvó és gyógyító hatást tulajdonítanak” – idézi Jacob Grimm máig érvényes meghatározását Pócs Éva.³⁰ Elemzéséből kiderül, hogy a profán és a vallásos szálak a középkor folyamán szorosan összefonódtak; ezzel összefüggésben bizonyos ráolvasásoknak írásos (nemegyszer latin) előzményei voltak, a szövegek továbbadásában pedig kéziratos receptkönyvek, varázskönyvek is fontos szerepet játszottak. A magyar nyelvemlékek körében (vö. *Bagonyai ráolvasás*, 1488) számos olyan szöveg van, amelyet egyházi könyv, kódex stb. őrzött meg. Ha ehhez hozzátesszük azt, hogy egyes ráolvasás-típusokban a számlálásnak (ezen belül például a visszafelé számlálásnak) milyen jelentősége van,³¹ akkor voltaképpen mind az ’olvas’, mind a ’számol’ értelmet kap a mágikus gyakorlatban. (A rokon nyelvi ’felmond’ ebben az összefüggésben szintén hangsúlyt kaphat.) Az új, sajátos jelentésnek persze ennél még sokkal több, gazdagabb rétege van.

Ezt már akkor is érzékelhetjük, ha szövegekörnyezetben látunk egy-két régi adatot. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1584-ből idézi a következőt (*reáolvas* alatt): „Ez asszony penig azt mondá, hogy: ...az gutának csak a szele érte, elmúlik, és reá tövé a kezét, és *reá olvasa*, füvet is küldött”. A jelentés-meghatározás: ’kuruzsló szavakkal gyógyít’. Az archaikus népi imádságok legősibb rétegéhez, a ráolvasásokhoz kapcsolód-

²⁸ Csengery Kinga szíves szóbeli közlése.

²⁹ Pócs Éva, *Szem meglátott, szív megvert: Magyar ráolvasások*, Bp., Helikon, 1986. [Pócs 1986]; Pócs Éva, *Ráolvasás* = VARGYAS Lajos (főszerk.), *Magyar néprajz V., Magyar népköltészet*, Bp., Akadémiai, 1988, 633–691.; Pócs Éva, *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*, L’Harmattan, 2002. [Pócs 2002]

³⁰ Pócs 2002, 176.

³¹ Pócs 1986, 127–133.

va (melyekből gazdag anyagot tár elénk a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kötet) megjelenik egy különös utalás 1629-ből, az evangélikus reformált egyház Pest megyei kánonjai között: „Senki beteg emberre se ne *olvasson*, se pedig czédulára írván nyakára kösse se vele meg ne etesse, mert az az Isten igéjének csak megcsúfolása”.³² Eszerint írásokat is használtak, nem is akármilyen módon, gyógyító céllal. Ehhez kapcsolódik Pócs Éva gyűjteményének egy beszédes alcíme: „Amulettszövegek, szövegamulettek”.³³

Azt, hogy mind az írásnak, mind az olvasásnak mindig új, néha váratlan funkciói alakulnak ki, a jelen írás is többszörösen megmutatta számomra, nem függetlenül az ünnepi alkalomtól. S ha már Baudelaire-év van, s az Olvasóra gondolunk (vö. *Au lecteur*), hadd jelenjen meg itt, ezúttal személyes értelmezéssel bővülve, a gazdag tartalmú, nevezetes megszólítás: „mon semblable, – mon frère!”

³² ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Harmadik, bővített kiadás, Pozsony, Kalligram, 1999, 108–109.

³³ Pócs 1986, 192.

A költő és hadvezér Zrínyi Miklós ikonográfiája a 17. században

A 16/17. század fordulója körül olyan neves külföldi mesterek foglalkoztak a magyarországi török harcok eseményeinek megörökítésével, mint például Bartolomäus Spranger, Georg Hoefnagel, Hans von Aachen és műhelye.¹ A 17. század első felében olyan nevek csatlakoztak hozzájuk, mint Pieter Rucholle, Tobias Bidenharter és Isaac Major, s ekkor megjelentek a magyarországi mesterek is. A század második feléből a török kiűzésével kapcsolatos ábrázolások mesterei közül Hans Rudolf Müller, Philipp Jakob Drentwett, Justus van der Nypoort, Bartholomäus Kilian, Jacob Hoffmann és Jacob Hermundt említhető példaként. A külföldi mesterek számához viszonyítva a török tematikával foglalkozó magyarországi művészek száma jóval alacsonyabb, s csak néhányat ismerünk név szerint.

A szigeti Zrínyi kizárólag posztumusz ikonográfiájával szemben a költő és hadvezér már nagyon korán és tudatosan élt a képi propaganda eszközeivel. Tisztában volt azzal, hogy a hozzáférés a személyek és események képéhez, a kép birtoklása fontos stratégiai kérdés, s tudatában volt Magyarország rossz nemzetközi hírének. Az ő korában, a 17. század közepén a török elleni küzdelem témája szinte minden világi és egyházi műfajban megjelent, s ekkor vált a család számára meghatározó jelentőségűvé a képzőművészet, az irodalom és a török elleni harc következetes összekapcsolása.² Péter öccsével közösen végrehajtott haditetteinek híre az 1640-es évek végétől együtt növekedett a velencei–török háború visszhangjával. Zrínyi 1663/64-ben ért pályája csúcsára, s a nemzetközi politikai diskurzus egyenrangú résztvevőjévé lépett elő. Hírneve is a tetőpontra hágott, s vetekedett dédapjával, azzal a különbséggel, hogy ő nem egyetlen harci tettével, hanem következetes törökellenes politikájával és győzelmek sorával vívta ki azt.³ Törökellenes koncepciója a részben saját maga által készítettet arcképeken, látképeken és csataképeken folyamatosan megjelent. A céljait elősegítő és a birodalmi segítségnyújtás érdekében nagy erővel folytatott írott és képi propagandát nagymértékben ösztönözte János Fülöp választófejedelem, a Rajnai Szövetség, XIV. Lajos és Come-

¹ Vö. GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti, 1986 [GALAVICS 1986], 27–76, 105–127. A tanulmány teljes, a két Zrínyi Miklós ikonográfiáját bemutató változata *A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai* címmel jelent meg (= *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 2007, 219–268. Németül: *Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi = Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hrsg. v. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009 [Frühe Neuzeit, 141], 319–387.)

² CENNERNÉ Wilhelmb Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, Bp., Balassi, 1997 [CENNERNÉ 1997], 18.

³ R. VÁRKONYI Ágnes, *Európa Zrínyije*, ItK, 1996, 1–39. [R. VÁRKONYI 1996]

nius amszterdami körének támogatása, továbbá a török háború által keltett izgalom és a háború magyar hadvezéréhez fűzött felfokozott várakozás. Ekkor szinte egész Európa a „Hungaria est propugnaculum Christianitatis” toposz változatait visszhangozta és kapcsolta össze Zrínyi nevével.

Első ismert portréja, Elias Widemann 1646-ben készült rézmetszete huszonhat éves korában ábrázolja.⁴ Már ezen a lapon – mely a vesztfáliai béketárgyalások idején született portrészorozatba illeszkedik – feltűnik a későbbi ikonográfia néhány visszatérő eleme, a dús hajzat, a bajusz, az egyenes orr és a nézővel szembeforduló nyílt tekintet, valamint a süveg és a magas nyakú gombos dolmány. A mellkép alatt Zrínyi első jelmondata olvasható: „Nemo me impune lacesset”. Hat év múlva Widemann ismét elkészítette Zrínyi mellképét.⁵ Ezen szembetűnő az arc keményebb, határozottabb karaktere, a harcias tekintet és a fejfedővel nem takart, dúsán leomló, göndör hajzat. A portré alatti mezőben a költő politikai, katonai és irodalmi ambícióit összegző új jelmondata olvasható, melyhez haláláig ragaszkodott, és amely számos grafikai portréján megjelenik: „Sors bona nihil aliud”. A lapnak számos későbbi grafikai és festmény változata ismert.

A két Widemann-portré közti időszakban, 1651-ben jelent meg a Zrínyi költői hírnevét megalapozó magyar nyelvű verseskötet, benne az *Obsidio Sigetiana* című, a szigeti Zrínyit Athleta Christiként ábrázoló hősi eposzsal, címlapján a költőt hajósként ábrázoló allegorikus rézmetszettel. A Bécsben élő horvát rézmetsző, Georgius Subarich által készített kompozíció kiemelt helyen áll a 17. század közepén keletkezett és a török elleni harcot hirdető műalkotások sorában.⁶ Témája az eposz azon részletéhez kapcsolódik, mely szerint a költő Zrínyi a szigeti hős csillagát követi pályáján: „Nem távozik annak veszélyre hajója, / Melynek ez csillaghoz tart okos kormánya” (XIV. ének, 2. strófa, 1–2. sor).

A hajózás allegóriájának képi ábrázolása a 17. század közepén gyakran előfordult irodalmi összefüggésben.⁷ A lap közvetlen grafikai előképéül Vittorio Siri velencei történetíró *Il Mercurio* című, 1647-ben megjelent, jelenkor-történeti munkája II. kötetének Giacomo Piccini által készített címlapmetszete szolgált. Zrínyi ismerte ezt az ábrázolást, ezt alakíttatta át Subarich-csal, aki több ponton módosította a mintát. Subarich kompozícióján a hajót biztos kézzel vezető, a figyelmét elvonni kívánó tengeri lényekre ügyet sem vető Merkur helyére Zrínyi páncélos alakja lépett; a Mercuriusnak tükröt tartó Veritas önmagát tükröben néző szirénné, azaz a kevélység jelképévé alakult át;

⁴ CENNERNÉ 1997, D 1.

⁵ CENNERNÉ 1997, D 13.

⁶ A továbbiakhoz vö. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964, 353–355; GALAVICS 1986, 78–79; CENNERNÉ 1997, D 11.

⁷ Vö. pl. Jutta BREYL, *Pictura loquens – poesis tacens: Studien zu Titelbildern und Rahmenkompositionen der erzählenden Literatur des 17. Jahrhunderts von Sidneys „Arcadia” bis Ziglers „Banise”*, hg. von Hans GEULEN, Wolfgang HARMS und Nikola von MERVELDT, Wiesbaden, Harrassowitz, 2006, 128–129, 283.

a bőségszarut tartó egyik szirénből tengeri kagylót nyújtó Vénusz, azaz a gyönyörök szimbóluma lett.⁸ A könyv címe és a szerző neve Subarich-nál is a hajó vitorláján kapott helyet; az árbocszalagon Siri történetírói jelmondata helyén Zrínyi jelmondata olvasható. A költő szándékoltan elmés önmegnevezése a kötet címében – „Adriai tengernek Syreanaia” – antik és humanista előképeket követ, egyben sajátos feszültséget alkot az előtérben fésülködő, magát tükörben néző, illetőleg kagylót tartó és a hajóba kapaszkodó két szirén alakjával. Az átalakítások jelentősen módosították a kép üzenetét: míg a Siri-féle címlapon a valóságghű történetírás ideája áll a középpontban, Zrínyi művének címlapja a csábításoknak ellenálló, erényes hős és a jó követésére buzdító költő eszméjét hangsúlyozza.

A verseskötet Zrínyi Péter, a költő öccse által készített, 1660-ban megjelent horvát fordításának címlapját ugyanezen kompozíció Giacomo Piccini által készített, átdolgozott változata díszíti.⁹ Itt két hajó úszik egymás mellett: az egyikben Zrínyi Miklós ül, ugyanúgy, mint a magyar kiadás címlapján, a másikban Zrínyi Péter, bátyjához hasonló beállításban és öltözetben. A fordítás címlapján Miklós hajójának szirénjei változatlanok, Péter szirénjei azonban újak, számuk magasabb és más bűnököt jelképeznek: hírnevet, hatalmat és tekintélyt kínálnak Péternek. Jelentős különbség, hogy Péter előtérben úszó gályája meg van rakva fegyverekkel, továbbá, hogy Miklós hajója egy magyar, Péteré egy horvát címeres zászlóval jelzett vár felé tart; fölöttük a tetteiket hirdető Fama harsonás alakja lebeg. Mindez nyílt utalás a török elleni harc vállalására, Magyarország és Horvátország védelmére, szoros összhangban a mű központi eszméjével. Külön kérdéskört alkotnak a fordítás illusztrációi, melyeket Tasso *Gerusalemme liberatája* 16. századi díszkiadásának képanyaga inspirált.¹⁰

Zrínyi európai hírneve az 1660-as évek első felében teljesedett ki; alakja és hadi sikerei ekkor központi helyet foglaltak el a török harcokkal foglalkozó követi jelentésekben, újságokban, röpiratokban és a sokszorosított grafikában.¹¹ A töröknek nagy kihívást jelentő és a bécsi udvar tiltása ellenére felépített Zrínyi-Újvár, az 1663/64-es téli hadjáratban elért eredményei, a magyarországi csapatok főparancsnoki tiszte és a Habsburgok védekező politikájával szembenálló törekvései révén ő lett az események leggyakoribb magyar szereplője. Megszületik katonai sikereinek történelmi legitimációja a szigeti Zrínyi példájával, s különféle hamis és ellenőrizetlen hírek terjednek róla. Az ikonográfiában a portrék mellett ekkor tűnnek fel a lovas képmások, valamint a hadi események látképei és térképei. Az utóbbiakon néha ugyancsak megjelenik Zrínyi portréja.

A második Widemann-portré grafikai változatai közül kiemelkedik Balthasar Moncornet 1663/64-re datált, nyolcszögletes keretbe foglalt derékképe, a kereten alul Zrínyi

⁸ KISS FARKAS GÁBOR, A „Syreanaia”-kötet címlapjáról, *Irodalomismeret*, 2005/2., 43–55.

⁹ CENNERNÉ 1997, D 12 és E 16.

¹⁰ KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Az író Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 2006, 45.

¹¹ R. VÁRKONYI 1996.

címerével.¹² A költő vállára vetett kacagány ettől kezdve gyakori motívuma az ábrázolások egy részének. A francia felirat utal Zrínyi rokoni kapcsolatára a szigeti hőssel, és röviden összegzi az 1566-os eseményeket. Egy ugyanebbe a típusba tartozó, a csáktornyai ferences rendház folyosóján található, ismeretlen mester által készített, provinciális olajfestmény a 17. század második feléből családi tulajdonban őrzött festmény előképre vezethető vissza.¹³

Mint a sokszorosított grafikában, Zrínyi a festmény műfajban is gondoskodott arról, hogy kora legmagasabb színvonalán álló portrét hagyjon az utókorra. Ezt a Bécsben dolgozó németalföldi mesterrel, a Rubens-tanítvány Jan Thomas-szal készítette el 1662/63-ban.¹⁴ A részleteiben finom, de összességében nagyvonalú kidolgozása mű ki-tűnően érzékelteti a modell kivételes adottságait, erkölcsi nagyságát, megfontoltsággal párosult tettekkészségét, belső energiáit. Thomas képe nyomán Gerhard Bouittats nagyméretű rézmetszetet készített, alul a költő jelmondatával és címeit felsoroló hosszú felirattal.¹⁵ Zrínyi címerét az aranygyapjas rend láncja keretezi.

A grafikai portré további változatainak mesterei közül Abraham Aubry gazdagon díszített ovális keretben, felemelt karddal ábrázolta a költőt.¹⁶ Az arc részben Widemann második metszetét követi. 1663/64-ben több fiktív portrégrafika is készült. Gillis Hendrix páncélos kétharmad álló alakja például jobbában buzogányt tart, balját sisakján nyugtatja, fején tollas kalpag.¹⁷ A lap ellentétes beállítású, kicsinyített mellkép változatait Adriaen Posseniens és egy ismeretlen olasz mester készítette el.¹⁸ Zrínyi 1664-ben, Londonban megjelent angol nyelvű életrajzának – melynek szerzője Európa sorsát kezében tartó államférfinak nevezte Zrínyit – John Chantry fiktív portréja szolgált címlapelőzőként.¹⁹ A szignálás szerint a rézmetszet H. D. monogramista munkája nyomán készült. A képzelt arcvonások mellett szembetűnő az ovális babérmaláccsal keretezett alak nyugatias öltözete: a páncélon keresztbe átvetett vállszalag és a díszes nyakraváló. Az utóbbi a korabeli angol főnemesi portrék kedvelt motívuma. Az *A New Survey of the Turkish Empire* című, 1664-ben Londonban megjelent kiadvány címlapelőzőeként, melyet felhasználtak Nadányi János *Florus Hungaricus*a angol fordításában (London, 1664), Chantry egy páncélos térképét is készített Zrínyiről, Gillis Hendrix fiktív portréjához hasonló öltözetben és arcvonásokkal, mellette dédapja szellemével, a négy sarokban XIV. Lajos, I. Lipót, Tamerlán és Szkanderbég miniatűr portréjával, fent csa-

¹² CENNERNÉ 1997, D 27.

¹³ CENNERNÉ 1997, D 25.

¹⁴ CENNERNÉ 1997, D 76.

¹⁵ CENNERNÉ 1997, D 77.

¹⁶ CENNERNÉ 1997, D 46.

¹⁷ CENNERNÉ 1997, D 60.

¹⁸ CENNERNÉ 1997, D 62–63.

¹⁹ CENNERNÉ 1997, D 82.

tajelenettel.²⁰ A metszet a török háborúk vezető személyiségeként ábrázolja Zrínyit. A szellem szájából kijövő írásszalag felirata: „Avenge thy country and my Blood”, azaz „Bosszuld meg hazádat, s véremet”.

Zrínyi önmagáról készítettett csáktornyai lovas képmásáról csak leírásból tudunk. Az 1663/64-ben készült sokszorosított grafikai lovas képek egyik részén Zrínyi arca a portrék arcvonásait követi, másik részén eltér azokétól, de előfordulnak különféle köztes megoldások is. Jacob Sandrart nürnbergi rézmetsző a küzdelem hevében, vágató lovon, kezében magasra emelt karddal ábrázolja a páncélingbe és mellvértbe öltözött, sisakos Zrínyit, lóva alatt lefejezett török harcossal, a háttérben széles horizontú csataképpel.²¹ A nyereg mellett hegyes tör és pisztoly látható, mentéje vállára vetve lobog. A portré hitelességét a képalírás külön hangsúlyozza. Az égben lebegő írásszalagon Zrínyi jelmondata olvasható. A lendületes kompozíció, mely a katonai események hatására keletkezett külföldi értékelést közvetítette elsősorban, része egy lovas képmásokból álló sorozatnak, melyben az 1660-as évek török elleni harcainak jeles résztvevőit örökítették meg.

Hasonló típusú rézmetszeteket készített többek között Johann Hoffmann, William Faithorne, Hans Joerg Bodenehr és Elias Wellhöffer.²² A típusnak jelentősen leegyszerűsített, fametszetű változata is ismert, mégpedig annak az augsburgi röplapnak a címlapjáról, amely Zrínyi császárhoz intézett feliratának szövegét tartalmazza.²³ A Jacob Sandrart és a C. S. monogramista által metszett lapokon Zrínyi lóva alatt a háttérben megjelenik a család állandó lakóhelyéül és birtokközpontjául szolgáló Csáktornya, továbbá Zrínyi-Újvár látképe.²⁴ Ugyanerre a mintára Sandrart elkészítette a költő öccse, Zrínyi Péter lovas képmását is.²⁵ Az 1663/64-es téli hadjárat eseményeit bemutató *Denkmal Serinischer Höldenthaten* (h. n., 1664) címlapján a Hoffmann-féle metszet kicsinyített változata látható, egy csoportban Montecuccoli és Zrínyi Péter lovas képével.²⁶ Hugo Allardt kompozícióján és ifj. Cornelis van Dalen – Wallerand Vaillant nyomán készített, ellentétes beállítású – rézmetszetén Zrínyi lóva lépésben halad.²⁷ Míg az előbbi egy-egy korábbi Zrínyi-portré és lovas képmás elemeinek felhasználását mutatja, kiegészítve a Zrínyi fejt közrefogó tűzokádó sárkány és kardot tartó sas motívumával, az utóbbi I. Lipót – a két mester által alkotott – lovas képmásának részleteiben újrametszett, új felirattal ellátott változata. Az utóbbi esetben tehát egy császárportré

²⁰ CENNERNÉ 1997, D 83. Vö. GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez*, Zrínyi-dolgozatok 5 (1988), 65–96; GÖMÖRI György, *A Florus Hungaricus egy washingtoni példányáról*, Magyar Könyvszemle, 120 (2004), 55.

²¹ CENNERNÉ 1997, D 70; GALAVICS 1986, 92.

²² CENNERNÉ 1997, D 73, D 66, D 59, D 58.

²³ CENNERNÉ 1997, D 34.

²⁴ CENNERNÉ 1997, D 56–57.

²⁵ CENNERNÉ 1997, E 18.

²⁶ CENNERNÉ 1997, D 74.

²⁷ CENNERNÉ 1997, D 64, D 67.

nyomán formálták meg Zrínyi alakját. A sárkány és a sas Zrínyi kettős, a török és a bécsi udvar elleni küzdelmét jelképezik.

A lovas képmások vágató lóval készített változata rákerült a téli hadjárat egy ismeretlen olasz mester által metszett térképére.²⁸ A térkép a Dunántúl déli részét ábrázolja a hadi események helyszínének jelzésével, előtérben Zrínyi alakjával. Ez az ábrázolástípus előképül szolgált a téli hadjáratban Zrínyi oldalán részt vevő Esterházy Pál 1665-ben metszett, hasonló beállítású lovas képének és Zrínyi Péter több lovas portréjának is.²⁹

A Zrínyivel kapcsolatos jelentősebb összecsapások helyszínéről önálló látképek és térképek egész sorozata ismert. Zrínyi-Újvár Szigettel együtt a legtöbbet ábrázolt magyar várak közé tartozott.³⁰ A lapok többségét különböző német és németalföldi mesterek metszték, s gyakran szolgáltak röplapok illusztrációjául. Sigmund von Birken *Der Donau Strand* (Nürnberg, 1664) című, számos kiadást és olasz fordítást megért munkájának látképeit például Jacob Sandrart metszette rézbe, köztük Sziget és Zrínyi-Újvár ábrázolásával.³¹ A metszetek egy részén feltűnik Zrínyi kis medaillonba foglalt arcképe, néhányszor a harcokban részt vevő kiemelkedő személyek portréjának társaságában. Így például a Zrínyi-Újvár 1663-as és Kolozsvár 1662-es ostromát együtt ábrázoló lapokon saját jelmondatával,³² az eszéki hid felgyújtását és a téli hadjárat térképét megjelenítő kétrészes kompozíciókon a nagyvezér, illetőleg Zrínyi Péter arcképével együtt ábrázolták.³³ Kanizsa ostromának ismeretlen német mester által metszett röplap-illusztrációján az eredménytelen ostrom két másik tábornoka, Hohenlohe és Strozzi arcképe fogja közre Zrínyi portréját.³⁴ A kanizsai ostrom egyik olasz feliratú képén Küprili Ahmed nagyvezérrel együtt ábrázolták.³⁵ Egy flamand és francia nyelvű röplapon Nagykanizsa és Zrínyi-Újvár jelképes alaprajzi ábrázolása mellett kétoldalt IV. Mohamed szultán és Zrínyi portréja látható.³⁶ Zrínyi-Újvár és Csáktornya Lucas Schnitzer által készített közös ábrázolásán ugyanúgy megjelenik Zrínyi mellképe, mint Zrínyi-Újvár környékének ismeretlen német mester által metszett, a stratégiai helyzetet bemutató helyszínrajzán.³⁷

Az 1663/64. évi röplapok szöveganyagában megfigyelt jelenség, a két Zrínyi alakjának és hírnevének kontaminálódása, néhány fiktív ostromábrázoláson is megjelenik.

²⁸ CENNERNÉ 1997, D 148.

²⁹ CENNERNÉ 1997, E 25; ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, s. a. r., ford., kísérőtanulmány IVÁNYI Emma, bev., szerk. HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 1989, 103.

³⁰ SZALAI Béla – SZÁNTAI Lajos, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800*, I–III, Bp., Múzeum Antikvárium, 2006, [SZALAI/SZÁNTAI 2006], I, 121–127; II, 158–161; III, 139.

³¹ SZALAI/SZÁNTAI 2006, III., 110–116.

³² CENNERNÉ 1997, D 109–110.

³³ CENNERNÉ 1997, D 138–139, D 142.

³⁴ CENNERNÉ 1997, D 158.

³⁵ SZALAI/SZÁNTAI 2006, I., 94, Nagykanizsa 1664/21.

³⁶ SZALAI/SZÁNTAI 2006, II., 158, Zrínyi-Újvár 1663/6.

³⁷ CENNERNÉ 1997, D 180–181.

Zrínyi seregének Sziget melletti elvonulása okozhatta az álhír elterjedését, hogy Zrínyi visszafoglalta a várat a töröktől. Magyarországtól távol valós eseménynek tartották ezt, melyről látképes röplapok is megjelentek.³⁸ A hírt valószínűsítette Zrínyi vitézségének és hadi sikereinek ismertsége, továbbá a Zrínyi név hagyományos összekapcsolása Szigettel. A Sziget 1664. évi állítólagos ostromát bemutató fiktív képek 16. századi előképek és azok részlemezének felhasználásával készültek, mégpedig úgy, hogy a szövegben egyszerűen átnevezték a táborokat, az erős lövetést Zrínyi felszabadító csapataihoz rendelték hozzá, szemléltették a török védők kisebb ágyúzását és kivonulását, s a téli hadjáratra utaltak az évszak jellegzetességeivel.³⁹ Az 1566-os előképek könnyen hozzáférhetőek voltak, mivel egyrészt Johann Gradelehn 1665-ben kiadott *Hungarische [...] Chronicája* az egyik korábbi képtípus szerint mutatta be az 1566-os szigeti ostromot. Másrészt Paulus Fürst már 1653-ban megvásárolta Hans Sibmacher Ortelius *Chronologiájában* 1602-ben megjelent metszeteinek részlemezét, s 1664-ben megszerezte Ortelius művének és folytatásának kiadási privilégiumát.

A költő és hadvezér ikonográfiájának önálló, posztumusz csoportját alkotják a Zrínyi halálát megörökítő ábrázolások. 1664/65-ből jelenleg hét ilyen ábrázolás ismert, melyek részben szoros kapcsolatban állnak egymással.⁴⁰ A magyarózó felirattal kísért képek fő motívumai a több sebből vérző Zrínyin taposó vadkan, a vadterelő háló, a gyalogos vagy lovat vezető, kétségbeesett apród, a Zrínyi segítségére sietők csoportjai, a természeti környezet, a háttérben Csáktornya képe, Zrínyi testének elszállítása. A képek önállóan, röplapokon vagy különféle egyéb kiadványok illusztrációiként láttak napvilágot. Az egyik rézkarcot tizenegy hétsoros strófából álló gyászköltemény kíséri. Mindezekből jelentősen eltérő, eredeti felfogásban ábrázolja a témát Hiob Ludolf *Allgemeine Schau-Bühne der Welt* (Frankfurt/M., 1699–1731) című művének kvalitásos rézkarc illusztrációja.⁴¹ Az ismeretlen művész szűk kivágásban mutatja be a sűrített kompozícióba foglalt, dinamikus jelenetet; az erdei környezetet éppen csak jelzi. A megvadult lóról leesett Zrínyi tehetetlenül fekszik a földön, kiszolgáltatva a támadó vadkannak, melyre egy lovas közvetlen közléről puskával tüzel.

Az egyéb ábrázolások közül a populáris sokszorosított grafika területéhez tartozik Johann Hoffmann rézmetszete, mely a felirat szerint egy 1664-ben Zrínyi fogságába jutott tatár torzszülöttet jelenít meg, kutyafüllel, hosszú nyakkal, kezében íjjal és nyílvezzővel.⁴² A satirikus lapnak, mellyel a Zrínyi iránti érdeklődést kívánták növelni, több változata ismert.⁴³ Az egyik Pedro Abadal fametszete, melyen olasz nyelvű szö-

³⁸ G. ETÉNYI Nóra, *Hadszintér és nyilvánosság: A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*, Bp., Balassi, 2003, 165–176.

³⁹ CENNERNÉ 1997, D 125–127.

⁴⁰ CENNERNÉ 1997, D 190–196.

⁴¹ Bd. IV, Frankfurt/M., 1718, fol. I verso (=131–132. hasáb).

⁴² Uo., D 200.

⁴³ Tüskés Gábor, *Egy lapos paraszti fametszetek a 18–19. században*, Néprajzi Értesítő, 85(2003), 93–113, itt: 95–96; Tüskés Gábor, *Volkstümliche Einblattdrucke in Ungarn im 18.*

veg tudósít arról, hogy a tatárt Zrínyi fogta el 1664 februárjában, csata közben. A képbe helyezett két feliraton kívül Abadal különféle architekturális és tájképi elemekkel egészítette ki a kompozíciót. A lapnak angol, valamint flamand és francia nyelvű szöveggel ellátott, rézmetszetű változatai is ismertek a 17. századból. Abadal fametszete később előképként szolgált egy 1721-ben készült orosz rézmetszetnek.

Ezek a lapok alkotják a két Zrínyi Mikós nemzetközi hírnevének Magyarországon kívüli megrendelésre készült, új ikonográfiai típust létrehozó utolsó dokumentumait. A Zrínyi család hírneve Európában ezután hanyatlani kezd, a magyar és a horvát történelemben és kultúrában azonban tovább nő.

Összegezve megállapítható: a művek esztétikai színvonala rendkívül változatos, s a provinciális megoldások mellett számos közepes és néhány kiemelkedő minőségű darabot is számba vehettünk. A szigeti hős alakja a különféle irodalmi ábrázolások sorozata révén tágabb lehetőséget kínált az ikonográfia folyamatos megújításához, mint a 17. század legnagyobb magyar költője, a kiváló hadvezér, a politikai elmélet és a hadtudomány nemzetközi mércével mérhető klasszikusa. Az ikonográfia pontosan mutatja a Zrínyi-kép folyamatos alakulását a kortársak és az utókor szemében, s a költő életében készült képmások tanúsítják a fiziognómia és a testi megjelenés változásait. Több példát találtunk a kedvelt előképek ismételt alkalmazására, a manipulatív szándékkal történő, másodlagos felhasználásra, a kontaminációra és a fiktív ábrázolásokra. A motívumok állandósága mellett nagy számban találhatók kompozíciós és motivikus újítások, melyek folyamatosan dinamizálják az ikonográfiai hagyományt.

Mindkét Zrínyi Miklós a törökkel szembeszegülő, halála után felmagasztalt keresztény hős típusát képviseli, akinek először maga vagy családja állított emléket, s utóbb ez lett a kiindulópontja számos ábrázolásnak. A képek funkciói a megörökítés, az emlékeztetés, a főúri reprezentáció és a felidézés mellett a katonai és politikai propaganda, a tájékoztatás és hírterjesztés, az érvelés, az illusztrálás és az értelmezés. A szigeti Zrínyi képmásain már a 16. században megjelent a nemzetsors allegorikus értelmezése, majd a 17. század második felétől a Zrínyi-ikonográfia fontos szerepet kapott a nemzeti függetlenségi harcok ideológiájában és a nemzeti mitológia megkonstruálásában.

und 19. Jahrhundert = Popular Prints and Imagery: Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000, ed. by Nils-Arvid BRINGÉUS, Sten Åke NILSSON, Stockholm, Almqvist and Wiksell, 2001, 127–151, itt: 129; TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., Balassi, 2004, 218–219; NÉMETH S. KATALIN, *A „szüves” és a kutyafüli tatár: Tatárok Zrínyi körül*, It, 2006, 584–592.

Zrínyi és Gyöngyösi jelentőségének megítélése a *Magyar Museum* körében

1. Új Zrínyi-olvasás

A *Magyar Museum* programjának központját képező szoros fordítás elvében megnyilvánuló mintakövető törekvés, amely új hangnemeket és új közönséget kívánt teremteni,¹ számot kellett vessen az újító törekvések előzményeivel és közegével is, ezt a feladatot elvégezte az *Előbeszéd* és a *Bé-vezetés* is. A korabeli közeget sok tekintetben ellenségesnek tartották törekvéseik szempontjából, hiszen az alkalmi költők serege „megrészegült Bacchánsok módjára vette körül a Magyar Helicont”, s ez nem sok jót ígért az igazi Poézis számára. Míg azonban e tekintetben egységes volt a *Museum* ifjú szerkesztőinek álláspontja, addig az előzményeket illetően már kevésbé. Az ugyan igaz, hogy a fenséges és naiv újszerű tónusainak megteremtésére irányuló törekvésük magával a teremtés gesztusával implicite a diszkontinuitást hangsúlyozta, amit erősített a szélesebb közönség körében tételezett idegenség is, viszont ez gyakorlatilag nem feltétlenül járt együtt az előzménynélküliség, a teljes társtalanság élményével, legalábbis Batsányi és Kazinczy között e tekintetben jelentős különbséget konstatálhatunk a programtanulmányokban. Az itt olvashatónál részletesebben, neveket felsorolva nyilatkoztak e kérdéstről másutt, Batsányi a fordításról írott tanulmányának első, *Magyar Musában* közölt változatában, Kazinczy pedig a Gessner-előszóban.

Az elődök eme névsorai jobbra a megelőző nemzedék képviselőiből kerültek ki, mindössze egy-egy szöveghely jelentett kivételt: a régi magyar irodalomból Batsányi Gyöngyösi Istvánt,² Kazinczy Zrínyit és Gyöngyösit nevezte meg elődként.³ (Kazinczy ugyanígy járt el az *Előbeszéd*ben, csak ott még néhány más nevet is említett.)⁴ Zrínyi nevének feltűnése kicsiny különbségnek tűnik, de a jelentősége túl nem becsülhető. Magát Zrínyit nem is nagyon ismerték a korban, kiadásai már nem voltak hozzáférhetőek,

¹ L. erről részletesen: DEBRECZENI Attila, *Mintakövetés és nyelvtisztaság: A 18. század végi fordítás-vita összefüggéseire = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 98–108. [DEBRECZENI 2007]

² L. a fordításról írott tanulmány első változatában: *Batsányi János összes művei II., Próza művek*, Bp., Akadémiai, 1960, s. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, 463.

³ L. a Gessner-fordítás előbeszédében: SALOMON GESSNER, *Gessner' Idylliumi = Érzelmes históriák*, kiad. LŐKÖS István, Bp., Magvető, 1982, 208.

⁴ „Meg-jelene ugyan későbbre Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István, Beniczky Péter 's más Rhytmista Társai, Páriz Pápai, és Gróff Haller: de kevesen vóltak még is a' kik ezeknek ditső példájokat követték vólna.” (*Első folyóirataink: Magyar Museum*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2004, I–II. [a továbbiakban: MUSEUM 2004], i. h. : I. 505.)

szemben Gyöngyösi műveinek széles körű elterjedtségével. Majd utóbb éppen Kazinczy lesz az, aki 1816-ban végre újra kiadja az *Ádriai Tengernek Syrenáját*, s több más Zrínyivel kapcsolatos művet is ír. Zrínyi újrafelfedezése Ráday Gedeon nevéhez fűződik, az ő hatása figyelhető meg Kazinczy és Földi János állásfoglalásaiban egyaránt.⁵ Magát a művet is tőle kapta meg Kazinczy 1788-ban, jó félévnyi e tárgyban folytatott levelezést követően. A *Pályám emlékezetében* erről a Ráday közvetítette Zrínyi-élményről hosszan ír,⁶ de a korabeli levelezések egyidejű és részletesebb képet nyújtanak a hatás természetéről.

Ráday 1788. január 4-én jelzi Kazinczynak, hogy adandó alkalmatossággal kezéhez juttatja a Zrínyi-kötetet, s ennek apropójából hosszabb kommentárt fűz a műhöz, mintegy felkészítve Kazinczyt arra, hogyan olvassa azt. „Irja az Ur, hogy Zrínyi olvasására az én ditséretemből vágy: nem tagadom én azt, hogy én ezt az Versszerzőt felette nagyra betsülöm, és majd minden Poétáinknak eleibe teszem: Ugy reménylem, hogy edgyet fog ebben vélem itélni minden, valaki ezen eleve való itélettételektől meg szabadulhatott, hogy 1-o: meg ne ütközzön a' Rythmusokba, mert ezekre kevesebbet vigyázott Zrínyi, mintsem az válogatott szókra, és az dolognak eleven ki rajzolására. 2-o: Meg ne ütközzön abbanis az olvasó, hogy ő 12 Syllabájú Verseiben nem tartotta meg az hatodik Syllabán az Hemistichiumot mindenkor, hanem azt ollykor az hetedik, sőt néha más Syllabákra is vitte által: Ugyanis úgy láttzik, hogy ő ezt nem hibából tselekedte, hanem szán szándékkal, részszerént, hogy az által az affectust nagyobb mértékben adgya ki, részszerént, hogy az Verseiben nagyobb Varietas légyen, és így az Monotóniának el kerülése által, a' Versnek szépségeis nevededgyen.”⁷ Először tehát verstani kérdésekre tér ki, s két előítéletet kíván érvényteleníteni. Első megállapítása szerint Zrínyi esetleges verselési hibáinak jelentősége háttérbe szorul a kifejezés szépségéhez képest, a második szerint pedig egyenesen nem is hibája, hanem szándékos törekvése Zrínyinek, hogy a cezúra nem mindig esik egybe a felsorok határaival.

⁵ Vö. V. ECSÉDY Judit, *Egy ismeretlen Syrena-variáns és Kazinczy*, ItK, 1991, 235–251.; MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 97–99., 106–108., 112–113.

⁶ „Örvende, hogy Zrínyi, kit még nem olvastam, és akit tőle ajándékban vettem kevés hetek előtt, nekem is kedvesebb, mint Gyöngyösi [...] – Mely szép episodiuma ez Zrínyinek! – úgymond. – És mégis Zrínyi mely kevésnek az, aminek lennie kellene. Gyöngyösi bennünket elvakíta ömlő soraival s fecsegésig menő bővségével; nekünk mindjárt szép a vers, ha ömlik, s azon kapunk, ami sima és könnyű, nem ami szép. Azonban én Gyöngyösinek nem tagadom érdemeit, sőt hogy neki igen szép helyei is vannak, vallom; menjünk, megmutatom, hol állítok emléket mindkettejeknek.” *Kazinczy Ferenc művei*, I–II., kiad. SAUDER Mária, Bp., 1979, i. h.: I. 307.)

⁷ *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI., közléteszi VÁCZY János, Bp., 1890–1911.; XXII. (I. pótkötet) Bp., 1927.; XXIII. (II. pótkötet) Bp., 1960. [a továbbiakban: *KazLev*], i. h.: I. 158.

Máig ható kijelentései ezek Rádaynak, sokat vitatkoztak róluk,⁸ számunkra azonban most nem a hatásuk, még csak nem is esetleges igazságtartalmuk az érdekes, hanem az a funkció, amelyet az irodalom korabeli önértelmezésében betöltöttek. Először is azt vehetjük észre, hogy a verstani kérdést a költészet egészének általánosabb összefüggéseiben szemléli Ráday, az elsőbbséget a kifejezésnek ítélvén (ahogy ezt egyébként Batsányi és Kazinczy esetében is láthatjuk). Az igazán érdekes azonban az lehet, hogy eleve bizonyos olvasási szokás ellenében fogalmazza meg ajánlását, tehát a verstani sajátosságot egy befogadási móddal azonosítja: „Tanátslanám azért, hogy az, ki Zrinyit olvassa, azt ne a’ szokott Hemistichiumok szerént, hanem commák szerént olvassa; eleinte ugyan még hozzá nem szokik, (eddig másként lévén szoktatva) tsudálatosnak fog láttani ezen olvasás, de végtére szépséget fog benne találni.”⁹ Vagyis a felsoronként lépegető, az értelmet ily módon a monoton formához feszítő olvasásmóddal szemben valami szokatlant, a vesszők szerinti, tehát értelmező olvasást javasolja. Figyeljünk az érvelésmódra: valami szokatlan szépségre hívja fel a figyelmet, ami először talán nem kedves, de többszöri olvasás után a ráhangolódó olvasó a maga egészében birtokba veheti azt. Ezt az érvelést láttuk a fordítás körüli vitában, Milton, Klopstock, Osszián olvasásának nehézségei kapcsán, „figyelmetes és értő olvasó”-t tételezve a szövegek befogadójaként. Csak most nem idegen szépségről, fordításról van szó, hanem egy régi magyar előd művének szokatlan szépségéről.

A továbbiakban az is explicitté válik, hogy mihez képest szokatlan ez a szépség. Ráday Kazinczy levelére reflektálva folytatja: „Irja az Úr, hogy hallya, hogy Kónyi János ezen Zrinyi munkájával valamit tsinált vólna, és szánni láttatik az Úr a’ szegény Zrinyit”. Kónyi János *Magyar Hadi Román* című 1779-ben megjelent Zrinyi-átiratáról van szó, amellyel kapcsolatban Ráday nem tagad meg bizonyos szépségeket, de egészében véve azért úgy véli, hogy Kónyi „Zrinyit jobba nem tette”. Kónyi legfőbb hibáját Ráday éppen akkor fogalmazza meg, amikor mentegetni próbálja: „ezen magam itéleti szeréntis alávaló Verseire nézveis ki-menthető vólna Kónyi azért, hogy ő néki azokra a’ mi hires Gyöngyösink adott alkalmatosságot, akinekis szokása vólt a’ szókkal gyakran jádtzani, és így szegény Kónyi ettül meg tsalattatván, igen szépnek tartotta ezen szóbeli játékjait; az minthogy többire nem tsak ő, hanem majd minden Poétáink, a’ kik négy sorú és 12. Syllabáju Verseken írnak, Gyöngyösit inkább hibájiban, mintsem érdemes tökéletességeiben követik”. Láthatóvá válik, hogy itt igazából nem Zrinyiről és Kónyiról van szó, hanem Gyöngyösiről. S még csak nem is Gyöngyösiről önmagában, hanem arról az egész verselési módról, amely Gyöngyösi nyomán kibontakozott, s amely magát a magyar vershagyománnyal látszik azonosítani. Ez a vershagyomány termelte ki

⁸ Vö. erre nézve RÓNAY György, *Ráday Gedeon*, It, 1962, 41–61., i. h.: 56–57.; KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai, 1991, 164.

⁹ *KazLev*, I. 158.

azt az olvasási módot, amely szerint Zrínyi hibás, vagy legalábbis szokatlan és nehezen befogadható. Ezzel szemben kell megvédeni Zrínyit Ráday szerint.

2. Ráday és Kónyi Zrínyije

Rádaynak ez a vélekedése, amelyet a Kazinczyhoz írott levelekből ismerünk, nemcsak Kazinczyra volt nagy hatással. Földi János *A' Versírásról* című 1790-es értekezésének (grammatikája második nagy egységének) eposzokkal foglalkozó részében hosszan ír Zrínyi művéről is. E gondolatmenet szerint, ha Zrínyi „a' később időknék kényesebb ízlések szerént e' Munkát érlelte 's jobbította vólna”, akkor az újabb kor eposzait (Miltont, Voltaire-t, Klopstockot) megelőzve mi adtunk volna mintát Európának. A majd élethossziglan tartó csiszolatás meglátszó hiányán kívül ugyanis mindenben eléri az eposziság ideáját: „Ez igaz és valóságos *Zríniás*, egyy valóban Vitéz vers!” Mégis, még így is, „ekkoráig leg elsőbb, leg fővebb, leg méltóságosabb, és leg ditsőségesebb Munka a' Magyar Hélikonon.”¹⁰ Éppen Zrínyi példája által kívánja Földi felserkenteni a tudós hazafiakat, hogy „származzon minékünk is egyy olly tökéletes *Versírónk*”, aki képes elvégezni a nemzetre váró feladatot: megírni a nemzeti eposzt, hogy a többi nagy nemzethez emelkedhessünk ebben. Ennek az eposznak pedig, miként Földi írja, Ráday korábban megjelentetett próbálkozásától nyilvánvalóan nem függetlenül, Árpádról és a honszerzésről kell szólnia. Az újonnan formálódó etnokulturális identitás törekvése a territóriumhoz kötődő legitimációs narratíva megteremtésére¹¹ e ponton fonódik össze a műfajteremtés külső mintáknak megfelelni akaró, irodalomalapító igyekezetével.

Földi tehát egy hiányt kénytelen megállapítani, ebből meríti a felszólítás energiáját. De ezzel van összefüggésben az az indulat is, amellyel Kónyi János Zrínyi-átiratát bírálja: „Meg ne tsalattassanak az Olvasók! Zríninek ezen igen meg ritkúlt Munkáját ki adta nem régen Kónyi János, a' Versmetszéseket és a' vers végek kopogásaikat igaz meg jobbítva; de a' Munkát sok Poétai és Epopéiai ékességétől 's egész könyvtől is meg fosztva”.¹² Földi véleménye Ráday Zrínyiről alkotott véleményének a negatívja lehet. Ráday azt állította Zrínyiről, hogy bár dökög a verselése, de a kifejezés eposzi fensége ennél előbbre való a megítélésben. Földi pedig azt mondja Kónyiról, hogy hiába lett jobb a verselése, ha a poézis lényege veszett el a műből. Ennek okaként pedig megállapítja: „Illyet okoz az Epopeiának nem esmérése, és a' jó ízlésnek nem léte.”¹³ Földi indulatát igazából az váltja ki, hogy van egy fenséges magyar eposz, amelyet nem ismer a kortárs közvélemény, mert lényegében nem férhető hozzá, s amelynek a helyét így

¹⁰ FÖLDI János, *A' Versírásról*, szerk. ÁDÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella, Bp., Tankönyvkiadó, 1962 [FÖLDI 1962], 85–86.

¹¹ L. erről DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, ItK, 2001, 513–552.

¹² FÖLDI 1962, 86.

¹³ FÖLDI 1962, 86.

annak hatástalanított és a nagyközönség igényeihez alkalmaztatott változata töltheti be.

Földi figyelmeztetése azonban szintén nem jutott el a közönséghez, mert műve a maga idejében nem jelent meg. Ráday új olvasási ajánlata Kazinczyval való levelezésében maradt, publikálatlanul, Kazinczy pedig ekkoriban nem reflektált nyilvánosan a Zrínyi-kérdésre. A nyilvánosság előtt csak a Gessner-fordítás előszavának mellérendelő szerkezete jelent meg („ZRÍNYI ÉS GYÖNGYÖSI Atyáink”). A színen egyedül volt Kónyi. Talán ez a helyzet lehet a magyarázata annak a három különös közleménynek,¹⁴ amely a *Magyar Museum* hasábjain jelent meg Rádaytól, a 3., 4. és 5. számban: Zrínyi eposzának prózai átírata, pontosabban abból három könyvnyi. Talán éppen azért döntött a még korábban készült szövegek közreadása mellett Ráday, mert szükségét érezte, hogy Kónyi ellenében a nyilvánosság előtt is megjelenítse saját Zrínyi-olvasását. Batsányi és Kazinczy Rádayval való levelezése arról tanúskodik, hogy egyetértéssel közölték Ráday Zrínyi-átíratát, legalábbis nem ismerünk részükről ellenvetést e közleményekkel kapcsolatban. A kérdés persze még mindig felvethető: ha Kónyi ellenében valóban az új Zrínyi-olvasásnak kívántak teret nyerni, akkor miért nem az eredeti Zrínyi-eposzt (vagy annak részleteit) adták ki, miért Ráday prózai változatát. Erre válasz lehet Ráday Zrínyiről alkotott (és Földi által is visszhangzott) véleménye, vagyis hogy Zrínyi minden szépségével, fenségével együtt sem elég csiszolt, verstanilag pedig kifogásolható, valamint az ebből következő olvasási ajánlat: „ne a’ szokott Hemistichiumok szerént, hanem commák szerént olvassa”. Amikor Ráday prózába átírja Zrínyi strófáit, akkor valójában ezt valósítja meg.

Hogy miért készült a mű, miért prózában készült, s hogy miért jelentették meg, filológiailag hitelesen nehezen lenne rekonstruálható, a fentiek csak egy lehetséges magyarázatot adtak a gondolatmenet által teremtett kontextus által. Mindazonáltal a Kónyi ellenében közölt Ráday-átírat feltevését erősíti az a két kommentár is, amelyet Ráday fűzött a saját, illetve Kónyi átíratához. Az első könyv levélbeli elküldésére utalva a következőket írja Kazinczynak: „Még az el-múlt héten el-küldöttem Regmetz felé az Zrínyi Sziget vára veszedelme első Részének köttetlen beszédre való fordittását, azért erre való nézve mostan tsak ahhoz ragasztott levelemre provocalom magamat; ez edgyet adván még hozzá: hogy én az ő verseit magamébol seholis nem toldottam, sőt hathatós expressioit mindenütt igyekeztem szórul szóra meg tartani, e’ szerént azért tsak akkor ment egyedül egy két szótska néhol hozzá, a’ hol azt a’ Numerus, vagyis a’

¹⁴ Ennek kapcsán sok találgatás és értetlenség fogalmazódott meg: „Egyik jellemző ilyen ürügy-munkája, minden tiszteletreméltó, nemes szándéka ellenére is, a »Zrínyiás« átírási kísérlete, előbb hexameterekbe, aztán prózába. Nem szép kibúvó-e ez tulajdonképpen: elmenekülés egy reá váró igazi föladat, az Árpád-eposz elől egy végtére is másodlagos munkába – egy már meglévő műnek az átdolgozásába? S ahhoz képest, amit egy eredeti »bajnoki ének« létrehozása jelent, nem »pepecselés«-e végeredményben egy ilyesfajta átírás, mégha Zrínyié is?” (RÓNAY 1962, 45.)

köttetlen beszédnek harmoniája kívánta.”¹⁵ Pontosan ez az, aminek hiányát kifogásolja Kónyi esetében: „ezt fordításnak mondani nem lehet, mert Zrinyinek minden Poëtica inventióit ki hadgya, azon kívül egyebet is sokat ki hágy; néhol pedig olyanokat told hozzá, mellyek Zrinyibe nintsenek.”¹⁶ Tény, hogy mindkét átiratot fordításnak nevezi (miként Kazinczy és Batsányi is mindig így említi e közleményeket), s az is elég szembeötlő, hogy mindkét esetben a szoros fordítás azon elveit látszik követni és érvényesíteni Ráday, amelyeket a fordítás-vitában Batsányi és Kazinczy képviseltek.

Ráday hangsúlyozza, hogy az eredetihez sem hozzáadni, sem abból elvenni nem szabad, hogy a hathatós kifejezések, a költői erő minél pontosabb átmentése a legfőbb cél. A forma követése viszont láthatóan nem meghatározó jelentőségű számára, sőt, próbálkozások terepe lehet, hiszen először ő is hexameteres átíráshoz kezdett.¹⁷

3. Zrínyi és Gyöngyösi

Ráday Zrínyi-átirata lényegében úgy áll szemben a Kónyiéval, mint Szilágyi Sámuel *Henriása* a Péczeliével, legalábbis Rádayék korabeli értékeléseinek értelmezői mechanizmusa szerint. Ráday, Kazinczy, Batsányi egyaránt hangsúlyozza, hogy Péczeli fordításait nem lehet az eredetihez hasonlítani, nem szoros fordítások, amiből következően más közönségképzettel bírnak, mint az ő eposzfordításai Klopstockból és Ossziánból. Amint utóbb Csokonai aforisztikusan megfogalmazza ezt az elterjedt véleményt: „Szilágyi maga előtt tartotta Burbont és Vóltért; Péczeli pedig a’ Magyar Olvasót és saját fordítását.”¹⁸ Ugyanezt kritizálta Ráday Kónyiban is, aki Zrínyit a gyöngyösiánus magyar átlagolvasó nyelvére fordította le, mikor verselését kiigazította és ezzel együtt megfosztotta poétai jellegzetességétől, a darabosságban is megnyilatkozó, azon is átütő fenségtől. Szilágyi Sámuellel szemben Péczeli ugyanazt a műveletet hajtotta vég-

¹⁵ Ráday Kazinczynak, 1789. március 1. = *KazLev*, I. 293.

¹⁶ Ráday Kazinczynak, 1788. június 12. = *KazLev*, I. 186.

¹⁷ L. lábjegyzetét a *Museum*-beli közlésnél (MUSEUM 2004, I. 129.). Az eredeti mű tehát nem individuum, amely semmi mással össze nem keverhető nyelvi megformálásban létezik, az eredeti műnek elkészíthető újabb és újabb verziója. Ez a felfogás éppúgy megalapozhatja az idegen nyelvű mű magyar nyelvű változatának létrehozását, mint azt, hogy a „fordítás” magyarról magyarra történjen. Nem a nyelvek közöttiségen van a hangsúly, hanem a változatok létrehozhatóságán, ezt kell értenünk „fordítás”-on, mikor Rádayék Zrínyi kapcsán e fogalmat használják. Az így felfogott fordítás pedig leginkább egy bizonyos hangnem megteremtését szolgálta a *Museum*-ban, a fenségét, amely összekapcsolódott az eposz újabb kori mintáival. A Zrínyi-fordítás ennek a törekvésnek teremti meg a megfelelőjét a magyar hagyományon belül.

¹⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, [*Értekezés az Epopoeáról*] = *Csokonai Vitéz Mihály összes művei, Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 [CSOKONAI 2002], 49.

re, mint Kónyi Zrínyivel, noha sokkal magasabb minőségi szinten.¹⁹ Mindez azért is különlegesnek tűnhet, mert éppen Péczeli volt az, aki először és igen élesen kikelt a Gyöngyösi-vers, és személy szerint Gyöngyössi István ellen.²⁰

Péczeli bírálata a négyes rím bőbeszédűsége ellen irányult: „Az olyan vers nem lehetetlen Poésist írni, mert itt négy rendben kell többnyire annyi dolgot tenni, a' mennyit egy vagy két sorba bé lehetne foglalni.”²¹ A baj azzal van tehát, hogy a gondolat kifejtése által nem igényelt kényszer jelent a négyes rím, ez a kényszer pedig olyannyira elhatalmasodott e versnemben, hogy „a' mi Poétáink először sarkokat kerestek, 's az után gondolkoztak dologról, meg tettik ez azoknak olvasásából, engem is így tanítottak gyermek koromban”.²² A támadás olyan literátortól jött, aki maga is ebben a vershagyományban nőtt fel, ezt, pontosabban: ennek francia hatásra megújított változatát, a páros rímet használta saját műveiben. A páros rím alkalmazása azonban csak feszesebbre fogta a vershagyományt, annak alapkarakterét nem érintette. Az „egy gondolat – négy sor” ütemben komótosan lépegető, részletezve leíró és didaktikus szentenciázó versmenet által igényelt és lehetővé tett nyelvhasználat kétsorokba tördelve is alig-alig változott, s így inkább a Gyöngyösi-hagyomány vitalitását bizonyította. Ez magyarázza azt a jelenséget, hogy bár Péczeli a legkeményebben bírálta a Gyöngyösi-verselést, mégis e vershagyomány emblematisz képviselőjének számított a Museum körében, nem véletlenül hozta az ő Young-fordítását példaként Kazinczy a tömörség–periphrasis ellentét szemléltetéseként.

A Museum köre ugyanis a Gyöngyösi-hagyományban nem a négyes rímet látta a legnagyobb bajnak, nem azt, hogy a gondolatot így bőbeszédűbben lehet kifejezni, mint páros rímben. A páros rím csak mennyiségi változást hozhat e téren. Számukra a hagyományban adott versépítési mód elfogadhatatlan, amint az Ráday Kónyi-bírálata kapcsán ki is derült. De ezzel lényegileg, sokszor a kifejezéseikig menően egyezik Poóts Andrásról alkotott véleménye: „most leg közelebb meg vettem Póts András Ur ver-

¹⁹ Ahogy azt Csokonai az említett helyen nagyon plasztikusan megfogalmazza: „Szilágyinak fentebb járók az ideáji, fontosabbak a' kinyomási, mérészebbek a' fordúlási; de a' mellett döztögőbbek nála a' versek, törtebb a' Magyarsága, és az egész Munkája a' kényesebb füleknek kelletlenebb. Péczeli nyájasabb ideákkal él, de sokszor puha is, az ő kinyomási helyesebbek, tisztábbak, de gyakran velőtlenek és üresek, periodusi önkéntvalók és gömbölyűek, de nagyon közelitnek a' rythmicussághoz, melly a' Vitézi Poezist oskolai sorsra alatsonyítja; egész Munkája ugyan tetszik, és a' Magyar nyelvnek kellemetességét magában hordozza, de térdei erőtlenek; bajnoki teste az ékesség mellett nem bír elég temérdekséggel.” (CSOKONAI 2002, 49.)

²⁰ Magyar Hírmondó, 1786. január 11., 3. sz., 22–24. = *Hagyományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1760–1840)*, szerk. KECSKÉS András és VILCSEK Béla, Bp. 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó, 137–138.; vö. BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK, 1965, 405–432., 557–583.; i. h.: 409–413.

²¹ F. CSANAK Dóra, *Péczeli József elveszettnek hitt előszava Voltaire Zajre-fordításához*, ItK, 1984, 339–350. [CSANAK 1984], i. h.: 342.

²² CSANAK 1984, 341.

seit is, de ha igazán meg kell vallanom, énnékem bizony azok között tsak edgyetlen egy darabis nem tettzik, sótt nem gyözök eléggé tsudálkozni rajta, hogy hogy lehetett ezen embernek minek előtte Versei ki jöttek vólna, olyan nagy hire. Azt látom belőle, hogy az mostani Auctorok, és a' mostani gustus egészen ösmeretlenek nála: egyedül az edgy Gyöngyösit láttatik követni, de aztis tsak hibáiiba, az az szükségtelen ki terjeszkedéseibe, elevenségeiben ellenben, és nyájasságaiban, úgy Verseinek hármoniájában koránt sem.”²³ Ez a bírálát annál is hitelesebben hangzik, mert Ráday maga is e verselésben nőtt fel, mint egy 1790-es levelében írja: „Ifju koromban énis igen *Gyöngyösianus* voltam, 's azt gondoltam, hogy a' verseknek szépsége főbbképpen a' bővségből, és valamely dolognak hoszszabb le írásából áll.”²⁴ Túláradó bőség, terjengős leírások, szóbeli játszadozások – a Gyöngyösi eredeti szépségei nélkül megmaradt örökség, amely nem képes a kommunikációra a modernebb ízléssel. Nemcsak a minősége alacsony ennek a versgyártó közegnek, de a költői nyelv karaktere is alkalmatlannak ítéltetik immár.

Ez utóbbi mozzanatot Batsányi már nem teszi magáévá. Számára mindvégig egyértelmű a versificatorok elítélése, akárcsak a műveletlen fordítóké. Azt, hogy milyen versformában ír a költő, nem tekinti vitatémának, elfogadja az időmértéket éppúgy, mint a páros vagy akár a négyes rímű verselést. Csak a „poétai tűz” meglegyen benne. Figyelemre méltó érvelésének a különbsége Kazinczy véleményétől (mikor Péczelit egyébként Kazinczyval egybehangzóan kortársai mögé sorolja): „ama hatalmas tűzről pedig, mely a költeményt elannyira eleveníti, az olvasót magán kívül ragadja és a poetát a képzelődés által mintegy isteni erővel hordozza, a poetai tűzről, mondom, láttatik Péczeli semmit sem tudni. Youngot báró Naláczi is fordítja, és prózáján úgy kitészzen ez is, valamint szintén hogy verseiben Szilágyi meghaladta.”²⁵ Kazinczy ezzel szemben Péczeli perifrázisait bírálja, amellyel az eredeti mű vízízüvé, de a hazai olvasó számára befogadhatóbbá válik, vagyis a költői nyelvhasználat egészére kiterjeszkedik bírálata, kifogásai nem pusztán vagy nem elsősorban minőségi természetűek. Érvelésük alapvető szemléleti különbségében lényegében ugyanaz a megközelítésbeli másság jut érvényre, amely abban a választásban is, hogy Zrínyit és Gyöngyösit, illetve csak Gyöngyösit nevezik meg elődként.

²³ *KazLev*, II. 228.; Kazinczy válasza 1790. december 15-én kelt: „Hogy Póts András Uramnak versei kijöttek, sajnálom és szégyenlem. Szenvedhetlenebb radotteriát [radoteur: fecsegő, szószátyár], lúdforma gágogást és kevélyebb süffizánszot [suffisance: elbizakodottság] nem láttam, mint ezekben a versekben vagyon. A' kézírást valaha hozzám küldte Póts; és engemet csak a' becsületes ember érzése tartóztatott-meg tőle, hogy meg ne égessem; mellyet ha cselekedtem volna, most eggy érdemmel dicsekedhetnék a' haza előtt, mert nem voltak egyszernél többször le-írva. És még is azt jövendölöm, hogy ez a' szerentsétlen fajzat imádatni fog a' sok Kálvinista Mesterek és falusi Predikátorok által, kik az illyes gyermeki csácsogást feljebb becsülik a' valóságos poétai munkáknál.” (*KazLev*, II. 230.)

²⁴ *KazLev*, II. 48.

²⁵ Batsányi Orczy Lőrinchez, 1787. augusztus 20. = SZILÁGYI István, *Bacsányi János levelei B. Orczy Lőrinczhez*, Figyelő 1879, 314–319, i. h.: 314–315.

A Gyöngyösi–Zrínyi párhuzam és oppozíció a magyar vershagyományon belül jelöli ki a preferenciákat azáltal, hogy két csúcspontja és meghatározó mintája között sorrendet állapít meg. Ráday és az őt követő Kazinczy értelmezésében pontosan azok az értékes és követésre méltó vonások Zrínyiben, amelyek Gyöngyösiben és még inkább az ő követőiben többnyire hiányoznak: ez a számvetés aktuális üzenete. Feltűnő, hogy a két ifjú, vezéri szerepre aspiráló literátor, Kazinczy és Batsányi e tekintetben milyen különbözően választ. Mindkettő ismeri és elismeri Zrínyit, de csak Kazinczy veti fel a rangsor kérdését, s helyezi Zrínyit előbbre (vagy legalábbis egy szintre Gyöngyösivel). Ebben a döntésben az elődökhöz fűződő eltérő viszony nyilvánul meg. Általában: Kazinczy alapvetően a diszkontinuitásra helyezi a hangsúlyt, a szokatlanra, a teremtésre, mind a külföldi mintákat, mind a magyar költői hagyományokat illetően. Batsányi a korszerű irodalmi-kulturális mintákat illetően döntő mértékben mintakövető, de ezt a gesztust nem látja ellentétesnek a magyar költői hagyományokkal, sőt, magát és a fenség általa következetesen képviselt ízlésvét kimondottan ezen hagyományok folytatásaként gondolja el, mintegy reflektálatlanul rájuk kapcsolódva.²⁶

²⁶ A jelen dolgozat az OTKA és az MTA TKI támogatásával készült.

A levélműfaj szerepe Bessenyei első alkotói korszakában*

„leveledet olvastam – látom
szivedbe mártottad penná-
dat, ’s úgy irtál”¹

Bessenyei a XVIII. századra jellemző levélműfaj számos változatát kipróbálja 1771 és 1779 között.² A műfaj iránti érdeklődése egybeesik pályája indulásával. 1778-ban megjelent *Galant levelek* című művének „Jegyzés”-ében írja, hogy 1771-ben már németül írt művet ebben a műfajban és megemlíti az angol levélregény példáját, amelyre már ekkor felfigyelt.³ Ekkor írja episztoláit és heroidáit. Korabeli angol példát követ *Anyai oktatás* című művében, amelyben a levelezés bizalmas kapcsolatának fikcióján keresztül jutnak el az olvasóhoz morálfilozófiai, vallási és nevelési gondolatai. Voltaire és II. Frigyes levélváltásából készít fordításokat, amelyeket a bécsi *Holmiban* jelentet meg. Ugyanitt olvashatjuk „Tzerim-leveleit”, melyeket németből fordított „próbára”. A *Holmi* egyik kiadatlanul maradt változatában szereplő *Szerecsen levél* című írás is korabeli európai irodalmi mintákat követ.⁴

A *Tolerantia* címen összegyűjtött szövegegyüttes levelei „vallásos publicisztikai” jellegűek.⁵ A megszólított személyek katolikus papok, főpapok, politikusok és tanárok. A legtöbb címzettet nem ismeri személyesen. A kutatások azt mutatják, hogy egyik levél sem lett elküldve abban a formában, ahogyan a gyűjteménybe bevette őket az író.⁶ A címzett megjelenítése kivételesen fontos eszköz az olvasók meggyőzésében. A levélforma a válaszadás lehetőségét ígéri, a levél írója saját véleményén túlmenően a megszólított várható reakcióját is közli az olvasóval. A vallási kérdésekről értekező író a

* A tanulmány a T 43374 sz. OTKA-pályázat keretein belül készült.

¹ BESSENYEI György, *A Holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983 [BESSENYEI 1983], 310.

² A levélműfajról megjelent nemzetközi szakirodalom összefoglalása: DANIEL ACKE, „*Textes à caractère privé*”: *L’aube de la modernité (1680–1760)*, Amsterdam–Philadelphia, 2002, 385–405.

³ BESSENYEI György, *Színművek*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990 [BESSENYEI 1990], 694.

⁴ BESSENYEI 1983, 326–331.; SZILÁGYI Ferenc, *Bessenyei megtalált „Ösholmi”-ja*, ItK, 1990, 266–268.

⁵ A magyar levélműfaj történetéről és ezen belül a XVII. század közepétől Magyarországon erőteljes műfaji változatról lásd: HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 501–566.

⁶ BESSENYEI György, *Tolerantia*. 1778, Nyíregyháza, 1978. [BESSENYEI 1978] Lásd Némédi Lajos utószavát.

választott formának köszönhetően változatosabb stílust alkalmazhat száraz kifejtés helyett, személyes, érzelmektől fűtött véleményt közölhet. A levelek a megírást elindító aktuális eseményre is utalhatnak. A vitairat jellegű mű központi gondolata: „az uralkodó vallás egyedülisége káros”.⁷ A levelek visszatérő témái: a hatalmukkal visszaélő, hitüket rosszul értelmező katolikus papok reformátusüldözése, a pénz hátrányos hatása vallási kérdésekben, a történeti ismeretek fontossága a világlátásban, a boldogtalanság és a tudatlanság összefüggése, Bessenyei saját vallási meggyőződése. Több szempontból sajátos az a levél, amelyet a „Budai Nagy Társaság Fő Tanítóihoz” címez, mivel egy intézményhez és rajta keresztül a „nemzet” tanításáért felelős személyekhez szól. Az író reménytelennek látszó magányában a tudományok megújulásának programját fogalmazza meg.⁸

Bessenyeinek a levél műfajában alkotott írásai közül leginkább eredetinek tekinthetjük azt a három levélgyűjteményt, amelyben saját és írotársainak egymásra válaszoló leveleit kapcsolja össze és amelyek *A Besenyei György Társasága* című könyvben, a *Die Geschäfte der Einsamkeit* című műben (francia nyelven) valamint *A Holmiban* jelentek meg. Azokat a sajátosságokat elemezzük, amelyek a három episztolagyűjteményt összekötik.

Bíró Ferenc elemzi mélyrehatóan a hetvenes években bekövetkező változásokat, amikor a levelek és az episztolák Bessenyei, Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám és Ányos Pál munkásságában kivételesen fontos szerepet kapnak és hozzájárulnak az írói kapcsolatok átalakulásához, de azt is megállapítja, hogy ez nem jelenti azt, hogy az olvasóközönséggel való kapcsolat alapvetően módosulna.⁹ A műfaj század végén bekövetkező fordulatával várni kell a Kazinczy-levelezés kibontakozásáig, amikor a levél a „nyilvánosság” műfaja lesz vagy éppen azt pótolja, ahogyan ezt Mezei Márta monográfiája bizonyítja.¹⁰

A Besenyei György Társasága egyszerre mutatja a költő vágyát, hogy egy művelt társasághoz tartozzon és ugyanakkor magányát. Képet ad önmagáról és lehetőséget nyit barátainak megismerésére. A levélírók által alkotott kis mozaikok lehetővé teszik egy virtuális társaság képének megrajzolását. A társaságot ilyen módon létrehozó és egyben a képben helyet kapó személyek közelednek és távolodnak, fizikailag, szellemileg és lelkiileg. Az olvasó ezt a mozgást a levelekből tudja rekonstruálni.¹¹

A kötetet két alak dominálja, Bessenyei György és Orczy Lőrinc. Bessenyei a nagy tekintélynek örvendő Orczy Lőrincre bízva annak az óhajnak a megfogalmazását, hogy Bécsben a költők társasága rendszeresen összegyűljön. A hiányérzet tudja legerőtelje-

⁷ BESSENYEI 1978, 88.

⁸ BESSENYEI 1978, 60.

⁹ BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976, 19–20.

¹⁰ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994.

¹¹ Onder Csaba az episztolagyűjteményben „elbeszélést” feltételez, amelynek Bessenyei egyszerre „szerzője”, „szerkesztő-narrátora” és „meghatározó hőse”. ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2003, 169.

sebben kifejezni a vágyat: Orczy panaszkodik, hogy az együttléteken csak képzeletben lehet jelen.¹² A kapcsolat létezését is az eltávolodással tudja igazolni, erre példa Barcsay sajnálkozása amiatt, hogy Bessenyei Bécsben maradt, míg ő elutazott, beszámolója arról, hogy megkapta könyveit, vagy kijelentése: „vettem leveled”. A fizikai eltávolodással párhuzamosan a szellemi és a lelki közelséget is bizonyítják a levelek. Orczy helyesli Bessenyei terveit („a’ tudományt ki teted tzelodnak”), vállalja a Mentor szerepet, amelyre korábbi levelében Bessenyei felkérte.¹³ Barcsay mértékletességre inti Bessenyeit a tanulásban. Egymás műveit olvassák, vagy mondanak róluk véleményt (egymásnak vagy egy harmadiknak: így Bessenyei Barcsaynak Orczy kéziratban láttott műveit dicséri).¹⁴ A kötet mozgalmas társasági élet illúzióját adja, noha mindössze három szereplő levélváltását olvassuk, amelyek valójában két-két szereplő közötti dialógusok, akikhez egy harmadik csatlakozik tanúként, így biztosítva a többszólamúságot. A társasági élet bizonyításaként fogható fel az is, hogy Bessenyei Orczynak kínál borostyánkoszorút, míg Barcsay Bessenyeinek.¹⁵

A vágyakból és a levél közvetítő erejéből összeszótt társaság tagjai valójában tragikusan magányosak és ez a jelentés is megtalálható a levélváltásban. Az intellektuális tevékenységgel (olvasás, írás) járó szükségszerű egyedüllétből a nyilvános megjelentés, a személyes kapcsolatok társaskapcsolat-szintre emelése látszik kitörést jelenteni. Orczy Bessenyeihez intézett kérése, hogy levelét ne mutassa senkinek és Bessenyei Barcsaynak írt gondolatai arról, hogy meg lehetne próbálni az idős költőtársat oly módon rávenni, hogy nyomtassa ki műveit, hogy ezt szabják feltételül ahhoz, hogy a „Poéták társaságába” tartozzon, játékos megfogalmazást kap, eltérően a kötet hangnemétől.¹⁶ A szellemi, lelki és fizikai eltávolodások, a fontos kérdések játékosá formálása jelzik, hogy a költő beletörődött abba, hogy a közelítés csak részben valósult meg és hogy a magánynak nem sikerült véget vetni. Mégis megmarad a levél közelítő lehetősége: amikor betegségéről ír Bessenyei Orczynak, megértő barátját Bécsbe hívja.¹⁷ A költő megszólított nélküli, saját sorsán elmélkedő versei, így a *Bessenyei György magához* című vagy az 1776. augusztus 25-én keltezett sorai szépen válaszolnak Orczy kötetet nyitó versének gondolatára: „De ember magának még is leg-föb’ titok.”¹⁸

Az episztolagyűjtemény határozott felütése és első részének jól követhető gondolati dialógusa a második részben átadja a helyét a lelki bizonytalanságnak. Az önmagában is önálló egységet jelentő levelek írói a barátság és a tudomány fontossága témakörében egyetértenek. De egy másik vezértémát követve az is kiolvasható a szükségszerűen

¹² *A Bessenyei György Társasága*, Bétsben, 1777 [a továbbiakban: BESSENYEI 1777], 10.

¹³ „Akarod, vezére leszek útaidnak.” (BESSENYEI 1777, 4.)

¹⁴ BESSENYEI 1777, 17, 18.

¹⁵ „Borostyán koszorut adunk ösz fejednek”; „borostyán ágot tűzünk a’ fejedre.” BESSENYEI 1777, 14, 17.

¹⁶ BESSENYEI 1777, 4, 18.

¹⁷ BESSENYEI 1777, 39.

¹⁸ BESSENYEI 1777, 5, 35, 40,

folyton megszakított rendszerbe kapcsolt levelekből, hogy a hasonló filozófiai meggyőződésű beszélgetőpartnerek az irodalmiságról folytatott vitában nem jutnak egyezésre. Az egyedül maradás, a betegség témájának erőteljessé válása, a *Barátaimhoz* című Barcsay vers testamentum-szerűsége¹⁹ és Bessenyeinek a kötetet záró *Barátom* című prózai írása az óceánon vergődő és elsüllyedő hajó képével a közösségteremtés sikerelenségét tükrözik.²⁰ A költői levelezés a kötetben szereplő levélváltás előtt kezdődött és befejezése után is folytatódott,²¹ ez is indokolja azt, hogy az episztolagyűjteményt Bessenyei által megszerkesztett történetként olvassuk.

A könyv második részében, amelynek a *Futó darabok* címet adta az író, nem tér vissza az episztolaformához. A szövegek nagy része gondolatilag folytatja az első rész komor befejezését: „Elméjének hánykódásait”²² nem tudja másokkal megosztani, még önmagát is győzködnie kell, hogy a kételyhez vezető legmélyebb filozófiai kérdésekről gondolkodjon.

A Besenyei György Társasága a Die Geschäfte der Einsamkeit című művel egy időben jelent meg, 1777-ben. A német nyelvű mű befejező része kilenc francia nyelvű levelet tartalmaz, amelyeknek datálása nagyjából egybeesik a korábbiakban elemzett magyar nyelvű levelekben megadott dátumokkal. Úgy tűnik, mintha Bessenyei az előző kötetet folytatná itt más formában. Kókay György megemlíti, hogy feltehetően fiktív levelekről van szó, de nem foglal állást a kérdésben.²³ A szerzőség megállapítása valóban lehetetlen: nem nyújt hozzá segítséget sem a francia levelek nyelvi megformálásának összehasonlítása, sem az, hogy az író a levelező partnereket és a levelekben említett személyeket az ábécé különböző betűivel jelzi. Ez utóbbi a XVIII. században inkább fiktív szereplőkre szokott utalni, gyakran oly módon, hogy több szereplőbe vetíti az író saját bizonytalanságait.

A levelek megfogalmazásához választott nyelv utalhat arra, hogy baráti, családi és irodalmi körökben Bécsben a francia nyelvet részesítették ekkor előnyben. Ezt az értelmezést némileg cáfolja a második levél utószava, ahol azzal indokolja a nyelv választását, hogy levelezőtársa kéri ezt tőle, akinek ez az anyanyelve. Az utószó egyben

¹⁹ BESSENYEI 1777, 67. Lásd a versről és általában a barátság és a társas kapcsolatok vezértémává alakításáról: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A szerző és a szerkesztő Bessenyei: Az első magyar irodalmi antológia narratívái = „Et in Arcadia ego”*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZI Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 310–312.

²⁰ BESSENYEI 1777, 69.

²¹ Az intenzív levelezés tágabb körére utal Szluha Demeter Bessenyeihez intézett latin nyelvű episztoláinak közlése a kötetben. BESSENYEI 1777, 50–59. Itt azonban nincs dialógus, talán azért, mert Bessenyei ehhez a költőtársához intézett episztoláit már korábban publikálta: BESSENYEI György, *Költemények*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, 93–98.

²² Az első mű címe *Az elmének hánykódásairól* = BESSENYEI 1777, 71.

²³ Lásd KÓKAY György, *Bevezetés* = BESSENYEI György, *Idegen Nyelvű Munkák*, Bp., Akadémiai, 1991 [BESSENYEI 1991], 33.

lehetőséget ad neki önéletrajzi jellegű pontosításra és játékos szabadkozásra is nyelvi hibái miatt.²⁴

A levelekben ugyanaz a vezérgondolat lelhető fel, mint *A Besenyei György Társaságában*: az íróember szükségszerű magánya, amelyből a menekülést a költő távollévő barátainak körében keresi. A több szerzőt feltételező írások publikálása utal az irodalmi viták áhított nyilvánosságára. A levelek tartalma és kompozíciója is ezt az olvasási kulcsot adja meg, akárcsak a mottó, amely a VI. levelet nyitja.

A latin nyelvű mottónak „– Non illi ego detrahere ausim / Haerentem capiti multa cum laude coronam.” nem tulajdonítottak a kritikák jelentőséget, nem is keresték forrását. A „B...V.P.C.” aláírású, Kassáról „B. úrhoz” küldött levél élén található, magyar fordítása így hangzik: „...az ő koszorúját nem merném leszakítani, méltó ő a babérra.” Az idézett mottó Horatiusz satíráinak első könyvéből származik.²⁵ Úgy tűnik, mintha az episztologyűjteményhez hasonlóan térne vissza a költőnek nyújtott „koszorú” témája, de itt többről van szó. A megszólított és a dialógusba bevont íróbarátok számára nyilvánvalóan felidézte a töredék az egész szöveggörnyezetet. A VI. levél a Lucanus-fordítás értelmezésével kapcsolatos, tehát Barcsayt feltételezhetnénk a B. rövidítés mögött, függetlenül attól, hogy ő írta-e ténylegesen a levelet, hiszen őt nevezi meg Besenyei a fordítás inspirálójaként a költőtársához intézett dedikálásban,²⁶ amely 1776-ban jelent meg. Ugyanakkor ezt az azonosítási lehetőséget a levél bevezető sorai megkérdőjelezzik: „Kétségtelenül csodálkozni fog, hogy olyasvalakitől, aki soha semmit nem írt, bíráló levelet kap *Lucanus*áról”.²⁷ A VI. levél olvasható úgy, mint a fordító tépelődése, öngazolása, vágyainak kivetítődése arra vonatkozóan, amit a fordítás ajánlásából idéz a levél: „várom barátaim helyeslését és bírálatát”.²⁸ A levél a barát válaszát hordozza a mű értékelésére és a folytatásra való biztatás vonatkozásában. A mottóban az idézetet megelőző szövegrészben Horatiusz védelmezi az anyanyelvű írást. Kezdetben idegen nyelven írt, barátja bírálatát változtatott meggyőződésén: „Épp oly balga dolog fát vinned a rengetegekbe, mint ha görög költők roppant seregét gyarapítod.”²⁹ A mottó megfogalmazza, hogy az igazi dicsőség az eredeti költőt illeti, de utal arra is, hogy

²⁴ BESSENYEI 1991, 151, 190.

²⁵ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Összes versei*, Bp., 1961 [HORATIUS 1961], 417. Fordítása Horváth István Károly munkája (későbbi idézeteink ugyanerről a szöveghelyről). A latin szöveg első szavai az eredetiben eltérnek: „Neque ego illi...” (A jelentéktelen különbség származhat elírásból, vagy a korabeli kiadás, esetleg iskolai célra szánt szöveggyűjtemény eltéréséből. A pontosítást Nagyillés Jánosnak ezúton köszönöm.)

²⁶ *Bartsai Ábrahámnak. Barátom!* címmel. (BESSENYEI György, *Társadalombölcseleti írások*, s. a. r. KULCSÁR Péter, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 [BESSENYEI 1992], 337–338.)

²⁷ BESSENYEI 1991, 192.

²⁸ BESSENYEI 1991, 192. Az idézet az ajánlólevél záradékában: „El-várom itéleteteket, hozzád értvén itt több barátaimat is, hogy tudhassam magamat utánnatok vezérelni; és ha történe is hogy gyenge Magyarorságom miatt Lukánusba tovább nem mehetnék-is.” (BESSENYEI 1992, 338.)

²⁹ HORATIUS 1961, 417.

az új kifejezésmód más nyelvben történő bevezetése is nagy érdem. Horatius versében olvashatjuk azt a gondolatot is, amely szerint a költő nem vágyik tömegsikerre, csak a hozzáértők és a barátok helyeslését áhítja: „műértők és mind a barátom [...] / Ha, mit írtam az ő örömeikre szolgál: jó; s ha kevésbé tetszene, mint a remény fűt, az tán fájna.”³⁰ A mottó a magyar költő meggyőződésének hasonlóságára hívja fel a figyelmet. A levél Bessenyei helyzetének és szerepének meghatározásában játszik fontos szerepet, egyben hidat alkot különböző művei között, tükörképet formálva a Barcsayhoz címzett ajánlólevéllel. Újra felidézi egy műértő irodalmi társaság létezését, amelynek működéséről akar hírt adni.

A kilenc levélből álló együtttest a barátok és intellektuális partnerek figyelmes tekintete előtt megfogalmazott önmeghatározásként olvashatjuk. Az első levelet válaszként fogalmazza, mintegy a személyére irányuló érdeklődést igazolva. Ez a kezds a levélgyűjtemények egyik toposza, a levelek autentikusságát, a levelezés folyamatosságát bizonyítja, amelyből az olvasó csak egy kis részt ismer meg. A *Bessenyei György Társasága* is válaszlevéllel kezdődik. A legszemélyesebb témával indít: betegségéről ír, amelyet általános eszmefuttatássá formál és az íróember életmódjának egészségi veszélyeiről (amely a XVIII. század érdekes orvosi problémája), valamint a boldogságkeresés témájáról értekezik. A második levél formai érdekessége az, hogy kivonat. Témája: az emberi sors, Isten szerepe a világ működésében. Ezt követi négy levél írói ízléséről és alkotásairól, közülük kettőt Bessenyei saját nevével szignál. A hetedik levél a magányosságról írt vers említésével³¹ visszautal az első levelek témájához, egy másik szinten, a testi, a szellemi és az udvari ember meghatározásához: ez lesz az utolsó levelek témája. A levél műfaja lehetőséget ad arra, hogy a közvetlen aktualitású (művei keletkezését és fogadtatását érintő) kérdések természet-, morál- és társadalomfilozófiai gondolatokkal kapcsolódjanak össze. A megjelentetett levelek szinte minden addig kiadott írását említik. Ugyanakkor semmiképpen nem értelmezhetők a valóság direkt megjelenítéseként. A metaforikus értelmezést sugallja a levelezésben szereplők identitásának elhomályosítása, a levelek „kivonatos” közlése, dátumának esetenkénti elhagyása, illetve felcserélése.

Az 1779-es bécsi *Holmi* XXVI. részébe integrált levélváltás, az előzőekben elemzett két levélgyűjteményhez hasonlóan, a barátság bensőséges érzelmének nyilvánossá avatásaként értelmezhető. A baráti levélváltás három személy közötti kapcsolatra utal, amely már egy kis közösség létezését feltételezi. A levelek prózában íródtak, megszólítást, aláírást és datálást is tartalmaznak.

A levélműfaj alkalmazása szempontjából fontos megemlíteni azt a különbséget, amelyet a debreceni és a bécsi *Holmi* között megfigyelhetünk. A debreceni *Holmi*ban a fejezet címébe kerül az események egy része, amelyet a Bécsben kiadott munkában

³⁰ HORATIUS 1961, 417.

³¹ Talán A *Bessenyei György Társaságában* olvasható *Bessenyei György magához* című versről van szó. (BESSENYEI 1777, 40–42.)

Bessenyei a levelekben idéz fel (ahol ennek megfelelően a cím megrövidül).³² A címet követően mindkét változatban az író személyes hangvételű fájdalmas elmélkedését olvashatjuk az elválásról, amelyet a két eltávozotthoz intéz. A debreceni kéziratnak itt vége szakad, nem tartalmazza a bécsi *Holmiban* ezután következő három levelet: Bessenyei Sándorét, Györgyét és Barcsay Ábrahámét. A barátság levélváltással való megjelenítése az 1779-ben kiadott *A Holmi* című mű invenciója.

Az első rész elmélkedését valójában Bessenyei Sándor válasza avatja levéllé: „Búcsúzó leveledet olvastam”.³³ Mivel ez a levél nem található meg a debreceni *Holmiban*, ott az első rész levél-jellege sem nyilvánvaló. A hosszú levélben Bessenyei a nézőpontokat váltogatja: bemutatja az otthon maradó barát szemszögéből a búcsút, majd helyzetét és érzelmeit részletezi. Ezután a távozók szempontját választja és elképzeli, mit látnak és mit éreznek ők. Levele lezárásában a távolságot érzelmi azonosulással próbálja meg áthidalni: „fájdalmaitokat örömötöket véletek együt érzi”.³⁴

A búcsú, az eltávozottakat fenyegető háború, a magány és a távolság miatt érzett keserűséget némileg oldja az érzelmi azonosság. Az érzékenység jegyében fogant levélben a „szív” szó tízszer, a „köny” hatszor fordul elő.

A három levél felfogható úgy, mint a felvetett témákra írt variációk. Egy-egy gondolatot kiemel az előző levélből a válasz megfogalmazója és továbbfolytatja. A György levélben található búcsúzó-formula: „benneteket karja közé vissza kíván” Sándor levélben így talál visszhangra: „talán soha nem fogod őket többé karjaid közé vissza nyerni! – talán e kék egek alatt vérembe keverve fogom [...] bútsúmat venni! Ha te még is halálomon könyveket fogsz ejteni, pompával esik temetésem.” Erre válaszol György levele: „testedre borúlva fogja szívem hideg tetemeidet sirjába könyveivel ásztatni, és végre tölle illy zokogásokkal bútsúzni”.³⁵ Feltehetően tényleg „eleve publikálásra szánt levelek”, ahogyan Bíró Ferenc véli bevezetőjében.³⁶ A hangsúlyos témák patetikus fokozása figyelhető meg a levelekben: a búcsú képe és fájdalma, az esetleges halál lehetősége és vele szemben a nyugalom és a béke. A harmadik téma a Bessenyei által írt búcsúlevél értékelése, amelynek dicséretét olvassuk a két barát válaszában: „Én e kis írásodat az írások közt olyannak tartom, mint *Henriádot* a poémák közt”, „látom szivedbe mártottad pennádat”, „zokogó Músáddal el bútsúztál”.³⁷

Az 1779-ben megjelent *A Holmiban* önálló egységet alkot a négy levél. A valóságos levélváltás illúzióját adják a dátumok, amelyek öt hónapnyi időtartamra utalnak (1778 április 13. és szeptember 26. között) és az eltávozott barátok tartózkodási helyének pontos megnevezése. Ugyanakkor egyértelműen a megszerkesztettséget hangsúlyozza Bessenyei Györgynek az utolsóként közölt Barcsay-levélhez fűzött jegyzete, amellyel

³² BESSENYEI 1983, 190 és 307.

³³ BESSENYEI 1983, 310.

³⁴ BESSENYEI 1983, 310.

³⁵ BESSENYEI 1983, 310–311.

³⁶ BESSENYEI 1983, 14.

³⁷ BESSENYEI 1983, 310–311. (Innen választottuk mottónkat.)

szabályosan keretbe foglalja a négy levelet: a jegyzet visszautal a címre, felidézve a búcsú képét és három szereplőjét. A debreceni *Holmi* „Ötödik szakasza”-ként szereplő szöveg címéből kihagyott szövegrészt duzzasztja itt jegyzetté.

Bessenyei első alkotói korszakában született levélregénye, a *Galant levelek* huszonöt levele merőben más ihletésről tanúskodik, mint az eddig elemzett levélgyűjtemények, noha hasonlít érzékenységük, sőt abban sem térnek el, hogy a „történet”, amelyet megismerünk belőlük, nem események láncolata, hanem lelki történések folyamata.

Talán ennek a Bessenyei-műnek szentelt a szakirodalom a legkisebb figyelmet. A *Filozofus* árnyékában találjuk, a színdarab és a levélregény rokonságát példázva a kritikai kiadás *Színművek* című kötetének *Függelék*eként jelent meg. A két mű három szereplőjének neve és helyzete is megegyezik (Szidalisz, Berenisz, Parménio). Témája is rokon a színdarab egyes témáival: itt is a filozófus társadalmi helyzete, intellektuális és testi léte, a szerelem és a házasság kérdései találhatók a középpontban.

A hasonlóságoknál azonban jelentősebbek a különbségek. A regénynek jóval kevesebb szereplője van, mint a színdarabnak és az öt szereplő közül két férfi szereplő új. Parménionak változik legtöbbet a jelleme, megoszlanak tulajdonságai az azonos nevű szereplő és Lindor között. Lindor az igazi filozófus, míg Parménio az érzékeny, bizonytalan hős, aki önbizalmát könnyen elveszti, akinek tanácsadóra van szüksége. Ez a megkettőződés az önelemzésre és a vélemények árnyalására ad lehetőséget. Szidalisz sem filozófustípus (mint a színműben), nem biztos abban, hogy a csendes, nyugodt boldogságot vagy a szenvedélyt tartja fontosnak a szerelemben. A *Galant levelek* világa a színdarabénál zártabb, benne a nemek közötti kommunikáció ritkább, mint az azonos neműek közötti. A regényben a férfiak és a nők világának különbsége hangsúlyosabb.

A nők közötti levelezés indítja a regényt és mindvégig náluk marad a kezdeményező szerep az érzelmi kapcsolatokban, ők írják a legtöbb levelet. A levélváltás nem a szerelmi hódítást szolgálja. Már az első levélből értesülünk Szidalisz és Parménio heves szerelméről, noha egyikük sem biztos a másik érzelmeiről. A két szerelmes a későbbiekben sem egymásnak vallja be szerelmét, hanem az érzelmeiket elemző filozófus Lindornak, aki életéből a szerelmi szenvedélyt tudatosan kirekesztette. Mintha az érzelemnek az ész igazolására lenne szüksége, és a két princípium egy személyben nem lenne egyesíthető.³⁸

Lindor és Parménio teljesen elzárkóznak az őket körülvevő világtól, amelyre csak a másik három szereplő leveleiből látunk rá. A torz, unalmas látszatvilág igazán Lindor ellenpontjának, Berenisznek fontos, aki „fényes” győzelmet akar aratni a férfiakon és hódítása tárgyait és közönségét is ott keresi.

A regény legkülönösebb alakja Hermes, aki mindössze egy levelet ír, és aki a levelezők közül csak Bereniszszel áll kapcsolatban. A hódításra vágyó nő benne látja az ideális szerelmet: „hózzá foghatatlan szerető vagy, nints másod,” változékonyságát értékeli:

³⁸ Érdekes, hogy Bessenyei a szerelmi vallomásokot színdarabban is a levélre bízta, de ott Parménio és Szidalisz egymásnak vallják be szerelmüket. (BESSENYEI 1983, 579, 581.)

„Lebegsz, mint a gondolat” – írja róla.³⁹ Hermészt idézi, aki a legügyesebb, legtalálékonyabb minden olimposzi isten közül. Az őt dicsőítő levél hangvétele, stílusa, jellege, témája eltér a regény többi részétől, stílusjátéknak tűnik. Ihletői között lehet egy antik szerző, Arisztainétosz *Epistolai erótikai* című műve, amely ötven szerelmes levélben a nők szerelmi életével foglalkozik, akik különböző szituációkban írnak szerelmükről. A levélgyűjtemény a korban francia fordításban, *Lettres galantes* címmel volt népszerű Bécsben.⁴⁰

A levélregény nem használja ugyan ki mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a szereplők között kialakított rendszer lehetővé tenne, ugyanakkor kitűnően alkalmazza a műfajt a különböző nézőpontokból adódó eltérő gondolatok közvetítésére, amelyeket párhuzamosan bemutathat, anélkül, hogy választania kellene közülük. A művet három fő téma fonja át. A filozófus meghatározását négy változatban olvashatjuk. A szerelem a másik téma, amelyről Hermesen kívül minden szereplő megformálja véleményét. A házasság apológiáját viszont érdekes módon csak a három férfi fogalmazza meg és közöttük elsőként Hermes, aki játékosága mellett így bölcsességét is megmutatja: „A házasság olyanoknak illik, kik tudják mi a világ, ha ezen tudományod meg-van, ne légy attul idegen, ki érted lehel, ’s léti létedhez kívánnya kapcsolni”. Ez a megfogalmazás Parmenióét vetíti előre: „két emberi lét magát egyé teheti”. Lindor helyesli ugyan a házasságot, de kétesélyesnek mutatja be, amely „gyönyörűséget” éppúgy hozhat, mint „gyalázatot”.⁴¹

Bessenyei első alkotói korszakában a levél műfaja különleges szerepet játszik. A műveiben megjelent vagy kéziratban maradt, de kiadásra szánt levelei részben követik a hazai és az európai mintákat, de sokkal inkább az eredetiség a jellemzőjük. A levél lehetőséget biztosít intim témák (betegség, lelki vagy intellektuális bizonytalanság), túlárado, szenvedélyes érzelmek (barátság, szerelem) bemutatására. Írója önmagát próbálja meghatározni, miközben a megszólított személy tükörként szolgál. Befejezetlensége miatt – hiszen választ feltételez, van előzménye és folytatása – a levél a folytonosan változó egyéniség tanúja. Számot ad az író alkotói tépelődéséről, szándékairól, ízléséről, terveiről, sugallja művei „megfelelő” olvasatát. Levélgyűjteményeiben a személyes és a nyilvánosságnak szánt mondanivalót összekapcsolja, így próbál meg hozzájárulni a magyar írók közösségének létrejöttéhez. Ez a törekvés teremtette meg *A Besenyei György Társaságát* és *A magány foglalatosságai* francia nyelvű leveleit és bizonyára szerepet játszott *A Holmi* baráti levélváltásának közlésében is. Heroidái a beteljesületlen szerelem témájának lírai megfogalmazását adják. A *Galant levelekben* a férfi és a női gondolkodás és lelki alkat közötti különbségeket több „esettanulmányon” keresztül

³⁹ BESSENYEI 1983, 684–685.

⁴⁰ 1695-ben Lesage, 1752-ben Moreau fordította franciára, de latin és német fordításai is jelentek meg ebben a században. Modern görög-francia kétnyelvű kiadása: ARISTHÉNÈTE, *Lettres d’amour*, Texte établi et trad. par J. R. VIEILLEFOND, Paris, Belles Lettres, 1992.

⁴¹ BESSENYEI 1990, 691, 692, 694.

látjuk, az író a boldogság filozófiájáról, a szerelemről, a házasságról és a filozófusi létéről mutat be nézeteket anélkül, hogy összeegyeztetésükre törekedne. A levélforma vallás- és morálfilozófiai kérdések kifejtésének ad keretet *Tolerantia* címmel összegyűjtött írásaiban. A levél írója és olvasója között létrejövő személyes kapcsolat nagyobb teret ad az aktualitás megjelenítésének, stílusa élvezetesebb, mint az értekezésé és képes azt a látszatot kelteni, hogy a megszólított személy feltételezett kérdéseire keres választ az író. A beszélgetés és a dialógus előnyeit egyesíti a levélműfajra jellemző, bizalmas és kizárólagosnak ábrázolt kapcsolat választásával, amely az olvasó meggyőzésében jelentős szerepet játszik.

Kazinczy neológiájának első időszakáról*

Kazinczy nyelvfogalma (ezt viszonylag gyakran hangsúlyozta) egységes, de több szempontból tagolt nyelvfogalom volt. Az általános és alapfeltételként számításba jövő cél az egységes irodalmi nyelv kialakítása volt, ez voltaképpen a „Schriftsprache” – paradoxnak látszik, hogy éppen erre nem talált megfelelő magyar kifejezést, de ez a körülményekből következett, hiszen az „egység” fogalmát kisajátíthatják olyan hatalmak, amelyek legitimációja nem a nyelvi kompetencián alapul. A Schriftsprache fogalmának elemzése arról győzhet meg bennünket, hogy ez a fogalom csak fegyvernek jó, de maga alig tartalmaz konkrét – konkrét irányt megjelölő – mozzanatot, de nem is nagyon tartalmazhat, hiszen ez a Schriftsprache még egyáltalán nincs kész, most készül folyamatosan a nyelvi-grammatikai vitákban. „De mi a Schriftsprache?” – kérdezi alig leplezett ingerültséggel egy levélbeli vitájuk során Berzsenyi Dániel és kérdésére soha nem kap választ.¹ Az egységre Kazinczy a gyakorlatban törekszik, mint grammatikus, jelentős részben úgy, hogy igyekszik eltávolítani mindent, ami nem felel meg annak, amit ő (Révai Miklós nyelvtudománya alapján, de Révai Miklós nyelvtudományától függetlenül, sőt, esetenként annak ellenére is) normának tekint: a provinciális alakokat, a rossz szokásokat, különösen a grammatikai-ortográfiai szabálytalanságokat, mindent, ami zavarja az egységet. Túlnyomórészt neki van igaza, Révaival szemben is. A grammatikus tevékenysége azonban ha nem is kizárólag, de jórészt a helyes és helytelen közötti választásban valósul meg, a nyelvi egység kialakításához járul hozzá, de ezzel még nem járul hozzá a nyelv gazdagságához is. A kassai *Magyar Museum*hoz írott *Előbeszéde*² – amely nyelvi programjának első kifejtése – a „nyelv tökéletességét” állítja középpontba, ennek pedig része a „tisztaság”, de természetesen része a – „bővség” is. Ebben – hallgatólagosan – már benne van a neológia igénye.

Ennek ellenére: a fogság előtt Kazinczy a neológia kérdésében túlnyomórészt igen óvatos álláspontot foglalt el, ebben a vonatkozásban a börtönének hoztak látványos fordulatot. Az első megnyilatkozások egyike éppen az a Virág Benedekhez 1802. október 31-én írott levél, amelyben beszámol arról az ebéd utáni beszélgetésről, vagy inkább vitáról, amelyre a *Debreceni Grammatika* értelmi szerzőjének, Domokos Lajos debreceni főbírónak s az egyik szerzőnek, Benedek Mihály szuperintendensnek a társaságá-

* Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés kapcsolatát tárgyaló nagyobb tanulmány előmunkálataiból.

¹ *Kazinczy Ferencz Levelezése*, I–XXIII., s. a. r. VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő és mások, Bp., MTA, 1890–1960 [a továbbiakban: *KazLev*], VIII. 365.

² *Batsányi János Összes Művei, II., Prózai Művek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960 [BATSÁNYI 1960], 440.

ban került sor.³ Erről a levélről e tanulmány második fejezetében már volt szó, mint a „Debrecen”-nel való s éveken át tartó polémia egyik kitüntetett – időrendben ráadásul első – epizódjáról. Most viszont egy másik összefüggése mutatkozik meg: ez a neológia egyik korai s talán a leginkább markáns jelentkezése Kazinczy irodalmi és nyelvi küzdelmeiben: itt vitában fejt ki nézeteit. A vitának az a része, amelyben a német irodalomról és a német verselésről volt szó s az, ahol arról beszélgettek, hogy csak az magyar és az a poéta, aki – közvetíti a levél a vitapartnerek véleményét – Debrecenben „neveltetett”, ebből a szempontból most közömbös, Kazinczynak a beszámolót záró s két pontból álló összefoglalója az, aminek most számunkra jelentősége van. Két kérdésről van szó. Az első: „nyelvünk már abban az állapotjában van e, a’ mellyben maradnia kell? elégséges e kinyomni minden ideákat, minden nüanszokat?” Ez a kérdés voltaképpen szónoki kérdés s azt jelenti: Kazinczy szerint egyértelműen szükség van a neológiára. A második kérdés azért izgalmas, mert ez az a pillanat pályáján, ahol elkezd a neológia érdekében való érvelést, s amikor kiderül: voltaképpen egyetlen eljárásra gondol. Az első kérdés után következő kérdés ugyanis így szól: „hogyan van az, hogy a’ Deák nyelv tele van hellenizmussal... és Róma azokat az Íróit tartotta legérdemesebbeknek a’ maga tiszteletére, a’ kik a’ görög szépségeket legszámosabban hozták által a’ Latium földére.” S ugyanez a helyzet a német („noha szintűgy anya nyelv és idegen a’ franczhoz, mint a’ magyar az a’ némethez”) irodalomban – ott az újabb kor legjobb költőinek német nyelve „sok Gallicizmust” ajándékozott meg a’ maga honosságával (civitate donavit)”. S az ő nyelvük, Goethe, Wieland, Klopstock és Schiller nyelve „ezerszerre szebb, bővebb és nemesebb” mint a száz év előtti német íróké. Vagyis: a nyelv megújításának vagy gazdaggá tételének ügye tulajdonképpen egyetlen eljárást jelent: egy másik nyelvből való kölcsönzést, amellyel – állítása szerint – bőségesen éltek a legsikeresebb irodalmat felmutató nemzetek legsikeresebb szerzői. Itt az ún. soloecizmusokról van szó. Tudjuk, hogy a soloecizmus szó eredetileg egy adott nyelv grammatikai szabályaitól való eltérést jelenti, Kazinczy számára azonban ezt az eltérést egy másik nyelv vonzereje hozza létre. A soloecizmus a gyakorlatban tehát többnyire az idegenszerűséggel (gallicizmussal, germanizmussal, latinizmussal) azonos.

Mielőtt azonban e fogalom összefüggéseiről beszélénk, feltétlenül utalnunk kell arra, hogy Kazinczynak ez a neológiára vonatkozó álláspontja több szempontból is radikálisan különbözik attól, amit a fogság előtt vallott, legalábbis a nyilvánosság előtt. E nyilvánosságba beleértendő a (Mezei Márta fogalmát használva)⁴ „levelezés nyilvánossága” is. Ebből a szempontból a legfontosabb szöveg Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvártjáról* írott recenziója, amelyet a kassai *Magyar Museum* Második Negyedében jelentetett meg.⁵ Nézeteinek leírása előtt kikérte Ráday Gedeon véleményét is, Kazinczy

³ *KazLev* II. 499–502.

⁴ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994.

⁵ *Első folyóirataink: Magyar Museum, I. Szöveg, II. Kommentár*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 [kMM], I., 110–113.

azonban – mint Csetri Lajos megállapítja⁶ – „egészen más elveket fejtett ki bírálatában”, mint amiről az öreg gróf beszélt levelében. Álláspontját – mitán leszögezi, hogy a „szó-szerzést általában tilalmasnak lenni nem állítja” – négy tételben foglalja össze: 1. Az új szó azt, amit jelenteni akar, „alkalmasint” ki nyomja” 2. „hogy bizonyos gyökérből jöjjön”, 3. a hangzása magyar legyen s „Nyelvünk analógiájára alkalmaztassék” és végül: 4. csak ritkán („félénken”) szabad velük élni. Az álláspont a lényegét illetően éppen az ellenkezőjét tartalmazza annak, amit az idézett Virág Benedekhez írott levelében olvastunk: itt már nincs szó – legalábbis nem tartja fontosnak, hogy szóbahozza – a „bizonyos gyökert” (tehát: egy magyar eredetű szóhoz való kapcsolódást) és a magyar hangzást, de azt sem – s talán ez a legfontosabb eltérés – hogy „nyelvünk analógiája” érvényesüljön. Éppen ellenkezőleg: a legjobb latin és a német írók nyelvének azt a sajátosságát állítja példaként, hogy tele vannak „hellenizmussal” illetve „gallicizmussal” – náluk tehát nem az új kifejezés alkalmazkodik a hazai nyelvhez, hanem a hazai nyelv ajándékozta meg az idegen kifejezést honossággal. A legfontosabb különbség azonban az, hogy a fogság utáni levél nem csak az idegenszerűségek elfogadásából indul ki, de az újításokat csak az idegenszerűségekre redukálja – miközben a fogság előtt nem csak azokról beszél, sőt: ha szól róluk, ismételten elítéli őket. Az idegenszerűségeket Gelei Józsefnek hányja a szemére, sőt, azt, hogy a szerző *Ifjabbik Robinson...* című Campe-fordításában „Nyelvünk géniusához nem alkalmaztatott” kifejezést használ, eleve hibaként könyveli el.⁷ Nem csak lehetséges, de igen valószínű, hogy Gelei József – noha Kazinczy dicsérő szavakat is mond munkájáról – magyarságával az idegenszerűségeken túl más baj is volt, ő azonban nem általában a munka magyarságát, hanem a munkában található idegenszerűségeket (latinizmusokat) bírálja. S arra vonatkozóan, hogy itt az idegenszerűségeknek s egyáltalán: a magyar nyelv megszokott szabályaitól való eltéréseknek (az újítás – mint írta a *Szigvárt*-bírálatban, s mint idéztük az imént – „Nyelvünk analógiájára alkalmaztassék”) nem alkalomszerű bírálatáról van szó, árulkodik Kazinczynak egy 1790. július 1-jén, Prónay Lászlóhoz írott levele, amelyben arra kéri a bárót, hogy tiszteljen meg néhány fiatal íróval azzal, hogy személyesen ír nekik levelet – a felsoroltak között van „Fejér György Úr Fejérvári Kis Pap” is. Fejér György – noha egyébként okos és tehetséges fiatalember – „Magyarságát meg-ditsérni ugyan nem lehet, mert az tellyes Soloecizmusokkal”.⁸ Még 1793 júniusában is hasonló szellemben ír első (vagy egyik első) levelében Kis Jánosnak: „nincs egyéb hátra, hanem hogy soloecismus nélkül szóljatok magyarul.”⁹

A fordulat ebben a vonatkozásban valószínűleg a fogságban történt meg, hiszen arról elég egyértelműen árulkodik a Kis Jánoshoz a börtönből kicsempészett levele.

⁶ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990 [CSETRI 1990], 27.

⁷ kMM I., 41–42.

⁸ *KazLev*, II. 81–82. Idézi CSETRI 1990, 28.

⁹ *KazLev*, II. 297.

Kazinczy neológiájának ez az első megnyilatkozása. Ebben az 1797. november 16-án kelt levelében¹⁰ már büszkén vállalja a soloecizmusokat, amelyek a *Stella* és a *Clavigo* fordításának a börtönben készült javított szövegeiben jelennek meg. Arról ír, hogy Moliere két buffó játékát fordította le, (erről majd ráismernek a debreceni hentesek és sulyomkofák, hogy ő is magyar), „a’ kik soloecizmusaim miatt” éppen nem tekintenek magyar írónak.¹¹ Mint utaltunk rá: ha a soloecizmus általában egy adott nyelv szabályaitól való eltérést is jelent, a köznapi nyelvérzék számára hibát, Kazinczy szótárában viszont – ettől a pillanattól kezdve – a szó eredeti jelentése ugyan nem változik, de a soloecizmus nála többnyire idegenszerűséget jelent, amelynek azonban nem csak pozitív jelentése van, de éppen a neologizmussal tekinti azonosnak, ahogy az ama debreceni ebéd utáni beszélgetésről Virág Benedeknek beszámoló levelében is történik. Ez a szóhasználat a fogság után megszokottá válik és a *Levelezésben* gyakran előfordul, úgy például, ahogy Kölcsey Ferencnek írja 1808. november 11-én kelt levelében: az ő soloecimusai a Marmontel-fordításban „akart” soloecizmusok. – s ezt egyáltalán nem mentegetőzősképpen hozza szóba, éppen ellenkezőleg. A *Levelezésben* legalább egy tucatszor leírja majd az őt igazoló latin mondást: „Grammaticus non erubescit soloecismum, si sciens facit.” Itt valóban neológiájának egyik s fontos hangsúlyozni: *egy ideig* úgy látszik: központi eleméről van szó. A soloecizmus egy szöveg értékes vonásának számít, de természetesen csak akkor, ha „akart” és a „maga helyén” „tudva” alkalmazott soloecizmusról van szó, amelynek révén – nem mindig, de ezt is leírja – újszerű nyelvi szépség születik. Az „akart” soloecizmus nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a magyar szöveg formálásában tudatosan, az „artista” (a művész) megfontolása után alkalmazza a magyar grammatika szabályaitól való eltérést, amely – mint látható – eleinte, a fogság előtt egyszerűen csak elkerülendő idegenszerűséget jelentett. A későbbiekben azután egyáltalán nem azt: a jelentés tehát nem csak módosul, de a visszájára is fordul. Ennek a fogalomnak az átértékelése tehát a börtönben történt meg, s ez lesz az első, sőt, egy ideig az egyetlen fogalom, amelyet szembeszegez az ortológiával – s ezzel egyértelműen eltér azoktól az elvektől, amelyeket a Barczafalvi *Szigvárt*-fordításáról írott bírálatában leszögezett. Ennek első dokumentumát a Kis Jánoshoz írott s az imént emlegetett levelében pillanthattunk meg, ahol egyébként arról is beszél, hogy már szégyelli azt a „gyermeki mázolóást”, amelyről négy évvel korábban még úgy gondolta: „javallást érdemelnek”. A soloecizmusok azokban az „új darabokban” bukkannak fel, amelyekről – gondolja – immár „minden szenny le van fúva”. A fordulat tehát ebben a vonatkozásban a börtönben történt, s feltehetően ebben kell látnunk ama „philológiai elmélkedések” egyik eredményét, amely elmélkedésekről utóbb Kozma Gergelyhez írott levelében szólt.¹² Itt azonban – mielőtt tovább lépnénk – rögtön meg kell jegyeznünk, hogy ha a neológia kezdeti időszakában és éveken át fontos, mondhatni központi sze-

¹⁰ *KazLev*, II. 420–422.

¹¹ *KazLev*, II. 421.

¹² *KazLev*, II. 514.

rep is jut a soloecizmusoknak, a későbbiekben ennek a fogalomnak a státusa alapvetően megváltozik Kazinczynak a neológiáról alkotott érett elgondolásaiban, egyre inkább a háttérbe szorul. Amikor a neológus Kazinczy kilép a tágabb nyilvánosság elé, akkor a kilépés dokumentumaiban a soloecizmus fogalma már egyre kevésbé játszik szerepet. Persze azért jelen van – már idéztük: az író nem botol, ha „tudva s akarva botol”, írja le a *Tövissek és virágok* egyik epigrammájában és gyakran szerepel (igaz, már komoly megszorításokkal) az 1810 februárjában befejezett *Dayka életében* is, viszont a három évvel később elkészült *Báróczi életének* szövegében elő sem fordul a szó, ami azonban nem jelenti azt, hogy kiveszett volna Kazinczy neológiájának kései programjából, sőt. De ez már egy másik történet és a maga helyén kell szólni róla. Most azonban azt látjuk, hogy – minden jel erre utal – a neológia megfogadásának a pillanataiban, s a neológia első időszakában központi, sőt, a töprengésekben lényegében egyedül szereplő fogalom volt, s ha nem is valószínű, de teljesen nem zárható ki, hogy létrejöttében közrejátszott a provokatív szándék. Abban a levélben kap először pozitív jelentést a szó, ahol először hangzanak fel a *Debreceni Grammatika* elleni elementáris indulat első szólamai. Ennek *Elöljáró Beszédében* a nyelvi norma forrása főleg azért a köznép nyelve, mert az nincs „megegyedve” még semmilyen idegen nyelv hatásával – a brünni rab ezen a módon vette fel a kesztyűt, amit persze lehet, hogy elsősorban nem is neki dobtak.

Ha provokáció volt, azért lehetett az, mert ezt az *Elöljáró Beszédet* ő maga is támadásnak fogta fel eddigi tevékenysége vagy elképzelései ellen. Az idegenszerűségek előtérbe állításának esetleges provokatív céljánál azonban nyilvánvalóan fontosabb volt az, hogy a soloecizmusoknak ő a nyelv szempontjából pozitív szerepet tulajdonított – az idegen szépségeket természetesen a nyelv lehetőségének bővítése, a nyelvi szépség elérésének céljából propagálta és kívánta legitimálni. Elgondolkodtató viszont, hogy egy jó ideig ez volt az egyetlen eszköz ennek a célnak elérésére. Hogy ez így, önmagában véve igen kétséges eszköz, arról a neológiájának későbbi (és kialakult) fázisa tanúskodik: a soloecizmusok – ha nem is tűnnek el, de – fokozatosan háttérbe szorulnak gondolkodásában. De akkor miért játszott a korai időszakban oly fontos – hiszen lényegében kizárólagos – szerepet? Erre a kérdésre válasz aligha adható, de egy hipotetikus magyarázathoz a körülmények számbavétele hozzásegíthet bennünket. Kazinczy viszonyát az irodalomhoz a fogság alatt és közvetlenül a fogság utáni időszakban minden valószínűség szerint a szenvedélyes, az élet sok és sokféle bajai ellen védekező olvasói magatartás befolyásolta: a fordításokkal voltaképpen átmenekült az európai (elsősorban, de nem kizárólag német) irodalom műveinek számára olyannyira otthonos világába. Talán erről vall – alighanem öntudatlanul – a *Báróczi életének* abban a részletében, amelyben azt fájjalja, hogy példaképe méltatlan művek fordítására is tékozolta idejét – La Calprenede-et fordított Marmontel helyett –, noha ellenkező esetben olyan „mesteri kézzel dolgozott copiek” egész galériáját bírhatnánk, „a melylyekben elgyö-

tört lelkeink a való szépnek szemlélésében visszavehetnék előbbi nyugodalmokat.”¹³ Ez a funkció – az „elgyötört lélek” gyógyítása – aligha kizárólagos velejárója az olvasásnak, ez inkább csak annak az embernek az élménye, aki „elgyötört lélekkel” olvas és fordít, akinek a „szép szemlélése” adhatja vissza valamennyire nyugalmát. Mivel ezt a „szépet” egy idegen nyelven írott mű kínálja, talán joggal hozzuk ezzel a lélektani helyzettel összefüggésbe azt a körülményt, hogy a soloecizmusok ennek az időszaknak a neológiájában oly meghatározó szerepet játszanak: az otthonosan szép és nyugalmat hozó irodalmi világhoz akarta közelíteni azt a magyar nyelvet is, amelyen megszólaltatja ezeket a műveket. A soloecizálás, mint a nyelv kifejezőerejének gazdagítását célzó ideiglenes program így tehát összefüggésben lehet azzal a magánnyelvi és szenvedéssel, amelyet a börtönben élt át, s tudjuk, hogy a börtön után családja körében ugyancsak jó néhány éven át tartó magány és szenvedés várta. Ez másfajta magány és másfajta szenvedés volt, de nem volt kisebb, mint amaz. Feltételezésünk szerint a soloecizmus tehát a magány neológiája, a lélek betegségének gyógyítására szolgál. A meggyógyult lélek majd másképpen gondolkodik.

A „Debrecen” elleni folyamatos háborgás és a soloecizmusok között van másfajta kapcsolat is. Előbb azonban arról kell szólni, hogy Kazinczy féktelen indulata nem, vagy inkább: nem csak azért ébredt fel a *Debreceni Grammatika* (pontosabban: annak *Előjáró Beszéde*) ellen, mert a nyelv tökéletesítéséhez a leginkább célszerű módnak ő éppen a „Debrecen” által erre a célra teljesen alkalmatlan fordításokat tekintette. Viszont azt, hogy Kazinczy indulatainak itt van (vagy lehet) az egyik forrása, megerősítheti, hogy vannak bizonyos jelek arra vonatkozóan, hogy gondolataiban már a fogság előtt is felmerült a neológia bizonyos – és a Barczafalvi munkájáról írott kritikánál sokkal erőteljesebb, a soloecizmusokat is pártfogásba vevő – igénye. Ennek egyik s lehet, hogy az egyetlen megfogalmazásával Aranka Györgyhöz 1791-ben (valószínűleg áprilisban) írott levelében találkozunk.

Igazságod van benne, hogy némelly új Írók írásait a’ sok Magyar szókkal telt Német és Frantz szólások miatt olvasni nem lehet, de nekem is van igazságom abban, hogy ha mindég a’ régi mellett maradunk [...] úgy minden írásaink Cathedrai Stílussal lesznek írva, és bizonyosságai lesznek az ekkoráig is le nem vetkezett ostobaságnak. [...] ’s kaczagni fogják azt a’ Sonderlinget, a’ ki Catullusnak példája szerint, a’ ki doctusnak neveztetett a’ görög phrasisekben Rómaiakká változtatása miatt, a’ Német, Francz és Olasz energiával tellyes szólást, ha szintén nem minden erőltetés nélkül is, Magyarára tette.¹⁴

¹³ *Kazinczy Ferenc Művei, I-II, Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, s. a. r. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, II., 72.

¹⁴ *KazLev*, II. 186.

A levél folytatása is hasonló szellemben szól. Erről a levélről azonban nem zárható ki, hogy utólag igazított rajta – korábban már láttunk példát: nem ez lenne az egyetlen a *Levelezésben*. Kazinczy szívesen alakította utólag egységesebbé törekvéseit, mint azok a valóságban voltak. Ennek ellenére: találhatunk más, főleg az ekkor írásaiban, tehát fordítói gyakorlatában megmutakozó jeleket, amelyek azt mutatják, hogy az idegenszerűségektől sem visszariadó neológia bizonyos igénye már a fogság előtt megfogant Kazinczy gondolatvilágában. Erről tanúskodik *Hamlet*-fordításának néhány hírhedtté vált megoldása, de erről tanúskodhatnának a Daykával váltott, de az 1794-ben bekövetkezett letartóztatása előtt megsemmisített levelek – már utaltunk rá, s majd látni fogjuk: az 1810 februárjában befejezett Dayka-életrajzban (már ugyan erőteljes megszorítások mellett, de) a soloecizmusok még sokat és pozitív beállításban szerepelnek. Az Arankához írott s az imént idézett sorok és más szempontok megerősítik: a *Dayka életének* vonatkozó részleteibe talán nem csak későbbi nézeteit vetíti vissza, beszélgetéseiknek valóban tárgya lehetett az idegenszerűségek alkalmazása. Amit nem volt szabad Fejér Györgynek vagy az éppen akkor megismert Kis Jánosnak, azt szabad volt Daykának és neki.

Mindazonáltal különbséget kell tenni Kazinczy gyakorlatban alkalmazott és elméletileg is hirdett neológiája között. Gyakorlatának már a fogság előtt fontos része volt például – mint azt Ruzsiczky Éva kiváló monográfiájából tudjuk¹⁵ – a tájnyelvi szavak (a „környéki szók”) beemelése az irodalmi nyelv szókészletébe, az irodalmi nyelv bővítésének erről a módjáról azonban sem a fogság előtti időben, sem később – úgy teszik – nem szól egyetlen szót sem, miközben a világirodalom nagy alakjainak példáin mutatja be ama Virág Benedekhez írott levéltől (1802) a *Dayka életéig* (1810) az idegenszerűségek termékenyítő szerepét. Ha tehát 1794. december 14. előtt vannak is olyan – némileg bizonytalan – jelek, amelyek rokoníthatók a neológus Kazinczy első időszakának középpontjában álló eljárásával, ezek (ha valóban voltak) inkább szórványos mozzanatok, fel-felvillanó ötletek, amelyek nem kapcsolódnak össze: nem látszik közöttük az összetartozás. A fogság után viszont egy jó ideig az idegenszerűségek állnak az előtérben, s hogy mennyire kizárólagosan, jól előtűnik, ha szemügyre vesszük különféle összefüggéseit.

Kazinczy neológiára vonatkozó elgondolásai sokáig a levelezés szűk nyilvánosságába voltak zárva, s ő csaknem egy évtizedig nem lép ki velük a napfényre, s amikor kilép, már alaposan módosultak ezek a kezdeti elgondolások: 1809 és 1813 között lényegében kialakul a neológia rendszere, amelyben a soloecizmusok erőteljesen visszaszorulnak, hogy azután újra módosuljon a helyzet. De ez – mint utaltunk rá – már másik történet. A bezárkózásnak különféle okai lehetségesek, eleinte természetesen az, hogy Kazinczy maga volt bezárva, előbb ténylegesen, utóbb családja pokoli világába. De bizonyosan

¹⁵ RUSZICZKY Éva, *Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában: Kazinczy tájszóhasználat a alapján*, Bp., Akadémiai, 1963, 99–114.

szerepet játszott az is, hogy jó ideig nem alakult még ki a neológia kellően szilárd koncepciója. Kazinczy maga is bizonytalan. Erről tanúskodik a *Levelezés*, ahol ha nem is túlságosan gyakran, de folyamatosan előjönnek az erre vonatkozó elképzelései és ezeknek az elképzeléseknek a problematikus vonásai. Úgy látszik, hogy néhány évig valóban a soloecizmusok problémája szervezi a neológiára vonatkozó elmélkedéseit.

Berzsenyi és a Magyar Tudós Társaság

1. Taggá választása

Berzsenyi Dánielt a Magyar Tudós Társaság Igazgató Tanácsa már első, 1830. november 17-én tartott ülésén a rendes tagok közé választotta,¹ a jegyzőként jelen lévő Döbrentei Gábor szerint „közértelemmel”,² azaz egyhangúlag. A beválasztás ténye nem mondható meglepőnek, hiszen egyrészt köztudottak voltak Berzsenyi érdemei a magyar irodalom terén, másrészt ismert, hogy a döntést érdemben befolyásoló – s ekkor alelnökké választott – Széchenyi István, aki pár hónappal korábban levélben is felkereste Berzsenyit, milyen sokra tartotta költészetét.³ Megjegyzendő, hogy Kis János egy 1827-ben Széchenyi felkérésére írt, s a lehetséges tagokat felsoroló levélben Berzsenyit nem is egyszerű tagnak, hanem egyenesen az igazgatóságba ajánlotta – Virág Benedek, Schedius Lajos, Kisfaludy Sándor és Fáy András társaságában.⁴ Ez a javaslat ugyan nem talált meghallgatásra, s az igazgatóságba kizárólag főrendűek kerültek be,⁵ de jelzi, hogy Széchenyi által mérvadóknak tartott körökben milyen jelentőséget tulajdonítottak a niklai költőknek.

Lényeges mozzanat, hogy Berzsenyit nem vették be az 1827. november 30-án kinevezett, írókból és tudósokból álló alapszabály-kidolgozó bizottságba sem. Döbrentei a bizottság első ülése után Berzsenyinek írva a következőképpen emlékezik vissza a tagajánlásokról gróf Teleki Józsefnél (a bizottság elnökénél) tartott megbeszélésre: „a gróf egy előleges tanakodást tartta magánál arról, hogy kiket volna célirányosabb ajánlania idősebbek közül. Jelen volt Schedius Lajos, jelen Horvát István, ott vala kis magam. Én ohajtottalak ide mostanra Téged is. A három száj egyszerre mondta ki talentumod

¹ Erről Döbrentei még aznap értesítette barátját: Döbrentei Gábor – Berzsenyihez, 1830. nov. 17. = *Berzsenyi Dániel' összes művei: Költelem 's folyóbeszéd, közrebocsátá meghagyása szerint DÖBRENTÉI GÁBOR*, Buda, Magyar Királyi Egyetemi sajtóval, 1842 [a továbbiakban: *BERZSENYI 1842*], 284–285.

² *BERZSENYI 1842*, 97.

³ L. OROSZ László, *Széchenyi és Berzsenyi* = OROSZ László, *A niklai remete és a kecskeméti fiskális: Tanulmányok Berzsenyiről és Katonáról*, Bp., Krónika Nova, 2000, 37–38.

⁴ *Kis János véleménye a Magyar Tudós Társaság választandó tagjairól* [Sopron, 1827. febr. 21.] = *Gróf Széchenyi István naplói*, szerk. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932, III., 677.

⁵ Vö. DÖBRENTÉI Gábor, *Magyar Tudós Társaság' történetei*, A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei, Első kötet, Pest, Trattner-Károlyi, 1833, 1–131. [a továbbiakban: *DÖBRENTÉI 1833*], i. h.: 58–59.

becsülését, de jobbnak nézetett most elmaradásod, és így, Kölcseyé.”⁶ A döntés okairól Döbrentei nem nyilatkozik, megfogalmazása azonban arra enged következtetni, hogy Berzsényi és Kölcsey kimaradása az előkészítő bizottságból a kettejük közti ismert konfliktus folyománya lehetett.

Berzsényi első rendes vidéki tagként a filozófiai osztályba került, ami nem tűnik magától értetődőnek, tekintve, hogy elsősorban költőként vált híressé, s addig egy ellentmondásos fogadtatású antirecenzió és verstani tanulmányon kívül más prózai munkát nem is publikált. A döntés értelmezéséhez azonban figyelembe kell venni azt a kinevezéseknél alkalmazott alapelvet, miszerint „az eddig elé legtöbb Írótv nevelt nyelvtudomány’ osztályából olyan, kinek más osztályhoz tartozó munkája is dicsérhető, ezen másba is kinevezethetessék; a’ ki tehát aesthetikai értekezéseket is irt, ámbár egyébíránt költő vagy nyelvtudós, léphet a’ philosophia’ osztályába”.⁷ Döbrentei tudósítása szerint „Berzsényit a’ philosophiai osztályba, azon életbölcseiség’ figyelembe vétele téteté, melly, ódáiból és [...] költéri leveleiből olly nyájasan integet ’s tudva volt bölcséleti tanulmánya”.⁸ Tehát Berzsényi osztálytagságának eldöntésekor filozófáló költeményei mellett számításba jöttek bölcséleti jellegű egyéb művei, köztük feltehetően készülő esztétikája és kritikai levelei, amelyekről az ekkor szintén a filozófiai osztályba – s utóbb titoknoknak – választott Döbrenteitől értesülhettek az igazgatóság tagjai.⁹

2. Véleménye az akadémia intézményéről

Berzsényitől nem ismert olyan nyilatkozat, melyben megválasztására reagálna, ránk maradt viszont két szövege is, ahol az akadémia intézményéről általánosságban fejt ki véleményét, mégpedig igen szkeptikusan. Az egyik ezek közül a Széchenyinek és Wesselényinek 1830. február 25-én elküldött level:

[a]z Akadémia [...] nagy ditsőssége lett volna Hazánknak; de ha az oda szánt pénzt gyakorlatibb intézetekre fordítja Méltóságtok, veszteni nem fogunk. A Tudományok métsék az éjben, a gyakorlat nélkül tsak koporsói métsék. De a Tudományok lelkét játékos szokásokba öltöztetni, az által azokat megkedvesíteni s örök gyakorlatba hozni, annyi mint a világ legnagyobb jóltevőjtit, legfőbb Népalkotóját követni.¹⁰

⁶ Döbrentei Gábor – Berzsényihez, 1828. márc. 12. = BERZSENYI 1842, 272. A levél misszilis volta kétséges, de forrásértékét nincs okom megkérdőjelezni.

⁷ DÖBRENTEI 1833, 60.

⁸ BERZSENYI 1842, 97.

⁹ Döbrentei 1829 júliusában Niklára látogatott, ahol Berzsényi megmutatta neki újabb prózai munkáit. (BERZSENYI 1842, I.) Levélben is beszámolt róluk barátjának 1828. júl. 8-án és 1829 novemberében. (*Berzsényi Dániel művei*, s. a. r. OROSZ László, Bp., Századvég, 1994, [BERZSENYI 1994], 502. és 509.)

¹⁰ *Berzsényi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1938 [BERZSENYI 1938], 81–82.

Itt kitűnik, hogy Berzsenyi az akadémiát egyoldalúan elméleti irányultságú, az arisztotelészi szophia (elméleti tudás) elvének megfelelően „nem az emberi javakra irányuló”¹¹ intézménynek véli. Fontos ugyanakkor, hogy amit ehelyett Széchenyiéknek ajánl, az nem egyszerűen a gyakorlati tudás (az arisztotelészi phronészisz) kultiválása, hanem a kettő ötvözése egy magasabb szinten. Ezt mutatja, hogy Széchenyiék másik, praktikus és haszonelvű kezdeményezését, a lóversenyt sem önmagában támogatja, hanem abban a formában, hogy a „Pályanapok” egyszersmind kulturális összejöveteleket is jelentenek: „Az öröm tsalja öszve az embereket s az nyitja szeretetre a szivet. A Muzsika és Tántz nagy jutalom s nagy ösztön lenne az Intézetet gyámoló szép lelkü Dámáknak és ifjakknak”. Összességében az egyszerre hasznos és szép görög ideál követését javasolja az egyoldalúan hasznos angolé helyett: „az angol szokások filozófia művei, a görögök pedig a poézis [..]. Az angolok egyoldalúbbak, mivel a filozófia nem tesz fel úgy poézist, mint a poézis filozófiát; s innét örök ideál a görög. Mindenik játszva teremt, mint a Természet: az angol mindig jót, a görög mindig jót és szépet”.¹² A gondolatmenet szoros összefüggésben van a *Poétai harmonistikában* kifejtettekkel, hiszen ott is a szép és a hasznos megkülönböztetése ellen érvel Berzsenyi, Szókratészre és Platónra hivatkozva.¹³

Szép és hasznos összekapcsolásának elvét a levél a neohumanista Minerva- illetve Árkádia-mítosz alapján és nyelvezetével fejt ki: ezek szerint a tudomány „játékos szokásként” való megjelenésének kulcsa a tág értelemben vett költészet közösségteremtő és erkölcsnemesítő hatásában keresendő. A Minerva-mítoszban a bölcsesség istennője a „nyájas Múzsákat” küldi maga előtt, mielőtt leszállna a földre, „Hogy készítsék kedves játékaikkal, / A’ vak szilaj lelkekhez útjait”,¹⁴ az Árkádia-mítosz szerint pedig az árkádiai törvényhozók nyilvános ünnepségek, költészet, zene és tánc révén tették szeliddé, emberséggé népüket.¹⁵

Berzsenyi másik szövege, amelyben említést tesz az akadémiáról, a *Kritikai levelek* kiadatlan változatának egyik, nyilvánvalóan még az intézmény megalakulása előtt keletkezett darabja. Itt a nyelvművelés témájához kapcsolódóan kerül elő az akadémia:

¹¹ ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, 1141 b, ford. SZABÓ Miklós.

¹² BERZSENYI 1938, 82. Berzsenyi leveléről l. még: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, [HÁSZ-FEHÉR 2000], 117–118.

¹³ BERZSENYI Dániel, *Poétai harmonistika* = BERZSENYI 1994, 324. A Berzsenyi által itt hivatkozott Platón-szöveg helye: PLATÓN, *Állam*, 398 a–b. Hasonló nézetet tulajdonít Szókratésznek Xenophón is, l. XENOPHÓN, *Emlékeim Szókratészről*, 3, 8.

¹⁴ BERZSENYI Dániel, *A’ Tudományok: Allegoria Plátó után* = Berzsenyi Dániel költői művei, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979 [BERZSENYI 1979], 94. A vers J. A. Eberhard populárfilozófiai művének parafrázisa, v. ö.: BERZSENYI 1979, 616–620.

¹⁵ Jean Jacques BARTHÉLEMY, *Reise des jungen Anacharsis durch Griechenland, vierhundert Jahre vor der gewöhnlichen Zeitrechnung*, Wien/Prag, Franz Haas, 1796, 3. Theil, 110.

[s]ok beszédnek sok az alja. Ezt a' bölts mondást tegnap tanulám egy bajszos és botskoros Magyarolt; 's meg fogsz engedni, édes Barátom, ha nyelvképzői kérdéseidre adandó válaszomban ezt a' nagyon bajszos mondást szemem előtt fogom tartani, annyival inkább pedig, mivel én egyeberánt is azt hiszem hogy könnyebb a' világ' minden Derviseit egy hitre mint egy nyelvre szorítani, 's azt hiszem hogy ha valaha Akademiánk lenne is, e' részben az is tsak azt végezné a' mit egyéb gyűléseink: azt végeztük, hogy a' jövő gyűlésen el fogjuk végezni, s.t. Így osztán addig fogunk gyűléskedni, gyűlölkedni és végezni, míg végre tsak ugyan ott leszünk hol voltunk.¹⁶

Berzsenyi tehát a nyelvszabályozás, az univerzálisan kötelező érvényű nyelvhasználati szabályok felállításának lehetetlenségét vallja, s hasztalannak véli egy ilyen céllal működő akadémia létét. Hogy álláspontja elvi jellegű, az az első kritikai levélből tűnik ki:

A' dolog' természetében van az hogy számtalan szavainkat, számtalan szóllásformáinkat 's azoknak még számtalanabb helyhezeteiket, változataikat mindenkor ugyanazon egy szempontbol nem tekinthetjük, nem minden ember de még ugyanazon egy ember sem; holott azt is minden szempontnál számtalanul különféle okok és tzélok majd így majd amugy intéznek, néha pedig az okok' egyenlő mértékét, a' legszorosb latolónál is, a' pillantat' különféle szellemei majd erre majd amarra billentik. A' miből természet szerint tsak az következik, hogy ha a' nyelvtudomány' minden alapjaiban egészen egyezünk is, de mégis beszédünk soha egygy nem lehet, mert az szellemeink' legbelsőbb természete szerint örökké változni fog.¹⁷

E fejtegetés teszi egyértelművé, hogy Berzsenyi a nyelvhasználat alakulását (nyelv)képzésként érti, vagyis úgy, hogy a nyelv ugyanazon általános törvényei időről időre és személytől is függően „a' pillantat' különféle szellemeinek” megfelelően más és más nyelvi formákat eredményeznek. Mivel a felállítandó akadémia mesterséges szabályozással nem avatkozhat bele ebbe a folyamatba, így létalapja is kérdésessé válik. Ehhez hozzá kell fűzni, hogy Berzsenyi kritikája a francia és olasz típusú, nyelvszabályozó tevékenységet folytató akadémiákra vonatkozatható, az 1830-ban létrejött Magyar Tudós Társaság viszont – legalábbis kezdetben – elhatárolta magát az ilyesfajta „dictatorságtól”,¹⁸ amint arra még később kitérek.

¹⁶ A *Kritikai levelek* ezen változata Döbrentei Gábor hagyatékában, másolatban maradt fenn. Lelőhelye: OSZK Kt., Fond 113/68. Ismerteti: MERÉNYI Oszkár, *A Kritikai levelek ismeretlen, eredeti kézírata* = MERÉNYI Oszkár, *Újabb Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., 1971, 115–121.

¹⁷ OSZK Kt., Fond 113/68.

¹⁸ DÖBRENTÉI 1833, 46. L. még: BÉKÉS Vera, *Az ifjú Tudós Társaság romantikus liberalizmusa* = BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk, 1997, 122–129.

3. Részvétele az üléseken – viszonya az akadémia hatalmi beharcaihoz

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint Berzsenyi a Tudós Társaság két nagygyűlésén vett részt személyesen (1832. március 5-től 12-ig és 1834. november 5-től 11-ig¹⁹), valamint jelen volt kétszer a heti ülésen (avagy kisgyűlésen) 1832. június 22-én és 28-án.²⁰ (Ez utóbbi fővárosi tartózkodásakor a budai fürdőket is meglátogatta.)²¹ Sem jegyzőkönyvi bejegyzés, sem kortárs emlékezés nem utal rá, hogy hozzászólta volna a folyó ügyekhez – a jelek szerint inkább elfogódottan viselkedett ezen alkalmakkor. Döbrentei a sokéves falusi magánnyal magyarázza visszahúzódását:

Azon mindig falusi lakhoz ragadása tevé őt elannyira csendessé is, hogy vitatkozó ülésekben mint a magyar akadémiaéban [...] a szólók közé nem tartozott. Bátorság benne pedig ahhoz úgy, mint írásaiban; eszméi hamar és bőven kelése is úgy, mint ugyan azokban, de a belészokásnak marad hijával. S ez kár vala, mert az ülés után barátaival közlött észrevételei olly idvesek, az intézetért olly forrón felfogottak valának.²²

Ha az üléseken nem is szólalt fel, más tekintetben viszont nagyon is aktívan részt vett az intézmény munkájában, mint majd látni fogjuk.

Itt említendő meg, hogy Berzsenyi akadémiai taggá válását követően komolyan tervezte: gazdaságát átadja fiainak és Budára költözik,²³ hogy, mint 1831 augusztusában Döbrentének írja, „Nemzetem Díszei között uj életet, egy hozzám illőbb életet kezdjek ízlelni”.²⁴ Ezt az elképzelését azonban nem sikerült magvalósítania. Hogy miért, az nem derül ki világosan a reményeinek megghiúsulásáról valló idézett leveléből, amelyet Döbrentei csonkán adott ki. Ráadásul ekkor még nem is tett le véglegesen tervéről, amit mutat, hogy legkisebb fia, László 1831 novemberében kibérelhető házat keresett Budán apja számára.²⁵

Az akadémia kezdettől fogva a hatalmi harc terepe volt az első titoknok Döbrentei Gábor és szövetségesei, valamint a Bajza–Toldy–Vörösmarty triász között. Utóbbiak

¹⁹ *A' magyar tudós Társaság nagy gyűléseinek Jegyzőkönyve 1831–34.*, MTAK Kt., K 1353. (A továbbiakban: NGyJk 1831–34.)

²⁰ *Kis Gyűlések Jegyzőkönyve. 1831–33.*, MTAK Kt., K 1389. (A továbbiakban: KGyJk 1831–33.)

²¹ L. Döbrentei Gábor – Kölcsey Ferencnek, 1832. június 24. = *Kölcsey Ferenc levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990, 133.

²² DÖBRENTEI GÁBOR, *Néhány adat a költér életrajzához* = BERZSENYI 1842, XIX. Az akadémiai ülésekre Pestre érkezett Berzsenyiről anekdotákat közlő Fáy András is a niklai remete elfogódottságáról tudósít. (FÁY András, *Irodalmi tarló-virágok* = HÁSZ-FEHÉR 2000, 280–281.)

²³ DÖBRENTEI GÁBOR, *Néhány adat a költér életrajzához* = BERZSENYI 1842, XIX.

²⁴ Berzsenyi – Döbrentei Gábornak, 1831. aug. 8. = BERZSENYI 1842, 287.

²⁵ L. Berzsenyi László – szüleinek, 1831. nov. 14. = *Berzsenyi emlékkönyv*, szerk. MERÉNYI Oszkár, Bp., Somogy Megyei és Vas Megyei Tanács, 1976, 511–513.

ítélete szerint arról volt szó, hogy Döbrentei „az egész ifjú irodalmat” ki akarta rekeszteni az akadémiából.²⁶ Ezzel szemben az következett be, hogy az ifjak szorították ki fokozatosan az ún. „régí iskola” képviselőit hatalmi pozícióikból; e folyamat fontos állomása volt, amikor 1835-ben Toldy Ferenc átvette Döbrenteitől a titoknokságot.²⁷

Noha Berzsényi legfőbb akadémiai kapcsolata mindvégig Döbrentei volt, levelezéséből az tűnik ki, hogy sem az ő, sem ellenfelei oldalán nem avatkozott be az irodalompolitikai csatározásokba, annak ellenére, hogy mindkét tábor igyekezett aktivizálni őt maga mellett. Így 1831-ben, amikor Bajza megküldi neki a *Kritikai Lapok* első füzetét²⁸ – benne a *Conversations-lexikoni* pörben Döbrentei pártját fogó Dessewffy Józsefnek írt válaszával²⁹ –, illetve felszólítja őt, hogy dolgozzon az *Auróra*-ba, Berzsényi néhány békítő sor kíséretében visszautasítja a felajánlott együttműködést.³⁰ (Egy elvesztett levelében pedig – a vele rokonságban álló – Fenyéry Gyulát alias Stettner Györgyöt békíti, aki valószínűleg Döbrentei-ellenes pamfletjét küldte meg neki.³¹) De ugyanígy Döbrenteit is önmérsékletre inti,³² miközben attól szintén vonakodik, hogy a *Conversations-Lexikon* magyar változatába dolgozzon, vagy hogy írásokat adjon a *Sasba*, az *Aurora*-kör ellenében szervezett kritikai folyóiratba.³³

Ugyanakkor némely források arra engednek következtetni, hogy Berzsényi bizonyos esetekben a Bajza–Toldy–Vörösmarty-féle csoportosulás ellen foglalt állást. Így a történettudományi osztály tagságáról folyó szavazáson 1832. március 12-én – leg-

²⁶ *Toldy Ferenc hátrahagyott irataiból*, kiad. TOLDY István, Budapesti Szemle, 1879/19, 113–135, 387–403, i. h.: 391.

²⁷ Az akadémia belső harcairól, a tagok csoportosulásairól a korabeli besúgói jelentések tükrében lásd: BRISITS Frigyes, *Vörösmarty Mihály és az Akadémia*, Bp., Pallas, 1937, 10–13.

²⁸ A *Kritikai Lapok* 1831/I-es füzete – benne Bajza ajánlásával – megtalálható volt a niklai hagyatékban. L. MERÉNYI Oszkár, *Berzsényi Dániel könyvtára*, Protestáns Szemle, 1936, 221–225.

²⁹ BAJZA József, *Észrevételek a Conversations-lexikoni pörhöz gróf Dessewffy József ellen*. Új kiadása: BAJZA József, *Szó és tett jellemzik az embert*, vál. bev. és jegyz. KERÉNYI Ferenc, Kolozsvár, Kritikon, 2004, 94–128.

³⁰ Berzsényi – Bajza Józsefnek, 1831. ápr. 5. = BERZSENYI 1938, 86–87.

³¹ FENYÉRY Gyula, *Egy szó Döbrenteyről*, h. n., 1830. Erre is utalhat Berzsényi: „Bajza és Fenyéri megküldék nékem az undok pert” (Berzsényi – Döbrentei Gáborhoz, 1831. máj. 5. = *Berzsényi Dániel összes művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Szépirodalmi, 1978 [BERZSENYI 1978], 514. E levél pontos datálása a levágott levélvég ismeretében lehetséges. Ezt közli: GULYA János–V. KOVÁCS Sándor, *Magyar írók ismeretlen kéziratái Tartuban*, ItK, 1957, 273–274.)

³² „Téged csak arra kérlek, hogy velek ne mocskolódj, vagy legalább nyilván ne” (Berzsényi – Döbrentei Gáborhoz, 1831. máj. 5. = BERZSENYI 1978, 514.)

³³ Berzsényi burkolt elutasítása a Döbrenteihez írt 1830. márc. 8-i levélben olvasható: „Vigand szándékának nagyon örvendek, s kérek segéld őt minden erőddel hogy végre hajthassa. Ha Te lész Redactor, akkor minden bizonnal fogok Kritikákat küldeni, de a mit nálam láttál azt verseimmel együtt akarom kiadni. A Lexiconhoz sem ígérhetem magamat, mert még sok dolgom lesz ezen hetvenhét-szer megátkozott asztetikázással.” Ezt a levelet Döbrentei csonkán adta ki, az idézett rész forrása: Kelet Népe, 1876. május 7.

alábbis Döbrentei egykorú tudósítása szerint – Bajzával szemben Perger Jánost támogatta.³⁴ A másik alkalom, amikor valószínűleg nem mellettük állt, az 1833. évi akadémiai nagyjutalomról szóló vita volt az 1834. novemberi nagygyűlésen. Gyaníthatóan erre az eseményre céloz Berzsényi Döbrenteinek írva, aki Vörösmartyval szemben Kisfaludy Sándor megjutalmazása mellett volt:³⁵ „a mult gyűlésen eléggé tapasztaltam, hogy a jobb ügynek védelme csakugyan megkívánja az én jelenlétemet is; tehát bizhatol, hogy ezentul az ottani megjelenést nem üres ceremóniának, hanem olly kötelességnek nézem, mellyet nagy ok nélkül félretenni nem fogok”.³⁶ Ekkor tudvalevőleg Vörösmarty 1833-ban kiadott *Verseinek és Kisebb hőskölteményeinek*, illetőleg Kisfaludy Sándor újabb regéinek megjutalmazása között kellett döntenet, ³⁷ s aligha véletlen, hogy az idézett levélben Berzsényi ugyanitt kitér a Kisfaludy Károly és Vörösmarty köteteiben olvasott népdalok kritikájára:

Én csak a mult télen olvasgatám meg Kisfaludyk és Vörösmartyk munkájit, s bámulva láttam azokban a sok népdalokat, melly nemérül a Poesisnak én még semmit sem tudtam, s most láttam, melly bakot lőttem, midőn én neked illy uj módi népdalok helyett valóságos régi paraszt énekeket küldöttem! s csudáltam, hogy Te engem észre nem hozál. Azonban hagyján; mert meglehet nem is hozhattál volna engem annyira észre, hogy illyeket írjak. No, no, most értem, hogy az illy uj csudák mellett valóban igen avult portékák az o iskola portékáji.³⁸

Az említett állásfoglalások ellenére – melyekről egyébként is csak közvetett információkkal rendelkezünk – Berzsényi nem utalható egyértelműen az ún. konzervatívok csoportjába, amit mutat az is, hogy Bajza egy 1834-es levelében – utólag – fájjalja Berzsényi távolmaradását az 1833. novemberi nagygyűlésről, amelyen a Vörösmartyék által kezdeményezett akadémiai reformot tárgyalták: „A’ mult nagy gyűléskor hévvel ohajtok jelenlétét. Társaságunk’ a’ maga statutumait vette vizsgálat alá ’s nevezetes vitatások keletkeztek ’s féltünk, hogy néhány tagjainknak, kik a’ józan felvilágosodás’ és előbbre haladás’ baráti, távollétök miatt csatákat veszítünk; de hála a’ providentiának! a’ dolgok jól ütöttek-ki.”³⁹ Ez a levélrészlet is arra utal, hogy mivel Berzsényi nem csatlakozott nyilvánosan egyik írói székértáborhoz sem – akárcsak a 10-es években a

³⁴ Döbrentei szerint „Bersényi Pergerre irta, kikapták előle czéduláját ’s talán elcserélték”. L. Döbrentei Gábor – Dessewffy Józsefhez, 1832. márc. 15. = MTAK Kt., M.I.L. 4-r. 3. sz.

³⁵ L. Döbrentei – Pázmándi Horváth Endréhez, Buda, 1834. nov. 23. (MTAK Kt. M.I.L. 4-r. 2. sz.)

³⁶ Berzsényi – Döbrentei Gábornak, 1835. júl. 25. A levelet Döbrentei csonkán adta ki, az idézet forrása: Kelet Népe, 1876. május 7.

³⁷ A vitáról vö. VISZOTA Gyula, *Kisfaludy Sándor és a Tudós Társaság*, Akadémiai Értesítő, 1911, 432–455. Itt: 440–443.

³⁸ Kelet Népe, 1876. május 7.

³⁹ Bajza József – Berzsényinek, 1834. márc. 24.; MTAK Kt. MIL. 4-r. 120.

Mondolat-pör kapcsán⁴⁰ –, potenciálisan mindegyik fél megnyerhetőnek tekintette a maga számára.

Az eddig felhasznált forrásokon túl Berzsenyi akadémiai tevékenységére vonatkozó iratok találhatók (vagy találhatók voltak) a bécsi Polizeihofstelle iratanyagában, a besúgói jelentések között. A levéltárban 1927-ben tűz pusztított, azonban ezt megelőzően Kornai István műkedvelő történész kigyűjtötte az ott tárolt kémjelentésekből a magyar írókra és a Magyar Tudós Társaság tagjaira vonatkozó adatokat,⁴¹ s ezen, a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött jegyzetei között fennmaradt néhány Berzsenyire vonatkozó is. Ez esetben a közölt adatok hitelessége megkérdőjelezhető ugyan, ám a teljesség kedvéért álljon itt az a három részlet, melyben előfordul Berzsenyi neve.

Az akadémia levelező tagjainak megválasztása már Pesten, 1831. február 17-én megy végbe. A titkos rendőrség ezt is éber figyelemmel kíséri. A 229, 248, 289, 1360. számú jelentések szerint az Akadémia ülése előtti napon, február 16-án este Bajza József lakásán több akadémikus bizalmas megbeszélést tartott. Fel is sorolja a megjelentek névsorát: ezek Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Kis János, Berzsenyi Dániel, br. Wesselényi Miklós, Vörösmarty Mihál. A jelentés kifejezi gyanuját, hogy ez valami titkos protestans írói gyülekezet lehet.⁴²

Az itt ismertetett névlistára Berzsenyi valószínűleg a jelentéstevő túlbuzgóságából következően került fel, tekintve, hogy semmilyen egyéb forrás nem emlékezik meg arról, hogy ekkortájt Pesten tartózkodott volna és találkozott volna a magyar irodalom nagyjával.

Berzsenyi Dánielről azt jelenti Ferstl,⁴³ hogy 1835. november havában Pesten tartózkodott több napig azzal a céllal, hogy itt lakást vegyen és állandóan itt lakjék az irodalmi centrumban, a hol Bajzával, Vörösmartyval együtt azon dolgozik, hogy Kölcsey is állandóan Pesten lakjék és ő lépjen Döbrentey helyébe az Akadémia titkári székébe, kivel nincsenek megegyedve.

⁴⁰ A hasonló szituáció különbsége abban rejlik, hogy a neológus–ortológus vitában mindkét fél az ellenfél táborához sorolta Berzsenyit. Erről ő maga így írt: „Különös, hogy engem, ki minden szavammal, a’ Haza’ és Tudományok’ Szeretetéét kívántam gerjeszteni, ki senkít meg nem sértettem ‘s mindennek hizelkedtem, mind a’ két felekezet rutul meg támодott!” (BERZSENYI Dániel, *Antirecenzió Kölcsey recenziójára* = BERZSENYI 1994, 211.)

⁴¹ Kornai adatainak forrásértékéről I. Pajkossy Gábor, *Toldy Ferenc pályaképéhez = Magyarhontól az Újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*, szerk. ERDŐDY Gábor és HERMANN Róbert, Bp., Argumentum, 2002, 180–198.

⁴² *A bécsi császári kormányok kémeinek jelentései a magyar írókról, az Akadémia összes tagjairól. A bécsi állami levéltár iratai alapján írta: Kornai István* = PIM Kt. V. 4131/204.

⁴³ Leopold Valentin FERSTL, az országgyűlési titkosszolgálat vezetője, aki az Oberste Polizeiu- und Zensurhofstelle elnökéhez intézte jelentéseit. (L. KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési naponkénti jegyzések*, s. a. r. PAJKOSSY Gábor, Bp., Universitas, 2002, 205.)

Berzsenyi azonban betegen utazott el Pestről, hová többé nem is jön vissza, mert pár hó múlva, 1836. február 14-én [sic!] ő is meghal.

Ez a jelentés is többnyire a fantázia szüleményének tűnik, valóságmagja annyi, hogy Berzsenyi valóban szeretett volna a fővárosba költözni, bár nincs rá további adat, hogy még 1835-ben is ezen fáradozott volna. Döbrentei utódlásának kérdése 1835-re már végleg eldőlt (szeptembertől Toldy követte őt a titoknoki székben), tehát a leírt évszám helyessége ezért is erősen kérdéses, mint ahogy annak az állításnak a valóságtartalma is, hogy Berzsenyi legjobb barátjával szemben Kölcsey titkárrá választását támogatta volna. Ez utóbbi megfontolás alapján kétséges a harmadik vonatkozó jegyzet részlet hihetősége is: „Az Akadémia nemzetibb irányú csoportja, melynek élén Wesselényi, Széchenyi, Bajza, Berzsenyi, Vörösmarty stb. állott nem titkolt örömmel fogadta Döbrentey lemondását, a kinek öt évig tartó meddő titkári működésével amugy sem voltak megelégedve.” Egy Berzsenyi-levélből ezzel szemben az derül ki, hogy más okokból örült Döbrentei lemondásának, akinek ezáltal feléledt rendes tagsága a filozófiai osztályban:

örvendek annak is, hogy a mult nagy gyűlésben collegámmá lettél; nem csak azért, mert így szabadságban többet adhatsz literatúránknak és barátidnak, de azért is, mivel így minden bizsonnyal többet adhatsz magadnak is.⁴⁴

4. A Tudós Társaságnak végzett munkái

4. 1. Berzsenyi és a *Philosophiai műszótár*

A Társaság első nagyobb vállalkozása a magyar szókincs összegyűjtése volt egy jövődöbéli nagyszótár számára. Erről az 1831. februári nagygyűlés határozott. A gyűjtés témakörök szerint kezdtek meg az egyes osztályok, oly módon, hogy az adott tudományágban megjelent magyar nyelvű művekből a tagok kivonatolták a szakszavakat.⁴⁵ Az egyes területek terminus technicusait utóbb – a nagyszótár előkészületeit szolgáló – szakszótárakban jelentették meg, így jött ki 1834-ben a filozófiai osztály gyűjtését összefoglaló *Philosophiai műszótár* is.

Az 1831. június 21-i kisgyűlésen osztották szét a filozófiai osztály tagjai között „szótári kivonás végett” a „feljegyzett magyar philosophiai munkákat”. Berzsenyinek négy mű jutott: Köteles Sámuel „Logikája és Ethikája”,⁴⁶ Sárvári Pál „moralis Philosophiája”⁴⁷ és „Sartori Bernard Philosophiája”.⁴⁸ A határozat szerint Berzsenyinek az adott

⁴⁴ Berzsenyi – Döbrenteihez, 1835. dec. 3. = BERZSENYI 1842, 300.

⁴⁵ Vö. DÖBRENTEI 1833, 67.

⁴⁶ KÖTELES Sámuel, *Logika, vagy az értelem tudománya*, Marosvásárhely, Ref. Koll. ny., 1808; KÖTELES Sámuel, *Az erköltsi filo'sofiának eleji*, Marosvásárhely, Fiedler Gottfried, 1817.

⁴⁷ SÁRVÁRI Pál, *Moralis philosophia...*, Pest, Trattner Mátyás, 1802.

⁴⁸ SARTORI Bernárd, *Magyar nyelven filozofia*, Eger, A' Püspöki Oskola Betőivel, 1772.

művekből nemcsak a filozófiai, hanem az „aesthetikai [...] műszókat” is ki kellett gyűjtenie.⁴⁹ A rábízott feladatot el is végezte, s a titoknok az 1832. február 20-i kisgyűlésen nyújtotta be „Bersenyi Dániel műszókivonatját a’ neki osztott filozófiai könyvekből”.⁵⁰ A jegyzőkönyv szerint ez a kivonat a levéltárba került, jelenleg azonban már nem lelhető fel, így Berzsényi szógyűjtése csak a Szalay Imre által szerkesztett *Műszótár* forrásmegjelölései alapján rekonstruálható. Ránk maradt viszont – másolatban – Berzsényinek egy olyan könyvjegyzéke, amely szintén az 1831. június 21-i kisgyűlés egyik határozata nyomán keletkezett, a feldolgozandó filozófiai munkák ott előterjesztett, s utóbb minden tagnak kiküldött listáját kiegészítendő. Ez a lista fontos forrás Berzsényi bölcséleti és esztétikai tájékozódására vonatkozóan.⁵¹

A Köteles, Sárvári és Sartori műveiből történt szógyűjtésen kívül Berzsényi más módon is megjelenik a szótárban, ugyanis 55 kifejezés mellett az ő neve szerepel forrásmegjelölésként. Elvileg ezeknek olyan szavaknak kellene lenniük, amelyek Berzsényi valamely megjelent művéből származnak, valójában azonban a több mint félszáz terminusnak csak kisebb hányadáról mondható ez el (például ratio – ész; Empfindung – érzet, theoria – eszmélet, ens – lény), nagyobb részüket ismert szövegeiben nem használja (például Reiner Verstandes-Begriff – tiszta észfogat; categoricus imperativus – feltételetlen vagy egyenes észparancs, Wechselwirkung – kölcsönhatás stb.). Amennyiben ezek is Berzsényi szómagyarításai, akkor egy külön kéziratban nyújtotta be őket. Nehezen hihető ugyanakkor, hogy Berzsényi alkotta volna a „rényszertudomány” kifejezést az „ascetica” magyarosítására, mikor ugyanő az 1832-es *Bírálatok*ban hosszasan fejtegeti a „rény” szó helytelenségét az „erény”-nyel szemben.⁵² Feltűnőek továbbá az -ás, -és, -ság, -ség képzőjű szavak (önnönzés, történetképiség, öntudás stb.) annak fényében, hogy a *Kritikai Levelek*ben Berzsényi vehemensen fellép e névszóképzők használata ellen.⁵³

A *Philosophiai műszótár* szempontunkból azért is érdekes, mert készítésének elvei jól tükrözik a Tudós Társaság nyelvművelési felfogását, amely ebben az időszakban összhangban volt Berzsényi fentebb ismertetett „nyelvképzői” nézeteivel. A műnek a Társaság kisgyűlésében jóváhagyott *Előbeszédéből* ugyanis az derül ki, hogy a szótár összeállítói munkájukkal nem akartak nyelvi normát szabni, csupán szemléltetni a meglévő nyelvállapotot, s ösztönözni a további gyűjtést:

nem úgy terjesztetnek még ezen itt levő műszavak elé, mintha azokat a’ társaság már mind helyben hagyta volna; hanem egyedül azért, 1. Hogy a’ philosophiai osztály’ tudományágazatainak üzöi, kedvelői, könnyebben láthassák együtt e’ gyűjteményben az eddig megkísértett magyar elneve-

⁴⁹ *KGyjk 1831–33*, 1831. jún. 21.

⁵⁰ *KGyjk 1831–33*, 1832. febr. 20.

⁵¹ L. a *Függelek*ben.

⁵² BERZSENYI Dániel, *Bírálatok* = BERZSENYI 1994, 284.

⁵³ BERZSENYI Dániel, *Kritikai Levelek* = BERZSENYI 1994, 253.

zéseket 's összehasonlításból kivehessék, melyik tudós találta el a' kiteendő szerencsésebben. 2. Hogy kitessék: mi, hogyan, hányfélekép 's kik által fejeztetett ki eddig [...] 3. Hogy a' mik még itt elé nem fordulnak, vagy majd, egyik másik író által még helyesebben tétetnek ki magyarul, azokat újabb pótlásul e' gyűjteményhez sorozni biztosabban lehessen. És épen ennek elérhetése végett fel is szólít a' társaság ezennel minden magyar tudóst, akár tag akár nem, ne sajnáljon olly philosophiai műszavak helyett, mellyekkel meg nem elégedhetésének nyomos okait adhatja, helyesebbeket, a' titoknokhoz intézendő levelében küldeni, valamint az ollyanok' új elnevezéseit is kedvesen veendi ez úton a' társaság, mellyek ide még magyar műszó nélkül tétettek, vagy ki is maradtak. [...] Látni fogja az ország, hogy köz tulajdonának minél tökéletesebb összeszerkesztésében, a' társaság, nem makacosság' nem önkény' parancsaival, hanem a' lehető köz megegyezéssel akar eljárni.⁵⁴

A műszótár preskripciótól tartózkodó mivolta onnan eredeztethető, hogy a nagyszótár „belső elrendelésének” alapjául vett elméleti szöveg, Teleki József 1817-es pályamunkája⁵⁵ szintén egy leíró és nem előíró jellegű szótár ideáljából indul ki: „a' jelenvaló állapotot az előadásban megváltoztatni nem szabad; a' jövődre adott javallatokat, szoros változhatatlan törvények színe alatt felállítani veszedelmes. A' Frantzia Akadémiának [...] diktatoros hangján irt Szótár a' nyelvet szoros békóban vetvén, annak többet árt, mint használ”.⁵⁶

4. 2. Egyéb akadémiai megbízások

Az egyetlen Berzsenyi-mű, amely kifejezetten akadémiai megbízásból készült, a *Bírálatok*. A Döbrentei által e címen kiadott négy bírálat irodalmi évkönyvekkel: az *Aurora* két, s a *Nefelejts* és az *Urania* egy-egy kötetével foglalkozik. E gyűjtemények bírálatának, pontosabban „kivonatának” elkészítésére szóló felkérést Berzsenyi az 1831. december 12-i és az 1832. január 2-i kisgyűlés határozata nyomán kapott.⁵⁷ A munkákat a Társaság folyóiratába, a *Tudománytár*ba szánták, s azon megfontolásból kértek kivonatokat és nem bírálatokat, hogy

jobb ha szorosabb kritikát csak külön személyek adnak ki mint egész Társaság, inkább célirányos kivonatok' közlése lett elfogadva, mellynél fogva

⁵⁴ DÖBRENTEI GÁBOR, *Előbeszéd = Philosophiai műszótár*, Buda, közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság, 1834, III–V.

⁵⁵ Teleki alább idézendő művét az 1831. május 30-i kisgyűlésben tették a *Nagyszótár* belső elrendelésének kiindulópontjává, Vörösmarty és Schedel javaslatára. (DÖBRENTEI 1833, 70.)

⁵⁶ TELEKI JÓZSEF, *Egy tökéletes magyar szótár' Elrendelése, készítése módja = Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' magyar nemzeti museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire*, kiad. HORVÁT István, Pest, Trattner János Tamás, 1821, 12.

⁵⁷ *KGyjk 1831–33*.

az olvasó mind az irói világ' ujságaival juthasson ismeretségbe, mind saját fejével hozhasson arról ítéletet, ha valami könyv hasznos-e 's reá nézve gyönyörködtető vagy szükséges-e.⁵⁸

A Berzsényi által benyújtott munkák azonban joggal viselik a *Bírálatok* címet pusztán ismertetések messze túlmenő, sokszor hevesen polemikus hangú értékeléseik miatt. Az eredeti, csak könyvismertetések begyűjtését célzó koncepció egyébként hamar megbukott: Döbrentei már 1832 februárjában azt kénytelen konstatálni, hogy „a' többség eddig kritikát is elegyíté” a kért kivonatokba.⁵⁹ Végül a *Tudománytár*ból elmaradtak mind a könyvismertetések, mind a recenziók,⁶⁰ s így Berzsényi kézírata életében kiadatlanul maradt.

A titoknok 1832. július 9-én nyújtotta be a kisgyűlésben Berzsényi bírálatait az 1831-es és 1832-es *Auroráról*, valamint az 1832-es *Nefejejtsről* és *Uraniáról*.⁶¹ Az 1832-es *Aurora* kritikája „olvasztatott” a következő, 1832. szeptemberi nagygyűlésben, s elfogadták a *Tudománytár* számára.⁶² Megjegyzendő, hogy ezeken kívül Berzsényit még 1831 decemberében megbízták Kis János *Sokrates nevezetességei* című Xenophón-fordításának kivonatolásával is, ezt azonban nem készítette el, a neki megküldött könyvet pedig visszaküldte, „nem hasonlíthatván azt össze a' Göröggel”.⁶³ Az 1832. december 12-i kisgyűlési határozat értelmében ugyancsak bírálatra küldték ki Berzsényinek az 1833-as *Aurorát* és *Uraniát*,⁶⁴ azonban a jegyzőkönyvben nincs nyoma, hogy ennek a feladatnak eleget tett volna, mint ahogy ilyen kézírata sem maradt fenn.

Beérkezett kézíratról egyetlen esetben kérte a Társaság Berzsényi véleményét, mégpedig Koszta József „Stollbergből” készített „az érzékekről” című fordításáról 1833. június 3-án⁶⁵ – e munkáról azonban csak a másik felkért bíráló, Szilasy János véleménye maradt fenn.

Az 1834. novemberi nagygyűlésen a jegyzőkönyv szerint a többieké között felolvasták Berzsényi filozófiai jutalomkérdésre adott javaslatait is.⁶⁶ Pontosabban Kállay Ferenc és Berzsényi közösen nyújtottak be három jutalomkérdést, oly módon, hogy a Kállay által leírt javaslatot Berzsényi is ellátta kézjegyével. A kérdés-javaslatokat az alábbiakban közlöm.

⁵⁸ DÖBRENTÉI 1833, 68. (Az 1831. februári első nagygyűlés határozata.)

⁵⁹ Döbrentei Gábor – Kölcsey Ferenchez, 1832. febr. 20., Ráday-Gyűjtemény, *Szemeretár*, XII/6. (A levél szövegét Szabó G. Zoltán bocsátotta rendelkezésemre.)

⁶⁰ L. Döbrentei jegyzetét: BERZSENYI 1842, 167.

⁶¹ *KGyJk* 1831–33.

⁶² *NGyJk* 1831–34, 1832. szept. 7.

⁶³ *NGyJk* 1831–34, 1832. szept. 6.

⁶⁴ *KGyJk* 1831–33.

⁶⁵ *KGyJk* 1831–33.

⁶⁶ *NGyJk* 1831–34, 1834. nov. 6.

philosophiai osztály

Kérdések

1) Mit kell érteni az időszellem alatt? mi formálja azt? és micsoda befolyása van társaságos állapotunkra?

A' történetek' philosophiájából lehet é állítani, és minémű hiteles adatoknál fogva, hogy az arról való észfogatok nem csupa elmerajzok, hanem az emberi társaság' természetében gyökereztethek?

2) Mik a' büntető törvények' theoriájának fő alapjai? honnan van hogy a' theoria némely szabályai tettelesen nem mindenkor követelhetők? Kivánná a' magyar tudós Társaság példák' felhozatalával némely javítás módokat kifejtve látni, mellyeknek életrehozatala által egy vagy más nemzetnél, régen mint ma hasznos következesek állottak bé valamely társaságra nézve.

3) A' személy-es- és birtok ellen való vétkek' egymáshoz való viszonyi tekintetben több vagy kevesebb száma áll é szükséges öszveköttetésben valamely nemzet' polgári alkotmányával, miveltségével, és törvénykezése' módjával?

A' törvény tudomány' philosophiája és az emberi nem' caractere mi felvilágositást adhatnak e' tárgyban?

Kállay Ferencz

r. t.

Bersenyi Dániel mp⁶⁷

Még ha a kérdések nem feltétlenül Bersenyi fogalmazványai is, megállapítható, hogy a bennük kijelölt témakörök közel álltak hozzá, különösen a 2. és 3., hiszen a büntetőtörvénykezéssel és annak filozófiájával részletesen foglalkozik ekkortájt született tanulmányaiban: *A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul* című értekezésében, *Polgári rendtartása* töredékében, de még *A' Kritikáról* írt munkája is kitér erre a problémára. A nagygyűlés végül Bersenyiéké helyett Szalay Imre egyik kérdését fogadta el, és tűzte ki jutalomfelelet tárgyául.

4. 3. További benyújtott munkái

Bersenyi *Poétai harmonistika* című esztétikáját 1832. május 28-án terjesztette a titoknok a kisgyűlés elé „nyomatatás végett”.⁶⁸ E műről Döbrentei azt állítja, hogy megírására Bersenyit a filozófiai osztályba választás serkentette⁶⁹ – ez a beállítás azonban téves,

⁶⁷ MTAK Kt., RAL 21/1834.

⁶⁸ *KGyJk* 1831–33.

⁶⁹ BERSZENYI 1842, 97.

hiszen már legalább 1828 óta dolgozott a *Poétai harmonistikán*,⁷⁰ ráadásul ebben az időszakban nem létezett formai kötelezettség szakirányú művek írására, mint ahogyan székfoglalót sem kellett tartani a tagoknak.

A *Poétai harmonistikát* Szalay Imre és Schedel Ferenc véleményezték (a filozófiai, illetőleg a nyelvtudományi osztály részéről). A kedvező opponensi vélemények nyomán a művet az 1832. július 2-i kisgyűlés fogadta el A' Magyar Tudós Társaság Évkönyveinek első, 1833-as kötete számára,⁷¹ ahol az meg is jelent.

A következő benyújtott Berzsényi-mű, *A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul* kéziratát 1834. február 8-án terjesztette elő a titoknok a kisgyűlésben. A munka megvizsgálására öttagú „választottság” alakult Fáy András, Georch Illés, Kállay Ferenc, Luczenbacher János és Perger János részvételével (Fáy és Georch tiszteletbeli tagok voltak, Kállay a filozófiai, Luczenbacher a történettudományi, Perger a törvénytudományi osztályt képviselte). A bizottság véleményét, amelyben – bizonyos fenntartásokat hangoztatva – elfogadta a munkát az *Évkönyvek* 2. kötetébe, 1834. március 1-jén olvasták fel.⁷² A mű ennek ellenére nem jelent meg az *Évkönyvekben*, mivel – mint az 1835. szeptemberi nagygyűlés jegyzőkönyve rögzítette – végül is terjedelmi okokból kihagyták.⁷³

Berzsényi utolsó elkészült prózai művét, *A' Kritikáról. 1835.* című értekezést szintén a Tudós Társaságnak küldhette be, hiszen a kéziratot Döbrentei annak levéltárában helyezte el, ahol a mai napig megtalálható. Döbrenteinek a kéziratot a következő rájegyzése olvasható: „Vettem Septemb. 24^d 1835. Döbrentei. Jegyzés: Külön rendelkezésemre küldve”.⁷⁴ Ez utóbbi arra utalhat, hogy a mű nem hivatalos akadémiai felkérés nyomán került a kéziratárba. A megadott időpontban Döbrentei, aki Berzsényi korábban neki küldött munkáit a kisgyűlésben titoknokként hivatalból előterjesztette, már nem viselte ezt a tisztséget, s talán ezzel is összefügg, hogy az értekezés nem került plénum elé – Döbrentei utóbb maga adta ki Berzsényi összes művei között.

Berzsényi utolsó olyan benyújtott dolgozata, amelyből a Társaság gyűlésén felolvastak, mezőgazdasági tanulmánya volt. Az 1836. szeptember 11-i nyilvános ülésen a februárban elhunyt Berzsényire emlékezve Döbrentei olvasott fel részleteket a *Mezei szorgalomból* „a magyar 's különösen Vas és Somogyi mezei szorgalom némelly akadályiról” címen, s ezt követte Kölcsey híres emlékbeszéde Helmeczy Mihály előadásában.⁷⁵

⁷⁰ Vö. Berzsényi – Döbrenteinek, 1828. júl. 4. (BERZSENYI 1978, 499.)

⁷¹ *KGyjk* 1831–33.

⁷² *Kis Gyűlések Jegyzőkönyve 1834–35.*, MTAK Kt. K 1390. A véleményt lásd a függelékben.

⁷³ *Magyar tudós társasági Nagy gyűlési jegyzőkönyv 1835–39.*, 1835. szept. 7., MTAK Kt., K 1354.

⁷⁴ MTAK Kt., K 657.

⁷⁵ Jelenkor, 1836. szept. 14. 74. szám

Függelék

Berzsenyivel kapcsolatos akadémiai iratok

1. [Berzsenyi Dániel könyvjegyzéke a filozófiai műszavak kigyűjtésére]⁷⁶

A' philosophiai műszavak kiszedése végett kijelelt, 's a' titoknoki hivatal által Julius 9-kén velem is közlött magyar könyvek sorát még e' következendőkkel velem szaporíthatónak:

1. Bencsik Josef. Az emberi kötelességek rajzolatja. Poson. 1818. 8.
2. Bertalanfy. Keresztény bölcsesség. 1770.
3. Bitnicz Lajos. A' magyar nyelvbeli előadás tudománya. Pest. 1827. 8 m.
4. Campe Psychológiája. (D. Nagy Samt.) Poson 1794. 8.
5. Campe. Erkölcsi könyvecske. (D^f Földy) Poson 1789. 8.
6. Csere János (Apáczai). Magyar Logika. 1666. (Lásd: Horányi I.)
7. Ercsei Daniel. Philosophia historiája. Debreczen. 1825. 8.
8. Erdélyi Múzeum. Kolosvár és Pest. 1814–18.
9. Funke. A' legszükségesebb tudományok veleje. Magyarázta Bachich I. Poson 1821. 8.
10. Kant szerint való philosophiának rostálgatása. (Budai Ferencz.) Poson 1801. 12.
11. Keresztény Ethikának summás veleje. (Daniel Polyxena) Kolosvár 1752. 8. Horányi.
12. Közhasznu ösmeretek tára. Pest. 1830–1 I. II. Kötet.
13. Mendelssohn Moses. Fédon. (Pajor) Pest 1792. 8.
14. Őri Filep Gábor. Ker. erkölcsi tudomány, Pictet után. 1788–9.
15. Sas értekezései. I–II. köt. Pest. 1831.
16. Tóth Ferencz. Erkölcstudomány. Pest 1817. 8. m.
17. Takács Josef. Erkölcsi Oktatásai. 1799. (A Magyar Minervában.)
18. Válogatott cikkelek az egész Logicából és Metaphysicából. (Benyák) Pest. 1770.

—

⁷⁶ MTAK Kt., RAL I. oszt. 12/1831, nem autográf kézirat.

Aestheticai műszavak a' következő magyar munkákban találhatóak:

1. Aestheticai levelek. Toldy Ferencztől. Pest. 1827. 8.
2. Eberhard Aestheticája. Pucz Antaltól. Pest 1818. 8.
3. Esztetika. Szép Jánostól. Buda 1794.
4. Élet és Literatura. (Musarion) I–IV. Pest.
5. Erdélyi Muzeum értek. Kol. 1814–18.
6. Kazinczy Ferencz Munkáji. IX köt. Pest. 1815.
7. Közhasznu esmeretek tára. Pest. 1830–1 I. II. köt.
8. Lángly. Encyclopædia. Eschenburg után. Pest. 1828.
9. Legsükségesebb tudományok veleje, a' szép tudományok' Kedvellők számokra. Bachicht. Poson 1821.
10. Lexicon terminorum technicorum. Buda. 1826.
11. Minerva. (Felső Magyar orsz.) Kassa. 1825–31.
12. Orpheus. Kassa. 1790.
13. Sas. I–VI. Pest. 1831.
14. Segítő. Buda 1806.
15. Sokféle. Sándor Istvántól. 1791–1808.
16. Magyar nyelvbeli előadás tudománya Bitnicztől. Pest. 1827.
17. Tudományos Gyűjtemény. 1817–31. Pest.
18. Fontos beszéd tudománya (Oratoria). Gáti Istvánt. S. Patak 1828. 8.
19. Magyar Oratoria és Poezis (Magyar Oskola) Szenthe Páltól. Pest 1792.
20. Magyar Poezis. Papp Ignác. Veszprim 1828. 8.
21. Mi a' poezis? Verseghytől. Buda. 1793.
22. A' rajzolás tudományának kezdete. Beregszászi Pált. Debreczen. 1822. 8.
23. A' rajzolás mesterségének kezdete. Sárvári Pált. Debreczen 1807. 8.
24. Utmutatás a' klavir helyes játszására. Dömény és Malovetzky. Pest.
25. A' muzsikáról. Verseghy. Buda. 1791.
26. Az Építéstudományának egy része. Debreczen 1824. 8. Beregszászi Páltól.
27. Molnár János. A' régi jeles épületekről. N. Szombat. 1760. 4.
28. Ékes szóllás a' sirhalmoknál. Horvát János.

—

Berzsenyi Daniel

2. [Toldy Ferenc a *Poétai harmonistikáról*]⁷⁷

Vélemény

Berzsenyi Dániel' illy című kéziratáról:

„Poetai Harmonistika.”

A' Szerző ezen értekezésében azon ez előtt mintegy hat évvel felállított 's vitézett okfőjét: „a' szépség a' középszerben van” fejti-ki bővebben; 's minden a' szép művet összealkotó elemek' középletre irányzásában 's harmoniára egyesülésében mutatja-ki a' hatást, mellyet a' Szép mív teszen. A' tárgy élesen van keresztülvívve, 's a' vélemény-adó ohajtaná hogy jeles költőnk' ezen aesthetikai vizsgálódásai a' T. Társaság' évkönyveiben látnának világozzágot. Azok sok gondolkodásra adandanak alkalmat és tárgyat.

Schedel Ferencz

r. t.

3. [Szalay Imre a *Poétai harmonistikáról*]⁷⁸

Bersenyi Dániel „Poetai Harmonistikája” 1831.

(:Kézirat.:)

Foglalat: a) Előszóképen „Intézet” mellyben a' Harmonistika nevét és e' munkára határozott célját fejtegeti.

b) Az első Rész: „Legközöner szemeleletek.”

c) Második Rész: „Különer szemeleletek.”

Az első Rész 1–8; a' második folytatólag 9–19 cikkelyekből áll illy renndel:

Első Rész: §. 1. Harmonia. – 2. Harmonias Különféleség. – 3. Harmonias Közép. – 4. Harmonias mozgás. – 5. Harmonias mozgató. – 6. Szeretet. – 7. Harmonias szeretet. 8. Poesis.

Második Rész: §. 9. Harmonias vagy szép ember. – 10. Testi 's lelki ember. – 11. Szép lélek. – 12. Értelem és érzés. – 13. Képzélet. – 14. Játék 's valódiság. – 15. A' költészet' fő characteri 's céljai. – 16. Költészeti osztályok. – 17. Költész nyelv. – 18. Költészeti formák. – Szomorú 's víg költészetek.

Ezen munka a' végett bizattatván vizsgálát alá: hogy valljon a' TT. Társaság év könyvében e? vagy külön értekezési kiadásra lehessen fölvetetni e? azt véli az alólirtt: arra, hogy külön értekezésben jelenjék meg, nagyobb kiterjedést, és bővebb kiereszkedést kívánna; – arra pedig: hogy, mint összenyomott és nyomtatásban legfőlebb 3–4 ivre terjedhető előadás, az évkönyvben helyet foglaljon, igen alkalmas; kiváltképen, ha a' szerzőtől meg lehetne azt nyerni, hogy jelesen az első részben a' sokszor

⁷⁷ MTAK Kt., 198/1832

⁷⁸ MTAK Kt., 198/1832

előforduló egyforma ideáknak és kifejezéseknek ismétlését elkerülhetőbbé tenné; mivel (:§§. 1–6.): a' harmonias különféleségről, a' harmonias középletről, -vegyületéről, a' legközönbőbb szépről, tett gyakor előfordulások némelly olvasónak visszatetszhetnének.

Egyébiránt: hogy a' munka philosophiai 's aesthetikai lélekkel 's készülettel legyen írva, nem tagadhatni; de azonban, egész és kimerítő rendszert abban nem lelhetni; hanem a' derék Iró ezt nem is intézvén, mind az, a' mit a' megjegyzett cikkelyekben mintegy aphoristice érint, és szemléleteknek nevez, csak ugyan a' lelkes íróra és poetai lelkességre mutat; és a' költészetben nyert koszorús tiszteletre ez által ismét magát érdemesnek bizonyítja.

Miképen legyen pedig az egész munkában a' fő 's az egészben uralkodó szemlélet elérve, az előszóban kivan fejezve illyképen: „A' poetai szépnak csak legfőbb characterit mutatja ugyan (:a' munka:) de a' mellyekből a' poetai szem az egészet megösmérheti.” És ismét ugyan ott: „Csak annyiban ösmérhetjük mind az igazat, mind a' jót, mind pedig ezeknek egyetemét – a' szépet, a' mennyiben ezen természetek, (:az emberi 's természeti szépek :) rejteményit nyithatjuk.”

Többnyire a' világos, nem mesterkél, és meghatározott írásmód, és a' hellen ideálokra vetett tekintetek, a' német classikusok' véleményire is támaszkodva kedveltetővé 's érdeklővé teszik a' kidolgozást.

Pest. 18^{ik} Junius. 1832.

Szalay Imre
a' M. T. Társaság' r. Tagja.

4. [Bizottsági vélemény *A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairól* című értekezéséről]⁷⁹

Vélemény

„A' magyarországi mezei szorgalom némelly akadályairól” szolló értekezés iránt.

Ámbár ezen értekezés fel vett tárgyán tellyes kimerítések nélkül gyakran tul csapong, 's nem ritkák benne az egyoldalúságok, a' szerző néha egyes esetekről hozván az egészre következtetést; mivel mindazonáltal tárgya érdekes, adatai pedig hazaiak, mellyek a' hazában idővel bővebb ki fejtekre adhatnak alkalmat: a' munkát az évkönyvbe fel vehetőnek itéli

Pesten 26^{ik} februar 834.

a' választottság.
fel jegyzette Perger János mp.

⁷⁹ MTAK Kt., 92/1834

VÖLGYESI ORSOLYA

Kuthy Lajos válópere*

Kuthy Lajos 1839. május 29-én vette el a komáromi születésű Kalicza Johannát. Kuthy ekkor 26 éves volt, felesége pedig 20 esztendő körül lehetett. A fiatalasszony édesapja, Kalicza János jómódú gabonakereskedő volt, 1833-ban azonban meghalt, három gyermeket hagyva maga után: Jánost, Zsigmondot és Johannát. „Kalicza János özvegye valóságos nemesi udvarházat bírt és topai előnévvel élt a család; akkor az özvegy Zsigmond fiával, ki később Treszka nénémet vette nőül, és Janka lányával, ki Kuthy Lajosné lett, élt ott együtt; nagyobbik fia Domonkos leánnyal kelvén össze, a topai birtokon élt Bihar-megyében.” – emlékezett vissza a családra Szinnyei József, aki nővére révén szintén rokonságba került Kaliczáékkal.¹

A házasságkötés után néhány nappal azonban Kalicza Johanna visszament a szülői házba, s bár egy rövid időre még visszatért Kuthyhoz, együttélésük három hónap után végérvényesen befejeződött. A barátok és ismerősök nem voltak tisztában a házasság felbomlásához vezető okokkal, legalábbis erről tanúskodnak Bajza Józsefnek feleségéhez írt levelei:

Kuthy, azt hallom, kibékült feleségével s e napokban színházban voltak s ott Kuthy ismét a gyöngédet, az érzékenyt játszotta neje körül. Az izlés sokféle. Én ha nő volnék s férjemtől elszökném, nem igen fognám magamat pár évig ismerőseim előtt mutogatni, hogy újjal inthetnének rám.

Néhány nappal később Bajza már személyes információi alapján tájékoztathatta feleségét:

Kuthyval találkoztam az utcán. Azt monda, hogy felesége visszajött és hogy minden jól van. Én nem kérdezgettem tovább; mert illy kényes dologban nem illik a kérdezgetés. Adjon isten nekik jó szerencsét, de én nem remélek. Az a mód, a mint Kuthyné férjét elhagyta, nem mutat gyengédségre, pedig micsoda asszony az olyan, kiben gyengédség és finom érzés nincs? Attól én nem várok semmi női erényeket.

Hamarosan azonban új irányt vettek az események:

Kúthyval tegnap beszéltem. Azt mondom, hogy elválík feleségétől. Felesége ma utazik haza Komáromba anyjával. Ki oka ezen történetnek nem

* Kuthy Lajosról l. időközben megjelent kismonográfiámat: VÖLGYESI Orsolya, *Egy siker kudarcra: Kuthy Lajos pályafutása*, Bp., Argumentum, 2007. A könyvben Kuthy házassági bontóperével nem foglalkozom részletesen.

¹ L. SZINNYEI József, *A Timár-ház*, Komárom, 1889–1907, 27–28.

tudni, mert Kúthy beszédéből az ember nem lehet okos. Ő egyéb iránt nem szépen viseli magát, mert feleségéről még színészek előtt is olyakat beszél, a mi nem illik.²

Bajza elítélte Kalicza Johanna viselkedését, ugyanakkor Kúthy magatartásával sem tudott azonosulni, annál is inkább, mivel nem kapott kielégítő magyarázatot arra, hogy mi vezetett a házaspár elhidegüléséhez és különválásához. A korszakban a házasság az együttélés során felmerülő nehézségek ellenére is stabil intézményként működött: a különélés, még inkább a válás csak a legvégső esetben merült fel mint megoldási lehetőség. Kalicza Johanna váratlan elhatározása nyilvánvalóan meglepte környezetét, hiszen – amint Bajza leveléből is kiderül – ezzel a lépéssel a fiatalasszony megsértette a nőkkel szemben megfogalmazott társadalmi normákat.

Kúthy Lajos életrajzírói is megkísérelték megfejteni, mi okozhatta a házastársak közötti végleges szakítást. Váli Béla és Walentinyi Dezső is abból indultak ki, hogy Kúthy meggondolatlanul, elsősorban ismerősei unszolására nősült meg:

A nősülés eszméjével Kúthyt nem szíve nyugalma, sem orvosai sürgető tanácsa, hanem estélyein megjelenő vendégei barátkoztatták meg, a kikkre nézve a műizlés tökélyeivel elárasztott lakás élvezetes ékítményei és a házigazda elbájoló vendégfogadása mellett is: hiányzott a háziasszony, s a kíséretében megjelenő hölgyek csoportozata. Művésznő barátai szintén mindegyre unszolták Kúthyt azon nyíltan megvallott gondolattal, hogy e szokatlan díszszel rendezett estélyeken, a szellemi intelligencia vezérférfiai közi ők is megjelenhessenek.³

Váli elbeszélése szerint Kúthy egy komáromi szüret alkalmával ismerkedhetett meg jövődóbelijével: „Ez időben hozta össze a véletlen egy szüreti mulatság alkalmával Komáromban Kalicza Jankával, egy jómódú család leányával, ki feltűnően szép, kellemes társalgású, de merev jellemű nő lévén, azon nők sorába tartozott, ki hódolni nem tud, annál jobban tudja azonban a hódolatot kizsákmányolni, vagy az esetleges elmelőzést bántóan megtorolni.”⁴ Kúthynak tetszett a leány rajongása, s a leány családja is örömmel fogadta az országszerte ismert, vonzó külsejű író érdeklődését – szötte tovább a történetet az életrajz szerzője. Váli Béla szerint azonban Kúthy elhamarkodta a házasságkötést, ráadásul nem vette figyelembe felesége igényeit sem: „a magány és családi elvonultság után vágyakozó nejét mindegyre arra unszoló, hogy véralkata és vágyai ellenére ne mint hitves, hanem mint vendégszerető háziasszony éljen oldalán”.⁵ Wallentinyi Dezső is hasonló magyarázatot adott:

² Bajza József feleségéhez. Pest, 1839. aug. 19., aug. 22. és aug. 28. = Dr. BAJZA József, *Bajza József családi levelei*, ItK, 1908, 327, 328–329, 329–330.

³ VÁLI Béla, *Kúthy Lajos élete és munkái*, Bp., 1888 [VÁLI 1888], 102.

⁴ VÁLI 1888, 103.

⁵ VÁLI 1888, 104.

Kuthy szerencsétlen házasságának e történetéhez csak azt kell még megjegyeznünk, hogy az elválás oka nemcsak a nőnek merev, a társaságot kerülő jellemében rejlik, hanem a férjnek ellenkezőleg olvadékony s folyton a társaságot kereső természetében is. Kuthy nem szakított régi barátnőivel az esküvő után sem, sőt nejéhez hívta őket. Tapasztalatlan nejében felkelt a féltékenység; néma, tartózkodó lett. Ezt a viseletet aztán Kuthy rosszra magyarázta. Ő is féltékeny lett. Ha a nő duzzogott, mert ura későn jött haza, az ideges, könnyűvérű Kuthy, csak durczásságból is, napokig nem jött haza: kesergő, szenvedő nejéhez. Míg egyszer aztán üresen találta lakását. Hogy másodszor is elhagyta őt a nő, ezen nincs mit csodálkoznunk. Nyugalmlukat, boldogságukat egészen feldúlta a féltékenység.⁶

Váli arra is kitért, hogy időközben Kalicza Johanna áldott állapotba került, ám anélkül, hogy férjével megbeszélte volna a problémákat, hazatért a szülői házba, ahol Kalicza Jánosné pedig ahelyett, hogy igyekezett volna a nézeteltérést elsimítani, tovább szította a leányában felgyült keserűséget. Váli és Wallentinyi is úgy látta, végső soron a két fél eltérő természete vezetett a házaspár közötti félreértésekhez, majd a házasság felbomlásához. Elbeszélésük szerint Kuthy többször is megpróbálta nejét visszatérésre bírni, de mikor belátta, hogy kudarcot vallott, elszánta magát a válásra. Mindketten azt a verziót erősítették meg, hogy a házasság felbontását a férj kezdeményezte, de mivel az asszony nem akart a Kuthy névről lemondani, elállt a pertől, s többé nem találkoztak.

Miután Kúthy több sikertelen kísérletből meggyőződött arról, hogy neje épenséggel nem hajlandó vele kibékülni, s hogy ezen állapot őt a legvíszálsabb lelki állapotba dönti, elhatározá barátai unszolására megindítani a válópert neje ellen. Midőn a periratokat ifjú nejével, immár egy gyönyörű kis leányka anyjával közlék, az, azon nyilatkozattal küldte vissza a válás elleni tiltakozását, hogy ő „semmi szín alatt a Kúthy névről le nem mond.”⁷

Wallentinyi egyébként Kuthy Lajosnak az 1841-es *Remény* című almanachban megjelent *Az eskü órája* elbeszélését önéletrajzi vallomásként értelmezve, párhuzamot vont a főhős, Ceylon gróf és a szerző alig három hónap alatt felbomlott házassága között: „Házás életének részleteit, előzményét és szomorú végét hűen leírja az Eskü órájában. E beszélyben csak a személyek nevei mások s csak a befejezés tisztán az író képzeletének rémes szüleménye; de különben az egésznek tárgya: Kúthy szerencsétlen nősülésének való története.”⁸ Egy-két, valóban közismert életrajzi mozzanaton kívül azonban nem bizonyítható, hogy a mű vagy legalábbis annak első fele pontról pontra megfeleltethető lenne Kuthy és Kalicza Johanna rövid életű kapcsolatának, úgy, mint ahogy azt Wallentinyi feltételezte. A történeket rokonai kapcsolatai révén talán jobban ismerő

⁶ WALLENTINYI Dezső, *Kuthy Lajos életrajza*, Rimaszombat, 1897 [WALLENTINYI 1897], 42.

⁷ VÁLI 1888, 114–115.; vö. WALLENTINYI 1897, 43.

⁸ WALLENTINYI 1897, 37.

Szinnyei József a Kuthyról írt életrajzi szócikkben a házasságról mindössze annyit írt: az egyszerű kisvárosi lány nem tudott alkalmazkodni az excentrikus férfi életmódjához, úgyhogy hamarosan visszatért Komáromba édesanyjához, ahol aztán együtt élt Vilma nevű gyermekével.⁹

Új szempontból vizsgálhatja meg azonban a kérdést Kuthy Lajos válóperének kivonata, amely az Országos Levéltárban a Királyi Tábla peranyagai között található.¹⁰ Kuthy és felesége is református vallásúak voltak, a 19. század első felében a nem katolikusok házasságának felbontását alapvetően az 1786. március 6-án, II. József által kiadott császári nyíltparancs szabályozta: ennek értelmében a házasság polgári jogügyletté vált, és kikerült az egyházi hatáskörből. II. Lipót trónra lépése után a törvényhozás módosította a rendelkezésben foglaltakat, az 1791:26.tc.11.§-a ugyanis kimondta, hogy a válópereket valamennyi felekezeti – így a protestánsok – esetében is ismét az egyház illetékességébe kell utalni:

Mind a két hitvallású evangélikusok összes házassági ügyeiben a bíraskodás saját egyházi székeikre hagyassék; Ő szent felsége azonban, a királyi tisztéhez képest meghallgatván magukat a mindkét hitvallású evangélikusokat előlegesen alkalmas módokról fog gondoskodni nemcsak arra nézve, hogy az egyházi székek a pörlekedő felek mindenoldali biztossága érdekében kellőképpen szerveztessenek, hanem, hogy azok az elvek is, amelyek szerint az egyházi székek a maga idejében a házassági pereket elbírálandják, felügyelet és megerősítés céljából fölterjesztessenek.

A protestánsok bontópereiben azonban a törvényben megfogalmazottak ellenére is egészen 1853-ig megmaradt a világi bíraskodás, mivel a törvényben előírt egyházi törvényszékek felállítása a korszakban nem történt meg. A válópert tehát rendes szóbeli eljárás útján a megyei törvényszék, a saját bírói hatósággal ellátott kerületek törvényszékei, továbbá szabad királyi városok és a bányavárosok tanácsai előtt lehetett kezdeményezni. Mivel ezekben az ügyekben a tágabb közösség érdekeit és bizonyos erkölcsi alapértékeket is szem előtt kellett tartani, a házasság fenntartása melletti érveket a hivatalból kirendelt házasságvédő tisztiügyész képviselte a per folyamán,¹¹ s ő fellebbezett hivatalból a Királyi, majd pedig a Hétszemélyes Táblához. Az 1786-os pátens értelmében a protestánsok négy esetben kérhették a házasság felbontását: ha a házasfelek egyike a másik életére tört, továbbá ha házasságtörés vagy hűtlen elhagyás esete állt fenn, illetve

⁹ SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., 1900, VII, 541.

¹⁰ MOL Bírósági Levéltárak, Extractus Causarum Divortialium, 1821–1849, (O 33) 698.

¹¹ „Mivel pedig az efféle ügyekben nem csak az illető felek érdekei fordulnak, hanem a jó rend, igazság, józan erkölcs fentartása; mellyek alapján az ország ereje, hatalma, a' társas élet békessége, bizodalma; az emberi nem érdeme, méltósága nyugszik; erre nézve multhatatlan ezen perekben a' nyilvános érdekeket is, szem előtt tartani, tehát a' házasság oltalmára hivatalos védőt rendelni, kötelessége a házasság fenntartása mellett szóló érveket előadni.” FRANK Ignác, *A' közizagság törvénye Magyarhonban*, Buda, 1846, II. 719.

ha engesztelhetetlen gyűlölség vagy leküzdhetetlen ellenszenv miatt az együttélés lehetlenné vált. Ez utóbbi esetről egyébként így rendelkezett II. József nyílt parancsának 57.§-a:

A házassági kötelék felbontását azon esetben is megengedjük, ha a hitvestársak között halálos gyűlölség vagy leküzdhetetlen ellenszenv (*capitale odium aut insuperabilis aversio*) keletkezett, és mind a két fél kívánna az elválást. De az ily esetekben a bíróságok a kért felbontást soha ne engedjék meg azonnal, hanem előzetesen valamely időre az asztal- és ágytóli elválasztást fogják elrendelni; és azt körülményekhez képest ismétlendik is.¹²

A házasság felbontása előtt a vagyon megosztásáról és a gyermekek neveléséről is megnyugtató módon kellett gondoskodni.¹³

A peranyagból egyértelműen kiderül, a válópert – a Kuthyval foglalkozó szakirodalom állításaival ellentétben – Kalicza Johanna indította meg 1840. január 22-én a Komárom vármegyei törvényszék előtt. Az asszony a férjével szemben fennálló engesztelhetetlen gyűlölségre hivatkozva kérte a bíróságtól, miután az előírt egyházi békéltetés 1839 szeptemberében sikertelen volt, a házasság felbontását:

A' felperes elő adván: miképpen férjének – kivel 1839iki Május 29én házasságra lépett – rövid időn mutatkozott nehéz erköltse 's kegyetlen bánása módja által attól annyira el idegenedett, hogy a' vele együtt élni lehetést hasztalan próbálva, eránta le győzhetetlen belső hidegséget 's gyűlölséget érez.

A törvényszék szeptember 17-i ítéletében a házastársak békéltetésének időpontját november 23-ra tűzte ki, de Kuthy ez alkalommal nem jelent meg, ezért az újabb terminust 1841. május 5-ben határozták meg. Mivel ekkor egyik fél sem kereste fel a bíróságot, Kalicza Johanna képviselője a következő beadvánnyal fordult a törvényszékhez:

A' Felperes előre bocsajtván azt, hogy ő helybeli lakos lévén a Törvényszéki rendelet következtében minden órában kész a' megjelenésre s ezt kötelességének is tartja; az 5ki Majusi határnapra pedig, azért nem jelent meg, mivel az Alperesnek meg nem jelenéséről bizonyos tudomása volt, s ennél fogva a maga mint csak egyik félnek megjelenését célzra nem vezetőnek látta: egyéberánt ha az Alperes ezen harmadik biroi rendeletre sem jelenne meg kér végső Itéletet.

Mindebből tehát nyilvánvaló: az asszony mielőbb szerette volna végérvényesen lezárni életének ezt a periódusát. Kuthy azonban a két következő határnapon sem jelent meg. A perirat szerint a hivatalból kirendelt házasságvédő tiszt ügyész a férj magatartását a következőképpen értékelte:

¹² II. József nyílt parancsát közli: SZTEHLO Kornél, *A házassági elválás joga*, Bp., 1885, 236.

¹³ Vö. FRANK Ignác, *A' közizagság törvénye Magyarhonban*, Buda, 1845, I. 174.

s ez által vagy elbizottságának, vagy a' Felperest boszantani és felvett céljában törvénytelenül akadályoztatni kívánó szándékának a' mi egyik, úgy mint másik mivel emberhez nem illő jellem – nyilvános jelét adá, sőt okot szolgáltat ezen hiedelemre is, hogy az első ízben ki jelentett valódi okai benne léteznek, azonban mindazért, hogy ki tűnjön vallyon huza-mossabb idő nem képes é a' felekben az egymáseránti gyűlölséget megszüntetni, mind pedig azért is, hogy a házasság dolgában létező K. Királyi rendeletnek elég tétessen, kívánja, hogy a' feleknek kölcsönös megengesztelésére biroilag hosszabb határ idő rendeltessen; e mellett egyszersmind a' Felperes nő azt is jelentse bé van e' gyermeke? és minő intézkedést kíván annak neveltetése tekintetéből tétetni.

Erre a felperes elismerte ugyan, hogy a királyi rendelet 57. pontja kimondja: a viszálykodó házastársakra előbb az ágytól és asztaltól való elválás rendeltessen el, de ezt a peres felek már teljesítették, hiszen a felperes a házasságkötés után néhány nappal kénytelen volt férjét elhagyni, és miután szülei visszavitték, ismét elhagyta, úgyhogy az ügy már 1839. szeptember 9-én az illetékes lelkipásztor előtt volt, s azóta is folyamatosan külön élnek. Így az ágytól és asztaltól való elválás felesleges, hiszen a királyi rendelet 46. szakasza is azt mondja: a külön élő házaspárokat vagy együtt lakásra, vagy törvényes úton történő válásra kell kényszeríteni. Kijelentette továbbá „hogy ezen házasságból született két éves leánykájának nevelését örökre, és másolhatatlanul magának tartja”. Feltételezhető, hogy Kalicza Johanna rokonai annakidején mindent elkövettek azért, hogy az állapotos fiatalasszonyt rávegyék arra, hogy – legalább a külvilág előtt – rendezze kapcsolatát a gyermek apjával. A nő ellenérzése azonban minden külső elvárásnál erősebb lehetett, s ez az érzés az évek során sem változott. Kalicza Johanna ugyanis még gyermeke révén sem akart semmilyen kapcsolatban állni férjével, s kislánya nevelését teljes egészében magára vállalta.

A házasság védője ekkor konklúzióként kijelentette, a házasság felbontását immár nem ellenzi, hiszen:

A' felperes a kérdéses házasságból született leányának nevelését magára vállalván, az Alperes pedig négy rendbeli határ időre is a' törvényes biroil tekintet megvetésével meg nem jelenvén, a házasság védője kénytelen abbéli meggyőződését ki jelenteni, miszerént által látja hogy az Alperes Ön makacs tette, és mivel emberhez éppen nem illő bánás modja által nevelte nevében az engesztelhetetlen gyűlölséget, és azt folytonosan táplálva minden módon azon igyekezik, hogy az örökös elválás törvényessen eszközöltessék, figyelembe véve tehát azt, hogy a feleknek több mint két év olta ágytól és asztaltól külön léttek után nem lehet reményleni azt, hogy ítélet által tétendő határ idő alatt is a' felek egy mással kibéküljenek, a házasság védője most már azon nézetből hogy az Alperes negyedik ítélet által

kitűzött határ napra is megnem jelenvén a bíróság tekintetét is makacsúl megvetette, és így nekie többszöri határ idő nem rendeltethetik.

A Komárom vármegyei törvényszék a válást 1842. augusztus 31-én mondta ki, a Királyi Táblán pedig 1843 februárjában tárgyalták az ügyet, az alsóbb fokú bíróság döntését azonban nem hagyták jóvá, mivel nem látták bizonyítottnak az engesztelhetetlen gyűlölség tényét, éppen ezért az újabb ítélet a házastársakat együttlakásra kötelezte, s ezt aztán 1843 decemberében a Hétszemélyes Tábla is jóváhagyta.

A felperes folytatólagos keresetlevelét a Komárom megyei törvényszék 1846. december 10-én vette fel. Nem lehet pontosan tudni, miért várt az asszony ennyi ideig, illetve, hogy a házastársak találkoztak-e ez idő alatt, a perkivonatból azonban úgy tűnik, Kuthy ekkor már személyesen is megjelent a bíróság előtt, s arra hivatkozott, hogy az előző idézéseket nem, vagy csak késve kapta meg, ugyanakkor kérte a házastársi békeltetés elrendelését. Innentől kezdve a peranyag néhány olyan mozzanatot is elárul, amely, ha nem tárja is fel a két fél közötti ellentét valódi okait, de némileg árnyalja a Kuthy házasságáról kialakult képet. Az alap-keresetlevélben említett és Kuthynak tulajdonított kegyetlen bánásmódról és nehéz erkölcsről szóló kijelentésekre a következő magyarázat tétetett:

Ugyan is az Alperes elméje, a' Felperes kissé házias neveltetése egyenesen ellentétéül fellengős eszméktől 's felmagasztalt képzetektől lévén szüntelen elfoglalva, semmi prózait túrni a' házi életben nem akart, 's nejétül is regényes fekete abrándjainak megfelelő olly cselekményeket 's elhatározást követelt, mellyek gyakran a' legnagyobb túlságal valának párosulandók, mit ha teljesíteni vonakodott, férje eránti szeretete vétetett egyszerre kétségbe, 's ezt rendesen kegyetlen bánásmód követte, és minthogy ezek rendesen nyugalom idejében éjel történtek mind annyiszor réműlettel töltötték el a' Felperes egész valóját, úgy hogy minden legkissebb alkalmat megragadott a' férjéttől eltávozásra, 's a' hozzá vissza térésre édes anyának 's rokonainak semmiféle unszolásai reá nem vehették 's egyedüli mentő szert csak férjéttől végelválasztásban reményl találhatni.

Nyilvánvalóan az itt elmondottakból semmi konkrétumot nem lehetett megtudni Kuthy viselkedéséről, s arról, mi az, amivel annyira megrémítette feleségét. A törvényszék is szeretett volna további részleteket megismerni, de Kalicza Johanna nem volt hajlandó érdemben bővíteni az eddigi információkat. Az azonban kiderült, hogy itt nem egyszerűen a két ember különböző természetéből fakadó ellentétről, vagy éppen a házasságról alkotott eltérő felfogásról van szó, hanem valami olyan titokról, ami a külvilág elől elrejtve, a házastársak intim szférájában zajlott, s talán a legközelebbi hozzátartozók előtt sem tárult fel soha egészen.

Felperes megjegyzi: miszerint mind azon tényeket, mellyek a' házaselet rejtéjében történtek, a' szemérem 's becsülete vég feláldozása nélkül fel-

említenie teljes lehetetlen; de ott hol tények szólnak, azokat, mellyek egy részről úgy sem próbálhatók más részről a' női életet véggép előlik és gyalázzák, felemlíteni szükségesnek nem is tartja, miután az engesztelhetetlen gyűlölségre nézve a' 8 évi külön vált élet, és hogy ezen 8 év alatt egyetlen leányuk iránt viseltetett köz szeretet sem volt képes a' feleket csak pillanatra is közelebb vezetni; végre a' törvény szék előtt ünnepélyesen tett, vizsonos nyílvánításaik elegendő próbát tesznek. – Kéri ezeknél fogva azon köteleknek feloldoztatását, melly reájok nézve nem csak gyűlöletes és elviselhetetlen, de szégyent árasztó is, 's melly a' tőlük született leánykának erkölcsi életére káros és szennyező is lehetne, a' pert ítélet alá bocsátván.

Kalicza Johanna tehát végső érvként leányának érdekeire hivatkozva kérte a házasság felbontását. A Komárom vármegyei törvényszék végül is 1848. március 4-én hozta meg ítéletét, a házastársak kölcsönös nyilatkozatait figyelembe véve:

elégséges világosságra derülvén az, hogy a' törvényszéknek még 1842 esztendei Augustus 31-én hozott ítélete szerint elegendőképp kitűnt engesztelhetetlen gyűlölségnek oka, egyébb a' házas élet rejtélyében felmerülhető körülményeken kívül, a' házas feleknek különböző egyénisége sőt ellenkező 's megférhetlen természete a' házas élet kötelességeinek vizsás felfogása és annak alkalmazásánál keletkezet ellenszenv legyen.

A bíróság a kislány nevelését továbbra is az édesanyára bízta, a házasságkötést pedig mindkét félnek megengedték. A perből egyébként nem derült ki, hogy Kuthy Lajosnak volt-e kapcsolata a gyermekkel, mint ahogy az sem, hogy bármi módon támogatta-e anyagilag a kislányt. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy a Kalicza család megfelelő egzisztenciális háttérrel tudott biztosítani a kis Vilma felneveléséhez, így érthető az anya azon törekvése, hogy gyermeke apját teljesen kizárja életéből.

Az ügy ezután ismét felülvizsgálatra került a Királyi Táblához. A Kalicza Johanna által indított perről Pajor István ügyvéd készített értesítést, ebben az ügyvéd különbséget tett a II. József-féle rendeletben szereplő engesztelhetetlen gyűlölség és a leküzdhetetlen ellenszenv között:

a' főbeli gyűlölségnek okát adni, és bebizonyítani igenis lehet, de az idegenségnek 's szenvedhetlenségnek okát adni avagy azt éppen be is bizonyítani csak nem pusztán lehetlenség – sok tárgyak vannak a világon; mellyeket némely emberek nem szenvedhetnek, sőt borzalom nélkül rá sem nézhetnek annélkül hogy e' szenvedhetlenségnek okát adni tudnák; annál szélesebb alapon fekszik a' házastársak közt a' szenvedhetlenség 's idegenség indulatja 's érzelme, – hogy pedig a' peres felek egymást nem szenvedhetik, egymáshoz kiengesztelhetetlen idegenséggel viseltetnek azt feleslegesen és tetteleg bebizonyították az által, hogy alig éltek egymással néhány napig,

mindjárt el is váltak. – a’ négy rendbéli tekintélyes, hatályos ’s erélyes kibékítés kísérlete mind annyiszor sikertelen maradt, – ’s a’ felek 9 esztendő óta egymástól elválva és elkülönözve e’ legingerültebb idegenkedésben élve, valamint a’ per egész folyamában, úgy jelenleg is kinyilvánítják, hogy egymással kibékülni, ’s a’ házassági társas életbe vissza lépni, soha de soha nem kívánnak, nem fognak.

Az ügyvéd tehát úgy látta, a házastársak az eltelt 9 év alatt bebizonyították egymás iránti ellenszenvüket és idegenkedésüket, sőt a jövőben sincs semmi remény arra, hogy őket az együttélésre rá lehessen venni. Mindezekén túl a gyermek jogai sem sérülnének, ugyanakkor a szülők magánélete végre megnyugtatóan elrendeződne:

az illető törvényszéknek 1848ik évi Mártius 4én hozott házasság bontó ítélete annál is inkább helybe hagyandó, minthogy a’ 9 évek óta együtt nem élő házas társak állapotja valamint saját személyeikre nézve felettébb gyötrelmes, sérelmes, és gyalázatos, úgy a’ természet törvényeivel is össze férhetetlen dolog, hogy ifjuságuknak legvirágzóbb korát sinlődve áthervadják, ’s a’ polgári társas életben továbbra is közbotrány és guny tárgyai legyenek, avagy az álladalom nagy célja a’ nemzeti gyarapodás törvényes elősegítésétől eltítva, mint történni szokott, talán feslett, ’s erkölcstelen életre is vetemedjenek.

Pajor István tehát úgy látta, a nagyobb közösség érdeke és a házastársak emberi méltósága is megköveteli, hogy ez a rendezetlen állapot végre megszűnjék. A Királyi Távla végül 1848. augusztus 31-én jóváhagyta a megyei törvényszék ítéletét: a több mint nyolc évig elhúzódó jogi procedúra után a házastársak útjai végleg elváltak. A külvilág előtt azonban még egyszer megelevenedett az a kötelék, ami egykor Kalicza Johannát és férjét összekötötte: a Kuthy halálakor kiadott gyászjelentésen az író testvérei – Terézia, Amália, Sándor, István, Krisztina és Karolina – nemcsak a maguk, de a „távol lévő” feleség, leány és unoka nevében is tudatták a szomorú hírt.¹⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy Kuthy és testvérei nem veszítették teljesen szem elől Kalicza Johannát és a gyermeket, sorsuk alakulásáról tudomásuk volt, s az összetartozást legalább ebben a végső pillanatban demonstrálni kívánták a nyilvánosság előtt.

A korszakban a válóperek csekély száma is arra utal, hogy a házastársak csak kivételes esetekben nyúltak ehhez a végső eszközhöz, hiszen a szűkebb és tágabb környezet is a házasság fenntartását tartotta kívánatosnak. A kutatások arra világítanak rá, hogy a 18. század végén elsősorban a magasabb társadalmi státuszú, önálló egzisztenciával rendelkező társadalmi csoportok tagjai kérték a házasság felbontását, a nem nemesi származású felperesek aránya csak a 19. század első felében kezdett emelkedni.¹⁵ Bár

¹⁴ OSzK Aprónyomtatványok Tára. Gyászjelentések.

¹⁵ Érdekes esettanulmányt közöl: NÉMETH László Sándor, *A házi szövetség felbontása, avagy Pálóczi Horváth Ádám házassági bontóperének rövid summázata*, Holmi, 1999, 748–753.

a nőket jobban sújtották a társadalmi előítéletek, a lokális vizsgálatok azt bizonyítják, hogy egy megromlott házasság esetén az asszonyok is készek voltak a bírósághoz fordulni: a veszprémi püspökség szentszéki válóperes ügyeiből 1738–1800 között 78 per maradt fenn, a perek 82%-át a nők, 18%-át a férfiak indították meg.¹⁶ Debrecenben pedig 1793–1848 között 201 válóperből 105 esetben a feleség kezdeményezte a válást.¹⁷ Az esetek többségében azonban több éves együttélés után került sor a bontóper megindításához, Kalicza Johanna és Kuthy Lajos ügye tehát ebből a szempontból mindenképpen különlegesnek számított, hiszen az asszony alig néhány nappal a házasságkötés után radikális lépésre szánta el magát, s döntését végső soron a közös gyermek megszületése sem változtatta meg.

Valamint: HUDI József, *Egy pápai válóper a 18. századból = Szerep és alkotás, Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit, Debrecen, 1997, 164–169.

¹⁶ HUDI József, *Együttélés – különélés: egy veszprémi szentszéki per 1773-ból = Nők és férfiak..., avagy a nemek története*, szerk. dr. LÁCZAY Magdolna, Hajnal István Kör, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2003. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.), 263.

¹⁷ MÁTAY Mónika, *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006, 162–163.

HITES SÁNDOR

Jövőpolitika
A történelmi felelősségről

„mi érdem volna bennünk, ha
kész jövőre számíthatnánk?”

Jósika Miklós

Platón a *Törvények* harmadik könyvében (691b) utal rá, hogy csakis a már elmúlt eseményből tanulhatjuk meg, hogy minek kellett volna történnie kedvezőbb esetben: vagyis nem lehetséges megelőlegezni olyan tapasztalatokat, melyeket csakis bizonyos időszakaszok lefutása után gyűjthetünk össze.¹ Hasonló dilemmák övezték a reformkor törekvéseit és a forradalom bukását. Amikor Széchenyi úgy nyilatkozott a maga politikai vitáiról, hogy majd utólag kiderül, melyiküknek volt igaza, akkor szintén arra utalt, hogy vélemények vagy tettek egyidejű megítélésének nincsenek meg az elégséges feltételei. Ezt végiggondolva, az egyidejű mérlegelés korlátaiból viszont az utólagos ítéletalkotás esendősége is következik. A politikai felelősség aporiája éppen ebben áll: amennyiben nem lehet visszamenőleg ugyanakként megtapasztalni korábbi várakozásokat, akkor (noha hatásuk mérlegelhető) nem lehet utólagosan sem ítéletet mondani (akár elmarasztalót, akár felmentőt) egykori döntések fölött.

A történeti mérlegelés vagy rehabilitáció, mint írói feladat, része volt a történelmi regény 19. század közepi gyakorlatának is. Nem állt távol a *Magyarország 1514-ben* szemléletétől sem, melynek előhangjában Eötvös a történeti alakok megítélését közösségi érvényű, de (akár irodalmárok számára is) módosítható hagyománynak tekintette. Kemény számára is lényegi kérdés volt egyes történeti alakok politikai felelősségének tisztázása. Fráter Györggyel foglalkozott a befejezetlenül maradt *Izabella királyné és a remete* (1839), valamint utolsó regénye, a *Zord idő* (1862). Már az előbbiben kivételes éleslátással ismerte föl, hogy a történeti alakok megítélése mennyire kiszolgáltatott a kései értelmező előfeltevéseinek:

midőn oly férfira, ki korában ellenállhatatlan befolyást gyakorolt, fordul figyelmünk és részvétünk, ha nem óvakodunk, könnyen történhet, hogy műveiben élő szelleme gyarlóságunkon azt vívja ki, mit hajdan az egykorúakén a testét mozgató, tudniillik bizonyos nemét a túlzó csodálásnak.

¹ Idézi: Reinhart KOSELLECK, *Történelem, történetek és formális időstruktúrák*, ford. SIMON Attila = *Narratívák 4. : A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 2000, 25–35. [KOSELLECK 2000], i. h.: 29.

Ilyenkor aztán a különféleségben egységet, ezer tarka tetteiben következetességet fedezünk fel, s egész életét (minthogy ez az óriás lélek tulajdona) egyetlen vezérelvhez csatoljuk; még pedig, csodálatos csalódásánál fogva az emberi léleknek, észre nem vetten is ahhoz, mely minmagunknál lenne, ha erőnk bírhatná, rokon körülmények közt az indító ok.²

Amikor tehát egy-egy történeti személyiség megértésében széttartó tevékenységelemeket egységesítünk, alapelvet és irányt támasztunk események sokasága mögött vélt szándékokhoz, saját hiedelmeink vezetnek. Úgy cselekedtetjük csodálatunk tárgyát, ahogy mi magunk hisszük, hogy cselekedtünk volna:

[m]egtaláltam én is a bíbornok oly vonzó és eltaszító élete felfejtésére a kulcsot: s ez nem más, mint: „A cél megszenteli az eszközöket” szentebb értelemben vett, s fennemlített korlátok közé szorított fogalma, ezt hitetgették velem szünetlen a hőbb pillanatok; noha volt egy-két csillapodtabb is, mely félénken hasonlítgatott, következtetett és kételkedett; míg azonban az, ha megpendített eszmém volt-e valaha annak, kinek koporsója ébreszté fel bennem, tettei zsinórmértéke, hivés és kétlés hullámain ingott, lassanként emelkedett föl belőlök, egy idegen bizonyosság; az arról való meggyőződés, hogy lehet s leend egy más valakinek, tudniillik enmagamnak.³

Annak a kettősségnek a felismeréséről van szó, hogy a valahai tettek értelme az azokat megérteni igyekvő szubjektum önmegértésének függvénye, illetve ez az összefüggés fordítva is fennáll. Eszerint Kemény egyrészt gyanúval szemlélte a történeti tapasztalatban saját és idegen együttállását, de azt is felmérte, hogy éppen ez az ismerőssé tétel biztosítja a történeti megértés produktivitását. A múlt eltávolítottsága nem őrizhető meg, de nem is számolható fel – ahogy önmaga sem lehet tisztán a sajátja. Később ezt a felismerést fogalmazhatta meg a múltat „feltámasztó” és a múltat a jelenből „visszateremtő” műveletek összjátékaként.⁴

Jósika Miklós saját, 16. századi őse emlékének, a Báthori Zsigmond kegyencéből kancellárrá, majd a fejedelmi trón aspiránsává emelkedő, végül 1598-ban lefejezett Jósika Istvánnak szentelt regényt. Erdély története rosszemlékű intrikusának az igazságtétel szándékával megkísértett rehabilitációjakor Keményhez hasonlóan különböző irányba mutató akaratok kereszteződésében és hálózatszerű összefonódásában láttatta a politika logikáját. A *Jósika István* (1847) kérdése az, hogy vajon emberi mulasztások, jellembeli gyengeségek vagy pedig kikerülhetetlen, egyénfőlötti törvényszerűs-

² Báró KEMÉNY Zsigmond, *Beszélyek és regénytörödékek*, I-II., Franklin, Bp. 1897. [KEMÉNY 1897], II., 265–266. [*Izabella Királyné és a remete*]

³ KEMÉNY 1897, II. 266.

⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és dráma körül* = KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, Bp., Szépirodalmi, 1971 [KEMÉNY 1971], 196.

gek vezettek-e bukásához és az elkövetett törvénytelen ségekhez. Erkölcsi felelősségre vonás csak az előbbi esetben lehetséges – erre kérdez rá ellenlábasai kivégzésekor a kancellár felesége, „tehát mindezen iszonyoknak végoka csakugyan te volnál!?” és erre válaszol a kancellár: „Elmondjam, mikép ragadnak meg az események kerekének fogai és sodrottak gépezetébe?”⁵

Jósika elsőként megjelent regénye, az *Abafi* a dehistorizált körülményekkel szemben az egyéni akarat hatóerejét nyomatékosítja. A *Jósika István* szintén a tett kérdésért állítja a középpontba, ám a cselekvés szerkezetére nézve éppen az *Abafival* ellenkező felfogásban. Amikor ugyanis a történelemnek való végletes kiszolgáltatottságot hangsúlyozza, nemcsak az egyéni kívül vagy fölülte álló tényezők hatásával számol, hanem azokkal az ellenerőkkel is, amelyek az egyén legsajátabb akaratából és terveiből fakadnak. A felelősség kapcsán nem a szándékok tisztasága, hanem a jövő bizonytalansága a mérvadó: „Ki felelhet a jövőről, ifjú barátom? mond Carigli – nincsen-e az – Isten kezében? S mi érdem volna bennünk, ha a legnemesebb célt tűztük is ki, ha kész jövőre számíthatnánk?” (II. 82)

A *Jósika István* (szerzője életművében is társtalannul) azt érzékelteti, hogy a történeti megértés dolgában nem a cselekvők intencióinak megfelelő cselekedetekkel, hanem akarat és esemény divergálásával kell számolnunk. A főhős egyrészt a tervezés fölényéről ejt szót azokkal szemben, akik „a közvetlen jövőnél tovább nem láttak”, (II. 145) más esetben viszont a tettek és következményeik különbségét tudatosítja: „Nem történik-e sok, mire nem számíhattam, sok, mi jó szándékomra a veszedelmes játék bélyegét süti?” (II. 84) Ebből a tapasztalatból magának a szándék képzetének olyan fokú hasadása is előállhat, amikor nem pusztán akarat és tett, hanem vélt és valós akarat különbségéről is szó van: a kancellárt felesége figyelmezteti arra a differenciára, hogy „mit hiszsz te akarni, de mit akarsz valóban”. (II. 127)

Az egyén és a cselekvés történeti feltételeinek viszonya meghatározta a századközépi történeti-politikai regényeinek metahisztóriai felfogását.⁶ Olyan bölceleti keretről

⁵ JÓSIKA Miklós, *Jósika István, I-II.* [1847], Bp., Franklin, 1901, II. 114. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.

⁶ Eötvösnél ez a szereplők időérzékelésének eltéréseiben is jelentkezik: TÖRÖK Lajos, *Nemzet és személyiség (A szubjektum történetisége Eötvös József Magyarország 1514-ben című regényében) = Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18-19. században*, szerk. SZŰCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 328–336. Az emlékezés és a várakozás aszimmetriájának (Kemény) vagy tett és hatás diszkrpanciájának (Jósika) tapasztalata Jókai 1850-es években írott történelmi regényeiben is megjelenik. Amikor a *Törökvilág Magyarországon* (1852) előszava a történeti alakok megítélésére nézve a „mentség” helyett a „megértést” hangsúlyozza, így intonálja az ábrázolt kor „hangját” az utókor fölényével szemben: „Mi is tudtuk volna, mit *kellene* tennünk; de *cselekedtük* azt, ami lehetséges volt”. JÓKAI Mór, *Törökvilág Magyarországon*, [1852–53] szerk. NAGY Miklós, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1963. 7. (*Jókai Mór összes művei, Regények* 4.) (kiemelés az eredetiben)

van szó, amelynek Szent Ágostonnak az evilági történelmet az üdvtörténetnek alárendelő felfogásában találhatóak meg a maga teológiai gyökerei, s amely Bossuet és Vico 17–18. századi világtörténelem-koncepcióin keresztül a 19. századi történetfilozófiában mint szekularizált üdvtanban teljesedett ki. Ennek során az isteni gondviselés és az emberi tervezés közti teológiai differencia az akaratlagos kezdeményezés és a nem kívánt hatás közti bölcséleti különbségtétellel lesz.⁷ Hegel a világtörténelem „végtelen változatosságában” Bossuet-hez és Vico-hoz hasonlóan szintén azt látta meg, hogy „az emberek cselekedetei még valami mást eredményeznek általában, mint amit céloznak és elérnek”.⁸ Viszont míg történelemfilozófus elődeinél a tervet, melynek a szabadnak érzett emberi döntések önkéntelenül is végrehajtóivá lesznek, Isten akarata jelölte ki, Hegelnél a világtörténelem az „ész képe és tette”, amely (a gondviseléssel ellentétben) maga is „immanens a történeti létezésben”, s a tervet önmagához való visszatérésének történeteként bontakoztatja ki.

A *Jósika Istvánban* a gondviseléstől kormányzott világtörténelem képzetét politikai exemplumok töltik föl, a történelem alapigazságok időtlen esettára marad. Ebben a tekintetben nem a történeti perspektivizmus (vagy megértés és önmegértés összefüggésének Keményhez mérhető elmélyültségű bírálata) jellemzi: inkább számol ismételtető konstellációkkal, mint visszafordíthatatlan folyamatokkal. A szerző ősének sorsa másokkal már megtörtént és még megtörténendő dolgokról tanúskodik. A regényben egyéb összefüggésben is rendre sorjázna a klasszikus esetek felidézései, vagy az analógiák elvi lehetőségei. Az erkölcsi felelősség kapcsán szóba kerül a történelemben tapasztalható gonosz az a távlati, a jövőre vonatkozó legitímálása, amely összefüggés Hegel történetfilozófiáját teodíceává tette. Egyes szereplők a *Jósika Istvánban* is az egyedi pusztulásából eredeztetik az általános előrehaladását: „a történetek örök tanúsága szerint minden jóltevő kifejlést nagy forradalmak, halálcsaták, vesztés és pusztulás előzték meg. [...] Mégis van az örök gondviselés e rejtélyes, magyarázhatlan működésében valami kétségtelen igazságérzet, mely talán láthatlan távolra vonatkozik előre vagy hátra”. (I. 158.) A maga tevékenységét Jósika István szintén a személyes és a nagypolitikai összefüggések különbségére hivatkozva kívánja igazolni: „közállományi érdekekben egészen más eszméje van az erkölcsi méltánylásnak, sőt az erkölcsi lehetőségnek s lehetetlenségnek”. (I. 159)

Az egymást fölülíró vagy kioltó konspirációkat a cél és az eszköz változó kapcsolata köti össze. A cselekvő és a cselekedtetett különbsége, az események és a körülmények összefüggései a regényben rendre a gép vagy a báb képzetében, a mozgató és mozgatott mechanikájában artikulálódnak:

⁷ Rudolf BULTMANN, *Történelem és eszkatológia*, ford. BÁNKI Dezső, Bp., Atlantisz, 1994, 75–77.; Karl LÖWITH, *Világtörténelem és üdvtörténet: A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, ford. BOROS Gábor és MIKLÓS Tamás, Bp., Atlantisz, 1996.; KOSELLECK 2000, 33–34.

⁸ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. SZEMERE Samu, Bp., Akadémiai, 1979, 63.

„nem vagyok a halogatás embere, nem tartozom azon gyáva gépek közé, melyek csak a forgató nyél nyomása után mozognak. (I. 92.)

A politikai tervek és a gondviselés világtervének mint (világ)történelemnek képzete ezért is kapcsolódik össze az ezek beteljesítésére szövetkezett társaságok létével. Amikor a regény elején Carigli feltárja a föltörekvő apródnak az Erdélyt a Habsburgok kezére átjászó „terv kifőzésén működő”, „titkos jelek által, mysthikai szavakban” egymást felismerő „titkos társaság” létét, így biztatja a csatlakozásra:

nincsenek-e a sorsnak választottjai, kiknek élete befoly az állomány gépezetébe; kikben úgyszólván, a történetek képviseltek? Nincsenek-e lények, kiket azon eszme vezet: nyomot hagyni magok után s azon kapcsok egyikét képezni, melyek a világélet haladását, kifejlését kötik füzérré? s ha ilyen lények vannak: nem képeznek-e ezek összességökben egy társulatot, melynek maga a gondviselés osztotta ki szerepeit? (I. 29.)

Ennek fényében az érv, miszerint „a gondviselés cselekvési joga s az emberéi közt igen tág hézag ásít” (I. 259.), azért kap nagy súlyt a regényben, mert Jósika István és a titkos társaság annak ellenére hiszik a gondviselés szerepét játszhatni, hogy nincsenek meg hozzá az eszközeik, ahogy felhatalmazottságuk sem. Törekvéseik kudarcából az a kérdés következik, hogy létezhetnek-e egyáltalán afféle személyiségek, akikben (Carigli kifejezésével) úgymond „a történetek képviseltek”, vagyis a megjelenített sors fényében fenntartható-e az a spekulatív történetfilozófiai keret, amelyet a szereplők unos-untalan artikulálnak. Abból, hogy mindazok törekvései megbuknak, akik az „ön tudattal bíró gondviselés kiosztotta szerepek” birtokosának vélik magukat, az is következik, hogy nincs olyan (Carigli szavával) „füzére” az eseményeknek, amely alapján az egyes tettek igazolhatóak vagy elmarasztalhatóak volnának, aszerint, hogy milyen helyet foglalnak el (Hegel kifejezésével) „a világsszellem menetének láncában”. A szerző rehabilitációs céljaival összefüggésben pedig az is kérdésessé lesz, hogy *lehetséges-e olyan elbeszélés*, amely képviselné a történelem igazságát, amelyben a történelem „képviseletne”.

A *Jósika Istvánban* nem pusztán a cselekmény előrehaladtával változik folytonosan (és marad eldönthetetlen) annak megítélése, hogy a címszereplő bűnös-e vagy áldozat. Már az kétségesnek állítja be a rehabilitációt, hogy erre vonatkozó szándékát az elbeszélő annak kivihetőségét egyszersmind retorikailag nyitva tartva vezeti be. A regény elé illesztve a következőket olvassuk: „Vegyétek! – itt áll, mikép élt és volt. – Oldozzátok föl, – szánjátok vagy törjetekek pálczát fölötté”. (I. 3) Ezzel Jósika regénye a szándék és a hatás egymáshoz rendelhetőségének kérdését a főhős perspektívájához képest egy átfogóbb diszkurzív szinten is érvényesíti. Miközben ugyanis e bevezető mondat azt feltételezi, hogy lehetséges mintegy körüljárható és függetlenül megítélhető tárgyként prezentálni valamely történeti összefüggés magánvalóságát, jelen esetben egy rosszhírű történeti alak élettörténetét, egyúttal azt is sugallja, hogy nemcsak a történeti ágens,

de a történetíró (jelen esetben a szerző) intencióihoz sem rendelhető egyértelműen a szándékolt hatás, vagyis a történelmi emlékezet módosítása.

A messze ható következményekkel bíró és a partikuláris mozzanatok ábrázolásának értékkülönbsége a kor irodalomkritikusait is foglalkoztatta. Ezt a szempontot érvényesítette Jósika *Regényes képletek* című beszélygyűjteményének egy bírálója is. Elvárta, hogy a megjelenített esemény úgy hasson szükségszerűnek, hogy legyen egyszersmind történetileg lényeges is: „ha az elbeszélés a történeti czímet meg akarja érdemelni, (...) oly történetet derítsen fel, minek valami méltó következése volt”, s ebből a szempontból Jósika beszélyeiben „az időnek fejlesztő szellemét, történeti alapot” nem látott.⁹ Hegel és Goethe világtörténelem-konceptiója nyomán ezt az elvárást fogalmazták át később úgy, hogy az „igazi történelmi regényben” az olvasók „a maguk történelmi előzményét” élhetik át.¹⁰ Míg ez feltételezi, hogy elvben kimutathatóak és ábrázolhatóak ilyen összefüggések, addig a *Jósika István* pontosan azt tette próbára, hogy miként értelmezhető az egyéni akarat szempontjából a „jövő fejlesztésének” képzete, illetve létezhetnek-e egyáltalán ilyesfajta történeti láncolatok, akár a történész, akár a valahai ágensek perspektívájából.

A *Jósika István* rokonságot mutat a cselekvés intencionáltságának azzal az ironikus értelmezésével, amely Kemény regényeiben lesz meghatározó, viszont míg utóbbiakban a tett és a következmény aszimmetriája az időbeliség folyamánya, addig az akarat és a cselekvés szétartását Jósika más művei is elsősorban erkölcsi-jellembeli gyengeségekkel, vagy a politikai képességek hiányával magyarázzák: „[a]z embereknek minden időben két hibájuk volt: sokat akarni s keveset tenni, vagy nem akarni s többet tenni mint kell”.¹¹ Kemény a permanens tervkészítés politikai gyakorlatának szatíráját adta a *Zord időben*. Jósikánál viszont a terv képzete önmagában nem ironikus, legfeljebb vannak, amelyek nem sikerülnek.

A regénybeli kancellár előbb a török ellen szervezkedik, később tőlük vár támogatást. Ezt azzal magyarázza, hogy „több következetesség s jellem van néha a látszó eltérésben első terveinktől, ha azok szélsőségre fajúlnak, mint a szolgálai ragaszkodásban azokhoz. [...] Nem mindig ugyanazon egy cél áll előttem s nem egyedül a módok-e azok s eszközök, melyeket cserélnem s változtatnom szükségkép kell?”. (II. 228.) Ez az érv azért érdekes, mert a szabadságharc után Kemény és Jósika politikai nézetei pontosan ennek mentén váltak szét. A hatásszerkezetnek (vagyis annak, hogy a korábbiak jelentősége a rákövetkező események függvénye) a történelem ontológiai struktúrájaként való felismerése a *Zord időben* tapasztalat és várakozás aszimmetriájában jelentkezett. Ezzel állhatott kapcsolatban Kemény egy *Pesti Hírlap*-beli cikkében az állítás, miszerint a következetlenség sokszor magasabb értelmű következetesség. Jósika egy

⁹ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, 16. szám, 265.

¹⁰ LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Bp., Magvető, 1977, 89.

¹¹ JÓSIKA Miklós, *Jó a tatár* [1856], Bp., Franklin, 1895, 97.

levelében kelt ki e „bizarr teória” ellen, s köpönyegforgatásnak tekintette.¹² Ezzel szemben Kemény (Jósika regényhőséhez hasonlóan) korábban is (összefüggésben az 1850-as évek elejének magyarországi politikai történéseivel) a lét időbeliségét látta ebben: a gondolkodás, a célok mássá levésének „magyarázata csak a lefolyt időből áll, éppen nem a könnyelműség bélyege, [...] hanem jellemünknek oly természetes processzusa, mint egy fa organikus életében a növés”.¹³ Ez a nézetkülönbség nyilvánult meg abban, hogy míg Kemény elfogadta a kiegyezés felé mutató politikai stratégiák változékony-ságát, addig Jósika nem. Sorstársai többségével ellentétben ezért is nem folyamodott amnesztiáért.

A szabadságharcig írott Jósika-regényeket jellemezték a „forradalmat érlelő és közvetlenül előkészítő” szereppel, mondván, történelemformáló személyiségek eszményítésével mutattak be „serkentő példaképeket”.¹⁴ A *Jósika István* viszont a történelmi következményekkel bíró cselekvésben inkább a „véletlen és önkénytelen jövőnek” (II. 146) azt a tapasztalatát mutatta, amelyet a szabadságharc bukásakor sokan magukénak érezhettek. A szándékok érvényesülésébe, a történelem tervszerűségébe vetett hit felülbírálására, illetve erkölcs és politika viszonyának átgondolására készíthette a maga olvasóját. Ahogy az *Életképek* kritikusa a regény megjelenésekor írta: a mű iránya abban a „nálunk nagyon is korszerű – erkölcsi alapeszmében központosul: nemzetek és alkotmányok életében csak gyáva rettegés, csak átkos bal fogalmak hihetnek oly pillanatokban, *mellyek vétkes tetteket igazolhatnának*”.¹⁵

¹² Jósika Heckenastnak, 1862. november 5. = RADÓ Antal, *Brüsszeli és drezdai Jósika-levelek*, It, 1944, 115–118., i. h.: 117.

¹³ KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és a dráma körül* = KEMÉNY 1971, 205.

¹⁴ V. SZENDREI Júlia, *Hagyománykultusz és jelenérdekűség Jósika Miklós történelmi regényeiben* = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1970, 303–315., i. h.: 307–308.

¹⁵ *Életképek*, 1847, 418. (kiemelés az eredetiben)

Szózat- és Hymnus-paródiák a XIX. század közepén

Különös, töredékként számon tartott vers található Arany János kritikai kiadásának a „zsengek”-et, „töredékek”-et és „rögtönzések”-et tartalmazó hatodik kötetében. A két és fél versszakos, az 1880 körüli évekre datált *Hasadnak rendületlenül* esetében a recepció meglehetősen óvatoskodó, szinte szemérmesen tartózkodik attól, hogy e szöveget alaposabb vizsgálat alá vegye, hiszen nem illik bele a kanonizált Arany-képbe, a nemzetéhez hű, és azzal felelősséget vállaló klasszikus költő hagyományába. A huszadik századi paródiafogalom rávetítése következtében a szöveg blaszfémiaként, a nemzeti hagyományt kigúnyoló, tiszteletlen hangvétellű versként értékelhető és érthető. Barta János vette a bátorságot, hogy erről a nemzeti érzéseket erősen próbára tevő Arany-töredékről nyíltan kimondja az adódó ítéletet. Mivel nem számolhatott a paródia fogalom differenciáltságával, csak tompítani tudta a gúnyoló szövegértés alapján álló olvasatot, amikor azt állapította meg, hogy a „néhány sornyi Szózat paródia már a profanizálás határát súrolja”.¹

Barta János tehát – ha nem is ennyire sarkítva, de – a nemzeti kánon által megszenteltnek vélt Vörösmarty-vers kicsúfolásaként értette a szöveget. A többiek is mentegetésre szorulónak érzik e verset. Pozsvai Györgyi a nagy költő iránti tisztelet előítéletével igyekszik kitágítani az aktualitások köréből az egyetemes létvonatkoztatások felé Aranyt ezt a különös paródiáját.²

A profanizálás lehetséges vádja alóli mentség keresése vezérelte Druzsinn Ferencet is, aki a mű zavarba ejtő voltából indult ki és jutott el addig a megállapításig, hogy

a Kritikai kiadás azt írja erről a versről, hogy „A Szózat parodisztikus kifordítása (...)” [...] Erről még beszélni kell: a paródia kérdéséről. [...] Arról, hogy természetesen téved a Kritikai kiadás jegyzete: a *Hasadnak rendületlenül* – nem paródia, így a *Szózat* paródiája sem lehet. A paródia poétikai alapkérdése ugyanis az, hogy célpontjában a mű áll, vagy írója alkotómódszere, írói jellegzetességei, és a létrehozott írás, maga a paródia komikusan (komikumban) újraköltött alkotás. Itt minderről szó sincs! [...] A *Hasadnak rendületlenül*: travesztia; egy közismert alkotó (Vörösmarty) közismert művének (*Szózat*) szövegébe egy másik alkotó (Arany János) aktuális mondanivalót helyez, és pedig úgy, hogy nem utánozza és

¹ BARTA JÁNOS, *Arany János és az epikus perspektíva* = BARTA JÁNOS, *Arany János és kortársai*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003, 45.

² POZSVAI GYÖRGYI, *Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón*, ItK, 2000/3–4., 371.

nem költi újra. Ellenben kihagyásokkal átveszi a legismertebb szókapcsolatokat, sorokat, szövegrészeket, és a „kihagyott” helyekre csempézi az aktuális, a közérdekű gondolatok felsorát-sorát. Alapkérdés az eredeti mű közismertsége, és pedig azért, hogy azonnal felismerhetők legyenek a belé plántált „új”, „idegen” szövegek. Ez a felismerés vezet el a travesztia voltaképpeni céljához: a degradáció komikumához. [...] Arany János éppen ezt akarta; a *Hasadnak rendületlenül* ennek a degradációnak a szatirikus „töredék-remeke”.³

Druzsín Ferenc érzékelteti a paródia fogalmának differenciáltságát, de sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomban elterjedt travesztia-meghatározás nem teszi lehetővé azt, hogy Aranynek ezt a töredékét a travesztiával lehessen mentetgetni.⁴

A korábbi hasonló hangvételi költői példák bemutatása azonban jól bizonyíthatja, hogy a *Hasadnak rendületlenül* nem szorul mentségre, hiszen Arany János kísérlete a korszakban közismert és elfogadott költői eszköz kipróbálásának tartható. A zavart az okozza, hogy nem illik bele a Karinthy Frigyes *Így írtok ti* című gyűjteménye által kanonizált mai paródia fogalmunkba. Egy olyan műfaj körvonalazódik Aranynek ebben a paródiájában, amely a XIX. század közepén még közkedvelt költői ujjgyakorlatnak számított, amely ugyan nem állt az irodalmi műfajhierarchia élén, de népszerűségnek örvendhetett. Nem az előkelő, fennkölt hangvétel jellemezte, hanem az alkalmi jellegű megszólalási módok, a populárisabb irodalmi formák közé tartozhatott. Merésznek tűnhetett, a kortársak a csúfolódó gúnyt mégsem érzékelték benne. Jókai például megemlékezik arról, hogy Petőfi Pápan a *Szózatot* árva megyei kiejtéssel szavalta az önképzőkörben „úgy, mint Talérossy Zebulon”,⁵ és bár Jókai szerint a tréfa „kellemetlen benyomást” keltett, mégsem tépázta meg különösebben Petőfi tekintélyét, nem tartották nemzetietlen költőnek ezért.

A korszak hasonló típusú parodisztikus verseinek az ismeretében tehát kitűnhet, hogy Arany verse abba a XIX. századi hagyományba illeszkedik, amely a paródiát nem a mai köznyelvi értelmében gondolta el. A *Szózat* imitációs értelmű átírása a kor másodvonalának költői gyakorlatát nézve nem tekinthető tekintélyromboló blaszfémianak, pusztán az alkalmi jellegű költészetnek egy játékosabb változata fedezhető fel benne. Csak a paródiát övező újabb keletű hétköznapi értékrend rávetítése miatt vált

³ DRUZSIN Ferenc, *Szabad száj – rendületlenül! Arany János szatirikus pársorosai*, Napút, 2006. 1. (http://www.inaplo.hu/na/2006_01/005.htm)

⁴ Genette éppen a travesztia szatirikusságát hangsúlyozza a paródiával szemben, amikor azt állítja, hogy „a travesztia tagadhatatlanul szatirikusabb vagy agresszívabb a maga hypotextusával, mint a paródia. A paródia nem degradál stilisztikai eljárás tárgyaként, hanem csupán modellként vagy mintaként használja a hypotextust egy új szöveg szerkezetének a létrehozásához, amelynek létrejötte után nem törődik többé a modellel.” (Gérard GENETTE, *Palimpsests. Literature in the Second Degree*, translated by Channa NEWMAN, Claude DOUBINSKY, Lincoln and London, University of Nebraska Press, 1997, 27.)

⁵ JÓKAI Mór, *Életemből*, I, Bp., 1911, 171.

tabuvá a nemzeti kánon élműveinek ilyen jellegű újrafelhasználása, annak ellenére, hogy a mai költői gyakorlat egyáltalán nem idegenkedik a hasonló jellegű fogásoktól.⁶

1847-ben jelent meg a *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosodiával, metrikával, s költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával* című szöveggyűjtemény, amelyben Riskó Ignácnak a *Hymnust* parodizáló verse is olvasható. A korszak közismert, két kiadást (1847, 1857) is megért antológiájában a különböző műfajok definícióját a kortárs költőktől vett példák szemléltetik. A kötet szerkesztője a két – „[p]arodia, (torzivány) és travestia, (elgunyítás)” – egymással gyakran érintkező fogalmát önálló, bár a kanonizált műfajokkal nem teljesen egyenértékű műfajként határozta meg:

Mindkét nem rokon abban, hogy elkülönözve és önállólag valamely jeles és általában ösmert költemény ellenképét alkotják, s az ezzeli összehasonlítás által különös érdekességet nyernek. Különböznek ellenben egymástól, hogy a parodia [...] azon költemény alakját és hangját, mellynek ellenképül szolgálnia kell, megtartja, és a tárgyat cseréli föl; a travestia [...] ellenben a tárgyat tartja meg, de a komoly alakot tréfássá változtatja, úgy hogy maga a tárgy is nevetségessé válik. Szigoruan véve mindkettő csupán alakjára nézve tartozik a költészethez, s inkább játéka az értelemnek, mint a művészi képzelemnek.⁷

E meghatározás a minden polémia, gúnyos él nélküli paródia felfogást képviseli.

Az antológia két művel szemlélteti ezt a műfajt. Az egyik Riskóé, a másik pedig Pákh Alberté. Mindkét szöveg a korszak jól ismert versét választotta mintául. Pákh *Csont* című verse Garay János *Kont* (1838) című történeti balladáját parodizálta, amely az 1830-as évek végének, az 1840-es éveknek közkedvelt és közismert, a nemzeti ellenállásra lelkesítő szavalati darabja volt. Az irodalomtörténet-írás számára Riskó Ignác (1813–1890) neve leginkább Petőfi Sándor és Szendrey Júlia összeismertetőjeként maradt fenn. A gyűjteményben szereplő *Hymnusféle* című verse valószínűleg a legkorábbi paródiája nemzeti himnuszunknak, amelynek természetesen nem volt polémikus éle, hiszen akkor nem is közölte volna ez az elsősorban oktatási célokra összeállított szöveggyűjtemény. Teljesen az antikvitástól örökölt felfogásban, az eredeti emelkedett stílus és mértéket megtartva, csak a hozzá társított alkalmibb, mindenféle emelkedettséget nélkülöző verstárgyra átvitelének az értelmében jött létre ez a vers.

⁶ Vö. NÉMETH Zoltán, *Irónia, paródia, humor a fiatal magyar irodalomban* = NÉMETH Zoltán, *A széttartás alakzatai: Bevezetés a „fiatal irodalom” olvasásába*, Kalligram, Pozsony, 2004.

⁷ TATAY István (kiad.), *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosodiával, metrikával, s költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával*, Pest, 1847, 493.

Kölcsey Ferenc

Hymnus

A magyar nép zivataros századaiból.

Isten, áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel,
Nyújts feléje védő kart,
Ha küzd ellenséggel;
Bal sors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendő't,
Mebühödte már e nép
A multat s jövőndőt!

Őseinket felhozád
Kárpát szent bércére,
Általad nyert szép hazát
Bendegúznak vére.
S merre zúgnak hajjai
Tiszának, Dunának,
Árpád hős magzatjai
Felvirágozának.

Értünk Kunság mezein
Ért kalászt lengettél,
Tokaj szőlővesszein
Nektárt csepegtettél.
Zászlónk gyakran plántálád
Vad török sáncára,
S nyögte Mátyás bús hadát
Bécsnek büszke vára.

Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben,
S elsújtád villámidat
Dörgő fellegedben,
Most rabló mongol nyilát
Zúgattad felettünk,
Majd töröktől rabigát
Vállainkra vettünk.

Riskó Ignác

Hymnuszféle

(Parodia. Tréfás utánzása Kölcsey híres
hymnusának)

Isten! Áld meg a magyart
Jó bor bőséggel;
Már elég régóta tart
Szomja, restségével.
Sok szomorú szüretre
Hozz már víg esztendő't:
Nem ivott még lelkemre!
E nép elegendőt.

Őseinek te ülteted
Hegyalja földjére,
Tőled nyert jó venyigét
Bendegúznak vére,
S merre folynak hajjai
Dunának, Viszlának:
Volt, nagy hírét hallani
Tokaj lángborának.

S melly mint ember, megöszül,
Telvén hosszú évsor,
S mellyben, dicső emlékül
Hős Dobó szelleme forr:
Adtad Ménes s Egernek
Folyó vérbársonyát,
Buda, Szekszárd olaját
S Érmellék aranyát.

Hajh! De meg nem becsültük
Kegyed bizonyágát:
Mi a jó bort beszűrtük
És felvettük az árát.
Lengyel szomszéd megvette
Nekünk koppant a szánk;
Lakolunk is érette:
Szomj, örök, szállván ránk.

Hányszor zengett ajkain
Ozman vad népének
Vert hadunk csonthalmain
Győzedelmi ének!
Hányszor támadt tenfiad
Szép hazám kebledre,
S lettél magzatod miatt
Magzatod hamvvedre!

Bújt az üldözött s felé
Kard nyúl barlangjában,
Szerte nézett s nem lelé
Honját a hazában,
Bércre hág és völgybe száll,
Bú s kétség mellette,
Vérözön lábainál,
S lángtenger fölette.

Vár állott, most kőhalom,
Kedv s öröm röpkedtek,
Halálhörgés, siralom
Zajlik már helyettek.
S ah, szabadság nem virúl
A holtnak véréből,
Kínzó rabság könnye hull
Árvánk hó szeméből!

Szánd meg Isten a magyart
Kit vészek hányának,
Nyújts feléje védő kart
Tengerén kínjának.
Bal sors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt,
Mebűnhötte már e nép
A multat s jövendődt!

De hagyján míg borunknak
Jó hitele meg volt:
Rosz dolga volt torkunknak
De zsebünkbe pénz folyt,
De legalább aranytól
Erszényünk duzzadt,
S csinált a hon maradt bor
Egy vagy két jó napot.

Most már, se pénz se posztó,
Arany s bor elmaradt,
Magyar- s Lengyelnek osztó
Igazság mért díjat;
Természet és szabadság
Áldásit megveték:
S az koldus és szegény lett,
Ez rabnép, martalék.

Csalással játszódnak el
Tokajnak hírnevét,
Nem ápolánk miként kell,
A szőlő vesszejét,
S kik – tán ha olly szeszély ért –
Nektárba fulhatánk:
Külföldnek roszt boráért,
Tömérdek pénzt adánk.

S kérd most a legnemesb bort
Hazánkból közhelyen:
Váltig nézed és nem leled
A bort az üvegben,
S emelvén ajkaidra:
Undor fog el tőle,
Sem szine, sem zamatja
Csavicka pancs, lőre...

Isten! Áldd meg a magyart
Jó bor bőségével,
A szorgalmat és ipart –
Add – ölelje hévvel.
Sovány évek helyébe
Hozz már dús esztendőt:
Hogy a múltat feledve
Várjunk jobb jövőndőt.

Riskónak ez az 1847-es kiadású paródiája annak az időszaknak a termése, amikor a *Hymnus* már nemzeti himnuszaként kezdett szerepelni a különböző ünnepek műsorán,⁸ amikor Kölcsey verse a hazafiúi érzéseket képviselő szöveg szerepét, a nemzeti identitás őrzőjének háttérjelentését is magára öltötte. Tehát ez a paródia ebben az időben egyáltalán nem számított a nemzeti érzelmeket emblemaként képviselő szöveget kicsúfoló, a szerzőjét nevetségessé tevő, tekintélyromboló beszédmódnak.

Csak nyolc évvel később, de már egy másik politikai légkörben, 1855-ben jelent meg Fekete János verse, amely – ahogy Arany János töredékben marad verskezdeté – szintén a *Szózatot* parodizálja.⁹ Ez ugyanúgy, ahogy Aranyé – csak talán kevésbé szellemesen – nem a *Szózatot* teszi nevetségessé, hanem csak felhasználja a Vörösmarty-szöveg sablonjait:

⁸ Takács Péter szerint 1845-ben a *Hymnus* „már bizonyíthatóan ismert dala a nemzeti megújulásért küzdő magyarságnak” (TAKÁCS Péter, *A Hymnus keletkezés-történetéhez = Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből*, szerk. CSORBA Sándor, Kölcsey Társaság, Fehérgyarmat, 1997, 44.) A Honderű 1844-es augusztusi száma már „nemzeti himnusz”-ként említi Kölcsey versét. (Vö. Szabó G. Zoltán jegyzetét = KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Universitas, Bp., 2001, 751.) Szabó G. Zoltán a megzenésítést emeli ki, amely a szöveg „szélesebb körben terjedő népszerűségét” lehetővé tette, majd hangsúlyozza, hogy az 1840-es évek közepén már olyan alkalmakkor énekelték, amikor „valamely kivételes, hazafias ügy érdekében nagyobb tömeg gyűlt egybe”. (Uo., 751. és 753.)

⁹ Budapesti Viszhang (!), 1855. július 22. 4. sz. 59. (Szinnyei szerint Fekete János székesfehérvári ügyvéd, megyei főjegyző volt, aki 1817 és 1877 között élt.)

Vörösmarty Mihály
Szózat

Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar;
Bölcsőd az s majdan sírod is,
Mely ápol s eltakar.

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze;
Itt élned, halnod kell.

Ez a föld, melyen annyiszor
Apáid vére folyt;
Ez, melyhez minden szent nevet
Egy ezredév csatolt.

Itt küzdtetek honért a hős
Árpádnak hadai;
Itt törtek össze rabigát
Hunyadnak karjai.

Szabadság! itten hordozák
Véres zászlóidat,
S elhulltanak legjobbaink
A hosszú harc alatt.

És annyi balszerencse közt,
Oly sok viszály után,
Mégfogyva bár, de törve nem,
Él nemzet e hazán.

S népek hazája, nagy világ!
Hozzád bátran kiált:
„Egy ezredévi szenvedés
Kér éltet vagy halált!”

Fekete János
Barombél táblabíró szózata
Parodia

Hazádnak váltig légy híve,
Oh táblabírókar!
Tárházad ez s tele pinczéd,
Mely ápol és hízlal.

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely;
Legyen bő avagy szűk termés
Itt enned, innod kell.

Ez a hely a hol annyiszor
A pártok vére folyt;
Ez melyen, annyi tiz akóst
Az érdek megcsapolt.

Itt küzdtetek a hős fiak
Csengernek hadai;
Itt törték be egymás órát
Tyukodnak karjai.

Előjog! itten hordozák
Olmos botjaidat;
Elestenek legjobbaink
Pálinka s bor miatt.

És annyi víg dinom dánom
Oly sok pohár után;
Éhezve most jóllakva rég
Él fajtánk e hazán.

S Verbölcz világa jó világ!
Hozzád éhen kiált;
Már annyi évi éhe kér
Ebédet vagy halált!

Az nem lehet hogy annyi szív
Hiában onta vért,
S keservben annyi hű kebel
Szakadt meg a honért.

Az nem lehet, hogy ész, erő,
És oly szent akarat
Hiába sorvadozzanak
Egy átoksúly alatt.

Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor, mely után
Buzgó imádság epedez
Százvezrek ajakán.

Vagy jőni fog, ha jőni kell,
A nagyszerű halál,
Hol a temetkezés fölött
Egy ország vérben áll.

S a sirt, hol nemzet süllyed el,
Népek veszik körül,
S az ember millióinak
Szemében gyászköny ül.

Légy híve rendületlenül
Hazádnak, oh magyar:
Ez éltetőd, s ha elbukál,
Hantjával ez takar.

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell.

Az nem lehet, hogy oly soká
Várjunk diurnumért:
S korogva annyi ép gyomor
Koplaljon a honért!

Még vissza jó még vissza fog
A régi, mely után,
Éhszomjas ima epedez
Fajtánknak ajakán.

Vagy jőni fog ha jőni kell
E szörnyű éhhalál,
Hol a temetkezés fölött
Sok éhes kortes áll.

S a sirt, hol fajtánk süllyed el
Népek veszik körül
S Tyukodnak és Csengernek is
Szemében gyász köny ül.

Hasadnak váltig légy híve
Oh táblabíró-kar!
Ez éltetőd s ha jól lakál
Hazád sem éri baj.

A nagy világon e kívül
Minden csak füst és pehely,
Legyen diurnum avagy ne
Itt enned innod kell.

A két paródia (a *Hymnusé* és a *Szózaté*) az eredeti szöveg mellé helyezve jól szemlélteti a korabeli parodisztikus eljárást, amely – ezek szerint – terjedelmében (1-1 versszakos különbséggel), formájában, nyelvhasználatában, stílusában is felidézi az előző szöveg sajátosságait, de anélkül, hogy az előd szövegen vagy annak a szerzőjén gúnyolódna. Riskó Ignác szövege kevesebb szó szerinti egyezést mutat Kölcsey versével, csak az első két és az utolsó versszakának a szóhasználatában köszönnek vissza az erede-

ti mű konkrét stílusfordulatai, addig Fekete János átalakítása szorosabban kapcsolódik Vörösmarty versének menetéhez, csak a kilencedik versszaknak megfeleltethető rész hiányzik belőle. A paródia évezredes hagyományának megfelelően mindkét szöveg a himnikus stílushoz illő mondanivalót a táplálkozás, az evés-ivás tárgyával társítja. Az utóbbi vers a „Hasadnak váltig légy híve” sorával egyenesen az Arany-töredék előképe, esetleg ötletadó forrása.

Valószínűleg több, de legalább két paródia felfogás létezett ekkor már egyszerre. A *Mondolat*, a Petőfit és Aranyt csúfoló *Óda ökörszemhez* és a *Viszon-óda Sármánykához* című¹⁰ a vetélkedő költő csoportosulások egymást szurkáló gúnyos hangvételű paródiája mellett egy másik parodisztikus megszólalásmód gyakoribbnak számíthatott. Akkoriban még ez a másik lehetett a közismertebb, a kanonizáltabb, hiszen a tankönyvszintű definíciókban és a nagy nemzeti művekre rájátszó paródiákban még az a felfogás érvényesült, amelyet Tarnai Andor a „parodia” írásképpel különített el, és amelyet jellegzetesen a romantika előtti időszakra jellemző költői gyakorlatként mutatott be.¹¹ A közismert költők mindenki által ismert műveinek ilyen értelmű átdolgozása, nemcsak hogy nélkülözötte a gúnyt és az iróniát, de éppen az előd nagyságának, klasszikussá válásának a bizonyítéka lehetett. Nem az elődszöveget devalváló, hanem ellenkezőleg, figyelemfelhívó, afirmatív megnyilatkozásnak számított. A Tarnai Andor által bemutatott imitációs értelmű „parodia”-tól ez a XIX. század közepi változat csak abban különbözik, hogy már nem a kötelező memoriterek, az antik klasszikusok művei szolgálták minta gyanánt, hanem a nemzet reprezentatív művei lettek a játékos átalakítás kiindulópontjai.

Arany János tehát, amikor a *Szózatot* parodizálja, akkor – a példának megfelelő módon – nem az utánzott művet teszi gúny tárgyává, hanem azt a korszakot, amelyben a himnusz formájú hazafiúi állásfoglalás időszerűtlenné lett. Arany János ezzel a töredékével ahhoz az imitációs értelmű paródiaköltészethez kapcsolódik, amelynek a fő funkciója nem a kicsúfolás, hanem az *emlékezetbe idézés*, és amelynek a nemzeti témára átalakított modernizálása a nemzettudat átalakulásának döntő fázisában, a XIX. század közepén zajlik le. A *Hasadnak rendületlenül*ben a kritika nem az elődöt érinti, nem Vörösmartyt és versét teszi nevetségessé, nem a nemzeti érzéseket pellengérez ki, hanem azt a disszonáns kort, amelyben lehetetlenné vált a *Szózat* hangvétele, amikor a heroikus magatartásforma helyébe a hedonisztikus lépett.

¹⁰ Megtalálhatóak AJÖM. XV, Levelezés I., s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Akadémiai, Bp., 1975, 835–838.

¹¹ TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990/4.

Petőfi és Hiador

Ismeretes, hogy Horváth János nagy Petőfi-könyvének utolsó részét, mintegy függelékét az a hatalmas, megbízható adattömeg alkotja, mely Petőfi egyes műveinek konkordanciáit gyűjti egybe: azokat a szövegpárhuzamokat, melyek esetleg más költőktől olvasott vagy vett fogásokat rejtenek magukban, olyan fordulatokat, melyeknél felvethető akár az esetleges olvasmánynak ihlető hatása is; ha a Petőfi által olyannyira tisztelt és ápolt eredetiségkultusz megengedné (vö. például nyers versét: *Az utánzókhöz*), azt mondhatnánk, olyan eseteket látunk itt, melyek azt a látszatot keltik, mintha Petőfi követte volna költőtársait...

Egy ilyen váratlan esetet mutatnék itt be (mely nem szerepel sem Horváth gyűjtésében, sem – tudtommal – más szakirodalmi munkában): oly esetet, melynek ismeretében nem zárható ki, hogy Petőfi egy olyan kortársától is *vehetett* át képi-szerkezeti megoldásokat (ha tetszik: *poetica inventio*-kat), de talán ennél is többet: világképalkotó *ötleteket*, akivel ismereteim szerint soha nem szokták párhuzamba állítani, sőt csak az egyébként kétségtelenül meglévő társasági ellentéteket és „irodalompolitikai” szembenállásokat szokták említeni.

Arról a Hiadorról (azaz Jámbor Pálról) lesz itt szó, akit – mint ismeretes – a Honderű szerkesztősége valamint kritikuskárdája mint igazi nagy tehetséget, mint ízlésében elegáns, tehetségében nagyszerű jelenséget valóban megpróbált kijátszani a bárdolatlannak és alpárinak beállított Petőfivel szemben, aki azonban, ha nem is volt nagy és kiemelkedő tehetség, egyáltalán nem szolgál rá arra, hogy az utókor kizárólag e szerkesztői-irodalompolitikus manőver szemszögéből ítélje meg és el.¹ Hiador viszony-

¹ Vö. pl. Illyés Gyula véleményét: „Jámbor Pál, Hiador nevét a szomorú emlékezetű Petőfi-ellenes hadjárat tartotta fenn, bár ne tartotta volna.” (ILLYÉS Gyula, *Katolikus költészet*, Nyugat, 1933, 7. *Figyelő*); másszor a Nyugatban: „Honunknak szebblelkű hölgyei költeményeinek olvastán nyilván elájultak a mennyei kéjtől és édeni bájttól, amit égi lírája hinte ölükbe. Ah, mely finomság Petőfi csordáshangú verseivel szemben és valóban el kell olvadnia a *Honművész* hölgyolvasóinak az ilyen zengedezésen. Ki sem tudott ellentállni a társaságban közkedvelt méltóságos úr lantjának, amikor ígyn lebegett a mértéken”. (TAMÁS Ernő, *Császár Ferenc és az ítések tévedése*, Nyugat, 1933, 22. *Figyelő*); Hatvany Lajos pedig nem győzi gyalázni szegény Hiadort: „aki összeírt vagy félszáz kötetre valót [??? – M. I.], s mégsem sikerült a versében az ihletnek egyetlen pillanatát megragadnia”; „fűzfapoéta”, „kontár”, „hírnévre szomjúhozó dilettáns”, akinek költészete csupán néhány „ízetlen, savatlan, színtelen közhely lapos, de biztonságos kifejezése”, ami nem más, mint „a forradalomtól megriadt kiváltságos osztály menekülése” (NB.: mindez éppen Hiador forradalmi könyvei, a *Kossuth* és a *Szabadság-dalok* kapcsán jut eszébe...). HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, Bp., Akadémiai, 1957, [a továbbiakban: HATVANY 1957], IV. 160., V. 192., V. 294–296.

lag érdekes, erősen romantikus ihletettséggű – persze középszerű – költészetet művelt, melynek igen sok párhuzama is kimutatható lenne Petőfi költészetével: előzetesen csak egyet idéznék fel, annak bemutatására is, hogy a legendásan konzervatív *Honderű* hátsóhátsóiban is milyen erőteljesen lázító hangulatú, mondhatnánk, „petőfiánus” sorok jelenhettek meg...² A vers azt írja le (ama jelszó jegyében: „Elátkozott vagy, Emberiség!”), hogy a világ nem más, mint megrendítő és felháborító „embervásár”:

Hol mint darab hust	[...]
Kelmékkel együtt	
Méltatlan áron	Vigyázzatok mind!
Kalmárok adják	Törvényhozók! ti
<i>Az Isten képét</i>	Az ember átka s áldásai:
Mint <i>dolgot</i> el.	Törvény az ember’,
[...]	Pór’ és királyok’
Hol vérhabokba	Itélete!
Trónok merülnek,	Egy áruló szót!
Nép és szabadság	A szent örök jog,
Egy hosszú napban	<i>Emberjog</i> ellen:
Súlyednek el.	S az árulónak’
[...]	Pallos fején!
Jog asztalánál	[...]
[...]	Rettegjetek mind!
Önérdেকেkből	
Adják a lelket	
És népet el.	

Mindez azonban még nem lenne eléggé különleges (bár ehhez hasonló párhuzamot nem egyet tudnánk még felsorolni): de Hiador verseinek olvastán találhatunk egy olyan alkotást is, melynek nagyon nehéz lenne tagadni hatását (vagy legalábbis meglepő párhuzamát) *Az apostol* világképével, szerkezeti modelljével. Hiadornak a *Hangok az emberiséghez* című verseskötetében ugyanis ott rejtezik egy *Látnok és nép* című poéma is, mely az isten által elhivatott nép-megváltónak és a népnek folyamatos egymásrautaltságát és egymás ellen irányítottságát tárgyalja: a profetikusan nagy ember, ki teremtőjével szoros kapcsolatban áll, életét áldozza népéért, s folyamatosan új tanokat hirdet („Lelkében a nagy / Földboldogító / Uj tan megért”), melyek a népet, mely eddig csak megalázkodásban élt, felvilágosítják; ám a hatalom ármánykodása hatásos lesz, „és számkiüzik, / Honárulóként / A látnokot”); mikor újra visszatér, istentagadó népárulóként vetik ki maguk közül, majd legközelebb már szerelméért ítélik el, s megfeszítik. A látnok megátkozza a népet, majd a jövőt megpillantván, visszavonja átkát, s

² *Az emberiség védszelleme*, *Honderű*, 1847. (19. sz.) május 11., 375–376.

a biztos felszabadult jövő tudatában hal meg. E történet, nemcsak szerkezetében, motívikájában, hanem szenvedélyes és rapszodikus előadásában is igencsak emlékeztet a persze sokkal nagyobb szabású és mélyebb Petőfi-poémára – nem hallgathatom el hát azt a feltételezésemet, hogy Petőfi, *Az apostol* ihletét koncentrálván, a maga személyes sértettségét (melyet a választási kudarc okozott), s a maga jóval árnyaltabb világvélményét (melyet más verseiben szórtan már megelőlegezett), Hiador művétől *nem függetlenül* öntötte formába.

Hiador kötete 1848-as jelzettel jelent meg – a *Pesti Divatlap* már az év elején hírt ad róla, mondván, ezek „a szerzőnek kétségtől legjobb művei”, a költőt „fentszárnyaló szabad szellemnek” titulálja, sőt mutatványt is közöl a versekből.³ Petőfi minden biztonnal olvasta e lapot (ha ekkoriban már nem is rokonszenvezett vele), Hiadort pedig nyilván különös figyelemmel kísérte: egyrészt súlyos, figyelemre méltó konkurenciát láthatott benne, másrészt pedig még ők is, Jókaiék is annyira becsülték a költőt, hogy épp ez időben közöltek az *Életképek* hasábjain Hiador-verset.⁴ Továbbra: minden intrika, mesterkedés (továbbá egy kellemetlen vita⁵) dacára úgy látszik, hogy a személyes viszony Hiador és Petőfiék között nem lehetett rossz: feltehetőleg 1844-ben találkoztak

³ Pesti Divatlap, 1848. (6. sz.) febr. 6. 191.; a mutatvány: 1848. (7. sz.) febr. 13. 205–206. A kötetből itt kiragadott versszak szintén nem méltatlan a figyelemre:

„A földön hány ezer rabszolga van? (...)
Hány millió ember, ki *van*, s nem *él*?
A földnek hány megváltó kellene?
Elég reá *egy* költő szelleme.
Megváltó benne *minden* gondolat –
Hány megváltót teremt egy pillanat?
A’ merre szárnyal, pallos csillog ott,
Minden pallos kiolt egy zsarnokot.”

⁴ Az *Életképek* 1848. 4. száma (jan. 23., 119.) közli Hiador *A nap és az éj* c. versét; de a lap januárban is, majd augusztustól az év végéig hirdeti Hiador másik, *Hattyúdalok* c. kötetét. S Jókai, később, az *Életképek*re visszaemlékezvén, megemlíti, hogy Petőfivel *közösen* szerkesztették a lapot, felsorolván az akkor közölt irodalom színe-javát, a sorban természetesen említi meg Hiadort is! L.: HATVANY 1957, IV. 292–293. – Egy másik emlékezésében Jókai, elismervén, hogy nem tartoztak egy csoportba (s mindezt a Szigligeti-afférnak tulajdonítva), Hiador költői érdemeit emeli ki: „Külön állt tőlünk Hiador, kinek műveiben sok valódi költészetet kellett felismernünk”. L.: JÓKAI MÓR, *Az én kortársaim* = JÓKAI MÓR, *Írói arcképek*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Művelt Nép, 1955, 178.

⁵ 1847–48 fordulóján Hiador és Szigligeti Ede között éles polémia bontakozott ki szerzői jogi, illetve elsőbbségi kérdésekben (mindketten írtak drámát Corvin Jánosról, Mátyás király fiáról) – s a vitában az *Életképek*, mondhatnánk, természetesen, Szigligeti pártján állt. A vita anyagához, ill. a kiinduló szituációhoz vö.: JÓKAI MÓR, *Cikkek és beszédek*, I., 1847–1848. márc. 15., s. a. r. SEKERES László, Bp., Akadémiai, 1965. 700–702.

először; Degré Alajos emlékezése szerint 1846 őszén, mikor Hiador Pesten járt, a Tízék Társasága sokszor együtt volt vele; 1847-ben egyszer Petőfi és Hiador együtt mentek hajón Kiskunlacházaig;⁶ később, 1849 tavaszán, Vachottné emlékezése szerint, mikor Debrecenben voltak az országgyűléssel, egy társaságba jártak: Vörösmarty, Petőfi, Vachott Sándor, Jókai, Kuthy Lajos, Pálffy Albert, Erdélyi János; s Hiador saját bevallása szerint olyannyira ismerte Petőfiéknek még házasságát is, hogy még Petőfi jellemváltozását is regisztrálni tudta; továbbá pedig „életének legszebb emléke az volt, mikor 1849 nyarán Petőfivel együtt meglátogatták Nagyszalontán Arany Jánost”⁷ (sajnos erről az eseményről semmi bővebbet nem tudhatunk). Mindezeknek alapján bizton feltételezhető, hogy Petőfi nem hagyta figyelmen kívül Hiador műveit. Sőt: egy másik emlékezés szerint Hiador és Petőfi együtt látogatták meg Vörösmartyt (1848-ban? vagy előtte?), s beszélgettek az épp akkoriban megjelent Hiador-műről, az *Őrült tárczája*-ról – vagyis arról a szélsőségesen romantikus műről, melynek börtön-szabadulási jelenete szintén felidézi, ha persze halványabb költőiséggel is, a később született *Az apostol* rémes vízióját.⁸

És a legelső embert átöleltem,
Ki jött élém, s mondám: *szabad vagyok!*
De ő nem értett, és én elrohantam. [...]
Ezernyi nép hullámozott mindenütt,
S bámulva nézték nagy szakállomat,
Egyik barátom jött élém, nem ismert
És én nem bírtam megszólítani. [...]
Ifjú valék, midőn börtönbe léptem,
És most szakállas, megtört ifjú agg,
Az élet árnya, élet romja még...

⁶ HATVANY 1957, IV., 118.

⁷ Az adatok többségét összeszedte: CSONKA Ferenc, *Hiador*, Bp., 1944, 15., 21., 23., 24. (Sajnos e mű Hiadornak épp teljesítményéről szinte semmit nem tud mondani.) Mindezeket, ha fanyalogva is, megerősíti Hatvany Lajos is.

⁸ Hiador, *Őrült tárczája: Regény*, Pest, 1848, 15. (A „regény” megjelölés megtévesztő: olyan verses poémáról van szó, mely formájában is hasonlítható *Az apostol*hoz.) Megemlíthető, hogy e mű első részének politikai motívumai szintén érdekesek: a lázadás során zsarnokölővé (és így apagyilkossá) lett hős a börtönben így beszél:

„Midőn ez álomból felébredék, –
Sötét tömlöczben átkoztam a sorsot,
Melly a népet rablánczban hagyta még.
Nem en-szabadságom sajnáltam én –
Sajnáltam egy *szabad* nép napjait!...”

Úgy vélem, mindez alapos gyanút ébreszthet bennünk, hogy Petőfi ismerhette Hiadornak művét – Hiador művének olvasása pedig alapos gyanút ébreszthet bennünk, hogy Petőfi, lett légyen akár nagyon lenéző véleménye is vetélytársa egyes verseiről,⁹ a *Látnok és nép* című vers nagyon éles dichotómiáját nem csak megélte, nem csak tudomásul vette s feldolgozta, hanem talán el is olvasta. Álljon hát itt maga a vers, bizonyíték gyanánt.¹⁰

Látnok és nép

Térdén a látnok
Az ész' urához
Sok évek óta
Imádkozik,
Az ész' világát,
A népek' éltét
Könyörgi ő.
S míg így sok éven
Könyörg az éghez,
Lelkében a nagy
Földboldogító
Uj tan megért –
Az ég eszét egy
Villámsugárban
Csókolta meg.
Eljő a földre,
Melly alkotásán
Az alvilágtól
Átkozva volt;
És kéri vissza
Jogát, mit Isten
Adott – s az ember
Elvette azt.
S a vérszopók, kik
Szemét a népnek

⁹ Vö. pl. az *Úti levelek* (1847 nyara) nagyon epés megjegyzéseit: „Uramfia, ha már a Hiadork is drágagyöngyöket írnak, akkor én verseimet kavicsoknak vagy cseresnye-magoknak keresztelem vagy akármiknek, csak drágagyöngyöknek nem. És Hiadort még velem hasonlítgatják is... terem' ugyse', boszankodnám, de restelek.” (*Petőfi Sándor összes művei*, V., *Petőfi Sándor egyes művei*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma és KISS József, Bp., Akadémiai, 1956, 70–71.)

¹⁰ Hiador [JÁMBOR Pál], *Hangok az emberiséghez*, Pest, 1848, 17–24.

Bekötve tarták,
Most jó atyákként
Fölállanak:
„Köz jó kívánja,
El, számüzessék
Az áruló!”
És számkiüzik,
Honárulóként
A látnokot;
S megszokja ismét
A régi nép.
De eljön újra
Dicsőbb alakban,
Zúg, mint bezárt vész,
Ég, mint a napfény,
Sir, mint a rabláncz.
És forr a nép –
S ismét moraj kél
Álszentes ajkról
A látnok ellen:
Istent tagadja!
Népáruló! –
S a szentes ajknak
Hisz mindig a nép –
S az ember által
Később ezerszer
Átkozva lett.
És szól a néphez,
Mint alkotáskor
A mély vak ürbe
Beszólt az ég,
S kinyílt a szellem’
Örök bilincse;
S a nép, ki eddig
Csak vérszopóját
Látá szemével,
S áldotta ezt; –
Most látni kezdi,
Hogy nem csak ostort
Adott az ég rá;
Hogy nem csak éj van

Boltján az égnek:
Van rajt nap is.
S kövekkel űzik
Őt újra ki.
És ujra eljő –
És megfeszítik
Szerelméért!

S a vértanunak
Vég-hangja átok:
Légy átkozott, nép!
Lánczot nyakadra!
Méltó reád –
Míg haldokolva,
Fenn a kereszten,
Nép' gúnya közt a
Távolba néz –
S látnok-szemével
Lát egy közel kort,
Lát jőni népet,
Melly őt megáldja –
Megérti – őt.
És visszavonja
Átkát a népről,
S vég-pillanatja
Áldás reá.
S halála nem fáj,
Mert összesért hal; –
És egy' halála
Nép' élete.

Arany János *Elveszett alkotmány*ának korabeli politikai kontextusa

Arany János első nagyepikai műve, *Az elveszett alkotmány* hiába hozta meg írójának a sikert – a Kisfaludy Társaság vígeposztra kiírt pályázatán 1846-ban elnyerte az első díjat –, meglehetősen felemás irodalomtörténeti recepciót mondhat magáénak.¹ Ebben a folyamatban persze több tényező játszott szerepet, s nem utolsósorban nyilván az is, hogy Arany következő, igen rövid idő alatt kanonikussá emelkedő művével, a *Toldival* nem az itt megkezdett epikai irányt folytatta.² Ezt az eltérést a szakirodalom többnyire *Az elveszett alkotmány* rovására értékelte, ám akadt példa az ellenkező irányú megközelítésre is: Móricz Zsigmond nevezetes tanulmánya Arany írói bátorságáról éppen ehhez a műhöz mérten marasztalta el Arany későbbi műveit konformizmusukért.³ Ennek következtében aztán a Móricz felfogását vitató tanulmányok is rendre szóba hozták *Az elveszett alkotmányt*, olykor kifejezetten dicsérően is, mint például Kosztolányi,⁴ ám a vita centrumába természetesen nem ez került, hanem Arany megítélésének általánosabb, részben morális kérdései.⁵ Nehéz szabadulni azonban attól a benyomástól, hogy a vígeposz megítélésében gyakran Arany saját, utólagos értékelése⁶ köszön vissza, s az

¹ A mű szövegének kritikai kiadását I. ARANY János, *Az elveszett alkotmány*, Toldi, Toldi estéje, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, (*Arany János Összes Művei II.*), [a továbbiakban: ARANY 1951] 223–224.; recepciójáról: RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Szépirodalmi, 1982 [a továbbiakban: RIEDL 1982], 218.; TOLNAI Vilmos, *Irodalmunk vaskora*, It, 1913, 377.

² Erre a jelenségre kívánt magyarázatot kínálni a Nyilasy Balázstól kifejtett „kettős pályakezdés” koncepciója: NYILASY Balázs, *Arany János*, Bp., Korona, 1998 [a továbbiakban: NYILASY 1998], 30–57.

³ Móricz megjegyzései közül most csak egyet idézek: „Arany csak két ízben volt ifjú és bátor és szabad ember: első és utolsó munkájában: *Az elveszett alkotmányban* és az *Őszikékben*. Ott politikai, itt emberi bátorsága nyilatkozott meg.” MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága*, Nyugat, 1931, II. kötet, 613–621. Az idézet: 621.

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Író és bátorság*, *Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932, I. kötet, 121–131.; erre Móricz rövid válasza: MÓRICZ Zsigmond, *Sub rosa*, Nyugat, 1932, I. kötet, 131.

⁵ Ezt példázza: VOINOVICH Géza, „*Arany János írói bátorsága*”, *Budapesti Szemle*, 1932, 224. kötet, 304–308. [a továbbiakban: VOINOVICH 1932.]; FÖLDI Mihály, *Író a válságban*, Nyugat, 1932, I. kötet, 300–311.

⁶ Vö. „De én annál elégedetlenebb vagyok magammal, mert a jutalmazott mű akármilyen egyéb, csak víg epos nem. Terjedelméhez képest igen kevés időm volt kellő kidolgozására (:Július végén kezdtem hozzá:) s midőn, az egészt összeállítva, mint tökéletlen tünt fel előttem, már akkor nem volt időm újra dolgozni. Mindent belé akartam zsufolni (ön fogja érteni e szalontai kifejezést) s e miatt az egész valami elnyúló, s mint egész, kiállhatlan valami lőn. Az egészet kellene megsemmisítenem, ha javítani akarnék rajta. Nincs benne kerekdedség,

irodalomtörténeti elemzések – még az olyan, rendkívül nagy tudással és érzékenységgel megírt tanulmányok is, mint amilyen a Horváth Jánosé,⁷ a Barta Jánosé⁸ vagy a Keresztury Dezsőé⁹ – ehhez a szerzői kommentárhoz kerestek érveket. Pedig nem szabad megfélemlenünk arról a kétségbevonhatatlan tényről, hogy Arany ezt az alkotását bizony nyilvánosság elé bocsátható műként kezelte, s nem úgy bánt vele, ahogyan az alkalmi költészetből kinövő műveivel: az, hogy saját maga küldte fel a Kisfaludy Társaság 1845-ös pályázatára, éppúgy komoly autorizációs gesztusnak tekinthető, mint ahogy az is, hogy a visszakapott kéziratot átdolgozta, ki is adatta,¹⁰ mi több, 1867-ben felvette összes művei közé is.¹¹

Az *elveszett alkotmány* rendkívüli összetettségének, bonyolult intertextuális utalásrendszerének¹² persze csupán egyik eleme az, amelyet egykorúan politikai aktuali-

nincs a kellő emelkedés, és elfogyás; episodjaiért látszik élni. Azon reménnyel küldtem föl hogy jutalmaztatni nem fog.” Arany János – Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1846. február 22. = *Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, (Arany János Összes Művei XV.), [a továbbiakban: ARANY 1975], 29.; „kivánatos volna e műnek új évrei felküldése: így azon sokat változtatnom az idő sem engedé. De mit is változtassak? Az egészet tűzbe vetnem s helyette mást alkotnom kellene ha a szépműtan igényeinek megfelelővé akarnám tenni; így, a mint van, részletes javítgatás által mit sem nyer.” Arany – Erdélyi Jánosnak, [Nagyszalonta, 1846. december 30.] = ARANY 1975, 37–38. Ennek a véleménynek a későbbi rögzüléséhez nagyban hozzájárult Arany Gyulai Pálhoz intézett, önéletrajzi levele: „1845 nyarán a megyei élet kicsapongásai, mellyek szemem előtt folytak, némi satyricus hangulatot gerjesztének bennem, és megkezdém, minden előleges terv nélkül, írni az *Elveszett alkotmányt*. A darab, eredetileg, nem volt a nagy közönség elibe szánva... [...] Ha Szilágyi még Szalontán van, kétségkívül tűzbe dobtam volna...” Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = *Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, (Arany János Összes Művei XVI.) [a továbbiakban: ARANY 1982], 561. Vö. még ARANY 1951, 224–225.

⁷ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* = Uő., *Tanulmányok*, Akadémiai, Bp., 1956 [a továbbiakban: HORVÁTH 1956], 379–392.

⁸ BARTA János, *Arany János eposzirói pályakezdése, Az elveszett alkotmány* = Uő., *Arany János és kortársai I.: Arany-tanulmányok*, válogatta és s. a. r. IMRE László, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003 [a továbbiakban: BARTA 2003], 104–131.

⁹ KERESZTURY Dezső, *Mindvégig: Arany János (1817–1882)*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 87–93.

¹⁰ Ez utóbbiról l. bővebben SZILÁGYI Márton, *Arany János és a sírversek = Minden Gyűjtemény I.: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005, 167–179.

¹¹ Ennek a jelentőségére figyelmeztetett: VOINOVICH 1932. 305.; KERESZTURY Dezső, *Az elveszett alkotmányról, Pais Dezsőnek 70. ik születésnapjára*, It, 1956, 190–191.

¹² Az utóbbi időben Szörényi László több előadásában és kisebb dolgozatában foglalkozott ezekkel a kérdésekkel: „*Akármi egyéb, csak vígeposz nem*”: *Arany János és Az elveszett alkotmány*, Élet és Tudomány, LXII/9, 2007. március 2., 262–264.; Örök meghasonlásaink között: *Arany János és Az elveszett alkotmány*, Élet és Tudomány, LXII/10, 2007. március 9., 300–302.; *Arany János egy szalontai olvasmánya, a Henriás* (jelen kötetben).

tásokkal lehetett azonosítani. Ezeknek a jelentésrétegeknek a jelenlétére a szakirodalom régen felfigyelt, de bár többen emlegették a mű politikai kontextusát, ennek részleteit alaposabban kevesen vették szemügyre.¹³ Arany önéletrajzi levelében erre a lehetséges ihletre is nyíltan utalt, érdemes tehát figyelmet szentelni a kérdésnek; annál is inkább, mert a műnek ez a vonulata nem csak rejtett vagy nyílt szerzői intencióként fogható fel, hiszen az egykorú befogadás során a szöveg lépten-nyomon felkínálta a korabeli aktualitásokra való ráismerés lehetőségét. Ezt bizonyítja a pályaműről készült három értékelés is, amelyből kettő (Erdélyi János és Stettner György munkája) kifejezetten utalt a vígeposz életszerűségére.¹⁴ A korabeli politikai utalások forrásainak megfejtésekor, tekintettel Arany meglehetősen elszigeteltségére Szalontán, nagyrészt a sajtótudósításokból ismeretes híradásokkal való korrespondanciákat adhatjuk meg. Annál is inkább, mert Arany itt típusokkal dolgozik, olyan teret és időt teremt, amely noha számos konkrétummal jellemeztetik, mégiscsak absztrahálva van; nem saját környezetének ábrázolása itt a cél, mint ahogyan néhány szalontai alkalmi versében teszi: ellenpéldaként hadd utaljak a csak néhány évvel korábbi, [*Szilágyi István nevenapjára*] címen ismeretes versére, amelyet csak a helyi baráti társaságra vonatkozó anekdotikus adalékokkal együtt lehet megérteni, s amelyet Arany valóban nem is akart publikálni.¹⁵ Az *elvezett alkotmány*ba bevont és működtetett utalások nagy része tehát az Arany számára elérhető információcsatornákat is láthatóvá teheti, s ezek között a korabeli sajtónak nyilván jelentős szerepet tulajdoníthatunk. Arany magánlevelezése ugyanis ebben az időszakban nem szolgáltatott a költőnek bőségesen alternatív politikai-közéleti híreket, a fennmaradt levelek legalábbis ezt igazolják; ez azonban nem is meglepő, hiszen Arany, az irodalmi körökben is ismeretlen szalontai jegyző ekkor nem volt tagja a liberális értelmiség meghatározó csoportjainak, ezért ebből a szempontból is nagy jelentősége lehetett számára Petőfi fölkínált barátságának néhány évvel később.

Érdemes tehát föltennünk a kérdést: lehet-e azonosítani a mű szövegében politikai konkrétumokat, illetve – s ez talán még érdekesebb – ezeknek az azonosítása révén mi-

¹³ Horváth János is annak kijelentésével kezdte elemzését: „Szándéka szerint politikai satíra, a hazaszeretet, a józanság és humanizmus elégtelenségének gúnyra fordított kiöntése: megkönnyebbülésül”. (HORVÁTH 1956, 380.) Vö. még BARLA Gyula, *Arany politikai környezete az 1840-es évek első felében*, Studia Litteraria, Tomus II., Bp., 1964, 57–77. [a továbbiakban: BARLA 1964] L. még a kritikai kiadásban Voinovich Géza rövid összefoglalását, amely számos fontos körülményre utal, de kevésbé tesz rendet adatai között: ARANY 1951, 221.

¹⁴ Erdélyi János: „Tárgya igenis a jelenből van véve, azaz: élethű festését látjuk benne a mai magyar életnek.” Stettner György: „Ebben, a nálunk napirenden levő politikai és socialis mozgalmak való eposzi objektivitással, szinte szoborszerű élethűségben, tárgyaltatnak, fűszerezve a legfinomabb iróniával, s a satyrának chamaeloni árnyazataival: a horatiusi »ridendo dicere verum«-tól fogva egész a Iuvenalis potenciáig.” (ARANY 1951, 223.)

¹⁵ A kéziratot az ünnepelt, Szilágyi István őrizte meg, tőle került Gyöngyösy Lászlóhoz, aki jóval Arany halála után publikálta *Lelki szemét hordó lapát* címen: GYÖNGYÖSY László, *Adatok Arany János életéhez*, EPhK, 1905, 483–495.

féle képet kaphatunk arról az alkotásmódról, ahogyan Arany transzformálja az egykorú nyilvánosságban elérhető információkat saját poétikai felfogásának megfelelően?

Az egyik legfeltűnőbb, s legtöbbször értelmezett utalás természetesen Széchenyi István *Hitel* című művének hatása. Arany Széchenyi *Hitel*ének különleges pozíciót ad a szövegben. Rák Bende atyja ugyanis a *Hitel* olvasása miatt kap gutaütést, s amint erről fia a pokoljárás alkalmával meggyőződik, apjának büntetésül a túlvilágon is egyfolytában ezt a könyvet kell olvasnia. Rák Bende apjának a szájából hangzik el az ötödik énekben a következő átok:

Énnekem e könyvet, mely mindennél haragítóbb,
Szüntelen olvasnom kell: átok azokra, kik e könyv
Tételeit hiszik és követik; szerzője pedig még
Érje meg Actaeon sorsát: tépjék le kopói,
Mellyeket ő táplált kezdetben manna beszéddel.¹⁶

Ez pedig a mű világán belül – egyszerre ironikusan és komolyan – Széchenyinek és a *Hitel*nek kölcsönzi a kezdeményező szerepet: minden későbbi politikai cselekvés erre a szövegre és a szöveg kiadásának gesztusára vezethető vissza, mint ahogyan maga Rák Bende is életének későbbi alakulására nézvést döntő jelentőségűnek minősíti apja halálát. Arany beállítása itt feltűnően egybecseng a Széchenyit bíráló Dessewffy Aurél konzervatív bírálatával: „Az agitátorok tehát csak hamar elsodorva látják magokat az ideák által, melyeket ébresztettek, felemésztve tanítványaiktól mint Afrikában a vadaknál, hol a fiúk szüleiket agyon verik.”¹⁷ Ebben az egybeesésben most nem elsősorban az a filológiai mozzanat az érdekes, hogy Arany mennyire ismerhette a Széchenyi körüli vitákat,¹⁸ hanem az, hogy a politikai diszkurzus jellegével is tisztában volt, s ezt képes volt koncepciójához igazodva beépíteni művébe. Ennek a koncepciónak a szempontjából pedig a műbeli célzások és allúziók belső összefüggése a legizgalmasabb kérdés, innen kiindulva célszerű felmérni a szöveg politikai kontextusát.

Az, ami bizonyosan Arany legközvetlenebb tapasztalatából eredhetett, a honorációrok szavazati jogának a kérdése. Ez a mű második énekében Rák Bende – a vergiliusi mintát, azaz Aeneasnak a Didó előtti visszaemlékezését imitáló – szavai szerint¹⁹ így jelenik meg:

¹⁶ Az Arany-idézetek forrása a következő kiadás: *Arany János összes költeményei, I. kötet, Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*, s. a. r. és a jegyzeteket írta: SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2003. [a továbbiakban: ARANY 2003] Az idézet: 694.

¹⁷ X. Y. Z. [gróf DESSEWFFY Aurél], *Pesti Hirlap és Keletnépe közti vitály, négy cikkben* = Gr. SZÉCHENYI István, *A Kelet népe*, szerk. és bevezetéssel ellátta: dr. FERENCZI Zoltán, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1925, (*Gróf Széchenyi István Összes Munkái*), 591. Először megjelent: *Világ*, 1841, 76–79. szám.

¹⁸ Erről egyébként részletesebben l. BARLA 1964, 62–68.

¹⁹ Erre a vergiliusi imitációra már Riedl Frigyes felhívta a figyelmet: RIEDL 1982, 216–217.

A tisztújítás egy hét vala már; mi az órát,
Perceket úgy lestük, mint víg szüretet les a gyermek;
És ím, hirtelen a főispán vármegyegyűlést
Hirdettetett, valamely most jött fensőbbi parancsért.
Összegyűlünk, a parancs olvastatik; ennyire megy ki:
„Tisztesb-rendűség nem lévén ősi nemesség,
A megye álljon el a végzéstől, melyben ezeknek
Voksot adott: ha nem áll, tisztújítást ne reméljen.”
Pártom e rendelményt hódolva fogadta szokásként;
Ellenben szeleburdi vitézink víttak erősen,
Piszkoltak mindent, mi fölöttük bír hatalommal,
Keblükhöz karolák a nevelt honoratior osztályt:
És ők fércelték e kormányelleni végzést,
Hogy: *Mivel egyrésztől* terhet visel a nemesekkel
A tisztesb osztály, *másrésztől*, sokba kerülvén
Eddig is a szavazathódítás, több haladást nem
Szenvedhet már tisztfejelésünk: minden időben
Állani fog honoratiorink szavazatja, *kivéven*
A szavazás idejét!²⁰

A *Pesti Hírlap* 1845-ös évfolyama tudósított arról, hogy a június 4-i, Bihar megyei közgyűlésen a választásra jogosultak összeírásakor merült fel a kérdés a honoráciorok szavazati jogáról.²¹ Ez az ügy ekkor számos megyében napirenden volt, Arany sorainak értelmezéséhez a megyei viták szolgáltatnak kulcsot.²² Bihar megye ugyanis az 1845-ös tisztújítás előtt hozott határozatot a honoráciorok – s valóban, a cikk is használja rájuk a „tisztesb rendűek” kifejezést, mint a főntebbi részlet – szavazati jogáról, ezt a rendelkezést azonban a Helytartótanács felfüggesztette. A vitában végül is az a döntés született, hogy a megye fönntartja saját rendelkezését: „Elnök ő mtga tehát, a’ közakaratra engedvén, kijelenté határozatul: hogy minden lelkészek, jellevelesek ’s főiskolai tanítók szavazattal birván, e’ végett a’ küldöttség’ 2) pont alatti véleménye teljesedésbe vétetik;...” Ami egyébként azt jelentette, hogy ezeknek a kategóriáknak beiktatásával másokat ki kellett venni a választásra jogosultak közül.²³ Ez a kérdés Aranyt közvetlenül is érintette, hiszen ő maga is honorácior volt, szavazati joggal nem rendelkezett, s ez a rendelkezés sem változtatott ezen, hiszen a tanulmányait be nem fejező Arany nem szerzett „jellevet”, azaz végbizonyítványt, a többi kategóriába pedig értelemszerűen nem illett bele. Ez a probléma annál is jobban érdekelhette őt, mert a méltatlan lesüllyedés tudati tényezője bizonyosan jelen volt a családjában. Az Arany-család

²⁰ ARANY 2003, 651–652.

²¹ Pesti Hírlap, 1845. jún. 20. (489. szám) 404.

²² Erre utalt BARLA 1964, 69–70.

²³ Pesti Hírlap, 1845. jún. 20. (489. szám) 404.

hosszas nemességvitató pere ugyanis, amelyet még Arany apja kezdett el annak reményében, hogy a Mária Teréziától megszüntetett szalontai kollektív hajdú kiváltságot nemességként elismertesse, sikertelen maradt; Arany ezt a pereskedést nem is folytatta.²⁴ Minden bizonnyal alakította azonban mentalitását az a feszültség, amely a nemesi kiváltság tudata és a család paraszti életformája között feszült.²⁵ Aligha véletlen, hogy Arany az önéletrajzi levelében is úgy idézi fel *Az elveszett alkotmány* megírásának időszakát, hogy a nem nemesi állapot iránti indulat öltött benne testet: „A darab, eredetileg, nem volt a nagy közönség elibe szánva, csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszuságomat, mire más térem nem igen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz.”²⁶

A Rák Bendétől elmondott sérelmes tisztújítás leírása több ponton szintén a nevezetes bihari eseményekkel látszik összefüggeni.²⁷ Erre utal az, hogy a vígeposzbéli főispán katonákat rendel be a választás idejére a vármegye házába, ahogyan ezt Tisza Lajos tette.²⁸ Az előre megnevezett személyek kijelölésének elmaradása – ami miatt Rák Bende elesett a szolgabíróságtól – szintén Tisza taktikájára emlékeztet.²⁹ Persze ebben az esetben olyan jelenségekről van szó, amelyek ez idő tájt más megyékben is előfordul-

²⁴ Ezt a kérdést Arany így foglalta össze tömören önéletrajzi levelében: „NB. Nagy apám nemes volt, s apám, a kutyabőrnek birtokában, nem vala képes visszaszerezni a kiváltságot, minthogy erdélyi fejedelemtől (I. Rákóczi György) nyerte volt azt a család.” Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = ARANY 1982, 561. Vö. még MÁRKI Sándor, *A nagyfalusi Arany-család, Századok*, 1879, 771–779.; BENKÓ Imre, *Adalék Arany János családjának nemes voltához*, ItK, 1909, 475–476.

²⁵ Vö. GYÖNGYÖSY László, *Arany János élete és munkái*, Franklin, Bp., 1901, 3–15.

²⁶ Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = ARANY 1982, 561.

²⁷ Erre felhívta a figyelmet: BARLA 1964, 70–71.

²⁸ Vö. az első híradással, amelyet Csengery Imre tett közzé: „BIHARBÓL. V. – olasz, jun. 24. Sietek előlegesen közzétenni tisztválasztásunk’ eddigi eredményét. Roppant tömeg jelent meg. A’ megyeház’ előterét’ s udvarát már tegnap korán reggel nagy számu lovas és gyalog katonaság külön csoportokban foglalá el, ’s egy része, némi tolongás’ következtében, a’ kisebb terembe is bevitetvén, a’ szavazás közben oda gyűlt sokaságot fegyverrel űzé ki. A’ két rész Bernáth Józsefet és Papszász Lajost tűzé ki első alispánul. De Bernáth József, előbbi másod alispán, ki nem jelöltetvén, az egész baloldal, mellynél a szembetűnő többség vala, nem vett részt a szavazásban. Így Papszász Lajos első alispán lón; másod alispánná pedig Thurzó János ki nem jelöltetése után felkiáltás’ utján Sántha György választaték el. A’ baloldal’ elkeseredettsége le nem írható. Szándéka orvoslást felsőbb helyen keresni. Részletes tudósításom következni fog. A’ választás ma folytattatik. – Csengery Imre.” Pesti Hírlap, 1845. jún. 29. (494. szám) 425.

²⁹ A bihari tisztújítás eseményeiről l. még HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*, Második, javított s bővített kiadás, III. kötet, Pest, 1868, 73–75. A tisztújítás következményének tekinthető, december 15-i, véres megyegyűlési konfliktusról Kemény Zsigmond írt beszámolót az egykorú lapok és Beöthy Ödön tudósítása nyomán: FERENCZI Zoltán, *A biharmegyei 1845. december 15-iki gyűlés leírása Kemény Zsigmondtól*, Budapesti Szemle, 1903, 116. kötet, 127–141.

hattak, ám a bihari példa közelsége talán valószínűbbé teszi a helyi eredeztetést. Arany azonban ezekből, a korabeli nyilvánosság számára a *Pesti Hírlap* tudósításából ismerős elemekből más logika szerint építkezik: nem kapcsol egyértelmű politikai értékválasztást a jelenség leírásához. Sőt, mivel ez az esemény kifejezetten a konzervatív oldalon álló főhős, Rák Bende előadásában hangzik el a műben, a minősítés még kevésbé egyértelmű: hiszen a nézőpont rögzítve van ugyan, a modalitás viszont nem látszik eltérni a narrátorétól. Az adott részlet a két, szembenálló oldal lényegi azonosságát hangsúlyozza, mondván, a vereség oka nem a csalás és becsületesség közti különbség, hanem csupán a csalás mértéke.

Háromszor szavazánk és, rettenetesség,
Mégis az ellen nyert! Mert ők – négyszer szavazának.³⁰

Figyelemre méltó Arany eljárása. A Tisza Lajos vezetete tisztújítás célja ugyanis az ellenzék teljes kiszorítása volt a vármegyei tisztkarból, s ezért is kezelte az ellenzék sérelemként az ügyet. Arany azonban fordít egyet ezen a sémán, amelyet pedig szinte készen kap: nála a konzervatívok vezéralakjának készülő Rák Bende veszíti el a hivatali reményét. Az eltérés akkor lesz igazán látványos, ha ezt a beállítást összevetjük a *Pesti Hírlap* Lukács Györgytől származó tudósításával, amely a leginkább informálhatta az ország politikai közvéleményét a bihari eseményekről: ebben a cikkben is egyértelműen a vesztesek iránti politikai szimpátia mutatkozik meg.³¹ A *Pesti Hírlap* nyilvánvalóan az ügynevezett „baloldal” mellett foglalt állást, s őket tüntette fel a törvények védelmezőjeként. Más, ezzel ellentétes irányú politikai elfogultságra magában Rák Bende monológjában is van utalás, amikor saját hőstetteinek elregélését a konzervatív *Nemzeti Újság*ban reméli viszontlátni.³²

Arany alapvetően kétosztatú világot rajzol fel, s nemcsak a politika közegét ábrázolja így, hanem Armidának, a maradiság istennőjének és Hábornak, a szabadelvűség

³⁰ ARANY 2003, 652.

³¹ „És főispáni helytartó úr fölolvassa az első alispánságra jelöltek neveit, de nem vala közöttök a ’ név, melly mintegy háromezeröttszáz választó’ ajkairól hangozék, ki 1841 óta férfias szilárdsággal ’s kitűnő erélylyel viselé alispáni-hivatalát, ’s ez által az ellenzék’ szíves barátságát és a ’ választó nemesség többségének szeretetét kiérdemelte. Ha a ’ felolvasott kijelölés által csak háromezer ötszáz választó nemes’ ohajtása marad vala viszhang nélkül, és általa főispáni-helytartó úr csak máj. 19-kén adott szavát hagyta volna beváltatlanul: ez esetben talán türethetőbbé válik a kijátszás-okozta mély fájdalom, de a ’ választó többség’ méltó igényeinek ’s az adott szó’ beváltásának mellőztével, megsérteték egyszersmind véleményünk szerint az 1723: 56 törvény, és az ezen alapult gyakorlat, melly szerint a ’ főkörmányzónak az ’előbbi alispán’ kijelölése multhatlan kötelességében áll, és a ’melly kötelesség, minthogy az 1844ki tisztújítás óta hivataloskodott alispánok’ egyike sem jelölteték ki, – nem teljesítettet.” *Pesti Hírlap*, 1845. júl. 10. (500. szám) 21–22.

³² „De miért kérkedjem e hősi / Tetteimmel? hiszen azt elhírli a Nemzeti Ujság!” (ARANY 2003, 652.) A lapról I. DEZSÉNYI Béla, *Nemzeti Újság 1840 – 1848: Nyolc év egy konzervatív hírlap történetéből*, Regnum, 1940/1941, 313–356.

istenének a kettősével a transzcendencia világát is. Csakhogy nem állítja be egyik oldalt sem kizárólagos értékek tulajdonosának. A mű ironiája általános, mindenkire és mindenre kiterjed, egyetlen szereplő s csoport sincs kivonva alóla – mi több, maga a kétosztatóság sem. Ezt mutatja a mű lezárása, amelyben a megifjult két örök ellenfél, férj és feleség, Hábor és Armida vázolja fel az összefogásban rejlő gyönyörű jövőt; ez a Csokonai *Dorottya*jára rájátszó lezárás³³ a mű szerkezeti elvéből szervesen következik, különösen, hogy az ezután olvasható *Ráadás* minden újabb fejlemény ellenére változatlanul mutatja a műben ábrázolt magyar világot.³⁴ Mivel pedig a mű világában sehol nem bukkan fel politikai értelmű értékválasztás, erősen kérdéses, miért kellene ebben „radikális felfogást” látnunk,³⁵ s nem inkább világnézeti gyökerű szkepszist.

Ebben a keretben értékelendő a mű másik, az előzőnél átfogóbbnak mutatkozó politikai eleme, a háziadó ügye, s ennek az 1843-44-es országgyűlés előtti megyei vitái, amelynek során számos megyében elbukott a nemesi adómentességet egy ponton feloldó kezdeményezés. A követválasztásokkal összekapcsolódott politikai összetűzések leglátványosabb esete a zalai volt: itt Deák Ferenc követté választása során emberhalál is történt, s miután Deákot végül is sikeresen megválasztották, Deák nem fogadta el a mandátumát, erkölcsi felfogására hivatkozva.³⁶ Az eset után Deák komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy álláspontját világosan kifejtse. E tárgyban nagy levelet írt Klauzál Gábornak, felhatalmazva őt arra, hogy azt megmutassa barátainak is; a felsorolt nevek igen tanulságosak arra nézve, hogy az országgyűlési követek, illetve a közvélemény formálásában befolyásosnak számító személyek közül Deák kiket tartott fontosnak informálni. Ez a levél tehát nem volt ugyan publikus a korszakban, de egy meghatározott körben terjedt.³⁷ Ráadásul Deák igyekezett befolyásolni az ügy nyilvánosság elé kerülő verzióját is, inkább tompítva annak élességét; ezt mutatja Kossuthhoz, a Pesti Hírlap szerkesztőjéhez intézett, rövidebb levele, amelyben instrukciókat adott a beszámoló

³³ Már Riedl Frigyes is felhívta a figyelmet általánosságban a mű Csokonaira visszautaló jellegére: RIEDL 1982, 214.

³⁴ Ezért tűnik rendkívül elszigeteltnek és egyoldalúnak Barta János kijelentése: „A mű mondva-csinált, feladatszerű, allegorikus befejezését nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk.” BARTA 2003, 123.

³⁵ Ez Voinovich Géza véleménye: ARANY 1951, 222.

³⁶ MOLNÁR András, „*Deák Ferenc nekünk nem királyunk!*”, *Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája = Skandalum: Magyar közéleti botrányok 1843–1991*, összeállította: GERŐ András, Bp., 1993, 9–26.

³⁷ A megnevezett személyek a következők voltak: „Levelem, és pedig annak minden sora Bezerédjnek is szól, és Beöthynek, Palóczynak, Bónisnak, Szentkirályinak, Wenkheimnek és Rádaynak, Töröknek és Horváth Tóninak, Kubinyinak, Géczynek, úgy szintén Batthyánynak, Eötvösnek, Telekynek, Záborszky Loizinak, Szalay Lacinak, és mindazoknak, kikkel szíves baráti viszony köt öszve; közölni tartalmát ezeken kívül másokkal is, akikkel akarod.” Levél Klauzál Gáborhoz, Kehida, 1843. szeptember 3. = DEÁK Ferenc, *Válogatott politikai írások és beszédek I, 1825–1849*, válogatta, s. a. r. és a jegyzeteket írta: MOLNÁR András, Bp., Osiris, 2001 [a továbbiakban: DEÁK 2001], 411–424. Az idézet: 423.

közléséhez.³⁸ A zalai esetről ugyanis természetesen hírt adott a Pesti Hírlap, az újság zalai levelezőjének, Kossár Józsefnek a cikkét közölvén; itt a szerző gyász hírként számolt be az eseményről, ezekkel a szavakkal indítva írását: „A’ durva, a’ nyers erőszak nagy argumentuma győzött. Mit senki nem vala képes hinni, mitől akárhol másutt, mint Zalában, lehetett volna rettegni – szóval: a’ nagy fatum, nem Zala, hanem Hunnia fatuma teljesedésnek akar indulni.”³⁹

A cikk tendenciája egyértelmű: világos belőle, hogy kik okozták a bukást, s ki mellé kellett volna állnia minden jóérezsű embernek. A két tábor felosztása itt nem elsősorban vagy kizárólag politikai különbségként jelenítetik meg, hanem morálisként. Deák öngazoló levelében azonban más logikát követett, ám úgy tűnik, ezzel alapvetően nem tudta befolyásolni a zalai események egykorú interpretációját: hiszen Deák számára elfogadhatatlan volt, hogy a kortesi technikák alapján azonosnak mutatkozzanak konzervatív és liberális oldalon egyaránt. Ezért határolódott el az ő megválasztását támogató Csány Lászlótól és Zalabéri Horváth Jánostól is, vállalván a számára sejtethetőleg nehezen feldolgozható konfliktust azokkal, akiket Zalában elvarátainak tartott. Ez a felfogás pedig voltaképp nincsen is olyan messze Arany felfogásától, csak tragikus pátoza mutatja alapvetően eltérő hangsúlyokat követőnek.

Nem meglepő tehát, hogy Arany, bárhonnan tájékozódott is az eseményekről, ebben a konfliktusban ismerhetett rá arra az esetre, amely a vígeposz koncepciójához a leginkább illeszkedett. *Az elveszett alkotmány* cselekvénybonyolítása tehát nem véletlenül emlékeztet oly annyira erőteljesen a zalai skandalumra: a két oldal, adózók és nem-adózók összecsapásának rajza és a megfélemezésükre kiküldött katonaság közbelépése is erre mutat, annál is inkább, mert hasonló jelenségek ezeknek a vitáknak a kapcsán Biharban nem voltak. Ennyiben tehát biztosan árnyalandó az a kijelentés, amely a művet a csak a bihari fejleményekkel hozza kapcsolatba⁴⁰ – igaz, másik végletként a kritikai kiadás álláspontját is érdemes finomítani, ott ugyanis éppen a lokális elemek – szerintem kétségbevonhatatlan – jelentősége halványul el, mondván, hogy a mű „kelet-

³⁸ A levél vonatkozó részlete így szól: „Még egyet: a Hírlapban, ha majd a zalai tudósítást közlöd, személyemről semmivel nem szólj többet, mint más személyről, s oly keveset, amint csak lehet; tudod, hogy nékem igen kellemetlen az ilyen kiemeltetés, most kivált, talán káros is volna. Mindenesetre kerüld úgy szólni rólam, hogy bárkinek hiúsága sértve legyen, ezt kérem, ezt várom barátságodtól.” Levél Kossuth Lajoshoz, Zalaegerszeg, 1843. április 4. = DEÁK 2001, 407.

³⁹ Pesti Hírlap, 1843. ápr. 13. (238. szám) 244.

⁴⁰ Riedl Frigyes a megyei pártharcok kapcsán kizárólag a bihari eseményekre utal: RIEDL 1982, 215. Ugyanez a felfogás szerepel: HORLAI Györgyné, *Az elveszett alkotmány*, It, 1949, 282–287. Vö. még Szörényi László szavaival: „A bátorság politikai értelemben tagadhatatlan, hiszen a Bihar megyei politikai küzdelmeket mintául véve Arany egyaránt elítélte a konzervatív és liberális pártot, valamint a kettő között ingadozó középerőket.” (SZÖRÉNYI László, *Arany János = Őő., „Álmaim is voltak, voltak...”: Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*, Bp., Akadémiai, 2004, 91.)

kezését az a politikai és társadalmi helyzet érteti meg, mely az 1843–44-es országgyűlés berekesztése után kialakult.⁴¹

Az *elveszett alkotmány*ról szóló szakirodalom mindezüdig semmi figyelmet nem szentelt Császár Ferenc 1843-ban névtelenül megjelent satirikus költeményének.⁴² Császár az 1843-as zalai eseményekre reagált sajátos szerkezetű művével, amely tizenkét képre épül – a szöveg szempontjából is igen lényeges rajzok a kiadvány részei –, s az egyes képekhez kapcsolódó rövid versek pedig szonettek. A főhős ébredésétől az újbóli elalvásáig terjedő történetvezetés több ponton is az eposz műfaját parodizálja: a névtelenül maradó „mámoros bajnok” szónoklattal gyűjt maga köré népet, majd csatát is vezet a megyegyűlésen az adózást javasolók ellen. A mű a nem-adózók ellen irányuló ironia erőteljes nyelvi eszközeivel él, jól példázva egyébként azt is, hogy a konzervatív oldalról megfogalmazódó kritika éppúgy a korabeli politikai élet megvesztegetésre és erőszakra épülő szokásrendjével szemben foglalt állást, mint a liberális.⁴³ A mű ironikus szemlélete, nyilvánvalóan eposzparódiára emlékeztető narratív struktúrája határozottan Arany jóval nagyigényűbb vállalkozásának irányába mutat. Császár művének ráadásul van néhány olyan eleme is, amely közvetlenül *Az elveszett alkotmány*ig látszik elvezetni. Az még talán csak érdekes apróság, hogy egy helyütt a narrátor a főhőst Toldihoz (!) hasonlítja: „S mint hadszokott hős Toldi táborával / Epedve várta ellenét csatára:...”⁴⁴ A legérdekesebb ebből a szempontból az adózást elutasítók nyelvi karakterizálását szolgáló kifejezésnek a használata: „Nem kell adó, nem! Szűz nyakunk ne tűrje...”, illetve „A hős nemes had: nem volt szűz nyakába / Adó akasztva.”⁴⁵ Ez a kifejezés, amelynek egykorú vagy későbbi szótári rögzítése – tudtommal – elmaradt, jellegzetesen zalai kifejezésnek látszik, s olyannak, amelynek felbukkanása az 1840-es évek elejére tehető. Országos elterjedéséhez Császár műve járulhatott hozzá, valamint

⁴¹ ARANY 1951, 221. Megjegyzendő, hogy korábbi munkájában Voinovich utalt ugyan a kor jellemzése kapcsán Zalára is *Az elveszett alkotmány* genezise kapcsán, de ezt a továbbiakban nem tekintette lényegesnek a mű szempontjából: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1929, 77.

⁴² CSÁSZÁR Ferenc, *Magyar életképek 1843-ból: Rajzolva egy zalamegyei adózótól*. A szöveget újból kiadta: MOLNÁR András, *Pártküzdelmek költészete, Paszkvillusok, kortesversek a reformkori Zalából* = Művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. TURBULY Éva, Zalaegerszeg, 1990, (Zalai gyűjtemény 31.) [a továbbiakban: MOLNÁR 1990], 214–217. Köszönöm Molnár Andrásnak, hogy erre a közleményére felhívta a figyelmemet. Megjegyzendő, Arany egyik legutóbbi monográfiája, Nyilasy Balázs sem említette Császárt, amikor pedig így fogalmazta meg a kutatás állását: „Az Arany-recepció már eddig is alapos feltáró munkát mondhat magáénak mind *Az elveszett alkotmány*hoz tematikailag kapcsolódó – a megyei politikai 'purparlé' parodisztikus feldolgozásához mintegy bátorítást jelentő – lehetséges indíttatások számbavételében, mind a parodisztikus, játékos, destruáló versvilág fogalmi körülírásához segítséget adó tradíció megnevezésében.” (NYILASY 1998, 35.)

⁴³ Erről bővebben l. MOLNÁR 1990, 200–201.

⁴⁴ MOLNÁR 1990, 215.

⁴⁵ MOLNÁR 1990, 215–216.

az a satirikus szöveg, amely a Frankenburg Adolf szerkesztette *Magyar Életképekben*⁴⁶ jelent meg. Ez az anonim írás már címében is egymás mellé rendelte a zalaiakat és a bihariakat.⁴⁷ A Bankó Jenő álnévvel jelölt fiktív levél egy Bihar megyei nemes beszámolója a Szalontáról (!) Pestre vezető útról, amelynek végén felfigyelt egy, a zalai megyei adózók álláspontját népszerűsítő verses kiadványra (a cikk nem nevezi néven a szerzőt, Császárt); a Bankó név nem egyszerűen beszélő név, amely viselője megvásárolhatóságára utal, hanem a szöveg egészében megfigyelhető utalásrendszer egyik eleme. Ezt pedig „a két garasos” tervre való utalás⁴⁸ és a Zala megyei nem-adózók egyik vezérének, Forintos György táblabírónak, volt főszolgabírónak a vezetékeve működteti.⁴⁹ Az *elveszett alkotmány* néhány évvel későbbi szövegével külön kapcsolatot teremt az írás utolsó egysége, amelyet immár nem Bankó Jenő nézőpontjából ismerünk meg, hanem a fiktív levél közreadója meséli el „tragi-comoedia”-ként a főhős hazaútjáról. Ebben Bankó magát „szűz-vállistá”-nak nevezi kétszer is, ezzel hangsúlyozva, hogy ő bizony nem fizet vámot nemes ember létére.⁵⁰ Ez a kifejezés egyértelműen Császár művének imént idézett fordulatát fogalmazza át – márpedig Arany művében Rák Bende egyik párthívét éppen Szűzvállnak hívják. Ez az egybeesés persze önmagában még nem lenne perdöntő, hiszen ez lehetett szélesebb körben elterjedt fordulat is,⁵¹ ám ennek a nyelvi elemnek a jelenléte Arany művében azért kaphat külön jelentőséget, mert Császár szövegének, illetve az erre reagáló másik írásnak a szemlélete látszik igen beszédesnek Arany felől nézvést. A satirikus ábrázolás ugyanis Császárnál is, névtelen folytatójánál is az elutasított álláspont politikai természetű minősítésén alapul: Császár művének alcímében olvasható az utalás, „Rajzolva egy zalamegyei adózótul”, a *Magyar Életképek* szövege pedig ezt fordítja meg, amikor egy Bihar megyei nem-adózó, Bankó Jenő fiktív alakjának megteremtésével egy olyan torzképet alkot, amellyel implicit módon

⁴⁶ Az almanach keletkezéséről l. FRANKENBURG Adolf, *Emlékiratok, II. kötet*, Pest, 1868, 138–140.

⁴⁷ *Magyar életképek egy zalamegyei adózó-tól. A' bunkós kritika szabályai szerint fontos pontossággal bírálva: egy biharmegyei nem-adózótól* = *Magyar Életképek II.* (1843) 166–174.

⁴⁸ SZÉCHENYI István, *Két garas = Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, II. rész (1843–1848)*, szerk. és bevezetéssel ellátta dr. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930, (*Gróf Széchenyi István Összes Munkái VI/2*) 3–106.

⁴⁹ „S mit kellett legujabban hallanom! Az adót 'két garas' nevezet alatt akarják megkedveltetni. Na hiszen ez is szép dolog lesz, 's meglássuk, ki fog győzni! A' két garasosok adó mellett, mi pedig 'forintos'ok az adó ellen, – gondolom, ez olly harcz lesz, mellynek kimenetele felől részünkre előlegesen is minden jót hirdethetni...” (*Magyar életképek...*, 171.) Forintost Deák levele is név szerint emlegeti: DEÁK 2001, 417.

⁵⁰ *Magyar életképek...*, 173–174.

⁵¹ Ebből szempontból igen érdekes, hogy 1847-ben Kossuth Lajos egy cikkében, amely Széchenyi István *Politikai programmtöredékek* című munkájára reagál, már magától értetődően használja a „szűz vállasok” kifejezést: *Kossuth Lajos 1848/49-ben, I., Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48*, kiad. BARTA István, Bp., Akadémiai, 1961, 133. Ekkorra jócskán elterjedhetett a frázis.

érvelhet a másik álláspont haladó mivolta mellett. Császár személye azonban abból a szempontból különösen tanulságos, hogy ezt a két tábort aligha lehet egyszerűen liberális és konzervatív szembenállásnak megfeleltetni, bár a kétosztatúság nyilvánvaló, csak éppen inkább morális és műveltségbeli alapon történik a két tábor megkonstruálása.

Arany éppen ezen a ponton alakítja gyökeresen másféleképpen művét. Művében is ott van ugyan a két tábor, s a megnevezésükre használt fogalmak néhol pontosan, néhol csupán felismerhetően követik is a konzervatívokra és liberálisokra a korabeli politikai diszkurzusban alkalmazott korabeli kifejezéseket.⁵² Az *elveszett alkotmány*ban azonban a politikai praxis, a korteskedés módszerei mindkét oldalon ugyanolyannak mutatkoznak: a mű egy-egy nagy beszéd imitálásával mutatja be az igazság quintilianusi mozzanatát mellőző, erkölcstelen retorikai meggyőzés műveletét.⁵³ Ennek bizonyos előképét egyébként szintén megtalálhatjuk a politikai sajtóban: a *Pesti Hírlap* zalai tudósítója ugyanis közölte azt a proklamációt, amellyel Forintos György a háziadó fizetése ellen izgatott.⁵⁴

Az *elveszett alkotmány* politikuma ilyenformán több rétegből tevődik össze. Időben s térben is különböző elemek és események kerülnek egymás mellé, egy hosszabb, több évre kiterjedő periódus zalai és bihari jelenségei, ezáltal kínálván fel az egykorú olvasónak a ráismerés lehetőségét.⁵⁵ Ezzel a lehetséges egykorú olvasásmóddal feltétlenül számolnunk kell.⁵⁶ S hogy a mű mennyire rászorult erre az egykorú, nem csekély részben politikai kontextusra, illetve az egyéb, humorforrásként is alkalmazott aktualitásokra, azt Arany későbbi gesztusa is bizonyíthatja: a költő ugyanis évtizedekkel később számos sorhoz kommentárt csatolt, s ezt az eljárását még az 1867-es kiadás megjelenése után is folytatta.⁵⁷ Úgy érezte ugyanis, hogy e nélkül immár nem érthető a szöveg. Aranynak ez az eljárása azt is bizonyítja, hogy a mű értelmezésekor nem tekinthetünk el ennek az egykorú utalásrendnek a rekonstruálásától – s ez a törekvés éppúgy közelebb vihet Arany vígeposzának megértéséhez, mint az egykorú hazai politikai diszkurzus rétegeinek érzékeléséhez.

⁵² Erre egyetlen példa: az 1843-as zalai eseményeket értékelő vezércikkben Kossuth a következőképpen fogalmaz. „Most legközelebb gr. Majláth János úr azon nézettel lép föl, hogy Zalában a’ conservatív párt némelly emberei támadták meg Deák személyében azon pártot, mellyet a gróf vágtható pártnak nevez.” *Pesti Hírlap*, 1843. ápr. 20. (240. szám) 259.

⁵³ L. Kolocintos, majd Pörgedy beszédét a Negyedik énekben (ARANY 2003, 673–676.; 679–681.)

⁵⁴ *Pesti Hírlap*, 1843. ápr. 20. (240. szám) 261–262. Itt a levél aláírásaként csak a betűjegy szerepel (F. G.)

⁵⁵ A mű politikumának a legnagyobb figyelmet szentelő Barla Gyula sem felejtett el a zalai eseményekre utaló elemekre: BARLA 1964, 70–74.

⁵⁶ Arra Barta *Az elveszett alkotmány* kísértetiességével kapcsolatban hívta fel a figyelmet, hogy az egykorú olvasat másképpen érzékelhetett bizonyos poétikai megoldásokat: „A mű fantasztkuma nem hat igazinak. (Lehet persze, hogy akkor másképp olvasták volna az ilyesmit)”. (BARTA 2003, 128.)

⁵⁷ Arany kommentárjainak rétegeiről l. ARANY 1951, 225.

Arany János egy szalontai olvasmánya, a *Henriás*

Korompay János barátomnak
szalontai bajtársaként, sok
szeretettel

Arany János így számolt be ifjúkori szalontai olvasmányairól Gyulai Pálnak, 1855. június 7-én kelt híres önéletrajzi levelében: „Megismertem *Tassot*, persze rossz magyar prozai fordításban (Tanárktyól) és *Milton Elv. paradicsomát* (Bessenyeitől) a *Henriast* (Péczelitől) Vályi Pártos Jerusálemét, Gáthi „Mármárosi éhségét” Dugonics regényeit s több hasonló teremtményeit az epikai műzsának; szóval olly magyar irodalmat, melly az előtt fél századdal volt divatjában. Mert a vidéki közönség jobbadára még mind ezen rágódott – az új iskola coryphaeusai Szalontára nézve még nem léteztek”.¹

Voltaire eposzának az *Henriade*-nak magyarországi fogadtatását, fordításait és utóéletét feldolgozták, de Arany megjegyzésére nem terjedt ki a szakirodalom figyelme.² Magából a levélből viszont az nem derül ki, hogy Arany vajon az 1786-os első, vagy az 1792-ben megjelent második kiadását használta-e id. Péczeli József fordításának; ha a másodikat, akkor mindenképpen már ekkor olvashatta az eposzon kívül a bőséges kísérszövegek között Voltaire értekezését is az epikus költészetről; ennek feltételezhető hatásáról azonban más alkalommal szeretnék szólni.

Véleményem szerint a *Henriás*, a hajdani szalontai divatos olvasmány hatása feltétlenül felismerhető Arany életművében, elsősorban és főleg *Az elveszett alkotmányban*. Ez az allegorikus–satirikus–komikus eposz – e műfaj történetében meglehetősen szokatlan módon – a két küzdő tábor tagjait ugyanazon nemzet keretéből választja ki, liberálisok és konzervatívok egyaránt a magyar nemesi nemzet tagjai, tehát tulajdonképpen polgárháborús témát választ a költő vígeposzi műve tárgyául! A téma szempontjából szóba jöhető antik előzmények közül Lucanus *Pharsaliáját* bizonyonnyal ismerte, ez kiderül a *Zrínyi és Tasso* jegyzeteiből; hogy Statius *Thebaisát* olvasta-e azt egyelőre nem lehet megállapítani, csak azt, hogy Statiusról természetesen, mint Dante olvasója, tudott. Voltaire azonban egészen biztos, hogy a maga részéről allegóriái megalkotásához felhasználta Statiust, akinek két hatásos allegorikus nőalakjáról a Pietasról és a Clementiaról egy mértékadó, friss római irodalomtörténet állapítja meg, hogy „ezek nem

¹ *Arany János Levelezése II, (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, (Arany János Összes Művei XVI.), Bp., Akadémiai, 1982, 704. sz., 556.

² V. ö. TÓTH Emőke, *Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom*, Szeged, 1933. (Értekezések a szegedi m. kir. Ferencz József Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti intézetéből 10.)

a mítosz vagy a természet, hanem a bensőségesség hatalmai és az emberek feladata, hogy megvalósítsák őket”.³ Ezt a mondatot nyugodtan leírhatjuk az *Henriade* allegóriáiról is; csak a viszály istennője Erisz tartozik a hagyományos mitológia személyzetébe, az általa mozgósított alakok (például Politika, Vallás, Fanatizmus stb.) egyértelműen újszerűnek szánt allegóriák. Péczeli fordításához csatolta II. Frigyes előszavát is, amelyben a fenséges szerző kiemelten magasztalja „a’ virtusoknak’ s vétkeknek személyekké való öltöztetések” – azaz az allegóriák – újszerűségét.⁴

Eris, azaz Péczelinél Éris szerepe nagyjában és egészében Aranynál ráruháztatik Armida alakjára. Bajkeverése is jellemző mindkét mitológiai alakra és sértett női macsossága is. Két rövid idézet a *Henriásból*:

Éris, hogy el-nyomja Burbon’ vitézségét,
Újra, a’ Lígának gyújtja dühösségét;
Repül ide ’s tova szörnyű tsattogással,
*Pokolbéli sípját fújja harsogással.*⁵

illetve:

Éris újra ekkor gyújtja dühösségét,
Látván munkájának hogy éri rososz végét:
„Kezdeti vér-ontásom’ hát félben hagyjam-é?
„Vérrel hízott földem’ Burbonnak adjam-é?
„Nem: ha mind egy tseppig ki-foly a’ Francz vére,
„*Soha e’ szent Város nem lesz’ bűne’ bére.*⁶

A Tassoból kölcsönzött Armida névalak jellemének kialakításához Arany felhasználta Voltaire–Péczeli szövegét. (Az az eljárás, hogy *Az elveszett alkotmány* végén Hábor és Armida az ERÉLY és a LELKESEDÉS alakjában támad fel újra, már más allegória-kezelési technikát mutat fel és – feltételezésem szerint – Széchenyire megy vissza.⁷)

³ Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története, II.* ford. TAR Ibolya, Bp., Balassi Kiadó, 2004, 745.

⁴ PÉCZELI József, *Henriás* [1792], s. a. r. VÖRÖS Imre, (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, I.), Bp., Balassi Kiadó, 1996 [a továbbiakban: PÉCZELI 1996], 51..

⁵ VIII. 361–364., I. PÉCZELI 1996, 167.

⁶ VIII. 547–552., I. PÉCZELI 1996, 172.

⁷ Vö. SZÖRÉNYI László, *Örök meghasonlásaink között: Arany János és Az elveszett alkotmány, Élet és Tudomány*, LXII/10, 2007. márc. 9., 300–302.

Azonban nemcsak a fő intrikus eposzi istennő jellemének megformálásához, hanem más fontos mitológiai fontos cselekményekhez is hasznosíthatta Arany a *Henriást*. Például a voltaire-i pozitív „istenség” Szent Lajos király az eposz VII. énekében úgy viszi el a Mennybe, a sors titkait rejtő Végzések házába és a Pokolba pártfogoltját, Burbont, mint ahogy Armida Rák Bendét a Pokolba kalauzolja el (V. ének), vagy mint ahogyan Hábor keresi fel az „örök Sorsnak szigorú lakját” (VI. ének).

Az *elveszett alkotmány* táltos-boszorkány csatájához is előképül szolgálhatott a *Henriás* mitologikus párviadala a Párizsra zuhanó ördögök és az Éris által kormányzott egyéb gonosz lények, valamint az őket elkergető angyalok ütközetéről.

Azomban egy felleg sok menny-kő hullással
Fenyegeti Párist végső pusztulással.
De setét gyomrából nem menny-kövek húlnak,
Hanem a' Pokolnak Ördögi tódúlnak.
A' vad Fánátismus a' vak buzgósággal
Le-száll; mellyet követ Éris hamarsággal.
A' mord Politika két kantsal szemével,
Más' kárát dolgozó tsalárd roszsz szívével.
E' Pokol fajzatit mihelyt le-okádta,
Az el-tűnt felleget többé szem nem látta.
Ez otsmány tsudák majd a' sántzra fel-gyűlnek,
A' Líga ügyéért hartzolni készülnek.
Ugyan akkor az Ég látszott ketté válni,
'S szörnyű ragyogással egy Angyal ki-áltni.
Ki tsak hamar fel-ült a' tűznek szárnyára,
Gyorsan repült az Ég' végső határára.
Maga után hagyott nagy világosságot,
Jobb-kezában tartá egy zöld olaj ágot,
Jelentvén, hogy mennyből küldetett a' végre,
Hogy juttassa Hazánk' kívánt békességre.
Másikban forgatta amaz éles fegyvert,
Melly egy éjjel meg-ölt száz nyóltzvan-öt ezert,
'S mellyel az öldöklő Angyal hajdan éle,
Vágta első szültét Egyiptomnak véle,
Melly az Úr' sajátját rontá vas jármával,
'S a Nilust bé-tölté férfi magzatjával.
E' rút Tsudák látván ezt jöni feléjek,
Egy titkos rémülés lövetett beléjek.
Melly miatt a' hartzot mindnyájan felejték,
A' földre le-rogyván kardjokat el-ejték:

Mint a' Dágon a' Frigy Ládának láttára
Véres óltáráról rohant ortzájára,
'S mint-egy ezt kiáltá ízekre tört feje:
*„Semmi az Úr ellen a' Pokol' ereje.»*⁸

Úgy vélem, hogy Arany a francia eposz IX. énekének szerelmi epizódját is igen elmés módon kiaknáztta saját művében. Voltaire–Péczelinél Cupidó az általa keltett viharban csalfán úgy vezeti a vadászat közben eltévedt Burbont, hogy a gyönyörű Desztréj Gabriella házához jusson, aki azután majd bájaival leköti és így visszatartja Párizs ostromától; ez a hadicsel tulajdonképpen Eristól és Venustól ered. (Önmagában is meglehetősen komikus átfogalmazása ez az epizód a Vergiliusból és Tassoból vett előképnek.):

Burbon maga tsúsz, mász a' vizek' árjában,
S' a' földnek enyv módra ragadó sárjában;
A' mélylly setétségben mint vak, úgy tántorog,
Minden lépten élte sok halál közt forog.
A' Szerelem, hogy őt' hálóba keríttse,
'S a' ki-szabott helyre menni kényszeríttse;
Egy ragyogó sугárt előtte meg-gyújtott –
Ő véli, hogy az Úr néki fáklyát nyújtott,
Magán 's Népén való félelmét el-veti,
E' tsalárd Kalaúzt örömmel követi:
Mint ama föld' színén futkosó tüzeket,
Kik annak 'sírjából vészik kezdeteket,
Az el-tévedt útas kísérgeti éjjel,
De többnyire mindég iszonyú veszéllyel;
Mert tsalárd lángjai éppen addig égnek,
*Míg az közepébe esik a' mélyységnek.»*⁹

Nem szükséges *Az elveszett alkotmány* első énekének viharjelenetét idéznünk (a 279. sortól az ének végéig), elég lesz csupán a Maradossyt, Rák Bende egyik kísérőjét elcsábító lidércfényre vonatkozó sorokat (455–465.) végigolvasnunk, hogy láthassuk a hasonlóságot:

Hirtelen egy halvány fénysugar tűne szemébe.
»Ott embert lelek« így gondolja: megindul a tájra;
Locs-pocs lába alatt: »mind semmi! Megáztam ugyanis már«
S bízva tovább gázol. Már nincsen messze a céltől;
Zsombikon életlő ugrások közt tova lépked.

⁸ X. 77–110., I. PÉCZELI 1996, 187–188.

⁹ IX. 173–188, I. PÉCZELI 1996, 178.

Hajh, de a fény eltűnt! Lebegő posványi lidérc volt,
És a vitéz áll kétesen, áll zavarodtan a nád közt,
Mígnem egy ármányos szél bűgva felökleli onnan,
És nyakaig lezuhan nádtorsos tó fenekére. –
*Rá hasonúl kacagás hallatszik az éji viharból.*¹⁰

Hozzátehetjük azt is, hogy a csábító hölgy – ezúttal Armida – kunyhájának hirtelen csodálatos átváltozása is pontosan megfeleltethető a voltaire-i eposz csodás módon locus amoenus-szá alakuló lakhelyének.

Végül megérdemel egy-két szót az is, hogy, noha Arany a nyomtatás előtt kihagyta művéből a Magyarok Istenéhez intézett ajánlólevelet,¹¹ a levél a szűk látókörű, mondhatni törzsi Isten-felfogást karikírozó hangneme elgondolkoztató módon olyan istenséget tekint valóságosnak, amely jó pár szempontból hasonlít a *Henriás* deizmusára. Elég néhány példa:

„Mind azoknak hiszem léssen Meg-tartója,
„Kiknek bőlts keze lett porból formálója.
„Ezért plántált belénk józan-okosságot,
„Hogy ennek fényénél nyerjünk bóldogságot.
„E’ sok Pogányságot e’ szerént ítéli;
„*Bár Görög vagy Sczitha, él az, ki őt féli.* –¹²

Isten egyúttal az egész világtörténelem ura: egyes népeket és birodalmakat fölemel, majd leront. Szolgái a főangyalok, akik mintegy vice-istenekként teljesítik az Úrnak a földi országokra és népekre vonatkozó parancsait:

Mihelyt száll, gyorsabban mennyből alá-jőnek,
Mint a’ melly nyíllakat a’ kéz-ívből lőnek.
Itt sok Országokat forgatnak fenékre,
’S tésznek a’ kit tetszik a’ Királyi Székre. –
Róma’ körme közzé ők adtak sok Népet;
Ki mint egy Sas járt, költ, sokat széllyel-tépett,
’S el-prédált javokból mikor úgy fel-hízott,
Kevély erejében hogy vakmerőn bízott;
Mint méh-rajt, az Észak’ fajzatit rá hitták,
Minden ’sírját ennek kik ismét ki-szították.
Így boszszúlt-meg egy bűn nagyobb gonoszságot,

¹⁰ ARANY János, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje, (Arany János Összes Művei II.)*, s. a. I. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 19.

¹¹ V. ö. SZÖRÉNYI László, „...*Akármi egyéb, csak víg eposz nem*”: Arany János és Az elveszett alkotmány, *Élet és Tudomány*, LXII/9, 2007. március 2., 262–264.

¹² VII. 107–112, I. PÉCZELI 1996, 145.

Egygyik Nép a' másnak hantjára Így hágott.
A' Spanyol 's más sok Nép így szált a' Törökre,
A' szent föld-is talám el-pusztúlt örökre.
A' bölts Isten, ki jót tud a'roszból hozni,
Meg-engedi a' bűnt sokszor virágozni.
De mint lántzon tartja a' hab' kevélységét:
Úgy, mikor akarja, ennek veti végét. – ¹³

Úgy hiszem, hogy Arany *Gondolatok a béke-congressus körül* című történetfilozófiai töprengésének ciklikus világtörténelmi alapképletéhez is – egyik előzményként – felvehetjük a Forgandó Szerencse emblémájának ezen voltaire-i, világtörténelmi adaptációját.

Végül a fölvetett és bizonyítani megkísérelt hatásokhoz – amelyek természetesen mind *Az elveszett alkotmányra* vonatkoztak – hozzátenném, hogy két-három későbbi, halványabb párhuzamot is találtam a *Henriás* bizonyos szövegei és egyes Arany-művek között: így Burbon megrendülése és pusztuló népéért való könyörgő imája (X. ének 387–416. verssor), mintha visszhangoznék a *Szent László füve* tipológiailag hasonló jelenetében; felfedezhető bizonyos hasonlóság a párizsi parlament tagjainak halálra szánt ellenállása (IV. ének 430–444. verssor) és *A walesi bárdok* hősies némasága között; végül még Ariosto híres helyének olvasása előtt a *Henriásban* található Arany olyan panaszt a régi vitézséget és lovagiságot eltörlő ágyú feltalálása ellen (VI. ének 203–218. verssor), amelyet azután a *Toldi estéjében* visszhangoztatott. (Persze nyilván Voltaire maga szintén Ariostot imitálta.)

Arany írói emlékezetének – költői eszközei és forrásai közül a legrejtelmesebbnek és legkiismerhetlenebbnek – vizsgálata mindig nagyon nagy haszonnal kecsegtető kihívás a kutatónak, ám akkor, ha egy-egy olvasmány emlékének pontos említésével Arany mintegy maga hívja fel értelmezőjét erre a kutatásra, akkor kötelező is.

¹³ X. 545–562., l. PÉCZELI 1996, 199.

T. ERDÉLYI ILONA

Két rendhagyó biedermeier családi vers
(Erdélyi János: *Családi kép* és Arany János: *Családi kör*)

Az 1820-as évektől költőink a nagy európai megrázkódtatások után témáikkal visszatértek a honi földre, divat lett a „hazaiság” – az új műfajokkal együtt. Az egyre viharosabban terjedő zsurnalizmus is felhívta a figyelmet a jelenre, a mindennapok embe-rére. A hősi múlt megéneklése mellett költőink kísérleteztek a kortársi élmények, ér-zések valóságához közelítő bemutatásával. A romantika alanyi költészete mellett egyre több a napló, a honi levél, az úti beszámoló, az életkép. Az új divat hazai terjedésében szerepet játszott a német romantika domesztikált változata, a nálunk is meghonosodó biedermeier. Az elmúlt évtizedek után, amelyek felforgatták és átalakították Európát, megjelent a béke és polgárosodás igénye, új életformájával, ízlésével. A biedermeier, azaz a béke és a polgárosodás éveiben divatba jött a család kultusza és vele együtt a családlíra. Néhány szép darabja ma is megfogja az olvasót. Most két rendhagyó család-versről szólunk: Erdélyi János *Családi kép*¹ (1844) és Arany János *Családi kör* (1851) című költeményéről.

A hazai biedermeier kor költői és olvasói ismerték a kortársi német lírát: A két nagy, Goethe és Schiller mellett a sváb iskola költőit, így Ludwig Uhland és Friedrich Rückert verseit, és fordították is, mint például Erdélyi János. Bizonyos, hogy Rückert halott kisgyermekeket sirató versei (*Kindertotenlieder*) hozzájárultak a műfaj terjedéséhez, amelyet segítettek Robert Schumann és kortársainak a versekhez írt dalai. (Később Brahms és Gustav Mahler is megzenésítette őket.) Íróink előtt nem lehetett idegen Adalbert von Chamisso, az emigráns francia gróf sem. Chamisso 1781-ben született. A forradalom elől a család német földre menekült. A fiú az országszerte szeretett Lujza porosz királyné apródja, majd katona lett. Miután nem akart harcolni honfitársai és a csodált Napóleon ellen, kérte leszerelését. Nehezen, végül 1806-ban elbocsátották. Botanikát tanult. 1815-től három éven át egy orosz expedíció tagjaként beutazta a világot. A népszerű *Reise durch die Welt* szerzője világra nyitott, a liberalizmus és a francia romantikusok híve volt. Élt Párizsban, Mme de Staël coppet-i házában és Londonban. Nevéhez fűződik 1838-ban honfitársa, Béranger dalainak fordítása, kiadása, és Victor Hugo verseinek népszerűsítése. Ezért is ismerhették Magyarországon. Béranger „chansonjai” a francia kisemberek jellegzetes zsánereit örököltette meg, például a koldust, a katonát, az álszent kispolgárt. Verseit Csató Pál, Erdélyi János és Petőfi Sándor népszerűsítette, az ő dalait is megzenésítették, így Berlioz, Schumann vagy Liszt Ferenc.

¹ *Erdélyi János Költeményei*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, IVANCSICS Evelin és VÁRADI Eszter, az utószót írta T. ERDÉLYI Ilona, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007 [A továbbiakban: ERDÉLYI 2007], 256–257.

Peter Schlemihl csodálatos történetének, Chamisso több nyelven megjelent elbeszélé-
sének híre átjöhett Magyarországra is, a szegény legényé, aki gazdagságért eladta
árnyékát az ördögnek. Az író 1818-ban végre révbe ért. Feleségül vette a húsz évvel fia-
talabb Antonie-t. Szerelmét és családi boldogságát sűrítő dalciklusa 1830-ban jelent meg
Frauenliebe und Frauenleben címmel, amelyet egy évvel később a *Lebenslieder und Le-
bensbilder* követett. (Az *Asszony szeretet és asszonyélet* dalait Schubert, Schumann és
mások zenésítették meg, később Brahms és Mahler.) A felsorolt írótól, bár igen népsze-
rűek voltak, távol állt a biedermeier kor költőinél gyakori provincializmus. Chamisso a
német polgári családban találta meg azt az erkölcsi erőt, amelyet a házastársi szeretet, a
gyermek nevelése adott. Ezekben a versekben, miként azt a biedermeier életrajz meg-
gkívánta, életét a családnak szentelő anya állott. A családi érzéseket feldolgozó, itt-
hon ismert írók közül nem hiányozhat Robert Burns (1753–1796), „a skótok dalnoka”
sem, akit Arany János fordított. A nagy utazások és az Európán végigsöprő harcok évti-
zedeiben, amikor katonatisztek, arisztokraták, nemes urak, peregrinusok és a kultúrára
kiéhezett írók bejárták az öreg kontinenst, elképzelhetetlen, hogy a sorolt írókkal vagy
legalább dalaikkal ne találkoztak volna.

*

Erdélyi János és Arany János „népi sarjadék” volt. Gyermekkorukat a család szerény
örömei tették széppé, ifjúságuk a megélhetésért folytatott küzdelem és az önérzetet
csorbító sérelmek ideje volt. Erdélyi ifjúkori verseiben gyakori az árva, a vándor, az
otthontalan alakja, akinek lépteit az apa és a testvérek korai halálának emlékei kísérik.
Az ifjú Arany is csaknem ugyanezt a sorsot élte meg. Családi képük más volt, mint a ne-
mesi, polgári, kispolgári költőtársaké, akik a biedermeier világban, annak eszményein
nevelődtek. Megmutatkozott a különbség, amikor Erdélyi a hazai családlíra első ver-
seit írta. 1836-tól jelentek meg a *Családelet, A család, Egy gyermek születésére, Pórfű*
stb. című költeményei. A munkát, a becsületet, öregeket tisztelő szegény parasztcsalád
képét jeleníti meg. Milliók sorsát fejezték ki. Szerény viszonyaik között is boldogok le-
hettek volna, ha nem árnyékolta volna életüket jogfosztottságuk, mert a pór gyermek
születésével: „Egy rabbal a földnek több rabja lett.”²

A hazai családlíra legismertebb megszólaltatója – Petőfi előtt – Garay János és
Vachott Sándor. Garay János, egy szekszárdi kereskedő fia, korán nősült. Fél év múl-
va elvesztette feleségét. Amikor 1837 novemberében újra házasodott, értékelni tudta
a meglelt boldogságot. Családi életük, egymás iránti szeretetük legendás volt. Arany
így jellemezte Garaynét: „olyan mint egy angyal, amellel szeret a háznál, családi kör-
ben élni, nem a nagyvilágban barangolni”.³ Több családversében is jelen vannak a kor
közhelyei, egy versciklusában azonban életszerűen, mégis költőien, játékosan vall sze-

² *Egy gyermek születésére* = ERDÉLYI 2007, 101.

³ KERESZTURY Dezső, „S mi vagyok én...”: *Arany János 1817–1856*, Bp., Szépirodalmi, 1967
[KERESZTURY 1967], 201.

retteiről. Az 1841-ben írt *Családi képek* kis életképek sorozata, melyben tizenkét eltérő terjedelmű, más versformájú darabja alkotja a ciklust. Megörökítette mindennapjait, ünnepeiket, a gyermekek játékait, boldogságukat, valamint szomorúságukat, hogy a nagyszülők nem érhették meg azt az örömet, ami nekik gyermekeikkel jutott. „Egy új világ környékez, / Új ég lehel reám; / Sajkám elért a révhez, / Hová ohajtozám.” – kezdi versét. Elmondja, hogy otthona a béke szigete és ő „a házi boldogságról dalolja énekét”. „Köröttem, itt futosnak ők, / A kedves gyermekek; / Anyjánál a kis harmadik / Bölcsőben szendereg. // Csendet parancsolok nekik, / Az egyik könyvet nyér; / A másik felmász térdemen, / És tollat írni kér. // A könyvet cím, s több lap hián / Még vissza kaphatom, / De képe, egy szép Goethe-fej, / Szem- s orrnélküli rom.” Majd beszámol arról: „Ha elmegyek, a távozót / Híven körülveszik megint, Mindegyik édes szót rebeg, / Mindegyik búcsú-csókot int. [...] Ha érkezem, ha távozom, / Ha csendben otthon dolgozom: / A kis sereg mint méhiraj, / Körülrajogja asztalom”. Garay megérezte az „új költészet” egyik legfőbb törvényét, az „alanyiságot”. Tárgyát egyéniségéhez formálja, a magánélet kisszerű élményét eleven képekké alakítja: ezzel új hangot hozott a hazai lírába.

Garayék otthona a boldogság szigete volt. A költő minden álság és manír nélkül, természetes egyszerűséggel írta sorait. Valóságtartalmukat Erdélyi János igazolta, amikor tíz évvel később, 1853 novemberében szomorú szívvel búcsúztatta a halott költőt *Garay emlékezete*⁴ című versében. „Mert ihletésnek háza volt te házad, / Hol a belépő megszenteltetett; / Minden való volt és nem pusztá látszat; / Dics és nyomor, ábránd és szeretet. // És mind ez így volt, szóról szóra így volt, / Költő lakábul hív családi kép. / Most csendes a lak, mert a gazda megholt; / Keserves csend, ha gyásznál nem egyéb.” Erdélyi elfogadta elhunyt barátja eszményeit, de ebben a versében sem az örömről, hanem a gyászról szól.

Vachott Sándor is Garay útját járta a házaseletről és az apai örömökről írt, többek közt, az *Esti kérelem*, *Vallomás*, *Nyár-reggeli dal kedvesemnek*, *Atyai dalok* című verseiben. Az érzelmi mélység felfedezhető nála is. Kedélye egybeesett a biedermeier eszmény kívánalmaival, ezért sikerültek versei, amelyekben megemelte, megszépítette tárgyukat. Mind Garay, mind Vachott dalait néhány évvel később Petőfi Sándor szárnyalta túl új témákkal, játékossággal, közvetlen hangjával elhalványítva az elődöket.

Erdélyi és Arany életútja a felnőtté válással másként alakult. Arany korán, még Nagyszalontán nősült. Felesége, Ercsey Julianna, aki némi kis hozományt is kapott, megadta a költőnek a családi boldogságot. Arany szerelmes verseit, ha ugyan voltak, az *Elégia* és a *Feléd, feléd* kivételével nem ismerjük. Erdélyi később alapított családot. Megszerezte az ügyvédi oklevelet, honorácior lett és azután vette el a jómódú nemes kisasszonyt, a szép és lelkiekben is gazdag Vachott Kornéliát. Az asszony férje „templom egeri” sorsán segített, amikor kényelmes polgári otthont rendezett be. A társaságked-

⁴ ERDÉLYI 2007, 394–397.

velő pár gyakran meghívta barátait. Végre otthonra lelt az eddig csak idegen házakban élt költő. Megszűnt magányossága, szerették és ő is szeretett. 1841-től írói pályáján is sikereket ért el: a Tudós Társaság, a Kisfaludy Társaság tagja, a *Regélő Pesti Divatlap* kiadója, a polgárosodó irodalmi és társas élet ismert, kedvelt alakja. Hozzáfoghatott terve megvalósításához, versei kiadásához és a népdalok gyűjtéséhez. Ez időben nem írt családverseket, vidám zsánerképek, regék és népdalok készültek, mint amilyen a *Sem-miházi*, *A gonosz molnár*, *A Mihók*, *a bohó*, *Mátyás*, *a szántó*, stb. Talán félt attól, hogy boldogsága megvallásával kihívja maga ellen a sorsot vagy talán távol is állt ízlésétől. *Megtelt pohár*⁵ című versében jelenik meg családtagjainak féltése: „Mint örültem, mint remegtem / kedvesim, szerettimért”. A „vígferkós” kedély (Vahot Imre) és a mély érzelem együtt volt nála.

Első verseiben gyakoriak voltak a halálmotívumok, a beteg gyermek, a családtagok korai halálának siratása. Sokáig elevenen éltek benne a nevelőség keserű emlékei. 1838-ban írta: „az én életemből önként foly, hogy sötét oldaláról nézem olykor a tárgyakat [...] annál édesb nekem [...] a fény és öröm, üdvösb nekem roszban, mint jóban csalatkozni. Aztán az ember olly tökéletlen, hogy boldog alig tudna lenni”. „Azért én szeretem az életet, de csak küzdésiben szeretem.”⁶

1842. március 6-án a házaspár élete kiteljesedett, megszületett Kornélia Zsuzsanna. A boldogságnak hamar vége szakadt, mert a kislány születése az anya életébe került. Egy verstöredéke maradt ez időből: „Szánlak, szeretlek, hervadok miattad, / Annyit virrasztván, mint a csillagok. / Oh hölgy! E szívet milly magára hagyta, / Csak most tudom, milly egyedül vagyok. / Csak most tudom, te mim voltál nekem, / Mióta árván hagyta gyermekem. // Minő, minő üres ház, / Milly szertelen magány, / Lelketlenül a lelkem, / Halotti nyoszolyán. // Elnyúlva mint az árnyék, / Elfogyva mint a hold, / Melly még imént az égnek / Szép szemefénye volt. // Ne sírj, mondják barátim, / Ne sírj, kíméld magad. / Van gyermeked, kiért élj, / Kiért szíved megszakad.”

„Imádásig szeretett felesége” elvesztése után kislánya maradt az egyetlen kapocs, amely elhunyt feleségéhez és az élethez kötötte. Aggódott érte, ezért egyéves koráig magánál tartotta. A „szőke fürtű kislány, lenvirág szemekkel” volt vigasztalója. Amikor Nellike túljutott a kritikus egyéves koron, dajkájával együtt elvitte a jó levegőjű Berzétére, ahol Máriaassy Zsigmondné, egykori patrónája viselte gondját. Váratlanul jött a hír 1844. február 6-án a kislány betegségről. Azonnal utazott, mire odaért már a terítőn találta. Ekkor szakadt ki belőle a *Családi kép* című verse. Alcíme: „Berzété, 1844. február 9.” Itt közöljük, mert kevésbé ismert.

⁵ ERDÉLYI 2007, 258.

⁶ *Erdélyi János levelezése 2.*, s. a. r. és jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960 [ERDÉLYI 1960], 68. és 73.

Ezer sóhajtássá zokogtam lelkemet,
Mint partot a hullám, szagatja keblemet,
Siralmak özöne.
Fejem fölött ím elcsapott a bánatár,
Mélységein szívem mint egy vérző buvár,
Pályáját futja le.

„Oh én szép gyermekem! Hidegre vált alak!
Nem arra jöttem én, hogy ekkép lássalak,
Fehérben, mint a hó.
Halotti lepledet föl-föl takargatom,
Hol volna még meleg, lágyan tapintgatom,
De nem található.”

Oh én szép gyermekem! Tudád-e mondani,
Midőn, amely megölt, elkezde sajgani
A gyilkos fájdalom?
Vagy mint az ártatlan báránka szenvedél,
Amit mondtak, tevéd, jó szónak engedél,
Sírtál-e angyalom?

Hol fájtsz neked, hol fájtsz? Hadd csókolom meg ott,
Meg a kínos helyet, hol szíved dobogott,
S ezt a behúnyt szemet.
Meg ezt az ajkát is, hol elfogyott a szó,
A szépen induló, szépen nyilatkozó
Vidító engemet.

Mert ezt a szót soha el nem felejthetem,
Azt mondta, hogy nincs még magában életem,
Van árvám s érte én.
Én kéztől, mostoha kéztől megóttam őt,
De oh, ha anyja nincs, ki tart meg csecsemőt
Az élő föld színén?

Meghalt ez a gyermek! Fájdalma volt a lét,
Mert a virágszálat, mely sínyli gyökerét,
Harmat nem őrzi meg.
Anyjához fájtsz e szív, fájtsz a holtak felé,
Nem bírható tovább, és megszakadt belé,
Az élettől beteg.

S itt fekszik gyermekem, s az édes anyja ott.
Szólítanám őket, de mindkettő halott,
Családom képe, ím.
Fössétek e képet, s hagyjátok érzeni,
Árnyéklatul azon hagyván föltetszeni
Gyászom, keserveim.

Ott lesz egy férj, atya, sötét érzelmivel,
Ki ifjú volna még, de aggal érne fel,
Mert annyi érte őt!
Jó sorsa ily órát ne adjon senkinek,
Utána, hogy sírva nézzen szerettinek,
Mint ő idő előtt.

Ő ifjú volna még – s bánat miatt lesz agg,
Dalolt mint a madár, s leszen majd hallgatag.
S nyugott, minő a tél.
Ha napja egy felét a gondok elveszik,
Másikban a holtak felől emlékezik,
A kedves multban él.

Örömmek az kínos, hogy nincs mit vesztenem,
Életnek iszonyú, hogy így kell vérzenem,
S nem fáradnom belé.
Mutatja már egy-két bús fejfa nevemet.
Szellők! sohajtásban vigyétek lelkemet
Halottaim felé!

Nellike halála az író érzelmeinek legmélyebb rétegeit kavarta fel. Mint egy megállás nélküli babiloni siratóének szól belőle a fájdalom. A kibuggyanó szavak lökik előre a sorokat, a jelenvaló, a pillanat költészete részletező realizmusával, amelynek életteli ábrázolása mögött ott lapul a halál. Most nem tudott hallgatni, pedig korábban sokszor magába fojtotta érzelmeit. Paraszti szemérme tiltotta a kitárulkozást: „lelkemben sokat el bírok titkolni vagy nyomni”, mint korábban Kornéliának írta.⁷ A vers datálása és a kéziraté egyidejűségre utal. Nincsenek benne javítások, kiszakadt belőle a vers. Mindössze két szakaszt hagyott ki később, azokat a részeket, amikor a kislányt szólongatja, kedves atyai szóval sürgeti, az ajándékba vitt játékot mutatja, hogy „a hideg párnáról” felemelje fejét, de minden hiába. Ekkor szembesült a visszavonhatatlannal, szép, okos kislánya nincs többé.

⁷ ERDÉLYI 1960, 73.

A vers egy kétségbeesett ember panasza, a tehetetlenség szól belőle, lázadás a sorsnak való kiszolgáltatottság ellen. Három év alatt elveszítette édesanyját, feleségét és kislányát. A címválasztás tudatos. Szarkasztikus és kétségbeesett válasz a kor boldog családi verseire, amint a 7. szakaszban kimondja: „Családom képe, ím!” A Garay-vers 1841-es címének ismétlése annak kegyetlen kontrasztja. És ezzel Erdélyi nemcsak az értelmetlen halál, hanem a biedermeier boldogságot sugalló képe ellen is lázadt, mert a fény mellől hiányzik az árnyék, mint a kor festőinek kedvelt zsánerképeiben is. Az író, mint élete és korai költeményei mutatják, tudta, hogy a világosság mellett ott lapul a sötétség, az öröm mellett meghúzódik a bánat. Talán azt is remélte, hogy vele már nem játszik a végzet, hiszen Kornélia halálával leröptte a sorsnak kötelező adóját. A kettős gyász után azonban szembefordult sorsával. Azt érezte, hogy pusztító démoni erők hatalmába került, de nem látja céljaikat, csak annyit tud, hogy ragadják magukkal az ismeretlen felé. Újra teljesen egyedül maradt. „Nincs előttem, nincs utánam / E világon semmi nyom, / A halálnak, elporlásnak / Még magammal tartozom”, mint kislánya temetése után, 1844. február 14-én Berzétéről hazatérve írta. Nem tudott Pesten maradni, külföldre utazott. A „Még magammal tartozom” dacos merészségével fordult a végzet, a kihívások elé. Vállalta a veszélyeket, nem félt semmitől, mert nem kötődött az élethez, nem ragaszkodott senkihez.

A fény és árnyék kettősségének, a sötétség és a világosság összetartozásának tudata, amely végigkísérte életét, utazása alatt írt jegyzeteiben is megjelent. Kedves festője Rembrandt, aki „homályos és fényes, sötét-tiszta, mint Byron”.⁸ A flamand festő művei közül legszebbnek tartotta az Antwerpenben látott *Éjszakai őrzáratot*,⁹ a fényes, világos előtér és a sötét, mélytónusú háttér tökéletes elegyítését. A félelem hiánya később is segítette őt, hogy átvészelve az 1848–1849-es eseményeket, a bukás utáni megpróbáltatásokat.

Amikor Kornélia halála után tizenegy évvel újra nősült, a sok veszteséget, vihart megélt férfiban kikristályosodott a fény és árnyék kettősségéről vallott felfogása. *Levél Ilonához* című versében írja: „A jó szerencse balszerencse társa / Egynek kelése, másnak elmulása”. „Boldog csak az, ki gondját úgy szövé, Hogy árnyat ír a fényesség közé. / S remény fejében, mint déli madár, / A tarka jó kedv köntösében jár.” A tizennyolc éves, álmodozó lányt próbálja felkészíteni az életre: „Mi hát az élet és mi benne szép? / A fény, ha véle szomszéd a sötét. / És szép a liljom ingó árnya / És az egeknek íves szivárványa.” / Meg szép a hattyú, a rengő vizen, / Usztában amint két nyomot viszen. / Itt *jobbra* egyet és ott *balra* másat.” A sok mindent megélt költő biztatja a tapasztalatlan lányt: „Légy bizalommal a jövő iránt,.../ Ha olykor elfog bú, aggodalom, / Ne hidd, hogy

⁸ ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók, vál., szerk., bev. T. ERDÉLYI Ilona*, Bp., Gondolat, 1985 [ERDÉLYI 1985], 270.

⁹ ERDÉLYI 1985, 310.

az élet csak fájdalom. De azt se hidd, rajongás gyermeke, / Hogy a boldogság álmodott rege.”¹⁰

Az író t sorsa később sem kényeztette. Második házasságára is többször borult árnyék, amikor több kisgyermekét elveszítette. 1863 júniusában családjáról írt cím nélküli versében, egy boldog álmáról ír, amelyben „Visszatértek a halottak.” „A nagyobb fiam javába / Készülődött iskolába. / Könyv, irón, toll? Csupa szerszám, / Kedv, öröm, tűz: csupa villám. // A lány is, a nagyobbka / Félreülve a sarokba / Pont, azaz font, mart, azaz varrt, / – Csak beszéd, hogy ő is elhalt.” És amikor eljött a reggel, ráébredt a valóságra: „Kevesebb van két gyerekkel.” Az öröm csak álom volt: „Visszafolyt a két nagy távol, / Senki sem kelt föl sírjából, / Mégis, óh, kinek köszönjem? / Örömemben hull a könnyem.”¹¹

Erdélyi János *Családi kép* című verse, amely az idillt sugalló címmel ellentétben csupa fájdalom, azért rendhagyó alkotás, mert a költő a cím és a tartalom egymásnak feszülő kontrasztjával tiltakozik a biedermeier kornak az árnyékot, a bánatot elfedő, rózsaszín boldogságot hirdető képe ellen.

*

Rendhagyó vers a *Családi kör* is, amelyet Arany János 1851-ben írt. A skót Robert Burns *The Cotter's Saturday Night* című versének hatása alatt keletkezett. Arany gondolkozott rajta, hogy megemlíti a skót költő nevét, de elvetette, hogy „a béna magyar harcos által akkor kelteni óhajtott hatást ne rontsa”. Az adott kép annyira hazai volt, hogy Lévy József, aki maga *Szombateste* címmel fordította Burns versét, ezt írta róla: „miniatur rajzában egész népéletünk elevevénye van megörökítve, hasonló festmény nem került még ki magyar költő műve ecsetje alól, győzelmes társa Burnsének”.¹²

A költemény abban az évben készült, amikor az egész országban és Arany lelkében is elevenen élt a harcok, majd a menekülés rettenete, a „futás” szégyene, és a szörnyű veszteség tudata. Mindezt tetézte az osztrák hatalomnak a mindennapokra nehezedő elnyomása. Arany egészsége is gyenge volt és tele keserű kiábrándultsággal. Meg kellett tapasztalnia a fedél- és állásnélküliség gondját. Az író „lelkületére ólomsúllyal borult” ez az időszak. A hatalom fojtogató jelenléte Nagykörösön is jelen volt. A kenyérgondok ugyan megszűntek, de nem érezte jól magát, légüres térbe került. Az alföldi kisváros gögös civis polgársága nem fogadta be a tanári kart, kis létszámú kolóniája idegen testként élt ott. Hazavágyott Szalontára. Amikor ezekre az évekre visszatekintett, írta Szemere Pálnak: „Egyéni helyzetem is csüggesztő vala [...] nem csak azért vágyok eszményi világba, mert általában költőnek ott a helye, hanem mert ez álmodozás feledteti a valót,

¹⁰ ERDÉLYI 2007, 398–400. (*Levél barátnémhoz* címmel)

¹¹ ERDÉLYI 2007, 468–469. (*Hála Isten, jól nyugodtam* címmel)

¹² Mindkét idézet: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza, 1849–1860*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1931, 21.

enyhíti annak szenvedéseit.”¹³ Ekkori versei, például a *Fiamnak, Juliska elbujdosása, Koldusélet, Itthon, Enyhülés* „az eszményi világba” ringatás eredményei.

A családversek öröme és otthoniassága mellett tetten érhető ez a rossz közérzet is. Példája a *Kertben*, amely idilli hangulattal indul, egy boldog, megelégedett embert látunk, aki gyümölcsfáit gondozza, de már a szakasz végén ott a figyelmeztetés – a szomszéd házban „ifjú nő szemfödél alatt.” A *Családi körben* ugyanez az érzés bújik meg, amely a bájos életképek sorozatából bomlik ki. A bécsi biedermeier műhely zsánerképeinek szellemében három hangulatos idill kerekedik ki. Az első egy késő délutáni, alkonyba hajló falusi ház nagy eperfával, mögöttük a csonka torony, az előtérben „fehérlík” a tehén kis borjával. Fényforrás a tűzhely lángjának vidám lobogása, amely a ház nyitott ajtajából szűrődik ki. A melegséget sugárzó fény a lustán heverésző kutyára esik. Sehol semmi mozgás, az alkony nyugalma fekszik a tájon. A második idill is állókép, a ház belsejében az egyszerű parasztcsalád megszokott, bensőséges együttese, melyben az anya körül gyűlik a ház apraja-nagyja. A kicsik babot-borsót szemelgetnek, a nagylány vasal, a nagyfiú pedig az asztalra könyökölve olvas, mint tette egykor maga a költő: „E fiúból pap lesz, akárki meglássa”. A zárt enteriőr csupa szeretet és harmónia. A két kép igazi élethelyzetet mutat a maga banalitásában. Festői költőiséggel, láttató erejével, rajzának pontosságával, részleteinek kidolgozottságával olyan atmoszférát teremt, amelyen átragyog a szív melegsége, a gyermekkor emlékeinek megszépítő fénysugara. A sugárzó „festőiségre” Erdélyi János már 1856-ban felfigyelt, amikor kritikájában a „képíróra”, „a poétai festés”-re utalt. A tűzhely fénye ráesik a sövényre, de „az a tűz nem ég hijába, mellette családi jelenet látható festetlenül is”.¹⁴

A harmadik életkép már a mozgásé. A fásasztó mezei munkából megtér a szántóvető családfő. Kaszáját szegre akasztja, elpilledve várja a vacsorát. Családja körében lassan felderül. Ekkor ismét tágul a kör: kopogtatnak és megjelenik egy elcsigázott koldus. A jó érzésű gazda asztalához ülteti, a háziasszony jó szóval kínálja a vacsorát. Az étkezés befejezése után kezd mesélni életéről a „béna harczi”, akinek szavai szétrobantják az idillt. A boldog zárt világba benyomul a durva valóság: „a szabadság véres napjai”, az egykori honvédek keservei, ők a bujdosók és koldusok, rokkantak és bebörtönözöttek. A „képíró” szerepét újra átveszi az író, és olyan mesteri szóval idézi fel néhány sorával az elmúlt évek atmoszféráját, hogy felragyog a közelmúlt dicsősége, de nyomában ott sötétlik a bukás és az 1851-es esztendő minden nyomorúsága, a fény és árnyék együttese. A vers zárása visszahozza a jelent, amelyben kialakult a dicső múlt, a „tűz” és csak a hamu parázslík: „Este van, este van [...] a tűz sem világít [...] Majd a földre hintik a zizegő szalmát [...] S átveszi egy tücsök csendes birodalmát”.

A *Családi kör* is rendhagyó, mert ugyan részben megfelel címének, de az idill összeroppan, amikor a költő belopja „családi” versébe a valóságot, a durva hétköznapiak zak-

¹³ AJÖM, XVII, s. a. r. KOROMPAY H. János, Universitas, Bp., 2004, 391.

¹⁴ ERDÉLYI JÁNOS, *Arany János kisebb költeményei* = ERDÉLYI JÁNOS, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. és jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 278.

latásait, a Kossuth-kalapok, a Kossuth-bankók, a fegyverek és a volt honvédek utáni hajsztát, a népet gyötrő adókat, az egész németesítő spicli-világot.

Arany jól tudta, hogy a pesti szerkesztőknek, akik kértek tőle verset, fejtörést fog okozni. Így is történt. Vahot Imre ijedten írta, hogy a vers közlése nemcsak a vers kiadását, hanem egész vállalatát veszélyeztetné: „A béna harcfi beköszöntése még megjárna, hanem azon négy sor, amely így kezdődik: »Beszél a dicsőség véres napjairul« – semmi esetre sem láthat napvilágot [...] a »kikkel más hazába bujdosott« kifejezés sem közölhető [...] általán véve a forradalmi dicsőség és nyomorúságról még csak említést sem lehet tenni”. Arany megértette és a maga mesteri módján oldotta meg a változtatást: „Az idősb fiú is leteszi a könyvet, / Figyelmes arcával elébb-élebb görnyed, / És mihelyt a koldus megáll a beszédben: / »Meséljen még egyet« – rimánkodik szépen. // »Nem mese az gyermek,« – így feddi az apja, / Rátekint a vándor és tovább folytatja.” Úgy sikerült a „javítás”, hogy később a kompromisszumokra amúgy is hajló Arany László elfogadta a variánst és ezt közölte a *Hátrahagyott versekben*, mint nyomában mindenki az Akadémiai Kiadó kritikai kiadásáig, 1951-ig.¹⁵

Arany a maga csendes, szelíd, de tudatos módján tiltakozott az akkori, az országgyászban a biedermeier világba merült közfelfogás ellen, felejthetetlen zsánerképet alkotva a magyar paraszti világról, amely igen is jól emlékezett az 1848–49-es eseményekre és az azokat követő megtorlásokra, nyomasztó világra.

¹⁵ Arany János összes művei I., *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp, Akadémiai, 1951, 449–450. (Vahot levelének részletei a *Jegyzetekben*.)

MEZEI MÁRTA

„Mintha”

Egy Arany-verssor jelentésrétegeiről

Szondi két apródja

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja;
Szemközt vele nyájas, szép zöld hegy-orom,
Tetején lobogós hadi kopja.

Két ifju térdel, kezökben a lant,
A kopja tövén, mintha volna feszület.

Képzelnék el a jelenetet: a felhőkön átszűrt alkonyi fényben megvilágított dombon a kopját; a mellette térdelő két apród lantjának szára merőlegesen, árnyékként vetődik a földre, keresztet formálva, de inkább sejtetve a síremléken. „Mintha volna feszület” – írja pontosan Arany.

A sor többféle értelmezési lehetőséget kínál. Első, poétikai megközelítésben hasonlatnak, pontosabban, elbizonytalanított hasonlatnak mondanánk, hiszen a győztes emlékjele alján kirajzolódó árnyék nem *olyan*, mint egy feszület, csak „mintha volna” az. *Kopja* és *kereszt* – az egyik hivalkodó tárgyyszerűségében fölfelé magasodva; a másik megfoghatatlan anyagiatlanságában a földre terülve már karakterizál két szembenálló világot. Így tekintve magyarázhatjuk metonimikusan is, hiszen a megjelenítésben benne vannak az emlékezők létmódjának leginkább meghatározó, mondhatni, lényeges vonásai. A kopja ottlétével a hatalom attribútumait hordozza, poétikai funkcionálitással ötször ismételve, nyomatékosítva ezt: „*Tetején lobogós hadi kopja*” (1. vsz.); „*A kopja tövén, mintha volna feszület*” (2. vsz.) „*Zászlós kopiával a gyaur basa sírján*” (4. vsz.); „*E kopja tövén nincs mér’ zengeni többet*” (6. vsz.); „*Zászlós kopiával hős Ali temette*” (12. vsz.). Demonstrálja így a harcban aratott diadalt, s egyszersmind önnön nagylelkűségét: a vitéz ellenfélnek bukásában is megadta a tiszteletet. Övé minden jog, kisajátíthatja, akit legyőzött, temetheti, ha akarja a maga választotta módon és jellel azt, aki halálával immár az ő nagyságát hirdeti. A halott is szem a láncban – mondaná a 20. századi költő. S íme, teljesítette a bajnok ellenfél kívánságát is, szárnya alá vette két hű apródját, akik mondhatják a maguk énekét – legalábbis egy ideig. Addig, amíg neki eszébe nem jut, hogy inkább az ő örömeire fűzzenek „dalokból gyöngysorba fűzért”, amíg nem igényli, hogy „zengjétek Alit” a maguk példaképe helyett. A hatalom

választja meg kegyének módjait, ő jelöli ki a pártfogoltak cselekvési körét és idejét, ő szabja meg az énekmondás határait.

Ily módon a dalnokok is példázatként jelenítik meg, hogy mit tehetnek s mit nem tehetnek alárendelt helyzetükben is őrizve saját étoszukat. Nem temethetik újra halottjukat, nem téphetik ki a kopjafát, nem állíthatnak sem helyette, sem melléje hitük szerint keresztet, fiatalok, fegyvertelenek, magányosok a harcra. De övék a lant, avval még felrajzolhatják a maguk jelét, legalább árnyékként. S ami több, mondhatják, még mondhatják a hűség énekét, még megidézhetik halottuk, az ő halottuk tetteit, példáját. A történet narratívájának felépítése, a pontról pontra, szakaszcsoportról szakaszra hozzákapcsolt ellenpontokkal részleteiben és egészében is metonimikus jelentést hordoz. Hiszen a hatalom követe máris ott van, megbízását teljesítve a történetmondás minden egyes mozzanatánál megjátssza a dalnokok bekerítésének fogásait. A megadás elutasítására, a tragikus elszántság, a harc kezdetének elbeszélésére az új örömmel, új, vidám közösséggel hívogató életet ajánlja; a megindult pusztítás képeinél a „hideg éj sziszeg aztán” jelképesen is érthető fagyosságát emlegeti; a minden érték feláldozásának idézésére annak hiábavalóságára figyelmeztet kategorikus rövidséggel („Aztán – no, hisz úgy volt! aztán elesett!”); az együtt vállalt végső küzdelemből kizártság panaszára a nagylelkű elfogadás az ellenfél részéről, a védettség és a jólét felkínálása az ellenpont; a heroikus kitartás felmagasztalására színlelt avagy pillanatra átélt azonosulással felel. A megtörhetetlen szilárdsággal elmondott történet végét, a bukásban is a megdicsőítés szavait hallván aztán vége a hatalom álarcos türelmének, levette minden taktikai nyájasságát, most már a létét jellemző magatartás alapján és hangján szól. Így lesz a „szép úrfiak” helyett „eb a hite kölykei”, akikre már nem örömök, hanem vesszőzés vár; a „széltől is ő” védelmező sátora helyett „börtöne kész Ali úrnak”. De a végső szó mégsem a dal felett uralkodni akaró hatalomé, a befejezés mégis az énekesek földi és égi erőket idéző biblikus hevületű átka. A dalnokok magatartása, a hatalom magatartása, a két világ szembesülése, a lényeg és a megnyilvánulás lehetőségei, az eszményi és a valóságos kettőssége formálódott meg a két emblematisz tárgyban, s az e kettősségre épülő ének egészében.

A múltba transzponált viszony hatalom és énekköltő között a következetesen kettős szálú megformáltságban már egy másik értelmezési lehetőséget is ajánl. Nem csupán a narratívában megjelenített történetnek van (hermeneutikai értelemben) allegorikus jelentése, hanem az alkotói dilemma több rétegének is. Az egyik: a mit írhat, miről, hogyan írhat kérdése – ennek megoldására Arany sokféle lehetőséget talált. A hős nagyságát, emlékét mint személyes gyászát megírhatta Petőfit sirató, Petőfit idéző lírájában, egy-egy versben (*Emlények*), más költeményekbe (*Névnapi gondolatok*, *Letétségem a lantot*, *Ősszel*, *A dalnok búja* stb.) beszótt számos verssorában. A nagyszerű kor történetéről, eszményeiről – mint azt a szakirodalom sokszor és mélyen elemezte – Arany különféle indíttatásra, többféle történeti korból választott allegorikus példákat (az angol história 13. századából, a magyarországi törökvilág korából). Írt más-más

műfajban, más-más hangnemben, így a balladák variációiban (*Rozgonyiné – A walesi bárdok*), szatirikus eposzban (*A nagyidai czigányok*).

Mindez azonban e művekben is felfogható úgy, mint keret, lehetőség annak a súlyosabb problémának a megfogalmazásához, amely Aranyt valószínűleg a legmélyebben foglalkoztathatta. Mit ér lantja, mit tehet írásaival, ha már önvádat cipelve élnie adatott a hatalom árnyékában? („Nem valék erős meghalni, / Mikor halmom lehetett: / Nem vagyok erős hurczolni / E rámszakadt életet.” – írta *Visszatekintés* című versében.) Miként őrizheti meg tisztességét, ragaszkodását ideáljaihoz alkata és körülményei határai között, kizárva a lázadás, az írásbeli lázadás lehetőségeiből is? Írhat, ír magának, az értőknek allegorikus mezbe öltöztetett példázatokban, de vajon elég ez? Elég az önfeláldozó eszményképek, elég Petőfi tragikus emlékének súlya alatt? A túlélésben kialakult egzisztenciális körülményeit, beilleszkedését a társadalom értelmiségi elitjébe (lapszerkesztések, vezető posztok a Kisfaludy Társaságban, az Akadémián) lelkiismereti vívódásokkal, magát gúnyoló nyugtalansággal viselte (*Epilógus*; a Szent István-rend elfogadásakor szerzett *Csillaghullás* „mondacsai”). Joggal mondhatjuk, hogy mindez részben a megélhetés, a családi élet fenntartásának kényszere, részben kiemelkedő tehetségének, tudásának, személyisége súlyának mintegy következménye volt. Számára a morális önmegőrzés, a morális alkotói önmegvalósítás a legnagyobb kérdés, a megoldás egyetlen útja pedig az írás. Egyetlen eszköze – miként az apródoknak – a lant, amellyel megjelenítheti az adott keretekben is őrzött ideálképeit, szólhat a behatárolt lét ambivalenciáiról, írhat válaszkereső töprengéseiről, a megalkuvás nélküli, lehetséges írói magatartás számára járható útról. Arany szépirodalmi alkotásai között a behódolásnak vélhető egyetlen dokumentum a királyi pár látogatásakor előadott, Szent Erzsébetről szóló operába írott dalbetét, a *Köszöntő vers*. De a felkérés, a megírás, az előadás és elő nem adatása, megjelenése bizonytalanul értelmezhető körülményeivel, nagyon is kétes lojalitásával, fajsúlytalanságával semmiképp nem lehet ellenképe az eszméiben, problémáiban, artistikumában kiemelkedő *A walesi bárdoknak* s egyéb nagy alkotásai sorának, így a *Szondi két apródjának* sem.

Arany itt, e történeti allegóriában számba vette kora és a maga lehetősége dilemmáit, amelyeket bizvást hasonlíthatunk a 20. század buktatóit, csapdáit idehaza vagy az emigrációban átélt írók válságaihoz, útkereséséhez. Akik ugyancsak az írással kiküzdött szabadság, az írásban megvalósítható egyéni és társadalmi értelemben is erkölcsös és értékes literátorság lehetőségeit keresték; akik szintén szembesültek avval, hogy különféle indítatások alapján, kenyérért, viszonylagos függetlenségért meg lehet alkudni politikai kényszerekkel, de az írásban nem szabad. Ez erkölcsi posztulátum akkor is, ha nem mindenki, nem mindig tudta ezt betartani. Arany megtalálta, megvalósította a vállalhatóságnál több, példát mutató írói magatartást. Ezt mutatja a *Szondi két apródja* is. A versben nincs harcos ellenszegülés, nincs erre biztató szólam sem. De a dalnokok nem hajoltak meg a sokféle manőverrel kísértő hatalom előtt, következetes tartásukkal végigmondott történetükben inkább leleplezték valódi arcát, s nem zengték tetteit. A nagy lázadások dicsősége a hősöké, a túlélő énekeseknek nem adatik más, mint a lant,

a lanttal festett kép, eszménykép. A vele rajzolt árnyék, a „mintha volna feszület” már maga is szembeszegülés, tagadás, lehetséges ellenkép. Még inkább ez a dal egésze, a pontosan felépített rendben a győztes taszító arca és a legyőzött erkölcsi integritásának költészetté emelése. Amely végül is az alkotói formák rendszerében megvalósított, közvetett „mintha” ellenállás, az elnemfogadás tette, hűség az eszményekhez, morális példakép hirdetése. Több, mint passzív rezisztencia. Ez Arany útja, dilemmáinak lehetséges megoldása. Lelke békéjét talán nem tudta megteremteni, de önmagát, a munka erkölcsi tisztességét, alkotói tisztaságát megőrizte.

*

Jegyzetek helyett tisztelgés azon szerzők felsorolásával, akiknek írása, írásai inspirálóan hatottak: egyetértve és felhasználva eredményeiket, továbbgondolva nézeteiket vagy éppen ellentmondva véleményeiknek. A nevek betűrendben: Arany László, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás, Horváth János, Imre László, Korompay H. János, Márai Sándor, Milbacher Róbert, Riedl Frigyes, Tarjányi Eszter, Zentai Mária.

Későromantikus műfaji ötvözetek Arany János lírájában
Vallomás és üzenet (dalszerű episztola),
emlékezet és megszólítás (elegikus óda)

**Égő papír és bomlott cimbalom:
egy levélváltás betűi és hangjai**

A romantikus műfajok – beszédmodok – „klasszicizáló” felülírása, a kettő „küzdelmé” az Arany-líra egyik legtöbbet elemzett vonása.¹ Aranyban mindig van valami klasszikus – hangzik e téren is a recepció egyik gyakori mondata,² olykor elmarasztalóan, az állítólag önmagukat túlélte formák fenntartására célozva. De a klasszikus lírai műfajok transzponálását illető kérdés ezúttal nem arra irányul, hogy az „elegico-óda” vagy a dalszerű episztola ötvöződő vonásai hogyan idéznek meg egy „korábbi” stádiumot, hanem arra, hogyan képeznek egy romantika „utáni” nyelvezetet. Hogyan értelmezhető tehát a későromantika poétikájához vezető, a romantika geneziséét („ősírását”) újraolvasó klasszicitás képletei Arany e fontos műfaji eljárásaiban?

Az írásos médium és a lírai bensőség viszonyának problematizálása mindjárt abban a műfajban – a költői levélben – tűnik fel Aranynál, melynek öndefiníciója eleve egyfajta üzenő kommunikációra hivatkozik. Az episztola és a romantikus vallomás ötvözetében³ az is számottevő, hogy eleve reaktív lejegyzésként jelöli magát: *Válasz Petőfi Sándornak*. A kétségtelenül vallomások jelleg egy idegen kezdeményezés, nem pedig belső ösztönzés nyomán bomlik ki. Sőt, a válasz arra a romantikus szövegre reagál, mely a papírral együtt a szerző lelkét is elküldené a csupa nagybetűvel jelölt mű írójának. „TOLDI írójának elküldöm lelkemet”. A papír úgy lehet ebben a dialógusban a lélek metaforája – azaz e metafora akkor léphet be egy dialógusba –, ha a megszólítottat is annak saját írásával (művével) jelöli meg. A metaforikus jelölők érintkezését ezzel úgy feltételezi Petőfi költeménye, mint két alkotás érintkezését. E találkozás feltétele, mozgatója és kiváltója pedig az esztétikai élvezet: „nagy az én szívemnek ő gyönyörűsége”. Ezért nemcsak a papírok érintkezése metaforizálja a lelkeket, hanem fordítva is: a papírok megszemélyesítése teszi lehetővé egyúttal a metaforikus tételezés (lélek – betű)

¹ A műfajok és a beszédmodok történeti viszonyáról lásd Gérard GENETTE, *Műfaj, „típus”, mód = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 221–223.

² Hogy az utómodernség értékelését idézzük a sok hasonló megjegyzés közül: „Arany János esztétikája klasszikus esztétika volt, amikor körülötte a romantikus zseni-elmélet uralkodott.” SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1959, 403.

³ SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében* = SZÖRÉNYI László, „Multaddal valamit kezdeni”, Bp., Magvető, 1989, 187.

irányának megfordítását. Az episztola irodalmában mindaddig páratlan leleménnyel ugyanis Petőfi verse megtagadja a feladónak és a címzettnek az üzenet materialitásától függetlenített pozícióját, s eljátszik a létesített kommunikáció anyagi dimenziójával, a lélek égő papírként viselkedésének nyelvi lehetőségével. „Ha hozzád ér a lelkem, s megtalál égetni: / Nem tehetek róla... te gyújtottad úgy fel!” E sorokban a lángoló lélek metaforája és a mű (írás, papír) demetaforizálása esik egybe olyképp, hogy mindkettő színre vitt metonímiaként („hozzád ér”) illeszkedik az aposztrophé retorikájához. Az aposztrophé alakzatának e metonimikus – éppen az üzenet hordozóját felhasználó – alakítása különleges, figyelemre méltó teljesítmény.

A lángoló lelkek a két szöveg lángoló papír-metaforáiként tehát az esztétikai gyönyörűség horizontján válnak megnevezhetőkké. Az identifikáció szokványos kérdéseit ugyan felteszi a szöveg („Ki és mi vagy?” [...] „Ki volt tanítód, hol jártál iskolába?”), ám *Toldi* írója arculatának felvázolásához ilyen ismeretek nem szükségesek, a feladót láthatóan nem is igazán érdeklik ezek az életrajzi apróságok, elegendőnek tűnik a rendelkezésre álló szöveg tanulsága: „a természet tanított tégedet.” Sőt, a levélíró a „költőtárs” jövőjére vonatkozó tanácsot ad, a saját kezdeményezései folytatására szólítva fel őt, mintegy féltékenyen hátrítva el egy onnan érkező esetleges költői „revízió” bekövetkezését.

Arany *Válasza*, miközben csatlakozik a lélek- s a szív-metaforikához, betűk helyett hangokra hivatkozik: „Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom”. Talán nem nagy túlzás e levélváltásról azt állítani, hogy – bizonyos mediális aspektusait tekintve – mintegy csírájában foglalja magába Petőfi és Arany lírai nyelvének később még határozottabban kidomborodó különbségeit. A puszta írás Aranynál csak megsemmisülésként lángolhat: „Máskép szerény művem vetém vala tűzbe”. Petőfi verse tehát az adott írásba kódolt hangot feltételezi: a lángoló papír látványa és a metaforikusan lángoló lélek hangja egymásból érthető. (Nem véletlen, hogy amikor a *Letésem a lantot* később e romantikus dialógusra, s benne Petőfi romantikus költészetére emlékezik, ezt a képet idézi vissza: „Láng gyult a láng gerjedelménél”.) A kettő – a papír és a lélek – úgy következik motivikusan egymásból, hogy metaforikus kötődésük iránya felcserélhető. Arany költeménye viszont a saját hangját – és annak modalitását – egy olyan hasonlattal fejt ki, mely bár szintén a művészetben belül marad (cimbalom), de elszakad az írás látványától. A lélek és a betű összefüggésének „természeti tanításától” különbözően az elhangolt instrumentum mintájára képzelheti el bensőségét és hangját, mely a levél miatt – éppen „ezen” (deiktált) írás miatt – zavarodott meg. „Hiszen pályadíjúl ez nem volt kitűzve...” Önidentifikációját továbbá szintén reaktív gesztusként, eleve válaszként hajtja végre („S mi vagyok én, kérded”). Önéletrajzi „arcfestése” ekkor tehát csak ebben az előhívottságban mutatkozhat meg, annál inkább, mivel amit magáról mond, eleve kizárja merőben individuális színre lépését: „törzsömnek élek, érette, általa; / Sorsa az én sorsom”. Petőfi üzenete, láttuk, olyan kommunikációt létesített, mely nem a feladó és a címzett személyének előzetes kapcsolatából, hanem a kettőnek egy szövegre (a *Toldira*) hivatkozó információjából fakad. Éppen ezért tartja lehetségesnek a megszö-

lítással előhívott szubjektum művészi megrajzolását-kifestését. Arany válasza viszont „klasszikus” módon visszatér a betűktől nem elvonatkoztatható és nem előzetesen képzett hang tételezéséhez, így önmagát, énekét, hangját („ha dalra olvadék”) sem az attól független szubjektivitásból eredezteti. Jelen írását szintén a másik episztolájával előhívott következményként mutatja be. Ezért a levél a vallomás és az önéletrajz romantikus dikciója-felülírása után visszatér saját műfajának nem-fiktív kommunikatív kereteihez, egy adott időpontra és kitüntetett alkalomra hivatkozáshoz. A zárlat ugyanis – Petőfi verséhez és saját addigi soraihoz képest meghökkentő, némileg naiv, ám a romantikus írást az episztoláris műfaj kommunikatív alapviszonyával mégiscsak felülírt módon – a vers énjét teljes egészében az üzenő alany személyes képviselőt kérő hétköznapi funkciójába helyezi vissza. „Oh mondd meg nevemmel, ha felkeres Tompa, / Mily igen szeretlek Téged s őt is veled.” Látnivaló, e kissé ügyetlen záróformula – Arany maga is elégedetlen volt e művével, s önkritikáját e ponton nincs okunk felülbírálni – annak a következménye, hogy végül nem az üzenő én, hanem az episztola „üdvözlő” műfaji pragmatikája kerekedik felül. A zárlatnak a mondásra („mondd meg”) irányuló felszólítása (illokúciója) szintén tovább erősíti az írásra reagáló hang ilyen jellegű mediális függését.

Többek között tehát a levélváltás e művelete is utal a vallomások kiinduláson belül a romantikusnak-szimbolikusnak felfogott gyönyörködés és a klasszicistának-allegorikusnak tartott megismerés-elv olyan szembesítésére, mely később egyfelől a nyelv esztétikai élvezetének, másfelől szemantikai „árucseréjének” (Walter Benjamin), vagy ennek nyomán az „esztétikai ideológia” és a nyelvi matéria „haszonelvűsége” (Paul de Man) kettősségeként próbált megértésre kerülni. Petőfi üzenete „lángol” és gyűjtani akar, Aranyé reagál, válaszol, behelyettesít, hozott anyagból dolgozik, szavakat cseberberél és végül praktikusán kihasznál. Dikciójából ugyanakkor nem nehéz kihallani azon elégikus hangot sem, mely egész lírájának egyik alapszólama lesz. Ez már most azért hangsúlyozandó, mert az a – szintén „klasszicizáló” funkciójú – lírai műfaj Arany költészetében, mely az allegóriát mint a jelentésképzés „haszonelvű” poézisét és esztézisét is mozgósítani képes, mindenekelőtt szintén az elégia. De ez a „klasszicitás” immár feltűnően a romantikus beszéd tapasztalatára épülő forma.

Szimbolikus jelképzés és allegorikus jelentéscsere az elégikus ódában

Az Évek, ti még jövőendő évek romantikus emléke, Byron-mottója („My hair is gray, but not with years”) egyrészt az öregedés nem testi hanem lelki folyamatára, tehát a fiatalon öszülés szimbolikájára utal, másrészt bejelenti azt a motívumát, melynek elemei demetaforizáló „lecsupaszításon” mennek keresztül, hogy további allegorikus kezelésük lehetővé váljon. (Más, hasonló műfaji ötvözetet nyújtó versek egyéb poétikai összefüggésben kerülhetnek inkább szóba, így ezúttal egyedül e költeményre összpontosul az

interpretáció figyelme.⁴) Az allegorikus „árucseré” észlelését erősíti a vers finansziális lexikája: az előleg, a tartozás, a tőkefelvétel, az adó, a kamat szakkifejezéseinek sorjázása. Ami pedig a byroni szimbolikát szétzilálja, az éppen e fogalmak metaforikájának reflektáltan „temporális” (tehát időisége szerint is tematizált) újjászerveződése egy számlakivonat nyelvén: az ősz hajszálak a jövőendő „előlegei”, mivel a múlt „adós” az örömmel, oszta léka a bánat („osztá bút”). A jelen ezért a remény „kamatát” követeli, a „tőkefelvétel” jövőbeli bizonytalansága miatt. A múltra emlékezés és a jövő reménye közötti folytonosság így a pénzügyi tranzakció nyelvén mutatkozik illúzióknak, tükrözve jelei allegorikus viszonyíthatóságának (összefüggéseik közismert szemantikai megszakítottóságának és ismétléseinek) „haszonelvű” értelmezésen alapuló kezelését. A múlt és a jövő kapcsolata így ekkor nem a sorsáról valló én organikus időtapasztalata lesz, hanem olyan szegmentált viszonyrendbe épül, mely szerint az egykori veszteségek is kiegyenlíthetők, akár kamatostól „visszafizethetők”. Nincsenek tehát pótolhatatlan – azaz kárpótolhatatlan – veszteségek, a jelentések „üzleti” csereberéje és egymásra vonatkoztathatóságuk temporalitása felülmúlja továbbélésük szerves-lineáris képleteit.⁵

A magyar modernség majd Ady lírájában fog – s ez talán meglepetéssel konstatálható – hasonló allegorikus jelentésképzést alkalmazni, nem kisebb alkotásban például mint a *Vér és arany* soraiban, ahol a cím két szavának figurálása sem azok metaforikus tartományaira vagy szimbolikus háttérjelentéseire apellál, hanem felcserélhetőségükre, csereérték-funkcióikra: „Nekem egyforma, az én fülemnek, / Ha kéj liheg vagy kín hörög. / Vér csurran vagy arany csörög.” Hogy a „haszonelvűség” – Walter Benjaminsól Paul de Manig elemzett – szemantikája a pénz (a vagyon) motívumával jelöli magát, nem csupán esetleges fejlemény Adynál. A *Mi urunk: a Pénz* ciklusának „finansziális” retorikája a bibliai-teológiai vagy mitológiai szókincset használva utal egy előzetes, transzformált értelemre, így annak időiségére (temporalitására). S a következő versek már címükben is e kétdimenziós (saját pretextusukra célzó) jelentésképzést mutatják: *Sírás az Élet-fa alatt, A nagy Pénztárnok, Lázár a palota előtt, Júdás és Jézus, Uzsorás Khiron kertje, Mammon-szerzetes zsoltára*.

Arany költeménye a mondottak után, a harmadik strófától kezdve azonban visszafordul ahhoz az egyenes vonalú folytonossághoz, melyet allegorikus kiindulása megtagadott.⁶ Nem véletlen összefüggésben azzal, hogy a lírai én ekkor elkezd az ősz haj jelének immár mint szimbolikus – elmúlásra utaló – testjelnek a jelentését keresni: „Vagy épen azt jelenti [!] e hó, / Fürtömre mely szállongani kezd, / Hogy bár rövid volt, vége! Vége / Nyaramnak s a tél berekeszt?” (E kérdések szinte iskolapéldái lehetnének a ro-

⁴ Magáról a műfaji ötvözésről egy másik alkotás kapcsán lásd KOROMPAY H. János, *A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában*: Letészem a lantot = *Az el nem ért bizonyosság*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972, 43–74.

⁵ A kérdéskörhöz lásd KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A nyelv(észet)i gazdaságtan bírálatához: Nietzsche és Paul de Man*, Literatura, 2006/1, 3–21.

⁶ A vers struktúrájához lásd IMRE László, *Arany János: Évek, ti még jövőendő évek = 99 híres magyar vers*, Bp., Móra, 1994, 153.

mantikusokra nagy hatást gyakorló kanti szimbólum-felfogásnak, a szimbólum pusztán a reflexió számára fenntartott funkciójának.) A lelki helyett a testi öregedés jelentésének felvetése, a halálban elveszésnek wordsworth-i távlata tehát az allegorézis mellett, annak vagyagos nyelvhasználatként tűnik elő. A vers ezen a ponton átkapcsol a byroni motivikának magát az időt is metaforizáló nosztalgikus nyelvébe, az allegorikus-temporális cserejáték színre vitele helyén az időfolyamatra külön is reflektáló – ezzel saját metanyelvét grammatikailag megszilárdító – líraiságába. Az elégia ekkor úgy ismerzik fel, mint egy magát allegorikus-retorikus szinten olvastató alany kísérlete a saját metaforáit, sőt szentenciáit újraíró grammatikai pozíciójának megerősítésére. Ezáltal domborodhat ki szentimentális szituálttsága: egy szenvedő én kiszolgáltatottsága és panasza. Az időtartamok „gazdasági” összjátékát ennek megfelelően váltja fel a romantikus évszakszimbolika, mellyel a „jelentés” keresése újabb önleíró metaforikus bázisra talált. Ez az áttevődés – az anorganikus nyelvhasználat működésének egy évszakszimbolikával reorganizált képisége – kétségtelenül visszaronantizálja a szöveget, de olvasóját mégis egy attól radikálisan különböző nyelvhasználat addig felvezetett lehetőségére is nyomatékkal figyelmezteti.⁷ Mindenesetre a versben a romantikát addig felülíró koramodern-későromantikus allegoricitás rétegét újra áttöri egy romantikus szimbolika, sőt, egy valóban anakronisztikus – immár nem a romantikus szimbolikára válaszként születő – klasszikus poétika. Nem kell elhallgatni, a negyedik strófától eluralkodó szentenciózus stílus már-már a panaszdalba oltott tanköltemény benyomását kelti. Mindenesetre az *Évek, ti még jövendő évek* című versben azáltal szólalhat meg egy énbé fokozatosan újra-visszahúzó beszéd, hogy a szöveg mintegy visszafelé játssza el a költői nyelv történetének a neoklasszicizmustól a koramodernitásig ívelő fázisait. Vagyis ez a bensőségesen lírai „visszahúzóds” nem más mint a nyelvben raktározott történeti-poétikai rétegek fokozatos feltárulásának folyamata és következménye, mely önkifordítás egy, a nyelvbe már beleírtak-elmerültnek tapasztalt szubjektivitást formáz újra és vetíti ki magából. Ezt a szubjektumképző stílus-epochális rákmenetet árnyalja a befejező szakaszok és a zárlat szentimentális hangvétele, mely a veszteség-jutalom finánciális jelentéstartományát átvezeti a bűn-erény fogalompárokkal, a „szív” bensőségével megközelített moralitás szintjére: „Szűnj meg panasz: ne háborogj szív! / Bűnöd csak egy volt: az erény. / Ha veszteség ennek jutalma, / Jajgassak-é, hogy megnyerém?” (Itt és a hasonló helyeken aligha vitatható a formatani visszalépés kritikájának a jogossága, ami persze árnyalando-módosítandó a történetiség stílus fázisait versszerkezetű fejlesztő poétika kiemelásával.) A folyamat látványosan jelölődik a grammatikai én újra-megerősödésével: az ódai önmegszólítás hirtelen átvált az elégia énjének közvetlen megszólalásába.

Ennek kapcsán pedig dióhéjban megállapítható: Arany költészetének a modernitás történetében leginkább folytatódónak látszó rétegét műfaji szempontból azok az alakí-

⁷ Vö. LÓRINCZ Csongor, *Elégia és búcsú mint emlékezet a nyelvben: Arany, Mörrike, Vörösmarty*, It, 2005/1, 54–64.

tások képezik, melyek nem az óda megszólító retorikájából bontják ki az elégia alanyi szentimentalitását, hanem fordítva: az elégia szubjektumközpontú mnemotechnikáját funkcionálják át a nyelvi emlékezet – akár ódaian aposztrophikus – dialogikus megnyilvánulásává. E két irány különbsége ugyanis nem más, mint a neoklasszicizmust felülíró romantika ismétlése, illetve a romantikát továbblépőn „újraklasszicizáló” modernitás különbsége. „Aranyban a szándékos fogalmazó alatt ott működik a másik fogalmazó, aki szinte készen dobja fel a legértékesebbet, amit neki csak össze kell illeszteni.”⁸ Az a műfaji ötvözet, mely – Arany Jánosnak Szilágyi Sándorhoz írt egyik levele nyomán – elegico-ódának nevezhető, lényegében egy műfaji retorikával írja le a relációt (az elégia ódai felülírását), melyet a historikus szóhasználat a romantika és a klasszicitás epochalitásával (a romantika klasszicizáló felülírásával) jelez.⁹ Nem véletlen, hogy először Horváth János vizsgálta alaposan a két műfaj viszonyának fordulatait mint történeti folyamatot, mely a romantikából a nemzeti klasszicizmushoz való átmenet stádiumaiként is leírható. Egy Byron-vers (*Az új görög dalnok*, a *Don Juan* harmadik énekéből) Arany-féle fordítása kapcsán írja az elegico-ódáról: „Találni valami hasonlót Berzsenyi és Vörösmarty pátoszában, de Berzsenyiében, minden nagy ereje mellett nyugalmasabb (rezignáltabb) az elégius elem, Vörösmartyében viszont teljesebben összeolvad az ódaival.”¹⁰ E tézis tehát a műfajoknak a Berzsenyi–Vörösmarty–Arany alakulástörténetben észlelt változását (előbb az elégiai, majd az ódai elem erősödését) nem pusztán strukturális-járuulékos mozzanatként, hanem historikus vonzatú formaképző jelenségként tartja számon.

A vázolt műfaji színeváltozás továbbá alapvető fontosságú abban a folyamatban is, mely Arany János elégiáit a tárgyias versbeszédhez közelíti – de ezen újabb témához tartozó lírai események már az interpretáció egy másik szintjén tárgyalandók.

⁸ NÉMETH László, *Arany János* = NÉMETH László, *Az én katedrám*, Bp., Magvető/Szépirodalmi, 1975, 569.

⁹ Vö. NÉMETH G. Béla, *Távolodás a romantikától, egy összetettebb személyesség jegyében* = NÉMETH G. Béla, *Küllő és kerék*, Bp., Magvető, 1981, 259–290.

¹⁰ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* = HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 376–379.

A Petőfi-kultusz jelei Arany János kései lírájában

1877, a balkáni orosz-török háború igencsak fölkelte a magyar közvélemény figyelmét, amely – szemben a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedő hivatalos Monarchia-külpolitikával – egyértelműen a hajdani hódoltató, de a magyar szabadságmozgalmaknak Thököly óta menekültjeit befogadott törökök oldalán állt, szemben az 1848/49-es szabadságharcot vérbefojtó cári birodalommal, amelyben a pánszláv félelmek ekkor már csaknem félszázada testet öltöttek. Arany János szintén ezt a felfogást fogalmazta meg igen árnyaltan *Plevna* című, 1877. szeptember 21-ről keltezett, de életében ki nem adott versében:

Ki zsarnok volt, s Európa réme,
Most ezt nagy rémtől menti meg,
S a népszabadság szent nevébe'
Övé a zászló, mely lebeg.

A bulgáriai Plevna, a mai Pleven ostroma 1877. július 19. és december 10. között folyt. Végül elesett, de addig a törökök több orosz támadást véresen visszavertek. Az egyik ilyen részsiker, a szeptember 15-i hatása alatt írta Arany a verset. Már az iménti idézet is Petőfi-motívumot idéz, a népszabadság lengő zászlójával az *Egy gondolat bánt engemet...* sorait. A 7. strófában aztán felbukkan a hajdani barát alakja is:

Azért e zászlónak dicsőség!
S magyar ajakról kétszeres!...
Ha volna költő – volna Ő még,
Kit vágyunk holtan is keres!

A legutóbbi kritikai kiadás¹ nem jegyezte meg ezt a helyet. Egy új és teljesebb edíció reményében ezt most pótoljuk.

Erre az időpontra, 1877 őszére már lezárult a Petőfi-kutatás nagy hulláma, amelyet egy Manasses Dániel (alias Pap János) nevű szélhámos kavart föl. Ő már a negyedik volt a szibériai legenda terjesztői közül, de kétségkívül a legnagyobb hatású. Azt állította, hogy 48 éves, 1849-ben a 68. honvédszászlóaljban szolgált Erdélyben, és sebesülten került orosz fogságba. Petőfivel, aki 60 év körül járhatott, Szentpétervárott találkozott 1877. január 24-én, miután Manasses öt évet ólombányában dolgozott, majd 23 évet szolgált a cári hadseregben, és onnan leszerelve hazaindulhatott. A költő nem katonáskodott, ő ólombányai munkás, majd felügyelő volt Szibériában.

¹ Arany János összes művei I., Kisebb költemények, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1951 [ARANY 1951], 547.

A parlamenti interpellációig jutott csalás hamar, két és fél hét alatt lelepleződött. Manasses nyilvános kolozsvári meghallgatásakor kiderült, hogy a 68. zászlóalj nem szolgált Erdélyben, hogy oroszul még a vezényszavakat sem ismeri, helynevei kitaláltak. Oroszország helyett megjárta viszont a nagyváradi börtönt, ahol 1873 és 1875 között különböző neven elkövetett lopásokért és csalásokért büntetését töltötte. Rabtársaitól hallott először Petőfi halálának rejtélyéről. Kiszabadulva Petőfi arcképét is látta, írott forrásai azonban – lévén analfabéta – értelemszerűen nem lehettek. A szélhámosok mindenkori ösztönével ráérezett azonban arra a történelmi pillanatra, amikor a közvélemény fogékony volt kitalációira.²

A Manasses-ügy hatására sokan jelentkeztek Petőfi halálának újabb és újabb változataival. A *Vasárnapi Ujság*, bár ezeket elhárította, 1877. július 23-án, a halálozási évforduló (július 31.) közeledtével egyet mégis közölt: Murvai Sándor udvarhelyszéki levelező – úgymond – kutatásainak eredményét. Eszerint a menekülő Petőfit a kozákok csak életveszélyesen megsebesítették, de el tudta magát még Héjjasfalváig vonszolni, ahol másnap reggel egy „Vonicza Tódor” nevű, a magyaroktól elszenvedett sérelmeit így kompenzáló román agyonverte. Három élő szemtanút is megnevezett. Bár erről a történetről is³ kiderült, hogy újabb keletű és hogy alaptalan, s arra a tévhitre épült, hogy a Petőfi sírját megtalálók jutalomban részesülnek (ez már Manassesnek is motívuma volt), Aranyt szintén foglalkoztatta. Úgy véljük, hogy a *Plevna* soraiban ez is benne foglaltatik.

Feljogosít minket erre a kijelentésre a másfél évvel későbbi Arany-vers, a *Harminc év mulva* (1879. január 23.), amelyben a közeledő 30. halálozási évforduló alkalmából utoljára szólt barátjáról. (A kritikai kiadás itt sem foglalkozott a háttér-motivációval.⁴) Amíg a Manasses-szélhámosságot Arany szemlátomást helyén és csupán a Petőfi-kultusz jeleként kezelte, a Murvai-féle közlés tartós rémálom gyanánt jelent meg, nyitva maradt verszáró kérdéseivel:

Hanem én, ki veled testben együtt éltem,
Elborúlok néha s iszonyodva kérdem:
Vad kozák a láncsát hű szivedbe tolá?
Vagy fejszével ütött agyon buta oláh?

² Az esetre összefoglalóan I. FERENCZI Zoltán, *Petőfi eltűnésének irodalma*, Bp., 1910, Petőfi-Könyvtár XXIV. [FERENCZI 1910], 65–82.

³ Vö. FERENCZI 1910, 83–84.

⁴ ARANY 1951, 559–560.

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

Arany János széljegyzetei Toldy Ferenc munkájában Mutatvány az Arany kritikai kiadás készülő kötetéből

Régi magyar passió rajzokkal, Adalékul a középkori magyar irodalom és rajzművészet ismeretéhez, Régi codexekből, nyelvjegyzetekkel kiadta Toldy Ferenc, Pest, Eggenberger Ferdinánd bizománya, MDCCCLVI, Emich Gusztáv könyvnyomdája.

K: Arany János Múzeum, Nagyszalonta; MTAK Mikrofilmtára, 9123/VII; 9124/I.

JELZET: [A fedlap bal felső sarkában, metszett sarkú címkében, zöld tintával:] **No 403**
[alatta fekete tintával:] **1 db** [felette fekete tintával, majd áthúzva:] **205**

MÉRET: 180 mm.

PP.: XV+260+az első 12 oldal a kötet végén befűzetlenül újra beillesztve.

PECSÉT: [A belső címlap versóján kerek pecsét:] **Arany János könyvtárából**

DEDIKÁCIÓ: Nincs.

AJÁNLÁS: Nincs.

IDEGEN KÉZTŐL EREDŐ BEJEGYZÉS: Nincs.

ARANY JÁNOSTÓL EREDŐ BEJEGYZÉS: A 25, 63–65, 67, 76, 77, 81–83, 89, 91, 96, 102, 104, 106, 107, 112, 115–117, 119, 121–123, 125, 128, 130, 131, 135, 137, 138, 142, 145, 150–153, 155, 159, 163, 169, 170, 172, 174, 176, 177, 180, 183, 189, 190, 191, 193, 196, 204, 212, 213, 217, 225, 227, 232, 246, 247, 248, 251. oldalon.

Kötetleírás

Toldy Ferenc az 1850-es évek elején kezdett intenzívebben a régi magyar szövegművek kiadásával foglalkozni. 1851-ben jelent meg *A magyar nemzeti irodalom története* című kétkötetes munkája, melynek első kötetében, a *Példatár* című részben tesz közzé régi magyar szövegeket (második kiadása 1852-ben jelent meg). 1854-ben a *Magyar költészet története* tartalmaz Zrínyi előtti műveket. Ugyancsak 1854-ben jelent meg tőle a *Tizenhatodik századbeli Magyar Történetírók* című kötetben Székely István és Heltai Gáspár *Magyar Krónikája*.

Döbrentei Gábor halála után, 1851-ben ő veszi át a Régi Magyar Nyelvemlékek című akadémiai sorozat szerkesztését. S bár Arany megvédi Toldyt, amikor 1875-ben Barna Ferdinánd azt írta, hogy a nyelvemlékek kiadása „egy 1/4 évszázad óta szünetel”

(*Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél*), kétségtelen, hogy Döbrentei intenzív tevékenysége után Toldy kezén lelassul a szövegkiadás. 1855-ig néhány ismertetése jelent meg a *Magyar Akadémiai Értesítőben* (1850-ben *A Margitlegendáról*, a Piry-hártyáról, a *Turóci krónikája kiadásairól*; 1851-ben: *Egy lipcsei magyar kódex ismertetése*; 1854-ben a Kriza-kódexről). Első szövegmélt-kiadásai 1855-ben kerültek ki a sajtó alól (*Alexandriai sz. Katalin verses Legendája, ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt*. Régi kódexekből nyelvjegyzetekkel kiadta Toldy Ferenc, Pest, 1855). A verses legenda itt az Érsekújvári kódexből, a prózai szövegek a Debreceni és az Érdy-kódexből valók. Ugyanebben az évben készült el másik válogatása: *Immaculata, A régi magyar anyaszentegyház hét szentbeszédében*, Régi kódexekből, részben nyomtatványokból, nyelvjegyzetekkel Toldy Ferenc által, Kiadta a sz. István Társulat, Pest, 1855. E két munkát követte a *Régi magyar passió rajzokkal*, 1856-ban.

Teljes kötetként erre az időszakra a Nádor-kódexet rendezte sajtó alá, azonban ez majd 1857-ben, Ferenc József és Erzsébet királyné magyarországi látogatása alkalmára kerül a közönség elé (vö. *Nádor-Kódex 1508: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, Bevezetéssel és jegyzetekkel*, közzéteszi, jegyz. PUSZTAI István, MADAS Edit, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1994, Régi Magyar Kódexek 16, 11). Ugyanebben az évben tette közzé még az Erzsébet-legendát (*Szent Erzsébet Régi Legendája*, Pest 1857). 1858-ban ismét antológiákat szerkeszt: sorozatként indult a *Régi Magyar Legendák Tára* (Régi kódexekből, bevezetésekkel és szótárakkal kiadja Toldy Ferenc), de csak az ötödik kötete készült el: *A Debreceni Legendás Könyv, a Krisztina-legendával együtt*. A rákövetkező évben jelent meg végül a *Magyar Szentek Legendái* a Carthausi Névtelentől, Pest, 1859. Toldy ezzel be is fejezte nyelvemlék-kiadó tevékenységét (vö.: SZABÓ Dénes, *A magyar nyelvemlékek*, Bp., Tankönyvkiadó, 1952; ABAFFY Csilla, *Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK kéziratárában*, MKSzle, 2000/3, 340–351; a *Nyelvemléktár* című, 1874-ben indult sorozat előszavai; Greguss Ágost bibliográfiája: 1821–1871, *Toldy Ferenc félszázados irodalmi munkássága*, Könyvészetileg rendezte GREGUSS Ágost, Pest, 1871; SIMONYI Zsigmond, *Magyar nyelvemlékek*, BpSz, 1879, 19. k., 198–207).

A bibliográfiai adatokból is látható, a Nádor-kódex teljes kiadása kivételével Toldy szívesebben közöl részleteket és válogatásokat, mint egész korpuszokat. Emellett a betűhív kiadással szemben a rekonstruált ejtésen alapuló, jegyzetekkel ellátott átiratot részesítette előnyben. A betűhív közlést a *Régi magyar passió* előszavában olvasásnehéztő, „vak és értelmetlen hűség”-nek nevezi. A kiadási elvekről azonban nem ez idő tájt, hanem jóval később alakult ki igen éles vita. 1879-ben a Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron által szerkesztett s többnyire Volf György által sajtó alá rendezett *Nyelvemléktár* első hat kötetéről Simonyi Zsigmond írt recenziót a BpSz 19. kötetében (*Magyar nyelvemlékek*, 198–207). Toldy Ferenc kiadásait és az időközben megindult, Szilády Áron által szerkesztett *Régi Magyar Költők Tárat* amiatt bírálja, hogy a régi szövegek írásmódját modernizálják, jegyzetekkel látják el, és ez számos tévedésre, hibás olvasatra, értelmezésbeli prefigurációra ad lehetőséget. Ehhez képest a *Nyelvem-*

léktár sorozat helyesebb utat követ, amikor betűhíven közli a szöveget és a szerkesztők jegyzetek nélkül, csupán az előszóban foglalják össze a szükséges ismereteket és útmutatókat.

A BpSz 1880, 21. k., 41. sz. 184–198, *Magyar nyelvemlékek* címmel, V. szignóval, Simonyi Zsigmond szövegére is reagálva újabb bírálatot hozott a *Nyelvemléktár* sorozatról. A szerző látszólag kevésbé jelentős kérdéssel, a kiadványok papírintegritásával kezdi a recenziót: „vékony, gyarló papíron vannak kiadva, nem úgy, mint az előbb említett akadémiai nyelvemlékeket kiadták, s nem úgy mint ilyféle szövegeknek, melyeket sokat forgatnak és koptatnak, nem egyszer-kétszeri átolvasásra valók” (184–185). A továbbiak fényében azonban a mellékszempont értelmet nyer: a recenzens azt az állítást vezeti fel vele, hogy a kötetek sem tudományos, sem reprezentatív célt nem szolgálnak. Reprezentáció céljára rossz minőségűek a kiadványok, tanulmányozásra pedig materiális és szellemi értelemben egyaránt gyengék.

A legszigorúbb kifogás a szövegközlés és az apparátus elveit éri. A kritikai kiadásnak a mai értelemben vett *minor* változata, amely a szövegű közlést csupán kiadói bevezetővel látja el, a korszak irodalmi érdeklődésű tudósai számára nem felel meg a tudományosság kritériumának. A recenzens szerint a szövegkiadó ilyen esetben csupán „közzé tevő”, „nem is magyarázó, vagy irodalmi és történeti nyomozó; csak kicsinykedve hű másoló, az önálló ismeret és gondos munkásság jele nélkül” (185). Az ilyen munka szakmai felkészületlenségről tanúskodik, s nincs tekintettel a kötet használóira, akik nem rendelkeznek kellő segédanyaggal, ismerettel, tapasztalattal a szövegek értelmezéséhez. A recenzens éppen Toldy kiadásait állítja szembe Volf Györgyék eljárásával: „ilyeket nem mert kezökbe adni Toldy, ki alig egy-két codexet adott ki kísérő magyarázat és szótár nélkül; a legnagyobb részt legalább értelmezéssel adta” (186).

Volf György a BpSz következő, 42. számában válaszolt a névtelen bírálónak (más esetektől eltérően a szerzőséget ezúttal nem sikerült kinyomoznia). Több érvet is felsorakoztat eljárásuk mellett: a kiadott kódexek elsősorban tudóst érdeklő nyelvemlékek, melyek közül a legtöbb nem kerül laikus olvasó kezébe; apparátussal csak a közérdeklődésre számot tartó szövegeket érdemes ellátni, de erre sincs idő, szakember és anyagi lehetőség; a kódexek állapota folyamatosan romlik, ki kell adni őket, mielőtt tönkremennének vagy eltűnnének, ahogyan utóbb a Döbrentei-kódexszel történt (a kéziratról hét évig, 1875-től 1882-ig azt hitték, elveszett a Budapest–Gyulafehérvár közötti szállítás során). A legfontosabb érv azonban a tudományos munka új eszményét érinti: bármilyen szempontból kutatni, tanulmányozni e szövegeket az eredeti, teljes kötetek alapján lehetséges, azok pedig értelemszerűen csak egyetlen példányban léteznek: kiadásuk tehát az eredeti kódexek *pótlására* jött létre, olyan átírással, mely a szövegkiadó értelmező, jelentéstulajdonító szerepét minimálisra csökkenti, s így a legkülönfélébb irányú kutatást lehetővé teszi.

Volf cikkéhez Gyulai Pál több oldalas szerkesztői jegyzetet fűz (425–434), melyben a V. szignójú recenzens elveit támogatja Volf érveivel szemben. A terjedelmesebb rész ugyan a kritikus névtelenség etikáját érinti, melyet Volf szintén sérelmez, de állást fog-

lal Gyulai a szövegkiadói tevékenység kérdésében is, amikor – némileg átértelmezve a kritika szövegét – azzal védi a V. álnevű recenzenst, hogy nem az átírás módját, hanem a jegyzetek hiányát tette szóvá. Gyulai hozzászólása arról tanúskodna, ő csupán a kritikai kiadás *minor* változatát kifogásolja, s helyette a *major* változatot, az apparátussal ellátott kiadást tartja a tudományosság eszményéhez közelebb állónak. További mondataiból azonban kiderül, a szövegkiadói beavatkozást ő is jogosnak, sőt szükségesnek ítéli. Amikor saját Dayka-kiadását (1878) magyarázza, melyet a MNyrr munkatársai önkényessége miatt bíráltak, azzal védekezik, hogy két *kiadásból* [!, vagyis nem kéziratból] dolgoztak, Kazinczyéból (1813) és Toldyéból (1833), s az utóbbit vették alapul, mert az *jobb*: Toldy ugyanis az eredeti kéziratok alapján kiiktatta Kazinczy változtatásait. Gyulai azonban elárulja, az ő esetében szó sem volt a helyenként szemmel láthatóan hibás Toldy-kiadás ellenőrzéséről és a kézirattal való újabb összevetéséről, ráadásul a két kiadás összehasonlítását sem maguk végezték: „midőn az egész ki volt szedve, a revisiót oda adtuk segédünknek, hogy hasonlítsa össze a Kazinczyéval, részint az írásjelek, részint a Toldy kiadásába becsúszott nyomdahibák miatt. Segédünk kijegyezte a revisió ívére az eltéréseket, a melyekből némelyt megtartottunk, némelyt elvetettünk” (433).

A vita a V. szignójú recenziens, Volf György és a szerkesztő Gyulai között a következő kötetben zárul (V, *A Nyelveléktár ügyében: Észrevételek Volf György válaszára*, BpSz, 1880, 22. k. 43. szám, 186–191; VOLF György, *Mégis a Nyelveléktár*, BpSz, 1880, 22. k., 44. szám, 399–404, Gyulai szerkesztői jegyzetével). Az eddigiekből is kiderül azonban, hogy a Nyelvőr által képviselt szövegkiadói eszmény lényegesen eltért Toldy és az Akadémia irodalmár tagjai által vallott elvektől.

A *Régi magyar passió* 1856. augusztus 25-én kelt előszavában Toldy a kötetnek valóban reprezentatív szerepét hangsúlyozza, ami részben annak tulajdonítható, hogy a kiadványt anyagilag Galantai Fekete Mihály esztergomi kanonok támogatta. Ezzel a ténnyel indokolja a tematikus választást: a kötet három passiót tartalmaz, három különböző forrásból. Az 1–60. oldal a Döbrentei-kódex 433–474. oldalán lévő passiót közli; a 61–237. oldal az Akadémia Érsekújvári kódexének 19–102. oldaláról való, az utolsó részben pedig a Debreceni kódex 607–624. oldalai olvashatók.

A mecénás személyével indokolja Toldy a szövegválogatást és elrendezést, az antológiát azonban más szempontból is mutatóvány jellegűnek állítja. Nyelvtörténeti szempontból a különböző kódexekből kiemelt párhuzamos részletek egymás mellé állítása azért lehet különösen fontos, mert a Biblia Toldy szerint átörökíti a nyelvet, közvetlen és élő kapcsolatot teremt különböző korok nyelvhasználata között. Az írott szöveg nem engedi a korábbi nyelvallapotok eltűnését, hanem konzerváló és kötelező erővel rendelkezik: egy-egy korábbi szöveg, melyet a fordító mintaként használ, új életre kel a későbbi fordításban.

A három rész a kötetben három különböző szövegtípust mutat fel. Az első rész a négy evangélistából összeállított szerkezet, a második szövegcsoporthoz az evangélisták

szövegét elmélkedések és imádságok szövik át, míg a harmadik fejezetben a passió „intő észrevételek” hordozójává válik.

A szövegeket Toldy, mint szó volt róla, újabb helyesírással, rekonstruált ejtés szerint közli. A szokatlanabb kifejezéseket számozott lábjegyzetekben értelmezi, az olvasatbeli bizonytalanságokat és magyarázatokat csillagozott jegyzetekben adja meg. Munkáját előkészületnek mondja ómagyar nyelvtana és szótára kidolgozásához, amely azonban soha nem jelent meg.

A kötetet Arany elejétől végig széljegyzeteli, annak azonban nincs nyoma sem itt, sem a levelezésében, hogy mikor olvasta. A grafitall készült margináliák – néhány szöveges megjegyzés és aláhúzás kivételével – párhuzamos vonalú jelölések egy-egy sor mellett. Önmagukban a jelentésük bizonytalan, de valószínűsíthető interpretációt tesz lehetővé együttes vizsgálatuk: a kiemelt sorokban hangtani jelenségek, visszatérő szófajok (kötezőszók, partikulák, határozószók), igealakok (a *lesz, tesz, vesz, hisz, visz, alusz* toldalékolása, a *val(l)* ige alakjai stb.), elavult szavak (*venér, tegitlen, hagyapok*), mondatnyi sajátosságok stb. találhatóak. A jelöléseknek ez a csoportja Arany tanulmányozó olvasására utal, arra, hogy egyes nyelvi elemekre különösen figyelt a szövegben.

A széljegyzetek másik csoportja bíráló jellegű. Arany sem itt, sem a későbbiekben nem foglalkozik a szövegkiadás elveivel, s így Toldy modernizált átiratát sem kommentálja szövegszerűen. Többször észrevételezi azonban Toldy tévedéseit, gyanús átírását, elvétett szövegtagolását.

Arany János bejegyzései

25. old.: A szövegben jelölés, a bal margón megjegyzés.		
így	[...] váltsad el enrólam ezt pohárt [...]	
63. old.: Rézsútosan írott megjegyzés a felső margón.		
	[II. A PASSIÓ AZ ÉRSEKÚJVÁRI CODEXBÓL.] Nádor C. 41–64	
64. old.: Aláhúzások, betűjelölések.		
ny	[...] es koporsók meg <u>n</u> ilának. Az kűsziklának repedőzésén értsed az kemény színek töredelmességét; az koporsónak meg <u>n</u> ilásán értsed, aittatos lélek, az gyónásra való szának megindulását; [...]	ny

65. old.: Aláhúzások, a bal margón betűjelölések.		
gy	gimölcse	
gy	háboruságot, gilőségöt	
ny	Kit megbizonít szent <u>Bonaventúra</u>	
ny	megbizonít önönmaga zsolotárkönyben	
	kiról úgymond szent <u>Bernáld</u> doktor	
67. old.: Aláhúzás, betűjelölés.		
ny	Kit urunk ünönmaga bizonít mondván [...]	
76. old.: A bal margón X jel javítva jelle.		
	<p>azért igen nagy szere- lömmel kell tennenmagadat megtartanod ¹⁾ gyönyörködetes ²⁾ ételtül es mértékletlen ve- neréktül ³⁾, es mindeniket csak testnek szük- ségére vened.</p> <p>¹⁾ Megtartóztatnod. ²⁾ Gyönyörködtető, élvét adó. ³⁾ Italtól.</p>	
77. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>es tahát ¹⁾ úr Jézus jelen leszön, mi- ként lenni gondoltatek ²⁾ es te aittatosságodat veszi, és te mivelködétidet fogadja, Ámen.</p> <p>¹⁾ Akkor. ²⁾ A közép e előfordul a régiségben nem ritkán az ikes igék vég ragában: gondolkodik.</p>	

81. old.: A bal margón betűjelölés, a jobb margón jelölés.		
ny	<p style="text-align: center;">es ő igen</p> <p>fénességü ¹⁾ szemei és ő ártatlanságu ²⁾ testének minden erei megindulának, úgy hogy mind az ő fogai es tetemei csontjával öszve ³⁾ oly igen erősen megtöretének vala, hogy az ő szentséges testének minden tagjából verős verő ⁴⁾ csepeg vala le oly igen béven ⁵⁾, hogy az imádságnak minden helyét megvizesítötte vala.</p> <p>¹⁾ Fényességes. ²⁾ Ártatlanságos. ³⁾ Csontjával együtt. ⁴⁾ Veríték. ⁵⁾ Böven.</p>	
82. old.: A bal margón jelölések.		
 	<p style="text-align: center;">Mind ez igéket, en szerető atyámfia, igen figyelmezzed *) es te igyekeztedben elmédben forgassad, hogy miképpen ez mi urunk Jézus Krisztus imádkozott es te-es ¹⁾ ezenképpen tégy, hogy te orcáddal az földre leessél, nem hát mege nézván, hogy azokat ki ket kérsz, teelőtted valljad ²⁾, azaz te elmédben tartsad, nem hát mege fordúlván, szádval mondván es imádkozván, es szíveddel egyebütt búdosván ³⁾: es atyaistennek akaratja mindenkoron az te kérésödet előlkelje ⁴⁾, az az csak az ő akaratja szerént valót kérjed [...]</p> <p>¹⁾ Te is. ²⁾ Coram te habeas. ³⁾ Kalandozván. ⁴⁾ Megelőzze.</p> <p>*) A codexben a sor tömötsége miatt csak figyelmezzed áll.</p>	

83. old.: A jobb margón hosszabb, két sort átfogó párhuzamos vonalú jelölés.		
	<p>[...] es mikor azért látod az te lelkedben enne töredelőmbe es bánatokba úr Jézust vigyázatta és imádkozatta ²⁾: légy alázatos es engedelmes őneki, és szolgálj őneki, es sokakat lelhetsz, kit mondhatsz őneki az te aiatosságodból, mind azoknak-és, kik elfáradván alusznak.</p> <p>²⁾ Ősrégi formája a részesülő múlt-jelenének, vagyis a jelenkép előadott múltnak, mely minden személyeken és számokon keresztül ragozva divatozott, s leginkább a régi bibliában gyakori. Ma a részesülő félmúltjának ragával (va ve) fejeztetik ki: vigyázva (virrasztva) és imádkozva.</p>	<p> </p> <p> </p>
89. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>[...] es drágalatos megnílt száját, es ő szent melyét büdösségü ³⁾ hagyapokval ⁴⁾ es minden ferteze-tösséggel az gyomornak szájaiglan szájában pekvén ⁵⁾ beöltik vala [...]</p> <p>³⁾ Büdösséges. ⁴⁾ Hagyap: köpés (ige is: köp). ⁵⁾ Pökvén.</p>	<p> </p>

91. old.: Aláhúzás, a jobb margón jelölés.		
	<p>[90. old.: Ennekutánna emle- kezjél meg, en szeretó atyámfia, az te lelki</p> <p>[91. old.] gondolatodba a mi urunk Jézus Krisztusnak az magas keresztfáról predikállott hét igéknek egyikről ¹⁾, mikor azt mondá: En szent atyám, bocsássad meg azoknak, mert nem tudják mit tesznek. [...]</p> <p>es te kegyesség együgyüségedet megmutatád azkoron, mikoron te árulódnak te édösséges szádat csókolásra méltóztatád ⁴⁾ lehajtanod, es az zsidók, kiknek te nagy szerelmedet mutattad vala, tegedet megfogának, es megkötözének, es <u>elvínek</u> ⁵⁾ miként urvot ⁶⁾ es tolvajt [...]</p> <p>¹⁾ Számtalanszor így, birtokrag nélkül; egyikéről he- lyett. [...] ⁴⁾ Méltóztatád. ⁵⁾ Elvívének. ⁶⁾ Orv, or (tolvaj).</p>	
96. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>„Bizony bizony mondom tinektek, mátul fogva látjátok embernek fiát isten tehetségének jog- ja ³⁾ felől ülni”: tahát mind az papok fejedel- me ⁴⁾ ruháját megszaggatta mondván [...]</p> <p>³⁾ Jobbja. ⁴⁾ A papok minden fejedelmei, minden főpapok.</p>	

102. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>[...] es megjelentenéd kik volnának; es te igen szerelmes orcádat, kire angyalok kívánnák néztöket ⁴⁾, undok hagyapákkal ⁵⁾ nem utálák megferteztetni [...]</p> <p>⁴⁾ Hogy nézhették volna. ⁵⁾ Hagyp: pökés; név és ige, mint a „pök” maiglan.</p>	
104. old.: A bal margón jelölések.		
	<p><i>Napnak elő óráján</i> siralmas es szomorú szível megemlékezzél, miképpen az zsidók holval levén ⁴⁾ ő tanácsokban egybegyülének ⁵⁾, es az mi urunk Jézus Krisztust oda vivék az ő tanácsokban, es igen keményen gyetrettetvén vitetik vala. Mikor kedig őtet akarják vala az házból kivinni, mondnak vala őneki nagy ivöltéssel: Kelj fel te, kelj fel! mit gyáratsz ⁶⁾? aluszs-e avagy ébren vagy?</p> <p>⁴⁾ Reggel. ⁵⁾ Gyülének. ⁶⁾ Így olvasom a cod. e szavát: gyaracz; s a <i>gyáratni</i> már nem divatos igét látom benne, melynek rövidebb alakja: gyárt, ahonnan: gyártó. Egyenesen „csinál” értelemben: <i>Mit csinálsz?</i></p>	

106. old.: Aláhúzás, a bal margón jelölések.		
<p> <u>Ha</u> ¹⁾ te vagy Krisztus élő istennek fia? es tehát te igen együgyü áldott urad Jézust hallok felelvén es mondván: Te monád. Az ígét mely feljül mondatott: Mátul fogva látjátok embernek fiát ülette ²⁾ isten tehetségének jogja ³⁾ felől: Krisztusnak, ki feleletét káromlásnak alították ⁴⁾, lássad azért ^{**}) atte lelkedben, mint alittom meg ugyan ^{***}) tének miként töttenek vala éjjel neki, gondoljad es ő miként ötet annakutána nagy keserüséggel ő kezeit hátmege kötözék, avagy előve ⁵⁾, es vitétek Pilátushoz [...]</p> <p>¹⁾ Vajon. ²⁾ Ülve. ³⁾ Jobbja. ⁴⁾ Vélék, gondolák. ⁵⁾ Előre. ^{**}) Cod: azezth. ^{***}) „Meg ugyan” kétszer áll a codexben. Megint úgy.</p>		
107. old.: Aláhúzás, a jobb margón jelölés.		
	<p>[...] kinek kárhozatjára az zsidók napnak <u>elő</u> idején ²⁾ egybe gyűltenek vala.</p> <p>²⁾ Első órájában.</p>	
112. old.: A bal margón jelölések.		
<p> [ten]nenmagad az te lelkedben, hogyha ¹⁾ ott jelen volnál [...]</p> <p>[...]</p> <p> ő, megiedvén mond teneked: Mit vallasz ⁵⁾, avagy mit sírsz en édes fiam, mondjad meg ennekem [...]</p> <p>¹⁾ Mintha. [...] ^{4[5]}) Quid habes? Mi dolog?</p>		

115. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>Ó mely gonoszúl vagyon ez asszonyállatnak mastan ő dolga! nemde láttatok-é egyenlő sérelmet ennek sérelméhez, mert egyenlő sérelmet val ⁴⁾ ő fiával. Ennekutánna Eródeshez ereszteték, es leszen őtet követő népének sok gyülekezeti.</p> <p>⁴⁾ Habet.</p>	
116. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>Ennekutánna gondoljad meg, miképpen meghozaték Pilátoshoz, es így Pilátosnak széki előtt olymely ³⁾ immár ereitül eltávozott vala; feje lehajtván ⁴⁾ igen sok hamiságokat es hamis tanuságokat hallván, kit őelene mondnak vala: miként engedelmes bárány elengedi vala.</p> <p>³⁾ Mintegy. ⁴⁾ Azaz: lehajtott fővel.</p>	
117. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>Ennekutánna az zsidók nagy kemény vereségökkel es hagyapásokkal, káromlásokkal es egyeb gyetrelmekkel, nagy keserűséggel es nagy keményen, gyetretik vala, miképpen elébb, es olyha ⁵⁾ mastan kezdetnék neki gyetrelme [...]</p> <p>⁵⁾ Mintha.</p>	

119. old.: A jobb margón jelölések.		
	<p>[...] de csak atte szerető fiadnak láttatol ily keménnek lenni: mire ¹⁾ nem eresztetd angyaloknak seregit, hogy ő urokat segällenéjek ²⁾ mind ez kegyetlenektül es ötet gyetróktül.</p> <p>[...]</p> <p>esmeg ugyan ottan az egyembe ⁴⁾ menőkkel [...]</p> <p>¹⁾ Miért. [...] ⁴⁾ Együtt.</p>	<p> </p> <p> </p>
121. old.: A jobb margón jelölések.		
	<p>Bódogok az meddúk ²⁾ kik nem szültenek, es az emlők melyek nem emtettenek ³⁾; es tahát ⁴⁾ kezditek mondani az hegyeknek: Essetek mirejánk, es boríhatok ⁵⁾ el minket, es az völgyeknek: fedezetek be minket: mert ha az nyess ⁶⁾ fában az éköt tesszik, az asszjuban ⁷⁾ tahát mi leszen? Bizony, jó Jézus Krisztus, igaz ugyan, mert ha te szent ^{**)} fa valvád ⁸⁾, gimölcsöző es áldott, ennet ⁹⁾ szenvedsz, es az te ágaidból megfosztatol: mi leszen mirőlunk nyavalyásokról, kik vagyunk az jó fa tize között?</p> <p>²⁾ Meddók. ³⁾ Emteni: szoptatni. ⁴⁾ Aztán. ⁵⁾ Borítsatok. ⁶⁾ Nyers. ⁷⁾ Szárazban. ⁸⁾ Ma már e kiholt forma helyett: <i>lévén</i> használtatik személyragozás nélkül. ⁹⁾ Ennyit. ^{**)} Cod.: r (?) zert.</p>	<p> </p> <p> </p> <p> </p>

122. old.: A bal margón jelölések.		
	<p>Ennekutánna az te igyekezetödben es gondolatidban *) az mi urunk Jézus Krisztusnak mondotta ¹⁾ hét igének negyedikről ²⁾, kit nekünk az magas keresztfáról predikálta, mert úgy monda: en istenem, en istenem, mire hatál el engemet? Kit jól eszödben erőkedjél vened, es ez ige után igen aittatos szível ez imádságot mondjad, olymelyha ³⁾ az keresztfalatt volnál, az te urad Jézus Krisztus előtt leterdepelvén: [...]</p> <p>¹⁾J. Kr. által mondott. ²⁾ Az ikés számnevek a régiségben akarhányszor mellőzik a birtokragot. ³⁾ Mintha. *) Tán: emleközjél.</p>	
123. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>[...] hogy engemet szegény nyavalyás bínest itt ez világban méltólj ³⁾ es akarj minden en bínimről úgy megostoroznod [...]</p> <p>³⁾ Méltóztassál.</p>	
125. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>Es az időben tahat az testében való sebök megnyilának, es az ő teste jelennen ¹⁾ mind megtet-szék mindenestül ²⁾ megveresülttnek, es az ő vére mind földig alá folván [...]</p> <p>¹⁾ Jelesen. ²⁾ Egészen.</p>	

128. old.: A bal margón jelölés.

128. oldal
[...] es egyik idvezüle, másik kárhozék; továbbá látod az áldott Jézus Krisztust, ki jövendő jószágoknak pispeke, miként keze-elterítvén ¹⁾ ajánla tiszta ostyát miértünk: tudnimert ²⁾ ő drágalatos szent testét az magas szent kereszt-fának oltárán.

¹⁾ Kezét kiterjesztve. ²⁾ Tudniillik.

130. old: jelölések a bal margón.

[...] azért
hogy úr Jézus ő gyetrelmének es kénszenvedésének nagyságát mutatván, mert oly igen nehezen es oly nagy sérelömmel kénzatik vala,
|| es szomorodván bánkódik vala, olyha ¹⁾ isten-
|| nek ingyen ²⁾ fia nem volna, de inkább ellen-
ségé;

[...]
|| En étkembe adának epét, es en szomjohomba**) ⁶⁾ itatának engemet ecettel.

¹⁾ Mintha. ²⁾ *Semmikép* fia *nem* volna. [...] ⁶⁾ E forma, melyet másutt még nem találtam, teljes analogiában van a maiglan is szokottas *éh-om*-mal. [...]

**) Cod: zomywhözom; zömjöhomba.

131. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>De valóbizony ⁷⁾ ki foghatja ő elméjében, fogja, mert könnyen ⁸⁾*) ez beszéd testjeknek**), es azért nem értik, azaz nem értik igaz értelömmel, nem értik melyek ⁹⁾ istené, es elvesztik az örök vigságot *)</p> <p>⁷⁾ Igen is; továbbá; valóban. ⁸⁾ Könnyen. ⁹⁾ Közép e-vel i helyett: melyik. ¹⁰⁾ Itt: “boldogság” helyett.</p> <p>*) Úgy látszik az ige hiányzik. **) Vagy tán: testieknek? (testyeknek): így is, úgy is a mondat, csonkasága miatt homályos.</p>	
135. old.: Korrektúrajelek a szövegben és a jobb margón.		
	<p>Napnak kilenced idején, ha kegyes lelket vallasz szerelmes es aittatos elmével,/ gondoljad meg, miképpen te igen szerető urad Jézus Krisztus, minden hálálatra méltó ő halálához kezelítvén [...]</p>	<p> , /∅ [A <i>vallasz</i> után vesszőt tesz, az <i>elmével</i> után pedig törli a vesszőt.]</p>
137. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>[136. old.:]</p> <p>Egy meghal, hogy abból mind ez világ megalégődik; egynek veszedelméért elvesztenek egyebek követők: immár [137. old.:]</p> <p>egynek érdemeiért mindenek idvezülnek, a mely atyaistennek kellemetes. Mire ¹⁾ en édes szilém Mária, hogy az kelletlen lenne teneked, az kelyhöt, kit ennekem atyám adott, nem akard hogy meggyam azt?</p> <p>¹⁾ Miért.</p>	

138. old.: Aláhúzás, a bal margón jelölés.		
	<p>En szentséges atyám, te kezekben ajánlom az en lelkemet. Es ez ¹⁾ mondván kibocsátá az ő szent lelkét. <u>Bizony</u> <u>igaz</u> eleget érthetsz ezekből, mikor ezt meg- mondván őtet ő áldott szent anyja látá meg- halni, es önmagát ez világból meghagyattatni [...]</p> <p>¹⁾ Ezt.</p>	
142. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>Ély Ély lamazabatáni; azaz: En is- tenem, en istenem, mire hagyta el engemet? maga ¹⁾ te istened soha el nem vált tetűed.</p> <p>¹⁾ Ámbár.</p>	
145. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>Kiket miko- ron az ő szent anyja látott volna, olha ¹⁾ ha- lálból kele fel, es egy kevestenne ²⁾ ő lelke megörvende, es mint teheti vala, szolgál vala azoknak, es segítség vala őnékik.</p> <p>¹⁾ Mintha. ²⁾ Kevesig.</p>	
150. old.: A bal margón jelölések.		
 	<p>es ott ülj te uradnak, az kegyes Jézusnak, koporsója mellett, szerezvén őrizetre négy erős vitézőket: elő ¹⁾ vitéz legyen ildo- mosság ²⁾ mivelkődetben, hogy ildomos ³⁾ légy minden jószágos mivelkődetben;</p> <p>¹⁾ Első. ²⁾ Eszélyesség, prudentis. ³⁾ Eszélyes.</p>	

151. old. A jobb margón jelölés.		
	<p style="text-align: center;">De Pilátos- nak őrizői ezöket nem vallották, ¹⁾ es Krisz- tust elvesztették.</p> <p>¹⁾ Nem birták: non habuerunt.</p>	
152. old.: A bal margón jelölés.		
	<p style="text-align: center;">En szentatyám, te kezedben ajánlom en lelkemet; mely mon- dást igen figyelmezz es értelmét te elmédben forgassad, es azután igen aittatos szível ez imádságot mondjad, olymely ¹⁾ az keresztfa alatt te urad Jézus előtt volnál letérdepöl- vén etc:</p> <p>¹⁾ Mintha.</p>	
153. old.: A bal margón jelölés.		
	<p style="text-align: center;">[...] es öss ³⁾ en szi- vembe igaz tökéletes aláztatosságot, ki miatt ⁴⁾ vallhassam ⁵⁾ itt te szent malasztodat [...]</p> <p>³⁾ Önts. ⁴⁾ Mely által. ⁵⁾ Birhassam: habeam.</p>	
155. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>[154. old.] Emlékezzél meg en dicső áldott uram [155. old.] Jézus Krisztus, hogy mind ezöket en idvessé- gemért szörzéd, es töd ¹⁾; es kérlek tégedet en áldott idvezittém [...]</p> <p>¹⁾ Tevéd.</p>	

159. old.: A jobb margón jelölések.		
	<p style="text-align: right;">es az</p> <p>házban tétova vondozták ¹⁾ mind ét által ²⁾ nagy szégyenséggel anyaszilt mezittelen; [...]</p> <p style="text-align: right;">ez fa</p> <p>kedeg hoszju vala mint ⁵⁾ hét seng. Demaga ⁶⁾ [160. old.] ez lött dolgot kell tudnunk [...]</p> <p>¹⁾ Voncolták. ²⁾ Egész éjen által. Ama XVII szá- zadi kéz ezt írta fölibe: <i>Ecsaka</i>. [...] ⁵⁾ Mintegy. ⁶⁾ Mindazáltal.</p>	<p style="text-align: right;"> </p> <p style="text-align: right;"> </p>
163. old.: Aláhúzás, a jobb margón jelölés.		
	<p style="text-align: right;">Es az</p> <p>kópján volt egy küs vas <u>mintegy cérnaszál vas-</u> ból csinált ²⁾, es az mesterek aval mérik volt az templomnak hoszjúságát, es szélösségét [...]</p> <p>²⁾ Vas sodrony.</p>	<p style="text-align: right;"> </p>
169. old.: Aláhúzás, a jobb margón jelölés.		
	<p style="text-align: right;">Arméniai fejedelőmnél vagyon az</p> <p>Krisztusnak szakálában ⁴⁾ nyolc szálak, kiket [170. old.] kiszaggattak volt az gonosz zsidók [...]</p> <p>⁴⁾ Szakálából.</p>	<p style="text-align: right;"> </p>

170. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>[...] franciai királynál vagon az tiviskorona, es az keresztfának nagyobb része, es az szegnek egyik ³⁾; parozai császárnál vagon az csucsá ⁴⁾, melyet elvött [*]) franciai királtul; es még nála vagon az szegnek egyik, es nála vagon Bódogasszonnak egy főfedele [...]</p> <p>³⁾ Egyike. ⁴⁾ Lándzsa. [*]) Cod.: el wot.</p>	
172. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>Mondának neki az tanítványok: Mester, lám tudod hogy teged im tegitlen ⁶⁾- és meg akarnak vala kevezni ⁷⁾ ott az zsidók: miért mégy ismeg oda?</p> <p>⁶⁾ A székelyeknél mai napig él a <i>tege</i> (Gyarmathy, Benkő J., Tájszótár); <i>tegett</i> Bátorinál (Kresznerics szerint); <i>tegeten</i>: nuper, a régi Bibliában (Révai-cod.); <i>tegetlen</i> még Komjatinál, sőt Eszterházy Tamásnál és Molnár Albertnél is ⁷⁾ Kövezni.</p>	

174. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>[173. old.] Vala kedig Bethánia Jeruzsálem-</p> <p>[174. old.] hez tizenöt kegni felden ¹⁾. Sokak kedig az zsidók közzül jöttek vala Mártához es Mária Magdalénához [...]</p> <p>¹⁾ Jánosnál XI. 18.: Erat autem Bethania iuxta Jerosolymam quasi <i>stadus</i>* quiudecim”; a régi bibliában: „Vala kedeg Bethánia rokon (közel) Jeruzsálemhez monnal (mintegy) tizenöt <i>láb</i> földön;” Káldinál: „Betánia pedig Jeruzsálemtől közel tizenöt <i>futamatnyi</i> földön vala.” Tehát <i>keg</i> stadium, láb, futamat. (De <i>út, pálya</i> is: a debreceni codexben (61. l.) olvasom: „a bódog szent István ... mikoron a kén-szenvedésnek <i>kegibe</i> volna”).</p>	
176. old.: A bal margón jelölés.		
 	<p>Nem tehette volna-e meg ezt is, hogy ez Lázár meg ne holt volna, ki tegitlen ²⁾ az vakon sziletöttnek szemét meggyógyittá? Jézus kedig esmeg fohász-kodék übennette ³⁾, es mene az koporsóhoz.</p> <p>²⁾ Tegnap; minap. ³⁾ Őbenne magában.</p>	
177. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>Sokan kedig az zsidók közzül, kik mentek vala Mártához es Máriához, hínek ³⁾ Krisztusba. Es némelyek kedeg menének az írástudó zsidókhoz, es megmondák ez csodát, melyet tén ⁴⁾ idvezítették.</p> <p>³⁾ Hivének. ⁴⁾ Tőn.</p>	

180. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>Es immár, mikoron elkezelgetne az mi nemes idvezitténk Jézus Krisztusnak szent kén-szenvedésének es szent halálának ideje, virágvasárnapra viradván, hozjá szerzé magát ¹⁾ hogy Jeruzsálembe bemenne, es az népeknek predikálna.</p> <p>¹⁾ Rendezkedék, készüle.</p>	
183. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>Utána megyen vala kedeg az édes szíz Mária, Magdalénával es Mártával es az apostolokkal, es nagy szomorúságot valván ⁵⁾</p> <p>[184. old.] az szíz Mária az ő szívében, mert félti vala az ő édes fiát, az alázatos Jézust.</p> <p>⁵⁾ Habens.</p>	
189. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>En édes fiam Jézus, hova lél ¹⁾ hogy meg nem jüvél; avagy, en édes fiam, tegedet megfogának? Es nem tírheté az keserves szíz Mária, hanem el-kimene Bethániának végére [...]</p> <p>¹⁾ Levél.</p>	

190. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>Ó énekiem hova tétek ¹⁾ az en édes fiamat Jézust? avagy ötet megfogták?</p> <p>¹⁾ Tevétek.</p>	
191. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>Mikoron azért haza mentek volna, ételt vének ¹⁾ hozájok.</p> <p>¹⁾ Vevének.</p>	
193. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>[...] mert imár csak rokon közel *) vagyon az en halálomnak ideje, hogy nagy szörnyü halállal vagyok megöletendő emberi nemzetnek váltságaért.</p> <p>*) E két szó a régiségben egy jelentésű, s egy oly másolat után csúsztatott az érsekujvári codexbe, melybe a leiró által az (ez értelemben) elavúlt „rokon” fölibe magyarázólag volt a „közel” írva, mily magyarázatokat gyakran találunk.</p>	
196. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>es az édes keserves szíz Mária-és tédre essék előtte, es meglelé az ő édes fiát Jézust, elepede mindenestül fogva úgy, hogy nagy sokáig nem szólhata az ő édes fiának Jézusnak; es elnémikort ³⁾ monda nagy keserű sírással: [...]</p> <p>³⁾ Elnémikort: vajon nem oly nyomosító előtoldat-e ez mint az <i>eleddig</i>, <i>elvégre</i> stb kötszókbán, vagy?</p>	

204. old.: A bal margón jelölések.		
	<p>Jól *) tudjátok hogy én tegnap nektek árultam vala, azért készüljete fel, es en ingyenmajdan ²⁾ kezetekben adom. Ezt hallván a zsidó fejedelmek, hamar seregöket szörzének, es hozzá készülének. Az édes idvezittő Jézus kedig nagy édes szóval tanítja vala az ő tanítványit, predikálván őnekik es monda: En szerelmes fiaim, még egy keves ideig veletek vagyok, de ingyenmajd ³⁾ nem láttok engemet;</p> <p>²⁾ Legitt: Mox, e vestigio, confestim: Molnár Albert. ³⁾ Legitt. *) Cod.: hol.</p>	
212. old.: Aláhúzás, a bal margón jelölés.		
	<p>Monda Péter nagy eskéssel ³⁾ hogy: <u>sonha</u> ⁴⁾ nem *) esmerte volna az Jézust.</p> <p>³⁾ Esküvéssel. ⁴⁾ Soha. *) A codexben itt felesleg e szó áll: mertelek, melyet a leiró elfeledett kitörölni.</p>	
213. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p>Monda esmeg Kajffás: Az élő istenre kérdlek tegedet, hogy mondd meg, ha ¹⁾ te vagy az élő istennek fia? Monda az áldott Jézus: Te mondád, mert ²⁾ én vagyok, es látjátok ilnie embernek fiát atyjának jogjáról.</p> <p>¹⁾ Vajon. ²⁾ Hogy.</p>	

217. old.: A lábjegyzetben helyesbítés.		
	<p>[216. old.]</p> <p style="text-align: center;">Es mikor láták volna az zsidó</p> <p>[217. old.] asszonyok, keserülnek ¹⁾ vala őrajta, mond- ván: Jaj szegén szíz Mária, mely igen szer- nyen kézzották az te édes fiadat Jézust!</p> <p>¹⁾ Elkeserednek. inkább: könyörülnek</p>	<p>[A megjegyzést Arany függőleges vonallal toldja be Toldy jegyzete után.]</p>
225. old.: A bal margón jelölés.		
	<p>Mikoron azért hátára adták volna az ke- resztfát, es az városból el-kivinnéjek, monda az szíz Mária szent Jánosnak: Fiam János, jer elöst ³⁾ imez általútra [...]</p> <p style="text-align: center;">³⁾ Előre. A codex- ben világosan <i>elösth</i> áll. Van: képest, örömezt stb, hol a melléknévhez ragadt határozó-képző (t) vilá- gosan felismerhető; de van megest, bízvást, fogvást, folyvást is!</p>	
227. old.: Az oldal alsó részén a lábjegyzet helyesbítése.		
	<p style="text-align: center;">Úgy an- nera elkeseredék az szíz Mária, hogy ottan lee- sék, látván hogy a sok arculveréssel es pek- deséssel emberi személy ²⁾ őrajta nem tetszik vala, es monda az áldott Jézus az Jeruzsálem- beli asszonyállatoknak: [...]</p> <p>²⁾ Species, forma humana. tekintet, conspectus</p>	

232. old.: A bal margón jelölés.		
	<p style="text-align: center;">Es imár hogy estve fele volna, láta nékiket ⁶⁾ kijúnie Jeruzsálemből, es azt alittja ⁷⁾ [233. old.] vala, hogy azért júnének, hogy az ő édes fiát nagyobban kénzanájak;</p> <p>⁶⁾ Némelyeket. ⁷⁾ Véli.</p>	

[III. IDVEZÍTÉNKNEK KÉNJÁRÓL VALÓ IRÁS.
A DEBRECENI CODEXBŐL.]

246. old.: A bal margón jelölések, a lábjegyzet alatt megjegyzés.		
 	<p style="text-align: center;">felkelek, es megkeresöm en fiamat, de ének <i>e wada</i> va- gyon [*]): nem illik nekem, asszonyiállat valván ¹⁾, búdosnom. Felkelek, es imá- dom atyaistent, es en fiamat dolgáról megbi- zonítsam ^{**}).</p> <p>¹⁾ Lévén. [*]) Így a codex. Értelme ugy látszik: éjnek kez- dete vagyon. L. a 257. l. ²⁾ jegyz. is. ^{**}) Cod: meg- bizonícham.</p> <p>XL. Winkl Codex, LXII, LXIII.</p>	
X		

247. old.: A jobb margón jelölések.		
	<p>Ez imádság ²⁾ megmondván, felkele, es a tanejt-ványokhoz mene, lelé űket hogy allonnának ³⁾, mert megnehezölt vala az ő szömek. Monda Simon Pétörnek: Simon, ez-é a fogadás? ime egy óraiglan nem vigyázhatál ⁴⁾ envelem! s felköl-té őket alásokból ⁵⁾. Ennekutánna esmeg uronk Jézus azon helre mene, es másodsor mond-ván: En atyám, ha e kénszenvedésnek pohara el nem múlhatik, hanemhogy ⁶⁾ megigyam – azaz megszenvedjem – legyön te akaratod. Ó jó Jézus, kiért tőd ⁷⁾, hogy ily igön reá engedél hamarsággal?</p> <p>²⁾ Imádságot. ³⁾ Alunnának. ⁴⁾ Virraszt-hatál. ⁵⁾ Alvásokból. Ez igének legösibb formája. ⁶⁾ Anélkül hogy. ⁷⁾ Tevéd.</p>	<p> </p> <p> </p> <p> </p>
248. old.: Bal és jobb margón két és három vonallal kiemelt jelölés.		
<p> </p>	<p>Azért a vérös verejték nagy bőséggel mint egy kis csergeteg mon-nó ²⁾ kentesét általhatván, foly vala ő szizei ³⁾ *) szent testéből. Ó keresztyén: a hel, holott ő felsége imádkozik vala, megindúla az ő nagy keserőségeért mind Limbosiglan ⁴⁾;</p> <p>[...]</p> <p>es monda Pétörnek mindeniknek képében: Simon aloszsz? ⁵⁾</p> <p>²⁾ Mindkét (ambo; <i>beide</i>). ³⁾ Mint mennyei. Szűzi. ⁴⁾ Egész az előpokolig. ⁵⁾ Az <i>aloszson</i> (alszik) régi formától.</p> <p>*) Cod: zizley.</p>	<p> </p> <p> </p>

251. old.: A jobb margón jelölés.		
	<p style="text-align: center;">Es monda</p> <p>Pétörnek az ajtótartó asszonyiállat: Minemde ¹⁾ te-es ez embörnek tanejtványi közzül való vagy-é?</p> <p>¹⁾ Úgy-e.</p>	

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

25. old.: – ezt pohárt – A névelő elmaradásának jelölése.

63–67., 81. old.: – Arany az Érsekújvári kódexből (ÉrsK) származó rész fölé odaírja, amit Toldy Ferenc az előszóban is elmond, hogy a szöveg párhuzamos a Nádor-kódex (NádK) 41–64. oldalával. A továbbiakban a *g* és az *n* hangokat javítja *gy*, illetve *ny* hangra. Az ÉrsK-ben *n*, *g* betűkkel írt szavak a NádK-ben mellékjeles alakban olvashatók, tehát valóban *ny*, *gy* ejtésük volt (*megnyilának*, *gyimölcse*, *gyilóséget* stb.). A jelölt szavak párhuzamos helyei a két kódexben: – *megnyilának*: ÉrsK 19, NádK 42; – *gyimölcse*: ÉrsK 20, NádK 44; – *gyilóséget*: ÉrsK 20, NádK 45; – *Kit megbizonít szent Bonaventúra* – ÉrsK 20, NádK 45; – *megbizonít önönmaga zsoldárkönyben*: ÉrsK 20, NádK 46; – *Bernáld doktor*: ÉrsK 20, NádK: Bernard doctor, 46; – *ünönmaga bizonít*: ÉrsK: 21, NádK 49; – *fénességü*: ÉrsK 28 – ez a rész már nincs meg a NádK-ben. Az aláhúzások jelentése nem értelmezhető.

76. old.: – A jelölés vagy a *venerék* szóra, vagy a névelő elmaradására („csak testnek szükségére”) vonatkozhat. A *venerék* Toldy-féle értelmezését *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* ([TESz], főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976.) megerősíti: a Jókai-kódex, Bécsi kódex, Festetics-kódex szerint is *italt* jelentett a kihalt szó.

77. old.: – A jelölés vonatkozhat Toldy ikes igékre tett jegyzetére, vagy a névelő elmaradására („es te aittatosságodat”).

81. old.: – A jelölés feltehetőleg a *verös verő* (véres veríték) szókapcsolatra vonatkozik.

82. old.: a) A jelölések itt hosszabbak, három sort fognak át. Vonatkozhat a kiemelés a „hát mege” összetételre és a „valljad” igére. Az utóbbit másutt is több helyütt is jelöli Arany, ld. a 115. old. jegyzetét.

b) A jelölés az „előlkelje” alakra vonatkozhat.

83. old.: – A mondatban, mely mellett szintén hosszabb a jelölés vonala, mint másutt, két dolog kelthette fel Arany figyelmét: a névelő elmaradása és a határozói igenév régies formája. A 106. oldal második jelölése amellet a sor mellett, amely az *ülette* igét tartalmazza, erősíti a feltételezést, hogy az igenévi alak előfordulásait emelte ki.
89. old.: – A jelölés a melléknév képzőjére (büdösségü) és a *hagyapok* régi kifejezésre egyaránt vonatkozhat. Az utóbbit valószínűsíti, hogy a 102. oldalon is jelölés található amellet a sor mellett, amely a kifejezést tartalmazza.
91. old.: a) – Valószínűleg a szokatlan birtokraghiány jelölése.
 b) – Feltehetőleg a *méltóltatád* alak jelölése. A 123. oldalon is jelöli a sort, amelyben az ige előfordul.
 c) – **elvínek** – Arany több helyütt jelöli a *lesz, tesz, vesz, visz, hisz, alusz* igeik tövváltozatait, ld. 155 old.: *töd*; 177. old.: *hinek* (hivének); 189. old.: *lél* (levél); 190. old.: *tétek* (tevétek); 191. old.: *vének* (vevének); 247. old. a): *alás* (alvás); 247. old. c): *töd*; 248. old. c): *aloszsz*. Az *sz-es* és *v-s* alakú ige-tövek hosszú magánhangzós tövváltozatai jelennek itt meg, melyekről az *sz* végződés lemarad, a nyelvtörténeti feltételezés szerint azért, mert a korabeli beszélők nem a tőhöz tartozónak, hanem toldaléknak érezhették (*Magyar nyelvtörténet*, szerk. KISS Jenő–PUSZTAI Ferenc, Bp., Osiris, 2003, [KISS–PUSZTAI 2003], 154–155). Az *alszik* ige esetében az *ikes* és *d-s* tövváltozat helyett az *sz-es* tövváltozatra találhatók itt példák. Arany mindkét tőtípussal és valamennyi változattal foglalkozik később, 1878 körül, Révai megfigyeléseire hivatkozva (*Antiquitates* 188–190), az *Egy helyesírási kérdés* című, kéziratban maradt jegyzetében (*Arany János Összes Művei*, szerk. Keresztury Dezső, XI. k., Prózai művek 2., 1860–1882., s. a. r. NÉMETH G. Béla, Akadémiai Kiadó, Bp., 1968, [ARANY 1968], 573–574).
 A régies imperfektum A *Buda halála* XII. éneke 189. sorában is előfordul: „Etelének is vün hírt Hilda futára”, s Arany a következő jegyzetet fűzi hozzá: „*Vün. Vive. Jogos régi forma*” (ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI, IV. k., Keveháza, Buda halála, A hun trilógia töredékei, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai Kiadó, Bp., 1853, 133).
96. old.: – Feltehetőleg a *jogja* kifejezés jelölése.
102. old.: – Ld. a 89. old. jegyzetét.
104. old.: – Talán a *holval lévén* és a *gyáratsz* kifejezésekre vonatkoznak a jelölések. A *holval* kifejezést 1846-ban Szvorényi József is ilyen értelemben elemzi: „*Hol* a. m. aurora [hajnal]: *hollal* = primo mane [első reggel, azaz: kora reggel] (Nagyszombati és Bécsi kódex); *holval lévén* [reggel lévén] = facto mane (Müncheni kódex); Pécsinél: *reggelre kelvén*, innét: *holnap* = crastina dies

[holnapi nap]; *hol* ma hajnalpír-, hajnaltámadat-, korány-, pirkanatban él. (*Magyar ékes szókötés*, Buda, Első, rész, Első fejezet, 6. paragrafus.)

106. old.: a) – **Ha** – A *ha* kötőszó az ómagyar korban gyakran szerepelt partikulaként *vajon* jelentéssel (KISS–PUSZTAI 2003, 424), s ez megőrződött a népnyelvben. Ilyen értelemben Arany is többször használta népies és régies szöveggörnyezetben: „Próbálja, ha nem tudnak-e úszni?” (*Varga Mihály*, 1850); „Nem tudom, ha más vidéken / Megvan-é e szép szokás” (*A bajusz*, 1854); „S a nép, az istenadta nép, / Ha oly boldog-e rajt’ / Mint akarom...” (*A walesi bárdok*, 1857); „Követek szavát így Etele megérté; / Buda királynál ha voltak-e már? kérdé” (*Buda halála*, VII. ének, 14. vsz). Toldy munkájának 213. oldalán a *ha* ugyanilyen helyzetben fordul elő, s Arany ott is aláhúzza.
b) A sort Arany vagy az *ülette* (ld. a 83. old. jegyzetét), vagy a *jogja* kifejezés miatt jelölte. Az utóbbit tartalmazó sor mellett a 96. oldalon is jelölés áll.
107. old.: – Az aláhúzás értelmezése bizonytalan, de feltehetőleg a kifejezés jelentésére figyel fel Arany. Térbeli vonatkozással a kifejezést hasonló értelemben később a *Buda halálában* alkalmazza: „Paizsa mint kőszál, hegy elő fokszirtja; / Iszonyú pallosát egyik keze tartja”, VIII. ének, 189. sor.
112. old.: a) – A jelölés valószínűleg a „hogya” kifejezésre vonatkozik. Ld. a 116. old. jegyzetét.
b) – Feltehetőleg a „mit vallasz” szerkezetet jelöli. Ld. a 115. old. jegyzetét.
115. old.: – Talán a *val* (vall) ige miatt jelölte meg Arany a sort, mert másutt is található bejegyzések olyan sorok mellett, melyekben a kifejezés előfordul: „mit vallasz” (112. old.); „kegyes lelket vallasz” (135. old., bár itt vesszőhibát is jelöl Arany); „ezeket nem vallották” (151. old.); „vallhassam itt te szent malasztodat” (153. old.); „nagy szomorúságot valván szívében” (183. old.); „mert ha te szent fa valvád” (121); „nem illik nekem, asszonyiállat valván búdosnom” (246. old. *b*) jegyz.). A 121. oldalt és az utolsó idézetet kivéve, ahol az azóta kihalt „lévén” jelentéssel magyarázza, Toldy minden esetben a *habet* (bír, birtokol valamit) latin kifejezéssel értelmezi a szót, bár az – a szöveggörnyezettől függően – eltérő jelentéssel fordul elő. A szó más jelentéseit a TESz is felsorolja: tanúsít, bizonyít; bír valamit, birtokában van; valaminek tart valamit; hitet tesz valaki, valami mellett; vallomást tesz; valamit elszenved stb.
Keletkezését a TESz a *vádol*, *vadl* igéből, illetve ige-tövből magyarázza, dl>ll hasonulással. A hangváltozásról hasonló módon ír Mátyás Flórián a *Magyar nyelvtudomány II.* (Pécs, 1863, ld. az 50. old. jegyzeteit); Budenz József *Magyar–ugor összehasonlító szótárában* (Budapest, 1873–1881); azonos módon fejtegeti a szó keletkezését 1875-ben Barna Ferdinánd a *Nyelvészkedő hajla-*

mok a magyar népnél c. értekezésének 13. oldalán (Budapest, 1875). Arany ez utóbbi kötetet is széljegyzetelte, s ennél a helynél azt jegyzi meg: „én is régóta ezt hiszem”.

Barna a *vall* ige *habeo aliquid* jelentésének elavulását alaki hasonlósággal magyarázta. Szarvas Gábor a MNyr 1877, VI. k. 491–493. oldalán azt állítja, hogy a *vall* ige *bír valamivel* jelentését a *nekem van* szerkezet nem pótolja. Arany ezt a cikket is olvassa és jegyzeteli, s ez azt jelenti, a kifejezés körüli párbeszéd két évtized múlva is érdekelt.

116. old.: – A sort feltehetőleg az *olymely* kötőszó miatt jelölte meg Arany. A szokatlan összetételű és használatú kötőszókat, partikulákat tartalmazó sorok mellett másutt is vannak jelölések a szövegben: *hogyha* (112); *olyha* (117, 130); *olymelyha* (122 b)); *tudnimert* (128); *olymely* (152); *hanemhogy* (247); *minemde* (251). Nyelvtörténeti kutatások szerint az összetett, illetve többszörösen összetett kötőszók az ómagyar korban keletkeztek szófajváltással, vagy pedig a gyakori egymás mellett állás eredményeként (KISS–PUSZTAI 2003, 421–423; 425–428). Úgy tűnik, Arany módszeresen figyeli a szövegben ezeknek az elemeknek az előfordulását, használatát. A *Buda halála* XI. énekében maga is használ hasonló összetételt: „Olykinek ezt mondja: »Titok, amit hallasz...[«]”, s a következő jegyzetet fűzi hozzá: „Némely. Ollyik”.
117. old.: – A jelölés feltehetőleg az *olyha* összetett kötőszóra vonatkozik. Ld. a 116. old. jegyzetét.
119. old.: a) – Talán a „mire” kifejezést jelöli. A megjelölt sorok között több olyan van, amelyben a határozószók és partikulák különleges, régies alakja vagy jelentése áll, s úgy tűnik, Arany rendszeresen figyelt ezekre a mondatelemekre: *holval* (104); *mire* (= miért, 119, 136); *tahát* (121); *jelennen* (125); *bizony* (138); *kevestenne* (145); *mind ét* (159); *tétova* (159); *tegitlen* (172, 176); *rokon közel* (193); *elnémikort* (196); *ingyenmajdan* (= azonnal, 204, kétszer is jelöli); *sonha* (212); *előst* (225). A nyelvtörténeti adatok szerint ezek közül a *t* locativuszragot tartalmazó *előst* ritkábban fordul elő az ómagyar korban, de nem szokatlan; gyakoribbá válik ezzel szemben a több primer ragot tartalmazó csoport, mely közé a *jelennen* és a *kevestenne* is tartozik; erősödő típusnak számít a szekunder ragokat tartalmazó csoport, melynél névszó-tőhöz határozórag járul (*holval* = korán reggel; *mire* = miért); elavulóban van a fentiek mellett az *ingyen*, a *tege*, *tegetlen* (nemrég, minap) és a *tahát* konkrét határozói jelentése (akkor). Megerősödnek és új elemekkel gyarapodnak az összetett határozók, közöttük az általános névmási *soha* (sonha>sonha). A szerves összetételek közül ekkor jött létre a *tétova* mint ellentétes értelmű határozók összekapcsolása; a *rokon* kifejezés pedig többszófajváltóvá vált, határozószóként a *közel* jelentést vette fel (KISS–PUSZTAI 2003,

406–409; 425–428). A *bizony* a TESz szerint a *bízik* igéből származik *ny* képző felvételével, s nyomatékosító határozószóvá, majd módosítószóvá alakult (KISS–PUSZTAI 2003, 425).

A *tétova* kifejezést mint olyan összetételt, amelynek előtagja nem fejez ki világos jelentést, Arany a *Visszatekintés*ben említi példaként, Brassai szóösszetételről kifejtett elmélete cáfolataként (Szépirodalmi Figyelő, 1(1861), 38. sz. 594, és ARANY 1968, 233). A *tétova* szót határozói értelemben A *nagyidai cigányok* IV. énekében használja is: „Van lárma, sikoltás, szaladás tétova, / Ezerféle átok, szitok, zenebona”. S újra a *Toldi szerelme* X. énekében: „De most, hogy az útban tétova tekint”. A *mire* kifejezést *miért* értelemben a *Buda halála* IV. énekében alkalmazza: „Én nem tudom, e nép mire gyűl mostanság / Avvagy mire véljem Etele parancsát”.

b) – Arany feltehetőleg az *egyembe* kifejezés miatt jelöli a sort.

121. old.: – A sorokban, melyek mellett jelölés áll, az *emtettének*, a *tahát*, az *asszjuban*, a *bizony* és a *valvád* (Volf átíratában: *walwad*) szavak kelthették fel Arany figyelmét. A *tahát* és a *bizony* szavakhoz ld. a 119. old., a *valvád*hoz a 115. old. jegyzetét.

122. old.: a) – Az első jelölés az oldalon az *-ik* ragos számnevekre vonatkozhat, melyek Toldy szerint gyakran állnak birtokrag nélkül („hét igének negyedikről”). A sorszámnevekről később, az 1870-es években Arany a *Ki és mely nem parallel névmások* c., kéziratban maradt glosszájában ír. Elmondja, hogy egykor Toldyval együtt azt hitte, az *ik* toldalék a birtokrag többese, mert a Révai-kódexben is fordulnak elő olyan szerkezetek, mint: „ezeknek *egy-ik*”, vagyis *egy-ük*. A kérdéses példa Toldynak a *Magyar irodalom története* c. 1851-es munkája I. k. 13. oldalán található (ARANY 1968, 575–576, 881). Ehhez képest az 1850-es évek közepére Toldy felismeri, hogy ezek a szerkezetek nélkülözik a személyragot. Az 1870-es években Arany elgondolása is változik, és az *ik* toldalékban a *ki* mutató névmási szerepű elemet látja, mely akkor jelenik meg, ha a névmás mellől hiányzik a névszó. Ugyanez vonatkozna szerinte a sorszámnevekre is. Ezekben az *ik* végződés tehát nem a hiányzó személyrag nyoma, hanem csupán a névszót pótló, arra rámutató elem.

b) – Ld. a 116. old. jegyzetét.

123. old.: – A jelölés talán a *méltólj* („kegyeskedik, hajlandó valamit megtenni) igére vonatkozhat. A TESz szerint a kifejezés a *mélt* (illik) igéből származik. Arany a 91. oldalon is jelöl olyan sort, amelyben a kifejezés előfordul.

125. old.: – Feltehetőleg a *jelennen* kifejezésre vonatkozik a jelölés. Ld. a 119. old. jegyzetét. Toldy magyarázata homályos. A kifejezés határozószó, jelentése: *most, ott azon a helyen, nyilván* (TESz). Vonatkozhat a jelölés a „megnyi-

lának” szóra is, melyet Toldy itt „ny” betűvel ír át, szemben a 64. oldallal, ahol az Érsekújvári kódexben a kifejezést „n” hanggal olvasta.

128. old.: – Talán a *tudnimert* kifejezést jelöli Arany. Ld. a 116. old. jegyzetét.
130. old.: a) – Talán az *olyha* szó kiemelése. Ld. a 116. old. jegyzeteit.
b) – Az *ingyen* kifejezés a 15. századtól a tagadás nyomósításaként is előfordul („egyáltalán nem”: TESz). A jelölés talán ezt a régi jelentést emeli ki.
c) – A kiemelés feltehetőleg az *étkembe*, *szomjohomba* kifejezésekre vonatkozik.
131. old.: – A jelölés talán a Toldy által is említett hiányos mondat szerkezetet, vagy pedig a *melyek* névmás bizonytalan jelentését érinti.
135. old.: – A javítás a vesszőhibára vonatkozik, de az érintett sorban a másutt többször kiemelt *vall* ige is előfordul, ld. a 115. old. jegyzetét.
137. old.: – Talán a *mire* kifejezésnek, vagy az *a mely* vonatkozó névmás szokatlan használatának kiemelése. Az előbbihez ld. a 119. old. jegyzetét.
138. old.: – **Bizony igaz** – Ld. a 119. old. jegyzetét. A „bizony” szót az Érsekújvári kódexből Toldy *n* betűvel írta át. Ld. a 63–67. old. jegyzetét.
142. old.: – A jelölés feltehetőleg a *maga* szó szokatlan szerepére, vagy a névelőhiányra vonatkozik. Toldy értelmezésében a *maga* kifejezés itt kötőszó funkciójú lenne („ámbár”), s a TESz valóban idézi a 14–16. századból az ellentétet kifejező jelentéseit a szónak (ugyan, hát, holott, de, azonban).
145. old.: – A jelölés a névelőhiányra vagy a *kevestenne* határozószóra vonatkozhat. Az utóbbihoz ld. a 119. old. jegyzetét.
150. old.: a) A jelölés érintheti a számbeli egyeztetést („négy erős vitézőket”) és az *elő* szóalakot. Az utóbbihoz ld. a 107. old. jegyzetét.
b) A sorban hiányzik a névelő, de jelölheti Arany az *ildomos* kifejezést is.
151. old.: – A *vall* igehez ld. a 115. old. jegyzetét.
152. old.: – Az *olymely* kifejezéshez ld. a 116. old. jegyzetét.
153. old.: – A *vall* igehez ld. a 115. old. jegyzetét.
155. old.: – A *tőd* igealakhoz ld. a 91. old. jegyzetét.
159. old.: a) A *tétova* és a *mind ét* határozószókhöz ld. a 119. old. jegyzetét.
b) A jelölések vonatkozhatnak a *hoszju* szóalakokra, a *seng* (= sing, hosszúságmérték) kifejezésre és a *demaga* kötőszóra. Az utóbbihoz ld. a 116. old. jegyzetét.

163. old.: – A jelölés és az aláhúzás Toldy téves értelmezésre vonatkozhat. Volf kiadásában a *mint egy* külön áll: „Es az kopyan wolt egy kus was mynth egy cherna zal wasbol czynalt” (*Régi magyar codexek: Érsekújvári codex* Első fele, Közzéteszi VOLF György, Budapest, 1888. – Nyelvemléktár IX, 59. [ÉrsK 1888, I.]). A hasonlat a vas vékonyságára vonatkozhat, nem sodronyszerűségére. A *cérna* kifejezés a TESz szerint a 16. században mérőfonalat is jelentett.
169. old.: – A jelölés az aláhúzás folytán a *-ban* rag ablatívuszi használatára, vagy a számbeli egyeztetésre vonatkozhat.
170. old.: – A jelölés a bal margón két sor közé csúszott. Valószínűsíthető, hogy arra a sorra vonatkozik, melyben az *-ik* ragos számnév (*egyik*) áll, birtokrag nélkül. Ld. a kérdéskörhöz a 122. old. jegyzetét.
172. old.: – *Tegetlen* és a *nuper* latin szó jelentése: *minap, nemrég*. Ld. a 119. old. jegyzetét.
174. old.: – A jelölés a *keg* szóra vonatkozhat. Toldy a *láb, futamat, pálya* kifejezésekkel magyarázza, más szövegek alapján. A TESz megerősíti Toldy értelmezését.
176. old.: a) A *tegitlen* kifejezéshez ld. a 119. és 172. old. jegyzetét.
b) A jelölés az *übenette* névmásra vonatkozhat.
177. old.: – A *hínek* igealakhoz ld. a 91. old. jegyzetét.
180. old.: – A *hozzá szerzé magát* szerkezetre figyelhetett fel Arany. A TESz a 14–15. századból ismeri a szintagmát, melynek jelentése: „elhatároz valamit”, „felkészül valamire”.
183. old.: – A *valván* igehez ld. 115. old. jegyzetét.
189. old.: – A *lél* igealakhoz ld. a 91. old. jegyzetét.
190. old.: – A *tétek* igealakhoz ld. a 91. old. jegyzetét.
191. old.: – A *vének* igealakhoz ld. a 91. old. jegyzetét.
193. old.: – A *rokon közel* kifejezéshez ld. a 119. old. jegyzetét.
196. old.: – Az *elnémikort* határozószóhoz ld. a 119. old. jegyzetét.
204. old.: – Az idézett szövegrészben kétszer is jelöli Arany azt a sort, melyben az *ingyenmajd* kifejezés előfordul, valószínűsíthető tehát, hogy ennek szerepét, jelentését regisztrálta. Ld. a 119. old. jegyzetét.

212. old.: – **sonha** – Az aláhúzás a határozószó régies alakjának regisztrálása. A kódex szövegében váltakozik a *soha* alakkal. Ld. még a 119. old. jegyzetét.
213. old.: – A *ha* kötőszó partikulaként, *vajon* jelentéssel való használatához ld. a 106. old. a) jegyzetét.
217. old.: – **inkább: könyörülnek** – Arany Toldy értelmezését javítja. A *keserül* régi jelentései között szerepel a „szánakozik valakin, megsajnál valakit”, s ehhez a jelentéshez közelebb áll a *könyörül* (*valakin*) ige régi jelentése: „megsajnál, megszán valakit”, mint a Toldy által felhozott kifejezés, az *elkeseredik*. A TESz példái között olyan eset is fennáll, amikor a két ige együtt, egymás szinonimájaként fordul elő: „*keferwly, kewnyewrewly...*”, (Festetics-kódex, 194).
225. old.: – Az *előst* határozószóhoz ld. a 119. old. jegyzetét.
227. old.: – **tekintet, conspectus** – Arany Toldy értelmezését helyesbíti. A jelzett helyen a *személy* szó nem az emberi fajt, nemet jelenti, hanem az emberi külsőt, kinézést (*conspectus* = tekintés, nézés). Arany a szónak ezt a jelentését a Bécsi kódex 35. oldala alapján írhatta ide: „ninc illen nemberi földön zemelben zépségben” (ÉrsK 1888, I., 21. old., 25. sor). Ld. még a TESz *személy* címszavát.
232. old.: – A jelölés a *nékiket* névmási alakra vonatkozhat, de valószínűsíthető az *alittja* kifejezésre való utalás is, mert a későbbi években Arany többször foglalkozik a kifejezéssel. Ld. az *Alít* című glosszát Arany kéziratban maradt feljegyzéssorozatában: [*Tücsök és bogár a magyar nyelv köréből*], ARANY 1968, 589–591, s ennek jegyzeteit ugyanitt a 889–890. oldalon, de különösen a jelen kötetben: *Függelék I. Pótlások Arany János nyelvészeti tárgyú cikkeinek az ARANY 1968 kötetében megjelent jegyzeteihez*.
246. old.: a) – Feltehetőleg az 1870-es években a MNyr-ben nagy vitákat kiváltott *e wada* (évad, ivad) kifejezést jelölte Arany. Később azonban a Nyelvőr-vitához nem szólt hozzá.
b) A *valván* szóra vonatkozhat a jelölés. Ld. a 115. old. jegyzeteit.
c) A *megbizonicham* kifejezéshez tünteti fel Arany a Winkler-kódex adott lapjait (*Winkler-kódex 1506*, A nyelvemlék hasonmása, betűhű átirata és latin megfelelői, Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzeteszi PUSZTAI István, Akadémiai Kiadó, Bp., 1988, 282–290), ahol más ragozással és hangviszonyokkal olvasható a szó: „ropertus doctor ekkeppen bizoneit” (62r); „de ighen nag kyrol az byzonsag” (63r). A 64. oldalon kétszer is előfordul. Az első sorban: „Ez meg byzonyoitya”; az utolsó sorban: „Kyt meg byzonyoyt”. Talán az utóbbiakra hivatkozott volna Arany, s elvétette a lapszámot.

247. old.: a) Feltehetőleg az *alásokból* (alvásukból) kifejezés miatt jelölte Arany a sort, ld. a 91. old. jegyzetét.
b) A *hanemhogy* kötőszóhoz ld. a 116. old. jegyzetét.
c) A *tőd* igealakhoz ld. a 91. old. jegyzetét. Lehetséges, hogy Arany a *reá engedél* szókapcsolat miatt (is) jelölte a sort.
248. old.: a) A *monnó* (= mindkét, minden) szó miatt jelölhette Arany – nem a szokásos két, hanem három párhuzamos vonallal – a sort a bal margón. Ugyanezen sor mellé jobbról két párhuzamos vonalat húz. A *szizei* (= szűzi) melléknév ragozása miatt lehetett fontos a kifejezés.
b) Az *aloszon* kifejezés mellett Arany ismét három vonalat húzott. Talán elégtelennek vagy tévesnek tartotta Toldy magyarázatát: az ige iktelen változata nem avult el erre az időszakra, alakváltozatai párhuzamosan éltek tovább. Ld. a 91. old. jegyzetét.
251. old.: – A sort a *minemde* kifejezés miatt jelölhette. Ld. a 116. old. jegyzetét.

Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz
K. R. gyűjteménye*

Arany János 1874-ben, Bartalus István biztatására készítette kottás dalgyűjteményét. Céljaként ifjúkori zenei emlékeinek rögzítését jelölte meg, ezért arra törekedett, hogy lehetőleg ne vegyüljön a dalok közé olyasmi, amit később hallott vagy tanult. Pontosan viszont mégsem tudjuk meghatározni Arany kollégiumi repertoárját, hiszen nincs tudomásunk arról, hogy diákévei során is összeírt volna valamilyen versgyűjteményt. (Bár ez egyáltalán nem zárható ki.) Másfajta kontrollhoz kell tehát fordulnunk: az 1830–1840-es évek során mások által, de azonos földrajzi és/vagy szellemi környezetben összeírt források repertoárjához. A debreceni diák gyűjteményekre azonban ekkortájt épp ellentétes tendencia jellemző, mint például a korábbi sárospatakiakra vagy akár Aranyéra. Rövid dalok helyett nemritkán hosszú, olvasmánynak szánt szövegek vannak bennük túlsúlyban, főként Csokonai humoros verses elbeszélései és effélék. Mivel Arany kifejezetten a társasági, illetve az általa hallott falusi dalrepertoárt próbálta rekonstruálni 1874-ben, még a debreceni kéziratok közül is válogatnunk kell. Valamennyi általam ismert forrás közül egy 1839 és 1843 közé datált versfüzet-sorozat áll legközelebb Arany repertoárjához¹ – meglehet, hogy ez viszont nem köthető a Kollégiumhoz! A kéziratos énekeskönyvek bibliográfiájában *K. R.-gyűjtemény* néven szerepel,² de joggal viselhetné Debreczeni Eszter nevét is – sajnos róla sem tudunk többet a versek közé bejegyzett nevénél. Eredetileg tíz csomó (füzet) alkotta, több kéz munkájaként; az 1. és 6. csomó az idők folyamán elveszett. A füzetek lelőhelye: Debrecen, Déri Múzeum, Néprajzi Adattár, 209–216. Magyarai Márta szíves közlése szerint 1936-ban, Csapó Istvánétól vásárolta a Múzeum.

A *K. R.-gyűjteményben* (KR) Arany kéziratának 152 főszövegéből 45-höz találunk változatot, ami csaknem 30%-os arányt jelent. Ez igen magas érték. Az alábbiakban ebből a ritkán forgatott, de nagy jelentőségű gyűjteményből adok közre néhány szöveget, amely Aranynál is szerepel, bár ott többnyire csak egy szakasszal, hiszen az ő gyűjteménye elsősorban a dallamok megörökítésére szolgált. Terjedelmi okokból főként csak közköltészeti, illetve népköltési eredetűnek látszó verseket mutatok be, köztük néhány

* A tanulmány az OTKA K 60635. és F 48440. sz. pályázatok, illetve az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A forrást Gyulai Ágost és Kodály Zoltán még nem ismerték, így nem hivatkozhattak rá a *Dalgyűjtemény* régi kritikai kiadásakor: *Arany János népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952.

² STOLL Béla, *A magyar kéziratoss énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. és bőv. kiadás, Bp., Balassi, 2002, 833. sz.

anonimként nyilvántartott érzelmes műdallal. Egy részük talán mégsem primér kéziratot ad, hiszen néhány szöveget az összeíró egyértelműen Erdélyi János kiadványaiból másolt.³ A gyűjtemény műköltői termése szintén több konkordanciát rejt Arany kéziratához, ezeket a függelékben sorolom föl, akárcsak azokat a közdalokat, amelyek kontaminált helyzetben vagy csak a szövegcsalád más megszokott összetevői által vannak jelen a KR-ben. A versek a könnyebb összehasonlítás végett Arany János (AJ) lejegyzésének sorrendjében követik egymást.

AJ I. 1. sz. = KR 4. csomó, 26a, *Más*

1. A' Csengeri temetőn,
Elejtettem a' kendőm,
Héj édes barna szeretőm,
Keritsd-elő a' kendőm.

- 5 2. A' Miskóltzi Csárdába
Három betyár magába,
Héj Csak úgy iszik búvába
Ki fordított bundába.

3. Mit ér a' kevélységed,
10 Ha nints szép feleséged,
Héj nekem sintsen, neked sints,
Ád az Isten, kinek nints.

AJ I. 4. sz. = KR 10. csomó, 2a–b, *Más*

1. Ángyom, ángyom, édes ángyom,
mért szeret kend, mért szeret kend olyan nagyon?

2. Ha szeret kend, titkolja kend,
Kine vilá kine világosítsa kend

- 5 3. Jó szeretni, de titkoson
Nem mindenkor, nem mindenkor világosan.

4. A' ki világosan szeret,
Meg itéllik, meg itéllik az emberek.

³ Pogány Péter megjegyzése szerint az egész 5. csomót. (Hagyatékban maradt gépirat, e sorok írójánál.)

AJ I. 6. sz. = KR 2. csomó, 19a–b, Más

1. Még azt mondják a' Kapások nem leszsz bor;
Mit iszik hát a' Vén Bíró ilyenkor?
Alig, alig, alig várja az estvét,
Hármasával, négyesével Üritgeti az ittét.

- 5 2. Még azt mondják a' Kapások nem leszsz bor,
Mégis isznak a' Deákok mindenkor,
Isznak is ők, mig a' világ világ leszsz,
Mig az Erdőn egy tsátságó Egy tsátságó madár leszsz

- 10 3. Tegyük le hát a' földhúzó kapánkat,
Üritgessük borral töltött kupánkat,
Igyuk le a' következő Szüretet,
Úgy se tudjuk derül é még derül é ránk kikelet.

- 15 4. Nem kell nekünk annyit tudni mint egy Pap,
Csak azt tudjuk merre fordul-ki a' Csap
A' Pap is ha bele ún a' Kőnyvekbe
Ezt kiáltja hozzatok bort hozzatok a' pintesbe.

Megjegyzés: Erdélyi János közli ugyan egy változatát a *Népdalok és mondák* II. kötetében⁴ (1847, 401. sz.; Arad, Fehér, Muzsla, Nyitra), de ez nem egyezik meg a KR-féle szöveggel.

AJ I. 10. sz. = KR 5. csomó, 15b, Más

1. A' ki a' ró'sáját igazán szereti
Zápor eső esik mégis megkeresi.

2. Lám én a' rósámat igazán szeretem
Zápor eső esik mégis megkeresem.

Megjegyzés: Másolat Erdélyitől (ERDÉLYI 1847, 56. sz.; Vas). A nyitó szakasznak Kisfaludy Károlytól származó travesztiája is megtalálható ugyanebben a füzetben (22a–b, *Más*), szintén Erdélyitől másolva (ERDÉLYI 1847, 487. sz.; Perkáta).

⁴ *Népdalok és mondák*, II, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Magyar Mihály, 1847. (A továbbiakban: ERDÉLYI 1847)

AJ I. 11. sz. = KR 5. csomó, 31b–32a, Más

1. Mondtam anyám házasitts meg
De azt mondtad hogy rá érek
El vitték a' szeretőmet
Verje meg az Isten őket.

- 5 2. Ki elvitte, éljen véle
Csak előttem ne ölelje,
Mert ha előttem öleli,
Azt gondolom hideglélki.

Megjegyzés: Másolat Erdélyitől (ERDÉLYI 1846, 79. sz.; Nyitra, Pest, Szilágyság).

AJ I. 23. sz. = KR, 4. csomó, 4a, Más

1. Nem úgy van már mint volt régen
Nem az a' nap sűt az égen
Nem illatozik a' Virág
Két színűvé lett a' világ

- 5 2. Ne hidj a' mézes beszédnek,
Kivált a' fehér tselédnek
Nem mind az a' minek látszik
Csak szembe kötősdit játszik

- 10 3. Nints betse a' hazafinak
Csak a' tsapongó úrfinak
Világ a' nemet gavarnak,
Jó éjszakát a' magyarnak

- 15 4. Átok fogta meg a' Magyart
Hogy az soha együtt nem tart,
Igaz az a' magyar mondás
A' mennyi ház anyyi szokás.

- 20 5. Szép vólt halni a' hazáért,
Most ritka ontna érte vért
Haj! hallottuk azt beszélni
Szebb a' jutalomért élni.

6. Régi őseink el hóltak
Kik a' köz jónak hódoltak
Héjh! ha most feltámadnának,
Újra sírba szállanának.
- 25 7. Ha az hív jutalmat nem kap
Nem igazán papol a' Pap
El kell veszni a' Világnak
Vagy győzni az Igazságnak.

Megjegyzés: A strófák sorrendje eredetileg: 1, 2, 6 (pótlásként), 4, 7, 5.

AJ I. 24. sz. = KR 2. csomó, 2b–3a, Más

1. Óh, te 'siros Kanahán Hortobágy melyéke!
Be sok Szegény Legénynek Édes Anyja vagyte,
Kenyeret adsz kezébe,
Pénzt az Erszénnyébe.
- 5 2. Nintsen itten drágaság mert nem Tóth Ország ez
Kedves nállunk a' jó bor mert Magyar Ország ez
Óh be áldott jó föld ez
Nints hasonló ehez.
- 10 3. Dinnye terem a Nyirbe búza a Kunságon,
Alma, körtvély a Hegyközt majd minden fa ágonn
Oh be áldott jó föld ez
Nints hasonló ehhez

10 <Üröm> körtvély

Megjegyzés: A dal sem az AJ, sem KR lapjain nem azonos Fazekas Mihály *Hortobágyi dalával*, mely kétségkívül ennek a debreceni dalnak a továbbköltéseként született.⁵

⁵ A szövegcsalád kritikai kiadása: *Közköltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (*Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század*, 8), 42. sz. (A továbbiakban: RMKT XVIII/8.)

AJ I. 32. sz. = KR 10. csomó, 37a, Más

1. Bús szivemet mardosó gondok,
Róllatok már le mondok,
Elég régen gyötritek éltem'
Vig napot nem is értem;
5 Hát rab szíjjak szakadjatok,
Egek vig napot adjatok,
Elég vólt már ennyit szenvednem,
Elég ennyit epednem.

2. A' mostoha sors engem' régen,
10 Kerget e' nagy térségen,
Bánatimhoz bánatot adol,
Még nyugodni sem hagyol.
Mikor lessz vége ezeknek
Ezeknek a' keserveknek
15 Óh felettem tündöklő egek
Ezekért esedezek

AJ I. 33. sz. = KR, 7. csomó, 23b–24a, Más

1. Fejér czípó szalonna,
Pörgölt hús és káposzta,
A' Magyarnak étele,
Azzal lakik ő tele.

- 5 2. Pörgölt húst a' bográtsból,
Jó zsíros pogátsából,
Eszik néha egészs nap,
Iszik reá mint a' Csap.

3. Ha jól lakik kedvére,
10 Tánczra kerül végtére,
A' menyetskét forgatja,
Legényesen jártatja.

4. A' Magyar tsak imigy él,
Még az Ördögtől sem fél,
15 Nemkoplal ő soha is,
Úgy segéljen igaz is.

5. Magam is e'képp élek,
Bíróval sem cserélek,
A' falu' népe szeret,
20 Pénzt ád, és bort kenyeret.

6. Nosza rajta feleség,
Megtart a' jó Isten még,
Héja húja héja haj!
Nints még eddig semmi baj.

AJ I. 49. sz. = KR 5. csomó, 28a–30a, Más

1. Fáj, fáj fáj fáj,
Fáj a' szívem fáj,
Fáj a' szívem te éretted
Miólta megismértelek
5 Fáj fáj, fáj a' szívem fáj.

2. Nints nints nints nints
Bizony sehol nints,
Drága Személyednek párja,
Bárki a' földet bejárja,
10 Nints, nints, bizony sehol nints.

3. Szép, szép, szép, szép,
Óh mely igen szép,
Szemeidnek ragyogása
Piros szádnak mosolygása,
15 Szép, szép, óh melly igen szép!

4. Óh, óh, óh óh
Óh angyalkám óh,
Kine szeretne tégedet,
Ismérvén szép személyedet,
20 Óh óh tsókolni való.

5. Hát, hát, hát hát
Mi tsuda az hát,
Hogy ékes tüzzel ragyogott
Szemed engem rabúl fogott,
25 Hát hát, mi tsuda az hát?

6. Várj, várj, várj várj,
Csak egy-kitsit várj,
M megbánod még tettetésed'
Csintalan szineskedésed'
30 Várj, várj, tsak eggy kitsit várj.
7. Óh, óh, óh óh,
Óh kedvesem óh,
Hogy szeretnélek tégedet,
Ismervén hamis szívedet,
35 Óh, óh, kedves ámitó!
8. Jaj, jaj, jaj, jaj,
Óh melly édes baj!
Rabja vagyok már szívednek
Imádója személyednek
40 Jaj, jaj, óh melly édes baj!
9. Kár, kár, kár, kár,
Igen nagyon kár,
Hogy a' szived álhatatlan,
Egynél hogy maradhatatlan,
45 Kár, kár, igen nagyon kár;
10. Már, már, már, már,
Csak maradj-el már,
Ha hogy töllem elpártoltál,
Hozzám hűségtelen vóltál,
50 Már, már, tsak maradj el már.
11. Nem, nem, nem, nem,
Már nem hiszek, nem,
Ki ís hinne olyan szivnek,
Ki magát ígéré tíznek,
55 Nem, nem, már nem hiszek, nem.
12. El, el, el, el,
El kell menni el,
El kell menni, nínts mit tenni,
Téged kedves felejteni,
60 El, El, El kell menni el.

13. Nem, nem, nem, nem,
Soha többé nem,
Soha többé nem szeretlek,
Szivemen már erőt veszek,
65 Nem, nem, soha többé nem.
14. Légy, légy, légy, légy,
Légy szerentsés, légy,
Áldjon meg az én Istenem
Óh kedves hűségtelenem,
70 Légy, légy, légy szerentsés légy.
15. Meg, meg, meg, meg,
Meglátlak még, meg
Meglátlak még víg szemekkel,
Meg öllek hív kezekkel
75 Meg, meg, megöllek meg.
- 37 <haj> baj

Megjegyzés: Ez a változat szó szerint megegyezik Erdélyi János *Népdalok és mondák* I. kötetében⁶ szereplő (ERDÉLYI 1846, 6. sz.) kiadásával; valószínűleg onnan másolták. A ponyván is terjedő dal rövidebb variánsát a 9. csomó 2a lapján találjuk:

1. Fáj, fáj, fáj, fáj,
Fáj a' szívem fáj fáj
Fáj a' szívem te éretted,
Miólta megszerettelek,
5 Fáj, fáj, fáj a' szívem fáj.
2. Óh óh, óh óh,
Óh angyalkám óh, óh,
Ki ne szeretne tégedet,
Ha csak jégtől nem született
10 Óh, óh, csókolni való.

⁶ *Népdalok és mondák*, [I], A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Beimel József (ny.), 1846. (A továbbiakban: ERDÉLYI 1846)

3. Vérzi, Vérzi,
Vérzi szívem' vérzi
Vérzi szívem a' szerelem,
Hogy magamat sem esmérem
15 Érted drága kedvesem

AJ I. 59. sz. = KR 9. csomó, 35.,⁷ Más

1. Ne szomorkodj légy víg
Nem lesz e' mindég így,
Ki megszomorított, Megvigasztalhat meg.
2. Le szállott a' páva
5 A' város' házára,
Sok szegény legénynek Szabadítására
3. Rab vagyok, rab vagyok,
Szabadulást várok,
A' jó Isten tudja, mikor szabadúlok.
- 10 4. Rothadásra indul,
A' test lélek nélkül,
Így van szívem dolga, Egy valaki nélkül.

AJ I. 62. sz. = KR 10. csomó, 26b, Más

1. Végig mentem egy asszonynak az udvarán
Be tekinték véletlenül az ablakán,
Szeretőmet láttam,
Más karján találtam
5 Verje meg az Isten Jaj de megutáltam.

& cz. lásd alább

Megjegyzés: A megígért folytatás ebben a füzetkében nem található.

⁷ A 9. csomó második felét egy különálló füzet alkotja, amelynek saját oldalszámozása van.

AJ I. 66. sz. = KR 10. csomó, 12a–b, Más

1. Ha valaki vígan él Vígan él,
A' Juhász éppen úgy él
A' Juhász éppen úgy él,
Az erdőben,
5 A' mezőben,
Sétál pipál furulyál; furújál
Billeg, ballag, meg, meg, áll.

AJ I. 81. sz. = KR, 2. csomó, 3b–4a, Más

1. Jöszte velem jöszte vitéz a' Csatára
Fessük Török vérrel a' Várna falára
Hogyitt volt a' Magyar kit Várnánál vára
A' Török Törökből készült vatsorára.
- 5 2. Keménynek tsendesen ballag Paripája
Két sütéssel jegyes a' jobbik pofája
Oláh Országi Ló mutatja formája
Tajtékos Zablját rágdogálja szája

1 vi<z>téz [értelem]

Megjegyzés: A 2. strófa Gyöngyösi István *Porából megéledett Főnix* című eposzából származó töredék (I. könyv, II. rész, 31. vsz.).⁸

AJ I. 85. sz. = KR, 2. csomó, 12a, Nota

1. A' mely Leány sokat szeret
Jámbor Aszszony az nem lehet
Mert mihelyt annyira mehet
Hogy fejére kontyot tehet

⁸ GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, szöv. gond., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1999, 21. A kontaminációról: CSÖRSZ Rumen István, *Gyöngyösi recyclatus (Miniatűrök a közköltészet Gyöngyösjéről)* = *Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 125–128.

- 5 2. Az Urát nevezi lónak
 Hol Deresnek hol fakónak
 Magát pedig tartja jónak
 Nem barátja a' szép szónak
- 10 3. Gyakran fülel az ablakra
 Mint a' Kantza az abrakra
 Ha az Ura kérdi mit néz
 Már akkor a' felelet kész.
- 15 4. Ha az Ura megy mezőre
 Más fekszik a' lepedőre
 Ha Haza jön nagy későre
 Addig megfojgat a' sőre

AJ I. 95. sz. = KR, 2. csomó, 8b–9a, Más

- 5 1. Igaz Urak a' Papok
 De nintsen Nyúgodalmok
 Mert szerelem rabjok
 Járnak gyász ruhába
 Nem mehetnek a' bálba
 Sem a Kávé házba
- 10 2. Bánom hogy reggel ma
 Mentem a' Templomba
 A' Szent Rórátéra
 Lámpás nélkül mentem
 Helyem eltévesztettem
 Egy Jány mellé ültem
- 15 3. Meglátott a' Püspök
 Bezzeg vólt száraz flöstök
 Izzadott az üstök
 Engem megveretett
 Kurutz vasra tétetett
 Setét jukba vettetett

4. De én nem búsúlok
 20 Hogy ki nem szabadúlok
 Katonának állok
 Nem kell a' reverenda
 Ennékem többé soha
 Ebugatta soha
- 25 5. Gyász az én életem
 Bánom tselekedetem
 Hogy én pappá lettem
 Nem tetszik ez Élet
 Mert engem a' Természet
 30 Más Útra vezérlett.

12 <szép Lanyhoz> Jány

23 Ennékem többé soha: vagy Maradjon a' klastromba [alternatív megoldás]

28 <Mert> Nem

AJ I. 98. sz. = KR, 4. csomó, 30a, *Más*

1. Debreczenbe kidobolták,
 Hogy a' dongót ne danolják,
 Diri Diri Dongó
 Csak azért is diri dongó
 5 's a' t.

AJ I. 99. sz. = KR 9. csomó, 1., *A' Kis Leány Dalla*

1. Azt szokták szememre vetni,
 Kitsiny vagyok mégszeretni.
 De tudom őket nevetni,
 Hiszen a' kis Csupor
 5 Még hamarább felfor.
 Nem tsuda hát, hogy a' kis Lányt
 Szintúgy tüzei Ámor.

2. A' nagyokat megkövetem,
De az én kitsiny termetem'
10 Az övéknél jobb szeretem,
Hisz' kiss kalyibába
Minden gerendába
Üti fejét, úgy zúzza szét
Fésűjét, főkötojét.
- 15 3. Tán a' nagyoknak kebele,
Szerelemmel jobban tele;
Eb hiszi, mit ér hát vele?
Hordja el a' Manó,
A' nagyobb Viganó
20 Többe kerül, ha emberül,
Varja a' módi Szabó.
4. Nem bánom hadd beszéljenek
Az irigyek, tsak kérjenek,
Bizonyosan férjhez megyek,
25 Ugy ugrom menyetske,
Fővel, min őzetske,
Csak nevetem, hogy mellettem
Ott marad sok nénike.

10 öv<ö>éknél

AJ I. 102. sz. = KR 5. csomó, 11b–12a, Más

1. Ha bort iszom, vidám vagyok,
Danolhatok, katzaghatok.
Meg tsókolgatom,
Kökényszemű galambom.
- 5 2. Ha véle tsókolódhatom,
Meg enyhül minden bánatom;
Héj, haj, csókra csók!
Kerüljenek a' kantsók.
- 10 3. Nem sírok én azért soha
Ha bé fed a' sírom moha
Eb sír, haja hó!
Elég, ha sír a' kantsó.

4. Mondják hogy a' fagyos halál,
Elébb, utóbb reám talál.
15 Eb fél, ha mondom;
Halálra semmi gondom.
5. Igy élem én le napjaim,
Boromba fojtva gondjaim.
A' bú nem jön rám
20 Ha töltve van kulatskám.

Megjegyzés: A KR-féle változat megegyezik az *Érzékeny és víg dalokban* (1834, 9.), illetve később Erdélyi Jánosnál kiadott szöveggel, ahol Csokonai verseként szerepel.⁹

AJ II. 8. sz. = KR 5. csomó, 24a–25a, Más

1. Vigan élem világom,
Míg virit ifjuságom
Eszem íszom vigadok
A' Búnak útát adok
5 Busúljon a' ki tud hozzá nem búsúlok,
Búmban ugyan soha meg nem bolondúlok.
2. Ez az élet úgy sem sok,
Használják az okosok,
Zivataros néha bár,
10 Vesztegetni még is kár,
Nem kell mindjárt le mondani a' világról
Mézet lehet szedni itt minden virágról.
3. Szerezz jó barátokat,
Szeresd hiven azokat,
15 A' barátság' kebele,
Égi örömmel tele,
Ha megtsal is egygy vagy kettő álnoksága,
Kipotolja tsak egygynek is igazsága.

⁹ ERDÉLYI 1847, 479. sz.

4. Elégedj meg sorsoddal,
20 A' magad vagyonoddal,
Senki kintsét ne kívánd,
Gazdagodjék más, ne bánd,
Keress tsak annyit, a' mennyivel be éred,
Költsd azt vigan, 's e' lessz a' te földi béred.
- 25 5. Tarts öröm-innepeket,
Szeress minden szépeket,
A' Szerelem melege,
Leg kedvesebb temege,
Élj vele módjával magadban ne tégy kárt
30 Jó úgyan az de a' mi sok minden meg árt.
6. Tiszteld Bakhus óltárát,
Iszogassad nektárát,
Bakhus jó izű teje,
Az örömnnek kútfeje,
35 Ki e' kúrával mértékletesen élhet,
Víg órákat 's hosszú napokat szemlélhet
7. A' mosolygó kikelet
Váltja fel a' mord telet,
A' sötét éjszakára
40 Feljön a' nap sűgára,
Igy tehát ha ér bennűnket keserűség,
Követi azt majd tsak nyomban gyönyörűség.
8. Fussatok hát pokolba,
Bús gondok hamarjába,
45 Rám ugyan ne nézzetek,
Semmi közöm veletek,
Semmi bajom, mert barátomnak szemébe
Olvasom, hogy felvagyok írva szivébe.
9. Ez az élet bődogság,
50 Igy élni már okosság
Bolond a' ki epeszti,
Magát, 's bűnak ereszti,
Mert így kiki e' világon bődog lehet
'S e' világi jókból is legtöbb részt vehet.

- 55 10. Barátim hát így éljünk,
Es senkitől ne féljünk,
Együnk ígyünk kedvűnkre
Ne hajtsunk irigyűnkre,
Eb az anyya, a' ki bántja barátságunk,
60 Tegyen rólla, ki irigyli bóldogságunk.

12 itt<en>

Megjegyzés: A rendkívül népszerű társasági dalt Arany János (kortársaihoz hasonlóan) Pálóczi Horváth Ádám szerzeményének vélte, s akként jegyezte le. Ezt azonban semmi sem bizonyítja, így továbbra is az anonim versek közt tartjuk nyilván.¹⁰ A KR-változat viszonylag hosszú, a strófák sorrendje pedig megegyezik Mindszenty Dániel 1832-es feljegyzésével,¹¹ illetve Erdélyi János közlésével (ERDÉLYI 1847, 477. sz.); valószínűleg innen másolta.

AJ II. 12. sz. = KR 7. csomó, 43–44.

1. Ha int a' Végzés, kész a' sírhalom,
Hol készen vár ránk a' nyugalom,
Kinek szemét fogja-bé kedvese,
Bóldog kinek van egy szerelmese.
- 5 2. Szerelemre a' szépek esküsznek,
A' ró'sás ajkakra csókot fűznek,
Áldott szerelem szívünk magasztal,
Bóldog kit szerelmese vígasztal.
3. Ha e' világ' kórmánnyán nem ülne
10 Szerelem, e' világ' öszve-dülne,
Szerelem te tartaszsz mindeneket,
Meglántzolod a' Fejedelmeket.
4. Óh szép Vénus! a' te igád nékem
Könnyű, azért róllad zeng énekem,
15 Jer óh szívet lágyító szerelem'
Királynéja jádzadozzál velem.

¹⁰ A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/8. 59. sz.

¹¹ *Nemzeti Dalgyűjtemény*; MTAK Kt. Irodalom 8r 206/56.

5. És te szivem' bálvánnya magához
 Jer Vénus' szerelem óltárához,
 Esküdjünk ott örökös hűséget,
 20 Áldván a' hatalmas Istenséget.
6. Szeressünk mig a' Fagyos halálnak
 Bús nyilai reánk nem találnek,
 Mig az orczánkon nyiló tavasznak
 Kellemes ró'sái el nem asznak.
- 25 7. Majd ha a' felfegyverkezett kaján
 Halál zörget, házunknak ajtaján,
 Téged' Szivem' felét, vagy engemet
 A' gyászos sir bús keblébe temet.
8. Akkor a' szerelem' szent kötele,
 30 Melly két szivet szorossan köt össze,
 Elszakad, 's a' sír' gyász éjjelében
 Nyugszunk, nem a' szép Vénus' ölében.

AJ II. 32. sz. = KR 10. csomó, 16a (kiegészítve a 15b-ről), Más

1. A' nap kerül Hajnal derül Már a' szabott óra tseng,
 Már minden sor, Minden bokor, Lassú marsal zeng
 Mit késel hát, talpadra kelj,
 Vitéz magyar, lóra székely,
 5 Kabalára szász,
 Rest ember az, a' ki nem fut,
 Mikor előtte van az út
 A' Gavallér mikor rá ér, Ha nem mehet mász
2. Elmehetünk, vólt keletünk, Porba késünk nem esett
 10 Megtalálta megpróbálta ki mit keresett
 Mit késel hát talpadra kellj*
 Vitéz magyar, lóra székely,
 Kabalára szász,
 Rest ember az, a' ki nem fut,
 15 Mikor előtte van az út
 A' Gavallér mikor rá ér, Ha nem mehet mász

* 's a' t. mint az 1ső vers hátulja

3. Böltső, hintó, Czafrangos ló, Tár szekér hámos kantza,
E' nem derék, kotsi kerék Fakótargontza.
Már mi innét tsak elmégyünk,
20 Hogy többé ítten ne legyünk
Ugyé bizon Társ;
Nosza pajtás fogd az ajtót,
Nyisd hamar a' kilints tartót,
Ide tekints, semmi baj nints, Aló haza mars.

AJ II. 33. sz. = KR 9. csomó, 3b, Más

1. Hallélúja ki gyötrötte a' kemény szivű farahót,
Eröss karral addig törte a' bosszú álló Zebaót,
Megszabadúlt bizony a' nyomorúlt,
A' ki előtte le artzra borúlt
5 Ellenségink erejekkel, hogy örökre vesszenek el.
2. Az Úr a' dühös tengernek szóll, és fal módjára meg áll,
Száráz lábbal az Izraél a' mélység' fenekére leszáll,
Igy a' ki sárba verembe ma gyúr,
Megszabadítani fogja az Úr
10 Ellenségink erejekkel hogy örökre vesszenek el.
3. Marsoljunk hát gyors lábakkal már miénk a' Szent Kanahán,
Int haza édes szavakkal nagy hitű atyánk Ábrahám
Nagy vagy óh Izraél Istene nagy
Néped erőss diadalma te vagy
15 Ellenségink erejekkel, hogy örökké vesszenek el.

Ugyanennek a szövegnek tömörítve lejegyzett, de hosszabb változata: **KR 2. csomó, 1b–2a, Más:**

1. Hallélúja ki gyötrötte a' kemény & cz.
2. Az Úr a' dühös Tengernek & cz.
3. Marsoljunk hát gyors lábakkal & cz.
4. Jaj de mi füstel és porral telyes Jegy vagy köd látszik az egen,
5 Jön farahó nagy táborral hogy rab szíjján vissza vigyen
Jaj de segitts szabadíts Jehova
Menynek és földnek hatalmas Ura
Ellenségink erejekkel Hogy örökre vesszenek el.

AJ II. 35. sz. = KR 2. csomó, 36a–b, Más

1. E' zöld fának árnyékában,
Lehajtom bús fejemet,
És szívemnek fájdalmában,
Ki tsordítottom könnyemet,
- 5 2. Patak válik könnyeimből,
Ha szívem elfogódik
Könny zápor húll szemeimből
Ha kínom szaporodik.
- 10 3. Mert szerelmem' megvetted,
És elhagytál engemet,
Szenvedéjim' felsem vetted,
Nem szántad inségimet
- 15 4. Sött nevetted tán kínomat,
Óh ez az érzéketlen!
Ki tsúfolta jajjaimat
Hozzám lett illy kegyetlen
- 20 5. Ha így van hát én sirt ások,
E' zöldellő fa alatt,
Míg azt megtudhatnák mások,
Nyugszom is már az alatt

AJ II. 36. sz. = KR 4. csomó, 23a–b, Más

1. Zaphir színbe fel öltözve
Piross bársonnyal övedzve
Kél fel a' nap 's tölle félnek
A' Dörgések, a' Dörgések vissza térnek.
- 5 Ró'sát küld előre jelnek,
Attól szalad az éjjelnek,
Setét homályos fellege,
Es az álom rest serege,
Minden plánta újra éled,
- 10 Én bennem is új az élet
Új lesz tehát a' dítseret
Áldott légy örökös élet
Minden plánta & c.

Függelék

I. Műköltői szövegek

- AJ I. 42. sz. KR 3. csomó, 6b–7b: KISFALUDY Károly: *Rákosi szántó a török alatt (Miről apám nagy búsan szólt)*
- AJ I. 46. sz. KR 2. csomó, 12a–b: PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *Magyar tánc (Még azt mondják, nem illik a tánc a magyarnak)*
- AJ II. 1. sz. KR 5. csomó, 1a–2a: CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Búcsúvétel (Mégyek már, engedj meg)*
- AJ II. 4. sz. KR 9. csomó, 5a–b: CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Miért ne innánk? (Igyunk, barátim)*
- AJ II. 5. sz. KR 7. csomó, 26a–b: CSOKONAI VITÉZ Mihály: *A feléledt pásztor (Ott, hol a patakocska)*
- AJ II. 11. sz. KR 9. csomó, 3a: PÁLFFY Sámuel: *Halni mégyek* (részlet az *Erbiából*)
- AJ II. 13. sz. KR. 2. csomó, 9b–10a: KOVÁTS József: *Vas vármegyében (Lyánykám, a végzés tőled)*
- AJ II. 18. sz. KR 10. csomó, 30b: FRIEDRICH SCHILLER – SZEMERE Pál ford.: *Az ér mellett ült a gyermek*
- AJ II. 21. sz. KR 2. csomó, 11a–b, illetve 10. csomó, 36b: SZENTJÓBI SZABÓ László: *Piros rózsza boltozatok*
- AJ II. 23. sz. KR 10. csomó, 25b–26a: PÁLFFY Sámuel: *Ó, nagy egek, rátok apellálok* (részlet az *Erbiából*)
- AJ II. 25. sz. KR 8. csomó, 4b–5a: VÖRÖSMARTY Mihály: *Az ősz bajnok, 2. rész (Búsan, elfelejtve, sasként egyedül)*
- AJ II 29. sz. KR 8. csomó, 11a–b: KÖLCSEY Ferenc: *Csolnakon (Ültem csolnakomban habzó vizen)*
- AJ II. 30. sz. KR 8. csomó, 16a–b: KÖLCSEY Ferenc: *Zrínyi dala (Hol van a hon)*
- AJ II. 31. sz. KR 8. csomó, 1b–2a: BAJZA József: *A bajnok nője (Hős fiad ha él-e?)*

II. Szövegcsalád szintű érintkezések

AJ I. 12. sz. (*Csaplárosné, gyújts világot*) = KR 10. csomó, 33b.

AJ I. 26. sz. (*Most jöttem Aradrúl*) = KR 2. csomó, 22a.

AJ I. 31. sz. (*Majd elmegyünk, rózsám, Komáromba, Komáromba*) = KR 7. csomó, 27b.

AJ I. 57. sz. (*Kiment a lány a szőlőbe*) = KR 10. csomó, 5a.

AJ I. 65. sz. (*Elvágтам az ujjom, de nem fáj*) = KR 10. csomó, 4b.

AJ I. 80. sz. (*Mesterlegény fájlalja az i-i-inát*) = KR 10. csomó, 33a.

Két Gyulai Pálnak szóló levél az Arany János-gyűjteményből

Nagy megtiszteltetés ért 1993-ban egy fiatal debreceni pályakezdő tanárt, aki komoly érdeklődést mutatott az irodalmi filológia iránt. Tagja lehetett az Arany János műveinek kritikai kiadását sajtó alá rendező OTKA-pályázatot elnyerő munkacsoportnak, amelynek vezetője Korompay János. Igazából akkori fejjel fel sem foghatta az a fiatalember, hogy mekkora lehetőség kapujába érkezett húszas évei derekán, és ez talán mind a mai napig így is van. De azt már akkor is érezte, és azóta tudja is, hogy olyan mentorral és közösséggel találkozhatott, aki nemcsak az irodalmi kutatások terén, de a hétköznapi életben is mintát adott: az elkötelezettség, a nyitottság, a megértő, biztató odafigyelés mintáját. Ezért el nem múlható hálával tartozik ez az egykori fiatalember Korompay Jánosnak és annak a szellemi közegnek, amelyet az Irodalomtudományi Intézet XIX. Századi Osztályának munkatársai jelentenek. Ennek az együttműködésnek lehet majd gyümölcse az *Arany János Összes Műveinek* XVIII. kötete.

Mi mással is jelentkezhethetné e tisztelgő kötet hasábjain, mint két olyan levél közlésével, amelyek a közel másfél évtizedes kutatás során bukkantak fel, és az Arany-kutatás mellett Gyulai Pál levelezésének kiadását is segíthetik.

Mindkét levél Gyulai Pálhoz szóló, eddig címzettként Arany Jánost feltételező darab. Az első Szabó Károly, a második pedig Lévy József levele. Az MTA Könyvtárának Kézirattárában elhelyezett Arany János-gyűjteményt rendszerező Sáfrán Györgyi a K 513/460. szám alatti Szabó Károly-levelet, illetve a K 513/329. számú, Lévy Józseftől érkezett levelet Arany Jánoshoz szólóként tüntette fel. Ezt a felvételt vélhetően Arany László gyűjteménye alapján tette, aki az Akadémiai Értesítőben szedte lajstromba apja fennmaradt levelezését,¹ és alapozta meg ezzel az Arany-levelek regiszterét. A levelek kapcsolódnak a lapszerkesztés teendőihez, és mindkettőt Aranyhoz utasítja írójuk, így azok hozzá kerülve válhattak az Arany János-hagyaték részévé.

Szabó Károly (1824–1890) és Gyulai Pál barátsága az 1850-es évek közepére datálható. Gyulai többször is egyengette az általa sokra tartott kortársa pályáját.

Először 1853-ban, amikor meleg szavakkal ajánlotta Szász Károlyhoz írott levelében² Szabót a nagykőrösi gimnázium tanárának: „[a] legjobb fiu a világon és szaktudományát érti úgy, mint akárki”.³ Szabó Károly 1855 szeptemberében kezdett el tanítani Kőrösön – többek között Arany János, Salamon Ferenc és Szilágyi Sándor társaságá-

¹ ARANY László, *Arany János levelezése*, Akadémiai Értesítő, 1899, 590–616., 659–671.

² *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961. [Ezután: GYULAI 1961], 121. számú levél, 157–158.

³ GYULAI 1961, 121., 158.

ban, és főleg két utóbbi kollégájának köszönhetően (akik később a kor kiváló történészei lettek) különösen történelmi érdeklődése mélyült el.

Másodszor az ötvenes évek végén, amikor Mikó Imre gróf kezdeményezésére Gyulai vette fel a kapcsolatot Szabó Károllyal és győzte meg barátját a nagyenyedi tanárság elvállalásáról. De mielőtt enyedi tanárrá lehetett volna Szabó, szintén Mikó Imre és Gyulai közbenjárására 1859. november 25-én megválasztották az Erdélyi Múzeum Egyesület alakuló ülésén az egyet könyvtárnokává – Kolozsvárra.⁴ Szabó Károly 1860-ban költözött a városba és ott is élt 1890-ben bekövetkezett haláláig.

A kolozsvári évek alatt folyamatos volt a kapcsolata Gyulaival, barátságuk tovább erősödött; majd annak 1862-ben történt Pestre költözésekor (Arany *Szépirodalmi Figyelőjének* lett a munkatársa) kissé maliciózan állapította meg, hogy Gyulai Erdélybe csábította, aztán magára hagyta. Levelezésük ekkor ismét sűrűbbé vált.

Sajnos e levelezésnek vélhetően csak töredéke maradt fenn, amit a Gyulai-levelezés egyes darabjai is megerősítenek, hiszen nagyon sok, előzményt vagy válaszlevelet sejtető darab található a kötetben. E levelek egy része eltűnt, másik része pedig lappang valahol. E lappangó darabokból sikerült egyet megtalálni az MTA Könyvtárának Kézirattárában – az Arany János-gyűjtemény példányai között.

A levél hézagpótló a Gyulai–Szabó levelezéstörténetben, a Somogyi-féle kiadás 424. számú, 1862. június 23-i Gyulai által küldött levél előzménye. Lássuk a Szabó Károly által írt levél szövegét:

Maros 'Vásárhely jun. 20. 1862.

Kedves barátom!

Még folyvást M.[aros] Vásárhelyt időzők⁵ A[!] Teleki könyvtárt,⁶ a ref. coll. könyvtárát át meg át tanulmányoztam; a mennyire ily rövid idő alatt tehettem.

Roppant sokat dolgoztam s még többet tanultam. A Teleki könyvtárban is találtam több XVI. századi magyar historiás éneket, melyeket a catalogusban nem találhatni s melyek közzül néhány unicum vagy igen igen ritka: de még e mind semmi; mert feltaláltam azt, mi után annyi magyar bibliographus olly rég óta hasztalan epedett: *Apáczai János* (a czimen így áll) *Magyar Logicsatkáját Fejérvár 1654. 8r.* 32. lap.⁷ – Képzeled, hogy

⁴ GYULAI 1961, 337., 388.

⁵ *Vásárhelyt időzők*: összehúzza, Szabó Károly sajátos írásmódja volt, hogy a szavakat összehúzza. E levelében 34 ilyen eset fordul elő, amelyeket külön nem jelöltem textológiai szempontból.

⁶ *A[!] Teleki könyvtárt*: Teleki Sámuel, erdélyi kancellár által 1802-ben alapított könyvtár.

⁷ *Apáczai János* (a czimen így áll) *Magyar Logicsatkáját Fejérvár 1654. 8r.* 32. lap: *Magyar logikácska, melyet a kicsindek számára írt*, Kolozsvár, 1854. A Gyulafehérváron tanító Apáczai e művében kísérletet tett a filozófiai szaknyelv magyarítására, és elsősorban a tanulás és a bölcsesség jelentőségét emelte ki munkájában.

megörültem e kincsnak, s hogy fog örvideni neki Toldy, Erdélyi János, Szilágyi Sándor, Révész, Lugossy⁸ stb. – Barátom! nekem az unicumokhoz ritka szerencsém van. – E 2 ives kis könyv melyért az Akademia nem tudom hány arany <juta> [áthúzza] dijt hirdetett, teljesen ép példányban meg van a m. vásárhelyi ref- coll. könyvtárában, nem a catalogusban, mint nálatok, hanem a *valóságban*.

Ugyanott találtam Gönczi⁹ Énekes könyvének Debrecen 1616. 4r. teljesen ép példányát. E kiadás eddig ismeretlen volt, s egy pár évtizeddel régibb a tieteknél, mely viszont régibb azon csonka példánynál, melyet az akad. könyvtárában mint nagy kincset s ritkaságot őriznek.

A töletek definiálni elvitt töredék nem Batizi Catechismusa,¹⁰ mint gondoltam; Heltai nagyobb cathecismusa¹¹ lesz.

E rövid hét alatt a legrégebb magyar bibliographiára mennyit tanultam, le nem irhatom; czimmásaimat, jegyzeteimet csak elolvasnom is megtart egypár óráig [óráig – órára-ból jav.]. – Majd leirom, ha érkezésem lesz, egypár cikkben; holnap küldök Kővárynak¹² egy kis tárczaczikket *Apáczai Cseri Logicájáról*. – Kolozsvári lapból akarom legelsőben tudatni a m. tud. világgal, hogy e könyv melyet annyian hasztalan nyomoztak, melynek létezését is kétségbe vonták némelyek<et> [et áthúzza], megvan, s Erdélyben a régi magyar könyvek hazájában van.

Vasárnap vagy hétfőn indulok Udvarhely felé; vágyom is a szabad levegőre, mert igazán sokat ülök a könyvtárakban, többet mint otthon. – De nehéz innen megválni. –

25. 26-dikán Udvarhelyt időzőm bizonyosan. Irj azért egypár sort, <ki-vált ha [?]> [áthúzza] s légy szives azt nóm levelével együtt, melyet ő

⁸ *Toldy, Erdélyi János, Szilágyi Sándor, Révész, Lugossy*: Toldy Ferenc (1805–1875), Erdélyi János (1814–1868), Szilágyi Sándor (1827–1899), Révész Imre (1826–1881, debreceni református lelkész, akadémiai levelező tag), Lugossy József (1812–1884, debreceni főiskolai tanár akadémiai rendes tag)

⁹ *Gönczi*: GÖNCZI (Fabricius vagy Kovács) György (? , Gönc – 1595, Debrecen); ez vagy az 1590-es debreceni énekeskönyv, amelyet ő szerkesztett, és előszavát is Gönczi írta, vagy a sokáig Gönczi Györgynek tulajdonított, 1602-ben megjelent énekeskönyv, amely végleges formáját nem neki, hanem Szilvásújfalvi Imrének köszönheti.

¹⁰ *Batizi Catechismusa*: BATIZI (BATIZIUS) András, *Keresztényi tudományról*, Krakkó, 1550. (A mű második kiadása *Catechismus* címmel látott napvilágot Kolozsvárott 1555-ben.)

¹¹ *Heltai nagyobb cathecismusa*: HELTAI (Helth) Gáspár (? – 1574, Kolozsvár) első katekizmus (a *Cathechismus minor* – aminek egyetlen példánya a XIX. század végén az Erdélyi Múzeum könyvtárában volt megtalálható) 1550-re datálható, ezt aztán 1553-ban követett a bővített variáns.

¹² *Kővárynak*: KŐVÁRY László (1819–1907) jeles történész, 1862-ben a *Korunk* című erdélyi lap tulajdonosa.

bizonyosan meg fog irni, oly sietve postára tenni, hogy a fentebb megirt napokon megkaphassam.

Czimezd a levelet [levelet – I n-ből jav.] *nevemre Nagy Lajos jogtanár ur*¹³ *szállására Udvarhelyt*, s így bizonyosan megkapom. Siess, és járj el ez ügyben minél hamarabb; ha valami fontos érdekű levalem vagy küldemény érkezett hozzám, azt is utasítsd oda; de minél hamarabb.

Hogy Csikot bejárjam, szándékom, de Három székre, a két falura, alig-ha juthat időm.

Te már rövid időn költözöl Pestre; sajnálom hogy nem bucsuzhatunk el egymástól; de ha sok jó enbereid közt ott nem leszek is testileg; lelkemből egy szives „Isten hozzád”ot küldök utánad a csiki havasok tetejéről Kolozsvár és Magyarország felé tekintve [tekintve – t g-ből jav.].

Isten legyen veled!

Köszöntsd nevemben Brassai¹⁴ bácsit, a collegatust, Krizát,¹⁵ kinek ha csak lehet viszek valamit Csikból, s általában minden jó embereimet.

Jövő ^{levelém} Udvarhelyről, vagy Csikból Sámihoz¹⁶ intézem. – Te már akkor a boldog Pest lakosa léssz.¹⁷

Leveled szivesen várom, s a mellékelt levélke átadását még szivesebben kérem.

igaz barátod

Szabó Károly mk [egybe]¹⁸

Gyulai a június 22-én kelt levelében – tehát Szabó levelét kézhez kapván, rögvest – beszámolt Aranyának a „találmányokról”, arra bízattva leendő kenyéradóját, hogy adjon rövid hírt a Szépirodalmi Figyelő vegyes rovatában Szabó Károly felfedezéséről.¹⁹

¹³ *Nagy Lajos jogtanár úr*: ekkor (1861–1865) a székelyudvarhelyi református kollégium jogtanára volt, illetve úrbéri törvényszéki ülnök, később elnök.

¹⁴ *Brassai*: BRASSAI Sámuel (1800–1897) ekkor a kolozsvári unitárius főiskola tanára és az Erdélyi Múzeum Egyesület múzeumának igazgatója, a természetrajzi tár óre. Szenvedélyes vitázó, kora talán utolsó polihisztor.

¹⁵ *Krizát*: KRIZA János (1811–1875) unitárius püspök, a kolozsvári főiskola tanára; 1863-ban a *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjtemény szerkesztője.

¹⁶ *Sámihoz*: SÁMI László (1817, Zilah –1881, Kolozsvár) 1855-től a kolozsvári evangélikus főiskola történelem tanára; mind Szabó Károlynak, mind Gyulainak jó barátja

¹⁷ *Te már akkor a boldog Pest lakosa léssz*: Gyulai 1862. június-július fordulóján költözött fel Pestre.

¹⁸ A kéziratról: MTA Könyvtárának Kézirattára, K 513/460.; fehér levélpapír; 23,7×15,2 cm; 2 folio, 1–3. lap: levélszöveg, 4. lap: üres. – Címzés nincs. 3. lap: levélszöveg, 4. lap: üres. – Címzés nincs.

¹⁹ „[i]de zárva küldöm Szabó Károly M.Vásárhelyről tegnap kapott levelét, melyből csütörtöki számodban egy erdekes[!] ujdonságot irhatsz s meglőzheted az erdélyi lapokat. Károly csak

Arany azonban lapjának csak a július 3-án megjelent számában tudósított róla, azaz – hogy Gyulait se bántsa meg, de Szabó szándékát se húzza keresztül – egy hetet csúsztatott a beszámolóval. Ekkorra már (június 25-én) megjelent a kolozsvári *Korunkban* a közlemény *Apáczai Cseri János Magyar logicájáról* címmel.

A másik lappangó Gyulai-levél Lévay Józseftől (1825–1918) érkezett. Megismerkedésük 1849 végére, 1850 elejére tehető, amikor Lévay a *Pesti Napló* munkatársa volt, míg Gyulai Teleki Domokos szolgálatában állt.²⁰ Sajnos levelezésük nagy része (a Gyulai által írt levelek elsősorban) elveszett. Az 1867-es szakaszhatárt felvevő Somogyi-féle kiadásban az utolsó Lévay által küldött levél 1863-ban íródott, amihez képest a szintén az Arany-gyűjteményben talált darab kitolja a levelezési kapcsolat időkeretét.

Gyulai ekkor Arany második lapjának, a *Koszorúnak* volt a munkatársa, Lévay pedig gyakran közölt a lapban verseket, úti beszámolókat, értekezést. Ennél gazdagabb volt Arany János és Lévay levelezése, amiből mintegy kéttucat darab maradt fenn Arany lapszerkesztésének időszakából, és körülbelül egy tucatnyi tekinthető elveszett, de kikövetkeztethető levélnek.

Íme a levél szövege:

[Miskolc, 1864. április 2.]

Kedves barátom!

Bizony erősen tétlen vagyok. Rám fér a korholás. Nehéz csak kis időre is mozgásba hozni a megakadt kereket. Pedig bizony resteltem töletek is, de önmagamtól még jobban.

Néhány apró versben küldöm²¹ ösztökélést²² eredményét. Siess átadni Jánosunknak, szíves köszöntésemmel [köszöntésemmel – mm javítva] együtt. Valami cikket egy pár nap mulva küldök²³ neki.

örvendeni fog, különben is az ő korunkbeli cikke tüzetes értekezés lesz, épen azért egy kis előleges közlés nem árt lapodban.” – GYULAI 1961, 423. , 470., illetve MTA Könyvtárának Kézirattára K 513/158. számú levél.

²⁰ GYULAI 1961, 583.

²¹ *Néhány apró versben küldöm*: az év közepén több verse is megjelent Lévaynak a *Koszorúban*: *Közalgó tavasz* (Koszorú, 1864. I/16. sz.; ‘64. április 17., 364.), *Litván népdalok* (uo. 1864. II/2. sz.; ‘64. július 10., 36.), *A szenvedőhöz* (uo. 1864. II/9. sz.; ‘64. augusztus 28., 195–196.).

²² *ösztökéléstek*: a *Koszorú Nyílt levelezésében* sürgették tréfás rövid üzenettel Lévayt: „Quosque tandem?” (1864. I/9. sz.; ‘64. február 29., 216.), ami Cicero Catilina ellen mondott első beszédének szállóigévé lett kezdő mondatát idézi: „Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?” azaz: „Meddig élsz még vissza Catilina a mi türelmünkkel?” (*Arany János összes művei*, XII., *Glosszák – Szerkesztői üzenetek – Szerkesztői megjegyzések – Előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1963 [ARANY 1963], 569.)

²³ *Valami cikket egy pár nap mulva küldök*: az *Irodalmi lelkiismeret* címmel jelent meg főcikk Lévaytól (Koszorú, 1864. I/21., 22. sz.; ‘64. május 22. 481–483, május 29. 505–507.). Megérkez-

Ez ide zárt Koszoru számot pedig tévedésből kértem Aranytól. A zik félévről való 10k számot kellett volna kérnem. Sziveskedjetez azt küldeni, ha lehet. Az nálam hiányzik.

Csengeryt szivesen köszöntöm. Várom küldeményét. – Legközelebb Hugo [köszöntésemmel – mm javítva] Victor mèmoirjait olvastam el. Jó lenne-e [lenne-e – n sz-ből javítva] belőle valamit összeállitnom²⁴ a Koszoru számára?

S még egyre kérlek. Küldd le nekem, ha megkaphatod, a Toldy iskolák számára készült irod.történetének²⁵ eddig megjelent iveit; mert, gondolom, egészen még most sem fejezte be. Feleséged kezét csókolom.

Isten áldjon minden jóval

szerető barátod

Miskolcz, Apr. 2. 864 [864 – 6 fölött vonal] Lévay J [Lévay J – egybe]²⁶

téről (elveszett levél kíséretében vagy magában?) Arany a nyílt levelezésben tájékoztatta: „L. J. Miskolcz. A küldemény itt van, köszönjük. A többire más alkalommal.” (Koszorú, 1864. I/17. sz.; ‘64. április 24. 408. – ARANY 1963, 250., 575.)

²⁴ Jó lenne-e belőle valamit összeállitnom: a Koszorúban nem jelent meg ilyesmi.

²⁵ Toldy iskolák számára készült irod.történetének: 1864 végén került nyomdába, és 1865-ös datálással jelent meg Toldy Ferenc e műve *A magyar nemzeti irodalomtörténet tankönyve* címmel.

²⁶ A kéziratról: MTA Könyvtárának Kézirattára, K 513/329.; kék levélpapír; 22,9 x 14,5 cm; 1 folio, 1. lap: levélszöveg, 2. lap: üres. – Címzés nincs.

Dux Adolf és Neustadt Adolf bécsi kapcsolatai Ludwig August Franklhoz írt leveleik tükrében

A levél egyrészt irodalmi műfaj, másrészt a szóbeli közlésekre jellemző jegyeket is magán visel, s így a szóbeliség és az irodalom közötti köztes műfajnak tekinthető.¹ Az irodalomtörténet-írás forrásaként értékes mint életrajzi, valamint a művek keletkezés-történetét, terjesztését, fogadtatását illető adatok lelőhelye. Ugyanakkor hozzásegíthet annak a társadalmi és kulturális kontextusnak a rekonstruálásához, melyben keletkezett, s egyúttal a „rekontextualizálás” elengedhetetlen az adott levél értelmezéséhez is.² A magánlevél, melynek írója a levél címzettjéhez többnyire személyes közléseket intéz privát életviszonyairól, kapcsolatairól, érzéseiről és viszonyulásairól, az identitásképződés folyamatának színhelye is.³

A bécsi városháza könyvtárának (Wienbibliothek im Magistratshaus) kéziratárában található számos magyar vonatkozású levél között vannak olyanok is, melyek a *Preßburger Zeitung* szerkesztőitől, Neustadt Adolftól és Dux Adolftól származnak. A prágai származású Neustadt Adolf, aki 1839-ben néhány éves bécsi tartózkodás után érkezett Magyarországra, miután Bécsben publicisztikai tevékenysége miatt összeütkezésbe került a rendőrséggel, először a Saphir Zsigmond által szerkesztett *Pesther Tagblatt* munkatársa volt, majd 1841-ben átvette a *Preßburger Zeitung* és annak melléklapja, a *Pannonia* szerkesztését. Fordulatokban gazdag, sokoldalúan tevékeny életéről igen kevés forrásanyag áll rendelkezésre,⁴ ezért a Wienbibliothek kéziratárában található hat (kettő hozzá intézett és négy tőle származó) levél, valamint egy kézirat

¹ Moritz CSÁKY, *Zwischen Oralität und Literalität: Überlegungen zum Brief aus einer kulturtheoretischen Perspektive = Der Brief in der österreichischen und ungarischen Literatur*, Budapesti Beiträge zur Germanistik, Bd. 45., hrsg. von András F. BALOGH und Helga MITTERBAUER, Bp., ELTE Germanistisches Institut, 2005, 17–28. [CSÁKY 2005]

² CSÁKY 2005, 21–24.

³ CSÁKY 2005, 23.

⁴ Publicistaként, szerkesztőként, közgazdasági szakíróként működött. Részletesen foglalkozik vele: Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, Bd. 20. Wien, 1869 [WURZBACH 1869], 299–305. Neustadt munkásságának a feltáratlanságát Wurzbach azzal magyarázza, hogy túlnyomórészt névtelenül publikált (305.; pozsonyi éveire ez egyébként nem áll), Ruth Kestenbergl-Gladstein szerint (Ruth KESTENBERG-GLADSTEIN, *Leopold Kompert (1822–1881) = Ruth KESTENBERG-GLADSTEIN, Heraus aus der „Gasse“: Böhmens Juden im 19. Jahrhundert: Neuere Geschichte der Juden in den Böhmischen Ländern, Zweiter Teil: 1830–1890*, Hrsg. von Dorothea KUHRAU-NEUMÄRKER, LIT Verlag Münster–Hamburg–London, 2002 [KESTENBERG-GLADSTEIN 2002], 89–125., i. h.: 92.) Neustadt

vers és egy nyolc oldalas útinapló vagy útinaplórészlet,⁵ fontosak mint az életéről és személyiségéről megrajzolható vázlatos kép kiegészítői. Neustadt 1848-ig tartózkodott Magyarországon, ez idő alatt közéleti szerepvállalása folytán (kezdeményezően lépett fel például egy zsidó bölcsőde alapítása érdekében, majd kezdeményezte ennek összevonását a már korábban fennálló leányintézettel és fiúiskolával)⁶ és mint szerkesztő közismert személyiség volt Pozsonyban. A *Prefßburger Zeitung* és a *Pannonia* profilja teljesen átalakult a keze alatt, liberális szellemű és a politika irányában is nyitott lapokká váltak. 1848 után Neustadt, miután az őt személy szerint is érintő pozsonyi zsidóellenes zavargások idején elhagyta az országot, rövid prágai tartózkodás után Bécsben telepedett le.

Dux Adolf 1844 és 1846 között, Neustadt szerkesztősége idején a *Prefßburger Zeitung* és a *Pannonia* rovatszerkesztője volt. Dux elsősorban mint a magyar irodalom németre fordítója és népszerűsítője ismert. 1855-től a *Pester Lloyd* főmunkatársa volt, s a hatvanas évek végétől mint a Kisfaludy-társaság tagja magyar nyelvű irodalmi munkákkal is fellépett. Életében a *Prefßburger Zeitung*nál és a *Pannoniánál* 1844–46-ban betöltött feladatkör csak rövid epizódot jelentett (bár Neustadt lapjaival való kapcsolata korábban kezdődött és még 1848-ban is tartott), ugyanakkor számos fordítása itt látott először napvilágot.⁷

A bécsi könyvtár kéziratárában olvasható Dux-és Neustadt-levelek túlnyomó része Ludwig August Franklhoz szól. A csehországi zsidó családból származó bécsi író több mint hatezer tételt tartalmazó levelezésében található az a huszonkilenc levél, melyeket Dux Adolf, és két darab, melyeket Neustadt Adolf intézett Franklhoz.⁸

megtiltotta, hogy írásait első, sajtóbeli megjelenésük után újra publikálják, önálló munkát pedig keveset írt.

⁵ 1852-es közel-keleti utazásáról van szó, melyet a kereskedelmi viszonyok tanulmányozására tett, részben üzleti megbízatásokkal a *Österreichischer Lloyd* részéről, melynek során Jeruzsálemet is érintette. Feljegyzéseit Ludwig August Frankl is használta, amikor 1856-ban Jeruzsálembé utazott, zsidó iskola és jótékonyági intézet alapítása végett. (WURZBACH 1869, 304.)

⁶ Sigmund MAYER, *Ein jüdischer Kaufmann 1831 bis 1900: Lebenserinnerungen*, Leipzig, 1911, 92–95.

⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II. Bp., Hornyánszky, 1893. 1143–1150.; életéről részletesebben (főleg annak 1848-ig terjedő szakaszáról) és Petőfi-fordításairól: Kiss József, *Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban 1844–1846 = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál, TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962, 91–193. [KISS 1962]; Kiss József, *A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai = Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor, VARGA János, Bp., Akadémiai, 1970, 411–484. [KISS 1970].

⁸ Az első Neustadt-levél, mely a Frankl-hagyatékából a Wienbibliothek kéziratárába került, 1840-ből származik (Brief von Adolf Neustadt an Ludwig August Frankl. Pest, vom 24. Februar 1840). Neustadt annak hatására fogott tollat, hogy főszerkesztőjétől értesült a hírről, miszerint Frankl megkapta az engedélyt *Sonntagsblätter* című, 1842-től megjelent lapjának megalapításához. Neustadt érdeklődött a részletekről, a támogatók köréről, a koncesszió el-

Duxnak 1844 és 1846 között Franklhoz intézett levelei, valamint a Neustadthoz kapcsolódó dokumentumok számos olyan adatot, utalást tartalmaznak, melyek pontosítják, kiegészítik a *Preßburger Zeitung* és a *Pannonia* szerkesztéséről meglévő eddigi, túlnyomórészt magukból a lapokból nyert ismereteinket, valamint az 1840-es évekbeli főszerkesztőjük, Neustadt Adolf életútjáról rendelkezésre álló adatokat. Neustadt neve 1848 után is rendszeresen felbukkan Dux Adolfnak Franklhoz írott leveleiben, egészen Neustadt 1875-ben bekövetkezett haláláig. A levelek tanúsága szerint Neustadt annak a zsidó értelmiségiekből álló bécsi baráti körnek a tagja volt, melynek egyik központi alakja Frankl volt, és amelyhez Leopold Kompert, Adolf Fischhof és mások mellett Dux is hozzátartozott,⁹ bár ő 1853 után leginkább csak levelek útján, személyesen csak ritka bécsi látogatásai alkalmával tudott benne részt venni.

Dux Adolfnak Frankljal folytatott levelezése átfogja Dux szinte teljes aktív pályáját, s bár a hozzá írott levelek sajnos nem állnak rendelkezésre, így is érdekesítően dokumentálják írói, szerkesztői¹⁰ és elmélyülő baráti kapcsolatukat.

nyerésének a feltételeiről, és felajánlotta közreműködését mint pesti levelező, vagy mint egy esetleges irodalmi rovat munkatársa. Pillanatnyi helyzetéről csak röviden tudósította bécsi barátját („Nos, oly hosszú idő után egy szót magamról. A *Tageblatt* szerkesztőségében ülök, Saphir alkalmazott.” [„Nun, nach so langer Zeit ein Wort über mich. Ich sitze im Redaktionsbureau des *Tageblattes*, Saphir hat mich engagiert.”]), és hangot adott annak a vágyának is, bár Frankl mellett lehetne, ami a levél kontextusában arra vonatkozik, hogy szeretett volna a létrehozandó lap közvetlen munkatársai között lenni („Was gäbe ich darum, könnte ich jetzt bei Ihnen seyn; wäre es gar nicht möglich??!”). Úgy tűnik azonban, hogy Neustadt nevével nem szerepel az 1842 és 1848 között megjelent *Sonntagsblätter*-ben egyetlen publikáció sem, a *Sonntagsblätter*-nek szentelt disszertáció legalábbis, mely minden név szerint ismert munkatársat felsorol, nem említi őt (Stephanie DOLLAR, *Die Sonntagsblätter von Ludwig August Frankl 1842–1848*, [é. n.] disszertáció, gépirat). Másik Franklnak szóló levele 1845-ből származik, a csehországi származású novellistával, Joseph Rankkal való nézeteltérését próbálja Frankl előtt tisztázni, akinek lapjába, a *Sonntagsblätter*-be Rank is dolgozott. Egy Adolf Bäuerléhez írt levél és egy 1863-ban Moritz Hartmannhoz írt levél származik még tőle (felkéri Hartmant, hogy írjon az általa szerkesztett *Österreichische Zeitung*-ba). A hozzá írt két levél szerzője Ignaz Kuranda volt, mindkettő az 1840-es években keletkezett. Mind Hartmann, mind Kuranda csehországi zsidó származású, radikális ellenzéki beállítottságú írók voltak. Kuranda Brüsszelben kiadott ellenzéki lapja, a *Grenzboten* számára kért a Pozsonyban szerkesztőként működő Neustadttól bécsi [!] tudósításokat.

⁹ Az orientalista Adolf Jellinek és a sokoldalúan aktív zsidó közéleti személyiség, Joseph Wertheimer neve is felbukkan a levelekben, de közöttük és Dux között csak egyes konkrét ügyekben közvetített Frankl. Dux egy versének bírálatát kérte Jellinektől, valamint közbenjárást a pesti zsidó hitközség elöljáróságánál (erről részletesen lásd alább). Frankl közvetítte Dux felé azt a felkérést, hogy a Joseph Wertheimer által 1854-től kiadott bécsi Izraelita Évkönyvben (*Jahrbuch der Israeliten*) publikáljon.

¹⁰ Duxnak Frankl *Sonntagsblätter*-jében megjelent Petőfi-fordításaival foglalkozott Kiss József, két fent említett tanulmányában (KISS 1962; KISS 1970).

Számos levél érinti továbbá, a *Preßburger Zeitungon* és melléklapján túl, más magyarországi lapok bécsi, illetve bécsi periodikumok magyarországi kapcsolatait. A Dux-levelek értékes adatokkal szolgálnak az író munkáinak keletkezéstörténetéhez, és dokumentálják Dux erőfeszítéseit, melyeket azok piaci terjesztésének megszervezésére tett. Kibontakozik belőlük Dux bécsi kapcsolatrendszerének legalábbis egy szelete, mely kapcsolatrendszer legfontosabb és a többiek felé közvetítő láncszeme a levelek tanúsága szerint Ludwig August Frankl volt. Látható az is, hogy Frankl is számíthatott Duxra mint munkáinak magyarországi ismertetőjére. Több levélnek van, Dux fordítói tevékenységén túl is, közvetlen magyar irodalmi vonatkozása. Dux levelei igen érdekesek továbbá szerzőjük identitását tekintve, mind írói-művészi, mind nemzeti-felekezeti szempontból, nem utolsó sorban mint zsidó identitása árnyalatainak dokumentumai.

Az itt felsorolt vizsgálati szempontok közül az alábbiakban az utóbbi kettőhöz közlök néhány adalékot.

Arany János a Dux-levelekben

Arany János neve többször is felbukkan Dux Adolfnak Franklhoz írott leveleiben. Dux minden alkalommal az osztatlan elismerés hangján szólt róla. 1861 januárjában Dux arról értesítette Franklt, hogy megkapta a bécsi író újabb műveiből álló küldeményt, és ígérte, hogy olvasásuk után levélben megírja róluk a véleményét, s azok egy részéről a *Pester Lloyd* tárcarovatában is értekezni fog.

Juttasd el ugyanezeket a könyveket a Szépirodalmi Figyelő (németül Belletristischer Merkur) szerkesztőségének. Ezt a folyóiratot a kiváló költő, Arany szerkeszti, aki az irodalom jeles ismerője, és mind a költészet elméletének mind gyakorlatának nagy mestere. Éppen ezen a héten publikált egy éles és mélyenszántó kritikát egy német poémáról, Wittgenstein herceg *Hadshi Jurt*-járól, veled kapcsolatban pedig beszélni fogok vele. Rajta kívül senkiről sem tudok, aki itt kritikával foglalkozna, legyen szó akár magyar akár német könyvekről.¹¹

¹¹ „Lasse dieselben Bücher an die Redaction des Szépirodalmi Figyelő (Belletristischer Merkur zu deutsch) redigiert von dem trefflichen Dichter Arany – zukommen. Das ist ein gediegener Literaturkenner und ein gleich großer Meister in Theorie und Praxis der Poesie. Er hat gerade diese Woche eine scharfe tiefeingehende Kritik über ein deutsches Poem: *Hadshi Jurt* von Prinz Wittgenstein veröffentlicht, und bezüglich deiner will ich mit ihm sprechen. Sonst weiß ich hier Niemanden, der sich mit Kritik, sei es über deutsche oder ungarische Bücher befaßt.” (Brief von Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 18. Jan. 1861). A hivatkozott kritika: Y. [ARANY János], *Hadshi-Jurt Prinz Emil von Wittgenstein-től. M. Frankfurt. Irodalmi Intézet Rütten és Lőning-nél, 1860.*, Szépirodalmi Figyelő, 1861. január 9. 10. sz. 150–152. és január 16. 11. sz. 166–168.

A valószínűleg a közvetítés nyomán megszületett, a *Szépirodalmi Figyelő* 1861 áprilisi számaiban megjelent Arany-kritikát¹² Dux május végén küldte el Franklnak a következő megjegyzések kíséretében:

A mai postával elküldtem neked a Szépirodalmi Figyelő két számát, melyek Arany kritikáját tartalmazzák a Hősök könyvéről. Nem hiszem, hogy bármely költő vagy kritikus, különösen ilyen mozgalmas időszakban, ahhoz hasonló pontossággal tárgyalta volna egy költő könyvét, ahogy a magyar költő és kritikus, aki persze mindkettő a legjavából. Én magam túlságosan igénybe vagyok véve ahhoz, hogy kritikát írjak a munkádról, és a Lloydban nem is tudnám azt elhelyezni, mert abban hetek óta nem elég a hely még a politikai közlemények számára sem.¹³

A levél végén arra kérte Franklt, írja meg, milyen hatást tett rá Arany kritikája,¹⁴ feltételezte tehát, hogy barátja valamilyen módon megbirkózik a magyar szöveggel. Valóban érdekes lenne tudni, hogyan reagált Frankl Arany jóindulatú, de szigorú kritikájára, mely őt elég egyértelműen a közepes tehetségű, de becsületes és elismerésre méltó szerzők közé sorolta, témaválasztását pedig (epikus feldolgozásra alkalmas bibliai és történelmi témák) példaként állította a költőként próbálkozó fiatalok elé.

Duxnak fontos lehetett, hogy az általa nagyra tartott Arany János jó véleménnyel volt barátjáról. Egy 1879-ben kelt levelében említést tett Franklnak egy írásáról, melyben, mint írta, Arany János prózai munkáinak megjelenése kapcsán „reprodukálta” a magyar költő Franklról alkotott „barátságos ítéletét”.¹⁵

¹² y. [ARANY János], *Hősök és dalok könyve. (Helden- und Liederbuch) Frankl Lajos Ágosttól. Bécs és Prága, Kober és Markgraf. 1861.*, Szépirodalmi Figyelő, 1861 ápr. 3. 22. sz. 342–345. és ápr. 10. 23. sz. 358–361.

¹³ „Mit der heutigen Post habe ich zwei Nummern des Szépirodalmi Figyelő an dich abgesandt, welche die Kritik über dein Heldenbuch von Arany enthalten. Ich glaube nicht, daß irgend ein Dichter [oder] Kritiker namentlich in so bewegter Zeit auf das Buch eines Poeten mit so viel Genauigkeit eingegangen, wie der ungarische Dichter und Kritiker, der freilich beides von echtem Schrott u. Korn ist. Ich bin viel zu sehr in Anspruch genommen, um eine Kritik schreiben zu können, und ich wüßte sie im Lloyd gar nicht anzubringen, der seit Wochen keinen Platz genug hat für die politischen Mittheilungen.” (Brief von Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 24. Mai 1861).

¹⁴ „Schreibe mir, welchen Eindruck Arany’s Kritik auf dich gemacht hat, und grüße mir deine Frau und die Freunde.”

¹⁵ „Um jene Zeit – ob in Juni, Juli, oder August, weiß ich doch nicht mehr – druckte die Wiener Abendz[eit][un]g, von mir eine Anzeige von Arany’s prosaischen Schriften, in der ich dessen freundliches Urtheil über dich reproducirte. Ist dir das zu Gesicht gekommen?” (Brief von Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 11. Nov. 1879). Sajnos, a szóba jöhető bécsi lapokban egyelőre nem sikerült megtalálni ezt az ismertetést.

„de nevezhetem-e magamat költőnek?”

A műfordítóként, tárcaíróként, kritikusként működő Dux Adolf maga is írt költeményeket. Nem becsülte azonban túl versei esztétikai értékét. 1847-ben például elküldte Ludwig August Franklnak *Halhatatlan* című kilenc versszakos költeményét, remélve, hogy Frankl lehozza azt *Sonntagsblätter* című folyóiratában. „»Halhatatlan« című verssem (korántsem egy halhatatlan vers)” – írta levelében – „remélhetőleg nem ütközik becses lapjának az irányával.”¹⁶ Leveleiből úgy tűnik, nem tört költői babérokra,¹⁷ bár a versírás időnként belső igénye – „[é]jszakánként olvasok és időnként írok egy-egy verset, – ezen nem tudok változtatni” –, lelki szükséglete is volt.¹⁸ Egyes verseinek társadalmi szerepet szánt: népszerű, jól eladható irodalmi terméknek tekintette azokat, melyek megnyerhettek számára egyes olvasói köröket, nevét szélesebb körben megismertethették. Érdekes ebből a szempontból az a néhány levél, melyet *Ungarische Dichtungen* címmel 1853 végén megjelent, Petőfi- és Lisznyai-műfordításokat tartalmazó munkájáról írt Franklnak. A megjelenést megelőzően olyan bécsi, az irodalmi életben is aktív személyiséget keresett, akinek könyvét ajánlhatná, ehhez kért segítséget Frankltól, ugyanakkor a tervezett címről is kikérte a véleményét:

Bizonyára emlékszel azokra a magyar versekre, melyeken utolsó Bécsben töltött napjaimban dolgoztam; ezek, „Vindabona” című eredeti versemmel, melynek szintén vannak magyar vonatkozásai, karácsonyra fognak megjelenni „Magyar költemények” címen (vagy ha tudsz nekem egy jobb címet ajánlani, más cím alatt). Nos, mivel „Vindaboná”-m elsősorban bécsi köröket szólíthat majd meg, szeretnék könyvecském számára társadalmi és irodalmi védelmet biztosítani, s ez bizonyosan meglenne, ha Zedlitz báró elfogadná az ajánlást.¹⁹

¹⁶ „Mein Gedicht »Unsterbliches« – keineswegs ein unsterbliches Gedicht – wird der Tendenz Ihrer geschätzten Blätter hoffentlich nicht entgegen sein.” (Dux Adolf an Ludwig August Frankl, vom 25. Juli 1847). Hasonló szerénységgel szólt egy Platen-utánczátáról, melyet 1853-ban egy Moritz Baruch (Dr. Märzroth) által szerkesztett folyóirat számára küldött el (Adolf Dux an Dr. Märzroth, vom 12. Januar 1853).

¹⁷ Kiss József szerint komoly költői ambícióit 1848 után adta fel, ekkor találta meg igazi hivatását a publicisztikában. (Kiss 1970, 427.)

¹⁸ „Nachts lese ich und schreibe hie und da ein Gedicht, – was ich nicht bessern kann.” (Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 19. Januar 1854).

¹⁹ „Du erinnerst dich der ungarischen Gedichte, die ich in meinen letzten Wiener Tagen bearbeitete; diese mit meinem Originalgedichte »Vindabona«, das ebenfalls ungarische Beziehungen enthält, werden unter dem Titel »Ungarische Dichtungen« (oder wenn du mir einen besseren weißt, unter einem andern) zu Weihnachten erscheinen. Nun möchte ich, da meine »Vindabona« besonders Wiener Kreise ansprechen wird, und da ich trotz vielen Bemühungen noch immer nicht selbst in Wien sein kann, meinem Büchel den literarischen und

Következő levelében mérlegelte azokat a címjavaslatokat, melyeket Frankl tett: „Az »énekek«, »dalok« kifejezések nem illenek, mert egyszerűen csak versekről van szó; leginkább a »Magyarországi költők« cím tetszik nekem az általad javasoltak közül, de nevezhetem-e magamat költőnek?”²⁰

Végül is, a „költő” szó címbeli szerepeltetéséről lemondva, az eredeti címváltozat, a *Magyar költemények* mellett döntött, ezek közé sorolva saját német nyelvű, Bécsset allegorikus alakban megéneklő versét is. A nyolc részes, önéletrajzi ihletésű elbeszélő költeményben Dux osztrák patriotizmusáról tett tanúságot.²¹ Az idézett levélben ismét hangot adott annak a kívánságának, hogy ezt a verset megismerjék és megkedveljék a bécsi olvasók: „Az a vágyam és törekvésem, hogy a »Vindaboná«-t a művelt Bécs magáévá tegye, ezért szeretném mindenképpen egy bécsi irodalmárnak ajánlani.”²²

Sőt, a vers remélt hatásához még messzebb menő várakozásokat is fűzött. Arra is gondolt, a *Vindabona* hozzásegítheti őt ahhoz, hogy visszavonják Bécsből való ki-

gesellschaftlichen Schutz in Wien verschaffen, den es sicher hätte, wenn der Baron Zedlitz die Widmung annähme.” (Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 3. November 1853). Mint a következő levelekből kiderül, Frankl lebeszélte Duxot Zedlitz báró felkéréséről. Moritz Gottlieb Saphir és egy meg nem nevezett miniszter is szerepel a további levelekben, mint az ajánlás lehetséges címzettjei. Végül Dux M. Vablaseknek, a pozsonyi reáliskola igazgatójának ajánlotta a munkát (Ungarische Dichtungen von Adolf Dux, Preßburg – Leipzig 1854).

²⁰ „Gesänge’, ‘Lieder’, ‘Waisen’ paßt nicht, weil es eben nur Gedichte sind; am besten sagt mir dein Titel „Dichter in Ungarn” zu, aber darf ich mich selber einen Dichter heißen?” (Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 4[!]. November 1853).

²¹ A Franklhoz írott levelek vonatkozó helyei arra mutatnak, hogy talán nem hiba a lírai én megnyilvánulásait a szerző saját identitására vonatkoztatni, melyre nézve különösen fontos kijelentéseket hordoznak az alábbi versszakok: „Mein Vater ist ein deutscher Mann/Eine Slavin meine Mutter/In einer magyarischen Kripe fand/Ich zuerst mein geistiges Futter.” (IV/1) „Dann schwur ich mir’s im Geist: ich will/Kasteien mich und pei’gen/Im frommen Werk, die Völker bunt/Im Geisterbund zu ein’gen.” (IV/8) „Ein hohes Lied dem mächt’gen Bau/So vieler Nationen,/Der Austria, der Trägerin/So vieler heil’gen Kronen.” (IV/10) „Drum laß mich ein in dieses Haus,/Ich bin ein Oesterreicher,/Ich sage dir’s, es ist mein Herz/Unsrer Heilighümer Speicher.” (IV/11)

²² „Die »Vindabona« soll von dem gebildeten Wien adoptirt werden, das ist mein Wunsch, mein Streben, darum möchte ich es durchaus einem Wiener Literaten widmen, [...]” (Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 4. November 1853).

utasítását,²³ mely miatt kényszerű pozsonyi tartózkodását 1853-ban és '54-ben, levelei tanúsága szerint, száműzetésként élte meg.²⁴

1853 december végén és a következő év januárjában már azokról az erőfeszítéseiről is beszámolt Franklnak, melyeket a könyv megjelenése után annak népszerűsítése érdekében tett, eredménytelenül, mert egyetlen bécsi újság vagy folyóirat sem ismertette a munkát:²⁵

Mivel nem lehetek magam Bécsben, még azt sem tudtam elérni, hogy recenzeálják könyvecskémet, pedig már jóval azelőtt, hogy te ezt javasoltad nekem, írtam a legtöbb bécsi szerkesztőségnek. Landesmann-nak, szerkesztősége mellett, külön is írtam, de nem látom, hogy akár csak említett volna is engem „Kamin”-jában.²⁶ A „Wanderer” a „Vindaboná”-t meg sem említette, és a kötetben található fordításokkal szemben is nagyon előkelően viselkedett. Ez, hogy egy eredeti verset meg sem említett, olyan rossz-

²³ „A reálskola igazgatója támogató véleménnyel látta el a bécsi főkapitánysághoz intézett kérényemet a visszatérés engedélyezése ügyében, az itteni törzsorvos írt a sógorának, egy bécsi rendőrtisztviselőnek, hogy tegyen valamit a dolog érdekében, de nem kapok választ. A legjobbakat remélem a »Vindaboná«-tól, ezért is szükséges egy szerencsésen kiválasztott ajánlás.” („Der Direktor der Realschule hat mein Gesuch an die Wiener Stadthauptmannschaft um Erlaubniß zur Rückkehr bevorwortet, der hiesige Stabsarzt an seinen Schwager, einen Polizeibeamten in Wien geschrieben sich der Sache anzunehmen, aber ich erhalte keine Antwort. Das Beste hoffe ich von der »Vindabona«, darum nur eine glückliche Widmung!”; Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 4. November 1853).

²⁴ „Gyakran mondtam Kompertnek, amikor együtt róttuk az utcákat, hogy Bécsset még egyszer meg kell énekelnem, és amikor az első figyelmeztetésemet megkaptam, megírtam a »Vindaboná«-t, azzal a sejtéssel, hogy el fogom hagyni a szerelmesemet, [...]. Hogy hogy érzem magam itt? Eleinte olyannyira tele voltam elkeseredéssel afelett, hogy el kellett válnom oly sok szerettemtől, és mert a számomra legkedvesebbek még levelet sem írtak nekem, hogy minden erőmet össze kellett szednem, hogy fennmaradjak.” („Oft, wenn ich mit Kompert durch die Straßen ging, sagte ich ihm, Wien muß ich noch einmal besingen, und als ich meine erste Vermahnung erhielt, schrieb ich die »Vindabona« mit der Ahnung, daß ich die Geliebte verlassen werde, [...]. Wie es mir hier geht? Anfangs war ich über die Trennung von so vielen Lieben, und weil mir die Liebsten nicht einmal Brief schrieben, so voller Verzweiflung, daß ich alle Kraft zusammennehmen mußte, um mich zu erhalten.”; Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 4. November 1853).

²⁵ El tudta viszont érni, hogy a kiutasítást visszavonják. 1854-ben a bécsi *Wanderer* munkatársa lett (Magyar Életrajzi Lexikon 2. kötet, Bp., Magyar Könyvklub 2001, 283), és egy 1855 márciusában Pozsonyban kelt levele is arról tanuskodik, hogy újra tett látogatásokat a császárvárosban (Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 18. März 1855).

²⁶ Heinrich Landesmann, Hieronymus Lorm álnéven az egyik legismertebb bécsi tárcaíró és kritikus volt. 1850-től a *Wiener Zeitung* tárcaírója, rovata „Am Kamin” (*A kandalló mellett*) cím alatt jelent meg.

indulat, melyre soha sem adtam okot a W[anderer]nek. Légy olyan jó, és írdál valamit a könyvecskéről a Wiener Zeitungnak.²⁷

„Néha csodálkozom rajta, milyen távol vagyok most a zsidóságtól”

Dux Adolf életútja három város vonzásában haladt: Pozsony, Pest és Bécs. Megélhető lehetőségeket keresve fordult meg az 1840-es években mindhárom helyen. 1848 után néhány évig Bécsben tartózkodott (a bécsi egyetemen bölcsészetet tanult és az *Österreichische Zeitung*nak dolgozott), ekkor fonódtak szorosabbra bécsi kapcsolatai, ekkor vált Frankl baráti körének tagjává. Az 1847-ben megszakadt levélfolyam 1853-ban folytatódott, amikor Dux, Bécsből való kiutasítása után újra Pozsonyban élt. Ekkor már bensőséges hangú levelekben, tegeződő formában fordult barátjához, a korábbi tiszteletteljes magázódás helyett. 1853-ban Dux olyan pályára vágyott, melynek középpontja Bécs lett volna.²⁸ Életútja másként alakult: 1855-ben Pestre került a *Pester Lloyd* munkatársaként, és ettől kezdve pályája a magyar irodalmi élet vonzáskörében alakult. Munkái egy része számára továbbra is Bécsben keresett megjelentetési lehető-

²⁷ „Weil ich nicht selber in Wien sein kann, habe ich mir nicht einmal die Besprechung meines Büchels verschaffen können, obwol ich lange, bevor du mir es gerathen hast, an die meisten Wiener Redactionen selbst geschrieben habe. An Landesmann habe ich nebst seiner Redaction extra geschrieben, aber ich finde nicht, daß er mich in seinem »Kamin« nur erwähnt hätte. Der »Wanderer« hat die »Vindabona« gar nicht erwähnt, und gegen die übrigen Übersetzungen sich sehr vornehm benommen. Dieses Nichterwähnen eines Originalgedichtes ist eine Malice, zu der ich dem W[anderer] nie einen Anlaß gegeben habe. Sei du so gut, und schreibe etwas über das Büchel für eine Wiener Zeitung.” (Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 19. Januar 1854). Már egy december 28-án kelt levélben is hasonlóan panaszkodott: „A kiadó már több mint 14 napja elküldte Bécsbe [a könyvet], és én azután számos nagy bécsi lap szerkesztőségének írtam, és kértem, recenzeálják azt. De olyan az ember mint egy kitzasztott, ha nem élhet ott a cimborák között.” („Der Verleger hat es vor länger als 14 Tagen nach Wien geschickt, und ich habe danach an mehrere Redaktionen großer Blätter in Wien geschrieben, und sie um Besprechung ersucht. Aber man scheint, wie ausgestoßen, wenn man nicht Gelegenheit hat, unter den Kameraden zu leben.”; Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 28. Dezember 1853).

²⁸ „Mindezt erővel és örömmel viselném, ha szabad lenne az utam Bécs felé. Akkor – mivel most jobban hozzászoktam a munkához, bizonyára szorgalmasan és eredményesen dolgoznék, mert magam gondoskodhatnék róla, hogy a munkáimat elhelyezzem.” („Das würde ich mit Kraft und Freude tragen, wenn ich nur den Weg nach Wien offen hätte. Dann würde ich – da ich jezt arbeitsgewohnter bin, gewiß fleißig produzieren, denn ich könnte mich um das Anbringen meiner Arbeiten selber umthun.”); „Ha Bécsben a saját ügynököm lehetnék, akkor drámai munkák, és itteni vagy bécsi tanítás jelentenék a jövőt, mely iránt olyan résztvevően érdeklődtem.” („Könnte ich mein Agent in Wien sein, so wären dramatische Arbeiten, und Unterricht hier, oder in Wien, die Zukunft, nach der du so teilnehmend fragtest.”) Mindkét idézet forrása: Adolf Dux an Ludwig August Frankl vom 19. Januar 1854.

séget,²⁹ és számos bécsi lap számára dolgozott tárcaíróként, levelezőként. Továbbra is vágyott és szívesen utazott Bécsbe, de ezek a rövid utazások pesti egzisztenciájának a kiegészítő részei lettek. Pesten állást talált, családot alapított, irodalmi és tudományos elismerésre tett szert, és a 60-as évek végétől kezdve íróként magyar nyelvű munkákkal is fellépett. Valószínű, hogy az évtizedek során valamelyest eltávolodhatott attól az osztrák birodalmi patriotizmustól, melyről az 1853-ban megjelent *Vindabona* című versében tett tanúságot, és a magyarsághoz közeledett.³⁰ Úgy tűnik azonban, valamelyes kívülállást mindig megtartott. Legalábbis Franklhoz írott leveleinek szóhasználatában a „magyarok” megjelölés őt magát soha nem foglalja magába.³¹

A három városban számára adódó társasági közeg és tevékenységi kör különböztek, s ez kihatással lehetett identitásának alakulására is. A nemzeti identitáson túl, melynek árnyalatai Dux életében az osztrák birodalmi tudat, valamint az osztrák-német és a magyar önazonosság között mozoghattak, a levelek arról tanúskodnak, hogy szerzőjüknek a zsidósághoz való viszonyában is változások, ingadozások voltak. Míg az 1840-es években a Franklhoz írott levelek nélkülöznek minden zsidó vonatkozást, 1853-tól sokasodnak a levelekben a zsidó témákra való utalások. A Franklnak írott levelek valószínűleg különösen érzékenyen reagáltak ezekre az ingadozásokra, bár a bennük olvasható, zsidóságot, zsidó identitást illető megnyilatkozások nem tekinthetők egy az egyben Dux identitása lenyomatainak, hiszen minden egyes kommunikációs aktusra,

²⁹ 1874 júniusában kelt levelében például Arany László *Hunok harcza* című költeményének általa készített német fordításáról írt, ennek számára keresett bécsi kiadót (Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 9. Juni 1874).

³⁰ 1861 május 24-én írta például a következőket Frankl várható magyarországi látogatásával kapcsolatban: „Ha lejösz, jól teszed; bizonyos vagyok ugyanis benne, hogy bár nem magyarománként, mégis helyes fogalmakkal fogsz hazatérni Magyarország igaz jogáról, ha még nem rendelkezel ilyenekkel”. („Wenn du herabkommst, so thust du wohl daran; denn ich bin überzeugt, daß du zwar nicht als Magyaromane, aber doch mit richtigen Begriffen von dem guten Recht Ungarns zurückkehrst, wenn du sie nicht schon hast.”) Valószínűleg olyan hullámról van szó, melynek során az 1848-as év első fele a magyarsággal való azonosulás egyik tetőpontját jelentette (l. Kiss József közléseit Dux szerepéről a márciusi napokban: Kiss 1970, 427–434.), majd átmeneti eltávolodás és az 1850-es évek második felétől ismételt közeledés következett be.

³¹ 1874 június 9-én kelt levelében a *Hunok harczával* kapcsolatban írta például a következőket: „Halálfélelem hallatsz ki belőle, mely a magát összeszedő merészség mögött bújik meg. Kommentárt egyébként mások írjanak majd, ha a vers – az én fordításomban – megjelent. Nekem magamnak kívül kell maradnom ezen.” („Es klingt Sterbefurcht heraus, die sich hinter sich aufraffendem Muth verbirgt. Einen Kommentar dazu mögen übrigens Andere schreiben, wenn es – in meiner Übersetzung – erschienen ist. Ich selbst muß mich dabei abseitig verhalten.”); „[...]a vers] a németek és magyarok közötti fokozódó polémikus hangulatban hallatni fog magáról” („[...]es würde bei der immer zunehmenden polemischen Stimmung zwischen Deutschen und Magyaren von sich reden machen.”).

így a levelek megfogalmazására is befolyással bír a címzett személye, illetve a levél szerzője részéről az adott közlés fogadtatásával kapcsolatos várakozások.³²

A csehországi származású bécsi író az 1830-as évektől kezdve (mint a hitközség titkára, később mint levéltárosa és az előjáróság tagja) aktívan részt vett a bécsi izraelita hitközség életében, és költőként, íróként is folyamatosan foglalkozott a zsidósággal. Frankl általános elismerés övezte zsidó és nem-zsidó részről egyaránt. Íróként és közéleti személyiségként az asszimilációnak azt az útját képviselte és valósította meg, amely a zsidó önazonosság megőrzésével összeegyeztethető, sőt az ahhoz való aktív viszonyulás révén válik lehetővé.³³

Dux Adolf Pozsonyban 1853-ban és '54-ben a reáliskolában tanított és a *Prefßburger Zeitung* számára is újra dolgozott. A Bécstől való fájdalmas búcsú után lassan barátkozott meg pozsonyi életével, s hogy ez sikerült, abban elsősorban a pozsonyi társasági kapcsolatoknak volt szerepük. A tanári kar tagjaként olyan családokhoz is bejáratos lett, melyeket egyébként talán nem látogatott volna, és egyik levelében maga is rácsodálkozott, mennyire otthonosan kezdte érezni magát abban a kisvárosi értelmiségi közegekben, mely gyökeresen eltért a bécsi, Frankl körül csoportosuló író-társaságtól: „Néha csodálkozom rajta, milyen távol vagyok most a zsidóságtól. Itt megtörténhet, hogy az emberből »rose« válik, és nagy élvezettel csatlakozik az úgynevezett zsidógyűlölőkhöz, persze nem mint ilyenekhez.”³⁴

A következő években a levelekben kifejezésre juttatott viszonya a zsidósághoz és saját zsidóságához aktívabbá és pozitívabbá vált. Egy 1855-ben, valószínűleg közvetlenül Pestre költözése előtt kelt levelében³⁵ zsidó tárgyú versének egy részletét küldte el Franklnak, a vers többszöri átdolgozásának eredményét, melyhez Frankl és Leopold Kompert adtak neki tanácsokat.³⁶ Az ötvenes évektől felbukkannak a levelekben jiddis

³² CSÁKY 2005, 23.

³³ Ruth KESTENBERG-GLADSTEIN, *Ludwig August Frankl (1810–1894)* = KESTENBERG-GLADSTEIN 2002, 27–56.; Gabriele von GLASENAPP, *Frankl, Ludwig = Lexikon der deutsch-jüdischen Literatur*, szerk. Andreas B. KILCHER, Stuttgart, Suhrkamp, 2003, 150–151.

³⁴ „Manchmal staune ich darüber, wie fern ich jezt vom Judenthum bin. Man kann hier ein 'Rosche' werden, und sich mit vielem Vergnügen den sogenannten Judenfeinden anschließen, nicht eben als solchen.” (Adolf Dux an Ludwig August Frankl vom 4. November 1853). A jiddis „rose” kifejezés hitvány, gonosz, gonoszkodó embert jelent.

³⁵ „[...] és pénteken a hajón vagyok.” („[...] und Freitag bin ich auf dem Schiff.”; Adolf Dux an Ludwig August Frankl vom 18. März 1855).

³⁶ Ugyanebben a levélben egy zsidó tárgyú cikksorozatát is említette („weil ich morgen für Schwarzer meinen 4. Jüdenartikel schreiben muß”), mely – az utalás nyomán valószínűsíthetően – Ernst Schwarzer von Heldenstamm *Die Donau* című lapjában jelenhetett meg. Ernst Schwarzerrel, *Die Donau* című lapjáról, valamint Dux és Schwarzer kapcsolatairól (pontosabban Dux publicisztikai tevékenységéről az 1854 közepéig, a *Die Donau* alapítását megelőzően Schwarzer által irányított *Wanderer* című bécsi lapban) l. a következő munkákat: *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrgg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 33, Leipzig, Duncker&Humblot, 1891, 312–313; Constant von

kifejezések,³⁷ sőt zsidó vallásgyakorlatra tett utalás is,³⁸ ami a negyvenes években kelt levelekben nem fordult elő.

Egy 1859-ben Pesten kelt levelében arra kérte Franklt, alkosson ítéletet néhány szonettjéről (ezek nem találhatóak a bécsi könyvtár kéziratárában). A szonetteket a levél szerint a pesti zsinagóga felavatásának alkalmára írta, elküldte őket egy kísérőlevéllel együtt a pesti hitközség elöljáróságának is, és azt a reményt fűzte hozzá, hogy a szonettek révén részt vehet a felavatási szertartáson. Nem kapott azonban választ az elöljáróságtól, ezért arra kérte Franklt, mutassa meg a szonetteket Adolf Jellineknek, a bécsi orientalistának, aki, ha alkalmat talál rá, oda hathatna a pesti elöljáróságnál, hogy az elfogadja Dux verseit és így lehetővé váljon számára az ünnepségen való részvétel:

Ne csodálkozz, hogy ilyen összetett protekciós eszközt veszek igénybe. Nincs más lehetőségem, hogy a felavatási ünnepségen részt vegyek, mint az, ha a hitközség elfogadja szonettjeimet, és az általános hep-hep-[...]”³⁹ miatt megerősödött zsidó hangulatom folytán sértve érezném magam, ha távol kellene maradnom az ünnepségtől.⁴⁰

WURZBACH, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, Bd. 32, Wien, 1876, 328-336; Kurt PAUPIER: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*. Bd. 1, Wien-Stuttgart, Braumüller, 1960, 126-127; RÓZSA Mária: *A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1851-1861*. In: *A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében*. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.) Szerk.: FRIED István, KELEMEN Zoltán, Szeged, 1996, 36-62. Zsidó tematikájú verssel („Verstummt”) szerepelt Dux a Bécsben 1854-től megjelent, Joseph Wertheimer által kiadott *Jahrbuch der Israeliten* című évkönyv 1855/56-os évfolyamában (a kötet elején is szerepel a neve a közreműködők felsorolásában; mint fentebb említettük [l. 9. lábjegyzet] a kapcsolat az évkönyvvel Frankl közvetítésével jött létre.) A zsidóemancipáció érdekében Dux már 1848-ban is élénken fellépett (KISS 1970, 428.) A levelekben elsősorban azok a helyek érdekesekek, ahol Dux a nyilvánosságban megjelenő álláspontok mögött meghúzódó személyes viszonyulására reflektál.

³⁷ Pl. „Masel tow!” (jiddis gratuláció, jókívánság) Adolf Dux an Ludwig August Frankl vom 18. Januar 1861.

³⁸ „[...] így ezúton kérem feleségedet, hogy engem imáiba zárjon, [...]” („[...] so bitte ich denn deine Frau auf diesem Wege mich in ihr Gebeth zu schließen, [...]”); Adolf Dux an Ludwig August Frankl vom 18. März 1855); „Ich wünsche dir und deiner Gemahlin Gut Jontef[...]” (Jó/kellemes ünnepet kívánok neked és feleségednek[...]”); Adolf Dux an Ludwig August Frankl vom 28. März 1858.)

³⁹ Hepp-hepp- vagy hep-hep-tumultusoknak nevezték a zsidónegyedek elleni támadások 1819 utáni európai hullámát. A második kötőjel után álló szót a levélben eddig nem sikerült megfejteni, de a mondat így is egyértelműen zsidóellenes hangulatkeltésre utal.

⁴⁰ „Wundre dich nicht darüber, daß ich einen so zusammengesetzten Protectionshebel in Anspruch nehme. Ich hätte keine andere Gelegenheit, mich an der Einweihungsfeier zu betheiligen, als wenn die Gem[einde] meine Sonette annimmt, und ich würde mich bei meiner

Ez a vallomás beszédesen tükrözi Dux esetében is, hogy a zsidókkal szembeni negatív viszonyulások térhódítása, illetve megjelenésük a nyilvánosságban, megakaszthat, illetve akár vissza is fordíthat egy már megindult akkulturációs folyamatot.⁴¹

Hasonló reflexiók saját zsidótudatának alakulására a későbbi levelekben nem fordulnak elő, de a zsidó tematika, visszafogott formában, inkább tudományos és irodalmi kérdések, például az erdélyi szombatosoknál tett látogatása,⁴² és a közös jó barát, a gettó-novellákkal híressé vált Leopold Kompert munkái⁴³ kapcsán, végig jelen van az 1879-ig terjedő levelezésben.

A Franklhoz írott levelekből nyert kép Dux identitásának árnyalatairól és változásairól természetesen a publicisztikai tevékenységével és esetlegesen fennmaradt más leveleivel való összevetés révén válhat teljesebbé. Másokhoz intézett közlései, másokkal szembeni önmegjelenítési stratégiái akár erősen különbözhetnek is az önmagáról Frankllal szemben kialakított képtől. A fiatalabb pályatárs, Max Nordau esetében például, akinek életrajza Duxéval közös vonásokat is mutat, ismert, hogy mozgalmas élete során, melynek íve az identitás szempontjából a zsidó származás megtagadásától a cionizmusig vezetett, rugalmasan váltogatta, hogy többbétegyű identitásának mely elemét helyezi előtérbe. Franciaországban élő német írónak éppúgy vallotta magát, mint más esetben magyarnak vagy zsidónak, attól függően, hogy milyen közegbe került, milyen közönséghez szólt.⁴⁴ Dux Adolf esetében is feltételezhető, hogy identitása nemcsak időben változó, hanem összetett is volt, ellentmondásokat is hordozott. Ennek feltérképezése, amennyire a források egyáltalán lehetővé teszik, egy későbbi kutatás feladata lehet.

durch das allgemeine Hep-hep-[...] gesteigerten jüdischen Stimmung gekränkt fühlen, wenn ich der Feier fern stehen müßte.” (Adolf Dux an Ludwig August Frankl, vom 23. April 1859).

⁴¹ Elisabeth CAMPAGNER, *Judentum, Nationalitätenprinzip und Identität: Die jüdische Revolutionspresse von 1848*, Frankfurt am Main, Peter Lang, (Europäische Hochschulschriften Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften Bd. 986.), 2004. 297.

⁴² Adolf Dux an Ludwig August Frankl vom 22. November 1875; vom 11. November 1879.

⁴³ Adolf Dux an Ludwig August Frankl vom 26. Juli 1867; vom 22. November 1875.

⁴⁴ Petra ZUDRELL, *Der Kulturkritiker Max Nordau: Zwischen Zionismus, Deutschtum und Judentum*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003, 188. Nordauról legújabban: Hedvig ÚJVÁRI, *Dekadenzkritik aus der »Provinzstadt«: Max Nordaus Pester Publizistik*, Bp., Argumentum, 2007.

KICZENKO JUDIT

Fiúk az apák árnyékában
Új nemzedék, egy antológia az 1870-es években

1. Nemzedék: definíciók és következtetések.

Ha megnézzük a XIX. század művészetének történetét, azt látjuk, hogy lényegében három nemzedék alakította, határozta meg. Az *első*, a XVIII. század utolsó évtizedeiben születettek (Berzsenyi 1776, Kisfaludy Károly 1788, Kölcsey 1790, Széchenyi István 1791, Katona 1791 stb.). Ez lett volna dolgozatom első mondata, s máris zavarba kell jönnöm, hogyan tovább? Soroljam hozzájuk Vörösmartyt, s akkor, természetesen Kosuthot, Deákot, Bajzát és Toldy Ferencet is? Már ez az *első*, zömében máig (különböző okokból: iskolateremtés, jelentős alkotás, kimagasló életmű) jelentős szerzőgárda fölveti a problémát, kik tekinthetők egy nemzedéknek?

A nemzedékről (esetünkben irodalmi, általánosabban művészi nemzedéket értve) mint tudományos fogalomról meglehetősen egyöntetű megközelítéseket olvashatunk. Már Hérodotosz foglalkozott a kérdéssel, ő *három* generációt számított *egy évszázadra*, tehát kb. a krisztusinak tekintett életkort tette meg egy generáció időtartamának. A későbbi tudósok – talán a csökkenő életkor miatt – 22, 27, 28 évben határozták meg ezt. Rümelin XIX. századi statisztikus vetette föl először azt a – közhelyszerű és kézenfekvő – ma is érvényben lévő megfontolást, hogy a nemzedék az apa–fiú kora közötti időközt jelenti, ennek relációjában kell meghatározni. Bonyolult statisztikai képlete alapján, – amelyet a gothai Hofkalendertől kezdve különböző családi regiszterekig és egyházak által vezetett anyakönyvekig föllelhető adathalmazt földolgozva állapított meg, – ő egy generáció tartamát 36,5 évben határozta meg.¹

Wolfgang Kayser *Kleines Litterarisches Lexikon*ában² fönntartotta az apa–fiú képletet, de lejjebb szállította – 35 évre – a nemzedéknyi időtartamot. Bevonta az unokákat is, s így kb. a Hérodotosz által megállapított adathoz közelített (100–105 év). Fontos mozzanata téziseinek, Dilthey és Guy Michaud kutatásaira alapozott és továbbfejlesztett megállapítása, hogy 70 év (azaz a 2×35) bizonyos művészeti, irodalmi jelenségek időtartamát is jelzi: *felívelés–kiteljesedés–hanyatlás*. Kayser a nemzedék meghatározó elemeinek tartja a biológiai életkoron túl a *saját*, az előző generációtól megkülönböztető alapvető élményt, a *közös* nemzedéki élményt (példaként a háborút említi), a vezető

¹ L. Generáció ill. Generation címszót = *Révai Nagy Lexikona*, Bp., Révai, 1913, 444.; *Brockhaus Enzyklopädie*, Siebenter Band, Wiesbaden, Brockhaus, 1969, 95.; *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, Band 10, Mannheim–Wien–Zürich, Lexikonverlag, 1964, 42–43.

² Wolfgang KAYSER, *Kleines Litterarisches Lexikon*, Dritte, völlig erneuerte Ausgabe, Bern–München, Franke Verlag, 1961, I. 90.

egyéniséget, és a saját nyelvet. A Larousse-enciklopédia (1985)³ is kiemeli a nagy társadalmi események nemzedékformáló szerepét (a napóleoni császárság, a restauráció és a romantika összefüggésére utal példaként).

Robert Escarpit 1957-es *Irodalomszociológiája*⁴ részletezőn, statisztikai és szociológiai számításokkal vértetetlen fonntartja, sőt kritizálva-kétkedve megerősíti a fentebb kiemelt mozzanatokot, például azt, hogy az irodalomban kb. 70 év élettartamot határoztak meg elődei egy-egy művészeti jelenségnek:

bizonyos irodalmi jelenségek olyan periodikus módosulásokkal ismétlődnek, melyek esetében a hetvenéves egység mintha tényleg játszana valami szerepet. Például egy irodalmi műfaj „élete” – Erzsébet-kori tragédia; klasszikus tragédia, XVIII. századi angol realista regény, romantikus irányzatok – általában 30–35 év, egy emberi életnek mintegy fele. Ezt a megfigyelést egy másik kísérlet is igazolni látszik [...]. Olyan görbék [...] melyek – mintavételünk szerint – a regényírók, költők, drámaírók és különféle prózaírók arányát ábrázolják az írólakosság egészén belül (a több műfajban alkotókat többször számítottuk). Elég világosan kitűnik, hogy az összkép 70 évenként gyökeresen megváltozik, ugyanígy 35 évenként is, aszerint, hogy melyik műfaj uralkodik, illetve melyiket szorítják háttérbe.⁵

Escarpit e tézisént a gyakorlatban igazolja az 1870-es években az *Új Nemzedék* antológia alkotógárdája, akik Arany János személyében és művében látták a legfőbb kihívást, Petőfiében a legkövetendőbb példát s nagy *lírikusok* vágytak lenni, holott a korszak, világképük, de saját nemzedéki élményük is inkább az epika felé kellett volna orientálja őket. Gyulai már az 1850-es években úgy vélte, „kételkedő és blasiozott” korának a regény lehet az adekvát kifejezése. Ezt igazolja a nemzedék egyetlen siker- és karriertörténete, az 1847-es születésű Mikszáthé is – 1870-es évekbeli csődjei éppúgy, mint 1881/82-es kirobbanása –, illetve a másod-, harmadvonalbeli 1870-es évekbeli regények máig figyelemre méltó poétikai törekvései, kezdeményezései (például Toldy István *Anatole*-ja, Beöthy *Bíró Mártonja* és Kálozdy *Bélája*, Asbóth *Álmok álmodója*).

Escarpit másik, a többenél alaposabban kidolgozott észrevétele, hogy

a generációk [...] szám szerint meghatározható csoportokat, „rajokat” alkotnak. Ellentétben az átlag populációval, melynek korcsoport szerinti megoszlása csak lassan változik. [...] új írógeneráció csak akkor jelentkezik,

³ *Larousse Dictionnaire historique, thématique et technique des Litterature francaise et étrangères, anciennes et modernes*, sous la direction de Jacques Demougin, Paris, 1985, A–K, 618.

⁴ Robert ESCARPIT, *Irodalomszociológia*, ford. VIGH Árpád, utószó KÖPECZI Béla, Bp., Gondolat, 1973. [a továbbiakban: ESCARPIT 1973]. A Larousse-nak az ő művénél később megjelent, említett kiadása hivatkozik is rá.

⁵ ESCARPIT 1973, 32.

amikor az előző generáció nagyjából túljutott már a negyvenedik évén. [Példái Napóleon, és az utána következő korból az 1850-es évekig: Flaubert, Baudelaire.] Mintha a lehetőségek kibomlása csak egy bizonyos egyensúlyi küszöb átlépése után volna lehetséges, amikor a „befutott” írók nyomása gyengül, s enged a fiatalok nyomásának.⁶

Nem túlzás egyértelműen a kevés ilyen egyikének tekinteni az 1840-es évek első felét, amikor Petőfivel az időbeli élen is, megjelenik egy valóban új, jelentős nemzedék, megfelelően az Escarpit nyomán meghatározott újabb kritériumnak is: „Gyakori jelenség, hogy a fiatalok között egy náluk idősebb »vezért« találunk”.⁷ Példánk lehet a XIX. század elején Kazinczy, az 1840-es években Vörösmarty, akihez többen is fordultak az „újak” közül, ezzel mintegy „vezető, tekintély” szerepét elismerve, segítséget, ösztönzést kaptak is tőle (például Petőfi, illetve nyertes pályaművei révén Arany). Ehhez hasonló, szinte vákuumszerű, betörésre alkalmas pillanatnak tűnhetett az új nemzedék számára az 1860–70-es évek fordulója is, amikor a „vezető tekintélyek” meghaltak, visszavonultak, hallgattak (Eötvös, Madách, Tompa, illetve Kemény, Arany), viszont az „idősebb vezér” szerepére alkalmasnak vélték Jókait (majd kissé később, és kevesebben), Vajdát.

Escarpit javasolta egy, a gyakorlatot jobban leképező megszorítás (vagy éppen bővítés?) bevezetését:

Jobb volna talán, ha a hajlékonyabb és organikusabb »csoport« fogalmát használnánk helyette. [Azaz a nemzedék terminus technicus helyett.] A csoport olyan különféle, de többségükben egy bizonyos korú írók összessége, amely adott események alkalmával állást foglal, elfoglalja az irodalom színpadát, és tudatosan vagy sem, egy időre elzárja az odavezető utat, lehetetlenné teszi újabb elképzelések megvalósulását. Milyen események váltják ki, vagy teszik lehetővé ezeket a csoportos betöréseket? Szerintünk leginkább olyan politikai jellegű változások, melyekkel jelentős személycseré párosul: uralomváltások, forradalmak, háborúk stb.⁸

Ez utóbbi – némi marxista ihletéstől sem mentes – idézet segíthet a „generációs terra incognita” helyzetében lévő művészek elhelyezésében, például Vörösmartyéban, aki – visszakapcsolva a nyitó problematikához – mintegy 10 évvel öregebb, vagy 10 évvel fiatalabb az ismert definíciók adta kornál. Esetében meghatározó lehet Escarpit nyomán az, hogy a napóleoni háborúk utáni korszakban lép föl, magyar viszonylatban pedig a reformkor kezdetén.

A következő nemzedék, a *második*, 1810–1827 között született (Barabás, Erkel, Liszt, Eötvös, Erdélyi János, Kemény, Arany, Tompa, Petőfi, Madách, Jókai, Gyulai, Vajda;

⁶ ESCARPIT 1973, 33–34.

⁷ ESCARPIT 1973, 34.

⁸ ESCARPIT 1973, 36.

Lendvay, Egressy, Laborfalvy Róza). Ez az a nemzedék, amelyet a legkülönbözőbb megközelítések is „aranykori”-nak, az irodalmi folyamatok és az azt realizáló (néha azzal éppen szembemenő) zsenik ritka és szerencsés találkozásának tartottak (például Erdélyi, Toldy Ferenc, később Horváth János stb.). Hasonló jelentőségűnek tekinti Escarpit például az 1795–1805 között született francia romantikus generációt. Néhányuknál figyelembe vehetjük – gyermekük születvén – az apa-fiú nemzedéki relációt, sőt Wolfgang Kayser fölvetését is szem előtt tartva, aki az unokákat is belefoglalja a nemzedék-elmélet kifejtésébe, az újabb aranykor ígéretével zárhatjuk teoretikus nemzedéki seregszámlánkat. Kezdjük az utóbbival: akiknek gyermekük lett a fiúk nemzedékéből (például Mikszáth fiai, Szinyei Merse Pál gyermekei, Beöthy Zsolt és Rákosi Szidi fia stb.), azok az 1870–80-as években születtek: ez lesz – természetesen nem biografikusan és biológiailag értve – a nyugatosok nemzedéke az irodalomban, Bartóké a zenében, a Nyolcaké, Gulácsy stb. a képzőművészetben. (Az 1877-es Adytól Bartókon (1881) át az 1888-as Csáthig.)

A XIX. század *harmadik* nemzedéke sokkal nehezebben körülírható. Általában az 1840-es és az 1850-es években születetteket soroljuk ide, az irodalomban leginkább Arany János – Arany László neve személyesíti meg ezt a váltást. Ez a nemzedék emblematis és valóban elsőrangú tehetségeiben a századvégi magyar művészetet teremti meg. Irodalomban Mikszáth Kálmán (1847), képzőművészetben Munkácsy Mihály (1844), Szinyei Merse Pál (1845), Paál László (1846), Mednyánszky László (1852), színművészetben Jászai Mari (1850). Ezt a névsort bővíteni érdemben és ezen a szinten nem lehet. Ha engedünk az esztétikai minőség és érték szintjéből, valamint abból a nemzedéki követelményből, hogy az *új átütően eltérő és más* kell legyen a megelőzőnél, hogy saját hangon, saját nyelven, és az új kifejezésére átlényegített műfajban szólaljon meg – tehát ennek bizonyos komponenseiről lemondva –, kissé bővíthető a névsor. Elsősorban Arany Lászlóval (a verses regény műfaja és parodisztikus, ironikus attitűdje miatt), illetve két lírikussal, Reviczky Gyulával és Komjáthy Jenővel. (Az 1890-ben induló *A Hét* köré szerveződő íróknak csak egy része számítható be e nemzedékbe, esetükben használhatóbbnak véltem Escarpit *irodalmi csoport* kategóriáját, akárcsak Gozdsu (1848), Petelei (1852) vagy Csontváry (1853) esetében, akik különböző okokból csoport-jelekkel, vagy még azokkal sem írhatók le.)

Bizonyára feltűnt, hogy a nemzedékről szóló eddigi áttekintésből hiányzott két jellemző mozzanat. Az első *alapvető: a közös program*, ami köré szerveződni lehet és érdemes. Azért soroltam föl a nemzedékeknél a mértékadó politikusokat, mert 1. *voltak*, 2. *program*jaikat érvényesen és átütően megfogalmazták. Ha esztétikai *program*ról volt szó, legyen nemzeti, nemzedéki, csoportérvényű, megfogalmazták az irodalom teoretikusai vagy alkotó művészei (Kölcsey, Toldy, Erdélyi, Petőfi, Arany, Kemény, Gyulai, zenében pl. Liszt stb.). Asbóth János *Három nemzedékét* (1872) sok jogos bírálat érte, de Asbóthnak az a gondolata, amelyben XIX. századi magyar történelmi fordulópontokat „államférfiak” és „művészek” összetársításával, összehangolt tevékenységével vélt jellemezhetni, a *közös*, mindenkire szólóan megfogalmazott (ki-ki a maga „célközönsé-

gének”) *program szükségességére utalt*. Az a tény, hogy ehhez a nemzedékhez nem társítható egy markáns nemzedéktárs-”államférfiúi” arcél, s fordítva, egy markáns költő sem, sokat elárul a magányra ítéltség, elveszettség, árvaság, célnélküliség metaforáival érzékeltetett nemzedéki élményükről. Meg kell jegyezni, hogy többen próbálkoztak ilyen típusú munkával, amely mutatja, hogy tisztában voltak az ilyen jellegű nemzedéki „követelménnyel”. A legátfogóbb igényű Vajda Viktor 1870-ben megjelentetett *Művészet és politika* című, közel 250 oldalas röpirata (említhető még Benedek Aladár *Czeczil levelei*; Asbóth több politikai pamfletje, röpirata stb.).

A másik, eddig nem említett nemzedéki jellegzetesség: *az előző nemzedékkel szembeni harc*, elvekért, pozíciókért. Ez az a mozzanat, amely már a kezdetekkor vízválasztó lesz az „életkor-zóna” szerint egy nemzedéknek tekinthetők között. Egy részüknél ilyen jellegű összeütközés sem privát, sem nyilvános (programosnak tekinthető) megnyilatkozásaikban nincs. A mégoly markánsan megfogalmazott esztétikai újítás programja is mentes a „harc” jellegű föllépéstől (például Toldy *Anatole*-jának „bevezetője”). Ugyanakkor a nemzedék egy részét különösen és kifejezetten jellemzi az ilyen típusú harc az 1870-es években, ez tartja egyben – rövid időre – őket. A markánsan megfogalmazható, egyedi, megkülönböztethető arcél, hang – nevén nevezve: valódi tehetség – hiányában, marad közös célnak (hangsúlyozom egy-két, de erőteljes hangú csoportjánál e nemzedéknek) a szembefordulás a megelőző nemzedékkel. Ezt demonstrálja az az indulat, amely az *Új nemzedék* antológia összeállításának ötletét adta Gáspár Imrének, s a szerkesztés folyamán kialakult – rekonstruálható – levelezés egy része is.

Hogy ki is kezdte, ki adta meg az indulatnak néha a legmagasabb regiszterig szökő hangját, szinte kideríthetetlen. Az állandó hivatkozási alap az 1873-ban újra indított *Budapesti Szemle*, amelyben eleinte Gyulai Pál bírálta a fiatal írók különböző műveit. 1873-ban jelent meg tanulmánya az *Újabb magyar regények*-ről. Ebben alapos kritika tárgyává tett négy olyan regényt, amelyet e nemzedék szerzői írtak (Toldy, Tolnai, Beöthy, Beniczky Bajza Lenke). Indulat nélküli az értekezés, érveket, egyértelmű bírálati szempontokat tartalmaz. A fiatalok azonban kaptak egy-egy biztató gesztust is: Toldynak „szívesen elismerjük tehetségét [...] méltánylandó, [...] hogy [...] volt valami mondanivalója [...] egy lélektani feladat megoldása”; Bajza Lenkénél „találunk [...] nem egy gondos rajzot”; „Mind Tolnai, mind Beöthy jeles stylisták, jó elbeszélők” stb.⁹ Gyulai összességében a magyar regény hanyatlásáról szól. Bírálata nem kevésbé szigorú a magyar drámairodalommal szemben sem, bár e drámaszegény irodalomban már az is értékelendő volna, hogy születik eredeti, magyar mű. Ez sem mentség. Így nemhogy Csiky nem méltányolta (később, az 1880-as *Proletárok* idején sem), holott minden darabjáról írt színi bírálatot, de még Kemény egykori protezsáltját, Rákosi Jenőt is kritizálta visszamenőleg. Az *Aesopust*, melyért Kemény az 1860-as évek közepén

⁹ GYULAI PÁL, *Újabb magyar regények*, Budapesti Szemle, 1873, 240, 236, 242.

egzisztenciához juttatta az ígéretesnek vélt fiatal kezdőt, Csikyvel együtt bírálta meg.¹⁰ 1874-ben *A legújabb magyar lyrát* vizsgálva megállapította:

Vörösmarty, Petőfi, Arany óta emelkedés egy percig sem, legjobb esetben némi megállapodás, egészben véve pedig határozott hanyatlás vehető észre lyrai költészetünkben [...] az irodalomtörténet [...] ez időből nem fog új nevet találni, mellyel korszakot jelöljön. Nevekben pedig nincs hiány. Egész csomó könyv, a verses gyűjtemények garmadája fekszik előttünk, s még több össze nem szedett kéve, a napi és heti lapok hasábjain oly íróktól, kik fiatalják még magokat arra, hogy *összes költeményeik* gyűjteményével álljanak elő, vagy most készülnek megörvendeztetni a világot.¹¹

Három évvel későbbi, 1877-es szemléjében, a *Négy fiatal lyrikusban* enyhültebben ezt írta:

Mikroskopi vizsgálattal kellene eldönteni; de úgy tetszik nekem, hogy mégis van haladás, ha kevés s alig észrevehető is. A szertelenkedés és színtelenségű álpátosz, a követelő üresség nem oly divatos már ma.¹²

A kritikusok időközben az új nemzedék sorai közül is bekerültek a *Budapesti Szemlébe*, főként Arany László és Dömötör János recenziói, bírálatai érdemlegesek. Nos, ez az egyik oldal.

A másikon Asbóth egyedül, mások egymásban keresve támaszt és megerősítést próbálják „legyőzni az ellenfelet”: az Akadémiát, ahová ők még nem jutottak be – amikor kiderül, hogy még Vajda sem, vezérüknek tekintik –, s amiről Asbóth azt írta, hogy egy erőszakos, Csengery vezette kálvinista klikk;¹³ a Kisfaludy Társaságot, amelynek még szintén nem tagjai, illetve legfőképpen a *Budapesti Szemlé*t, élén „a kis gonosz emberrel”, Gyulaival. S miközben Arany János neve egy-két kivételtől eltekintve (Tolnai, Irmei, Ponori Thewrewk 1872-es *Nagyidai cigányok* bírálatá¹⁴) csak pozitív szövegkörnyezetben hangzik el, érezni a Gyulainak, Csengerynek címzett támadások, Jókai és Vajda időnkénti méltatása mögött, hogy a legnagyobb „ellenfélnek” Aranyt tartják, pontosabban az Arany-életmű az igazi kihívás.

Az új nemzedék soraiban sokan vannak. Escarpit vizsgálódásai azt mutatják, hogy

¹⁰ GYULAI Pál, *Színházi szemle*, Budapesti Szemle, 1875, 408–427.

¹¹ GYULAI Pál, *A legújabb magyar lyra*, Budapesti Szemle, 1874, 178.

¹² GYULAI Pál, *Négy fiatal lyrikus*, 1877, 213.

¹³ ASBÓTH János, *A fiatal irodalomból = Asbóth János válogatott művei*, Piliscsaba, Pázmány, 2002, 58–59.

¹⁴ Ez utóbbit még az ellenfelek közé számító Torkos László is elítélte. Egy pozitívuma mégis volt. Több közlés szerint, ezt elolvastán írta meg Arany a *Bolond Istók* II. énekét, amely 1874-ben meg is jelent a *Budapesti Szemlé*ben.

a társadalmi ranglétra középső övezete táján generációról generációra bizonyos sűrűsödés tapasztalható. Ezt az övezetet *irodalmi környezetnek* nevezzük. [...] nem mindig volt, csak a XIX. és XX. századra jellemző. [...] a gentrytól egészen a kereskedő upper middle classig [...] terjed.¹⁵

Ez a jelenség az 1850–1870-es években végbement magyar társadalmi változások alapján nálunk is megfigyelhető. Mivel ezek a változások nem lassúak, organikusak voltak, a sűrűsödés folyamata is gyorsabbá vált. Lentről és különösen fentről felgyorsult a társadalmi mobilitás folyamata. (L. agrár-, dzsentri-kérdés.) E nemzedék tagjai attól függően kezdtek publikálni, hogy az adott, nemzedéknyi perióduson belül mikor születtek. Általában húsz éves koruk táján, néhányan jóval előbb. (Pl. Toldy István, vagy a „nemzedék halottja”, a 19 évesen elhunyt Andrassy Béla, később Komjáthy Jenő). Az életkor meghatározó, vízválasztó. Éltem a forradalom idején; iskolába jártam a Bach-korszakban; tudsz németül, de titkolod, elvből nem beszélsz, nem írsz e nyelven (e csoport számára elképzelhetetlen lenne Reviczky dilemmája, hogy német vagy magyar nyelvű költő legyen-e); viseltél/viselsz magyar ruhát; ismersz börtönviselteket, esetleg apád maga is az; Deák-párti vagy?¹⁶ Ők az 1840-es években születettek, akik a hatvanas években indultak, elsősorban publicistaként, többen párthoz kötődtek, a többség Deákhoz. A következő évtized elejére van valamilyen egzisztenciájuk. Egyesek már a Kisfaludy Társaság tagjai, Arany László a hetvenes évek elején már az Akadémiáé is. A 60-as évek eleje a történelem-alakítás illúziójának apró lehetőségeit is megadta nekik. (Forinyák-ügy; Klapka-légió stb.) Asztaltársaságok alakultak, nemzedéki szervezőerővel. Ezek közül a leghíresebb a Kávéforrás volt, a Deák-párti fiatalok törzshelyéről elnevezve, Toldy István, Rákosi Jenő, Kaas Ivor, Ágai Adolf, Csukási József, Dóczi Lajos voltak a törzstagok. Közéjük tartozott a 60-as években az ismeretlen kezdő, Munkácsy, egy ideig Asbóth is. A 70-es évek „fusiói és diffúziói”¹⁷ némileg szétzilálták a sorokat, de a törzstagság maradt. A nemzedék-jelleg oly természetes és spontán volt a 60-as években, hogy még a legagilisebbek (például Toldy István) sem tartották fontosnak az előző nemzedékhez képest nyilvánvaló különbséget konfrontatíven deklarálni.

A hetvenes években indulók *csoportja* már telítve találta a mezőnyt, nehezebb volt a nemzedéki társulások, csoportosulások megszervezése is. Az irodalom egyre inkább kezdett Budapest-centrikussá válni, nehéz volt még a nevesebb vidéki intézmények szerveződését is egyben tartani, országos figyelmet kelteni vele. Mindezt figyelembe véve, ha az 1870-es évek folyamatait és alkotóit vizsgáljuk, gyakorlati megfontolásokból is célszerű a nemzedék helyett Escarpit csoport kategóriáját hasznosítani. Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy amikor Gáspár Imre szerkesztésében megjelenik az *Új nemzedék* című antológia, a nemzedék több tagja negligálja a törekvést, míg mások

¹⁵ ESCARPIT 1973, 40.

¹⁶ Lásd TOLDY Ferenc *naplójegyzetei*, a Pesti Hírlap melléklete, 1880. jan. 3, 34.

¹⁷ ASBÓTH János, *Új Magyarország: Magyar jelenről, magyar jövőről*, Bp., Athenaeum, 1880, 3.

nem is tudnak róla. Arany Lászlónak a *Budapesti Szemlé*ben megjelent lakonikus, de erőteljes kritikája látenszen nemcsak személyes, de csoport-elhatárolódást is megfogalmaz.

2. Új nemzedék: szervezkedés és nemzedéki reprezentáció

Az 1870-es évek elején Gáspár Imre kezdett az országot behálózó levelezésbe, hogy nemzedéki alapon deklarált szerveződést hozzon létre. Több éves erőfeszítésének az eredménye lett az 1876 végén, Nagyváradon megjelenő *Új nemzedék* antológia, mint az alcím mutatja, *Költészeti Gyűjtemény, jellemzésekkel, szerkesztette és írta Gáspár Imre*.¹⁸ Gáspár Imre Nógrád megyei kiterjedt ismeretségi körére, illetve pozsonyi gimnáziumi diákszerveződési kísérletére alapozta nemzedéki szervezési munkáját. Az antológia saját magát bemutató „szócikkében” ismerteti – kudarcaival együtt – eddigi tevékenységét.

Pozsonyban „Magyar Szövetséget” alakítva ifjabból, kik magukat „élet-hossziglan kötelezik a magyar szellem, s művelődés szeretetére” – minél kevesebb sikert aratott. [...] Pesten szintén alakított kis írókört, mely csakhamar feloszlott. Ugyanez évben „Új nemzedék” című lapot tervezett, melynek vezéréül Jókai Mórt nyerte meg; kiadója elhagyta, betegsége, s más kedvetlenségek a 18 éves szerkesztőt terve feladására készítették. Levelezésben igen sok íróval, sokakkal – a legtöbbször baráti viszonyban, s levelezésben e könyv költőiből is.¹⁹

A kötet szerkezete némi kapkodást mutat, amit a fennmaradt, illetve a válaszokból rekonstruálható levelek teljességgel megmagyaráznak. Az antológiát ELŐSZÓ vezet be, in medias res megjelölve az okot és a célt: szembenállás és cáfolat a *Budapesti Szemle* bírálataival.

Ujabban gyakran írtak költőinkről, s a resultatum mindig az volt, hogy éppen a legújabb költők képviselik a hanyatlás lejtőjét. Vettünk magunknak fáradságot, átolvastuk műveiket, összehasonlítottuk ama desperáló sorokkal, minőket az új „Budapesti Szemle”, a „Figyelő”, heti és napi, központi és vidéki lapok jeles számmal hoztak, s úgy találtuk, hogy e desperatio agyrém. Oly nagy tehetségek után, minők Vörösmarty, Petőfi, Arany és Madách, más irodalmakban is vannak szünetek, — ami nagyon természetes. A legújabb e füzetben képviselt nemzedékről azonban úgy találtuk,

¹⁸ *Új nemzedék, Költészeti Gyűjtemény, jellemzésekkel*, szerk. és írta GÁSPÁR Imre, Nagyvárad, Hügel Ottó, 1877. [GÁSPÁR 1877] Az impresszumban 1877-es a dátum, de 1876 novemberében már ismertetik. Az *Előszó* datálása *Budapest, 1875. április 30.*

¹⁹ GÁSPÁR 1877, 136.

hogy semmivel sem tehetségteleőbb a közvetlenül megelőző nemzedék-nél, vannak tagjai, kiktől bizvást remélhetjük a legszebbet. Csak aztán legyen is, aki reméljen. Füzetünket ez állításunk illusztrálására irtuk össze.²⁰

Az előszót követik ABC-rendben a szerzők, Ábrányi Emillel (1851–1920) az élen. Mind-egyik szerzőt addigi pályaképeének rövid ismertetése vezeti be. Több esetben csak egy-egy mondat, ami arról árulkodik, hogy Gáspár nem mindenkivel került a szerkesztés folyamán személyes kapcsolatba. Majd néhány költemény következik (sokszor csak egy.) Kiemelten sok verssel (9) és meleg méltatással adózik az 1873-ban 19 évesen elhunyt poétának, Andrassy Bélának (1854–1873). A legnagyobb lapszámot Arany László (1844–1898) kapta, teljes terjedelemben közli *A hunok harca* és az *Elfrida* című műveit, illetve egy részletet *A délibábok hőseiből*, őt követi Gáspár Imre (1854–1910) 24, Endrődi Sándor (1850–1920) és Várad Antal (1854–1923) 18–18, Torkos László (1839–1939) 17, illetve Andrassy Béla 15 oldalnyi szöveggel. Meglepően kevés verset közöl két fő levelezőtársától és barátjától, Reviczky Gyulától (1855–1889) és Komjáthy Jenőtől (1858–1895).

S az ő személyükön át térek ki a harmadik egységre, amely a FÜGGELÉK elnevezést kapta. Komjáthy csak ebben szerepel egy verssel. A Kiss Józseffel folytatott levelezésből és az antológia kiadatásának Budapestről Marosvásárhelyre, majd Nagyváradra vándorlásából következtethető ki, hogy a *Függelék* mennyiféle improvizáció (új barátság, beosztotti viszony, egy jó kritika viszonzása az ő verseskönyvéről) alapján állt össze. Ezt követi a *Függelék*be felvett szövegek egy-egy mondatos értelmezése, például

Komjáthy Jenő [sic]: *Nyári dalok*. I. IV [sic]), – eredetileg *A nyár dalai* – Szép végfordulattal bíró, hangulatteljes dalok. Eredetiek is, amennyiben a nyár ragyogó szépségeit kevesebben énekelték meg.²¹

A következő egység *Az élczlapokból* című rovat, amelybe a *Borsszem Jankóból*, a *Bolond Istókból* illetve az *Üstökösből* emelt be egy-egy paródiát. Ezt Kiss József hatására illesztette be.

Iparkodjék ön a gyűjteménybe egy-két humoros verset is felvenni, mert különben igen egyhangú lesz. Képzem, hogy tömérdek fájdalom lesz együtt; egy egész nemzedék világfájdalma! Kérje meg Don Pedrót, hogy engedjen át önnek humoros versei közül. Én a magam részéről felajánlom önnek a „Redactor úr” című elég hatásos és kedélyes bohóságot – negyedik versnek.²²

²⁰ GÁSPÁR 1877, 5–6.

²¹ GÁSPÁR 1877, 338.

²² KISS József levele = SCHEIBER Sándor – ZSOLDOS Jenő, *Ó mért oly későn: Levelek Kiss József életrajzához*, előszó SEIFERT Géza, Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőténe kiadása, 1972 [SCHEIBER – ZSOLDOS 1972], 40.

Noha Kiss Józseftől öt vers szerepel, a felajánlott humoros nincs közte, viszont Don Pedro, azaz Bartók Lajos, a *Bolond Istók* szerkesztője adott paródiát a kötetbe. Ezzel még nincs vége, újabb bővítés következik, immár kommentár nélkül PÓTLÉK címen. Ide ékel be néhány verset kiegészítésként eddig már szerepelt költőktől (Ábrányi Emil, Ábrányi Kornél, Torkos László stb.), illetve egy-két új szerzőtől. E bővítés érdeme Reviczky Gyula *Sátán* című versének a későbbi kiadásoktól két sorában, s néhány apróságban eltérő variánsa, illetve Rudnyánszky Gyula egy versének beiktatása. Mindezeket követi egy cím nélküli, de fontos és hasznos utószó, amelyet már a *Tartalomjegyzék* sem tüntet fel. A kötet bonyolult, a szerkesztés minden nehézségét lenyomatként őrző struktúrája így a következő: *Előszó, Versek (Á-Z-ig Ábrányitól Zilahi Imréig), Függelék, Függelék értelmezése, Az élczlapokból, Pótlék, Utószó, Tartalom.*

A kötetben 50 lírikus szerepel, számuk a 3 paródia szerzőjével egészül ki. Közülük a *Magyar Irodalmi Lexikon* 31 szerzőről közölt szócikket, Reviczky, Komjáthy, Kiss József és Arany László mellett (róluk ez várható) további tizenkettejükről fotót is hozott, ismét másoktól művük címlapját tette közzé. Ezt a kis leltárt azért említem, hogy jelezzem, a válogatás elkészülésének improvizatív jellege és a kortárs kritika jogossága ellenére,²³ Gáspár jó irányba tájékozódott, elfogadható irodalmi érzékkel és kvalitásigénnyel válogatta ki a szerzőket. Ebben jelentős szerepe volt több levelezőtársa (főként Kiss József és Reviczky) tanácsainak. (Tegyük hozzá azt is, ekkora létszámú szerzőgárda biztosította a „találatok” számát.) A hosszasan készülő antológia végül kiegyenlítettebb lett szerkesztője eredeti, ellenzéki jellegű célkitűzésénél, hiszen különböző tanácsokat, észrevételeket, érdekeket figyelembe véve, gyakorlatilag a legkülönbözőbb változatokat képviselő szerzőket gyűjtötte egybe – sokszor a szerző beleegyezése vagy tudta nélkül – az „új nemzedék” egyesítő kategóriájába.

A kötet célja programszerűen deklarált: a nemzedéki jelenlét és arcél felmutatása. Az utószóban ennek megerősítéseként kitér az epika és dráma reprezentánsaira is. „Pusztá sorozatképen, kritika nélkül kívánjuk e helyen elősorolni a magyar szépirodalom »új nemzedékének« műveit. Elég tanúság arra nézve, hogy léteznek.”²⁴ A regényírók közül Kvassay Edét, Prém Józsefet, Beöthy Zsoltot és Toldy Istvánt emeli ki, a novellistáknál („beszélyeknél”) többekkel együtt említésre méltó „Mixát [sic!] Kálmán (A

²³ Még a megjelenés előtt írta Kiss József Gáspárnak: „egy anthologia összeállításánál sok mindenféle kell vigyázni”; „Tehát az Anthologia – én a tartalomjegyzékkel sehogy sem vagyok megelégedve. Egy anthologia célja nem lehet az, hogy mentől több szerzőtől hozzon verset, hanem hogy a legjobb verseket hozza [...] Saját érdekében kérem, rostálja meg azt a gyűjteményt.” = SCHEIBER – ZSOLDOS 1972, 41, 46. Anonym, de a szerzői jogok negligálásának indulatos kommentálása miatt Arany Lászlónak tulajdonítható rövid recenzióban a következő áll: „Gáspár Imre [...] sok mindenbe fog, s még a botrányt sem restelli, csakhogy beszéljenek róla. [...] Az *Új Nemzedék*, a mint neve is mutatja, csak a legifjabb költők gyűjteménye, rövid életrajzok s néhány sornyi gyermekes kritikai jegyzetek kíséretében.” Értesítő rovat: *Nemzeti dalkönyvecske, Babérok, Új nemzedék*, Budapesti Szemle, 1877, 208.

²⁴ GÁSPÁR 1877, 376.

rongyszedő zsidó)”, a „színmű írók” között pedig ott találjuk Csiky Gergelyt is *Jóslat* című művével. A kötet záró mondata is görcsös bizonyítási kényszerről árulkodik. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy az *Előszó* és az utószó retorikai felépítése, érvelérendszere kerek. A legelején a szerzők felsorakoztatásával, seregszámájával kívánja a kétkedőket és a bírálókat cáfolni, a szövegközlések után kétséget kizárva közli, hogy a nemzedék jelen van, „létezik”, utolsó mondatában pedig a jövőre utal: „Mind e művek, alig némi kivétellel, 1870 után jelentek meg, s igen különböző értékűek. Együttvéve azonban számottevő alapot képeznek a magyar szépirodalom új nemzedékének jövőjére nézve.”²⁵

3. Konklúzió helyett néhány kérdésfelvetés

Gáspár Imre megérzése, hogy a nemzedéki reprezentáció adekvát formája a közösen demonstrált föllépés – esetükben antológia – lehet, alapvetően jó prognózis volt. Vajon mi lehet az oka, hogy a célját nem érte el? Átütőnek tekinthető antológia jellegű szerveződés csak jóval később, az őket követő nagy nemzedéknél, *A Holnap* esetében valósult meg. Ennek jelentőségét valószínűsíthetően a már megindult, az új „aranykori nemzedéket” tömörítő *Nyugat* biztosította háttérként. Kérdés, hogy az 1870-es években csak a kimagasló, átütő tehetség hiányzott-e, vagy más, a nemzedékjelleg demonstrálásához nélkülözhetetlen, meghatározó jelenségek is. A dolgozat elején fölvetett elvi szempontokat szemlélve figyelembe veendő Escarpit már idézett megállapítása: „Mintha a lehetőségek kibomlása csak egy bizonyos egyensúlyi küszöb átlépése után volna lehetséges, amikor a »befutott« írók nyomása gyengül, s enged a fiatalok nyomásának.”²⁶ Ez is lehet az egyik ok, amiért a markáns, megkülönböztető arcél fölmutatása az 1870-es generációnak nem sikerült. Bár Arany éppen nem aktív a nemzedék Gáspár-féle „gründolása” idején, és az antológia készültekor, hatása, „nyomása” mégsem gyengült. Frappáns válasza – a *Bolond Istók* II. éneke – *A nagyidai cigányok* Ponori Thewrewk-féle bírálatára példázhatja ezt. S előre utalva, az antológia megjelenését követő bő félév múlva kezdi írni Arany az *Őszikék* sorozatát. Ennek ugyan csak kis részét ismerik meg akkor ifjú kortársai, de éppen az ez időben zajló Reviczky–Arany–Reviczky „versváltás” is demonstrálhatja a nemzedéki problematika egyik vetületét. Míg részükről nem lehetett könnyű földolgozni azt a traumát, hogy a századvég líráját nem ők, hanem a másfél évtizede hallgató, „öreg” Arany újította meg. S ott van Vajda is, akit Gáspár, meglepően, előszavában meg sem említ, s aki éppen ekkortájt nyitja meg lírájának új, jelentős periódusát. Az elvégzendő feladatban jóval sikeresebb epikus ifjakkal pedig Jókai egyik legjelentősebb alkotói korszakában kellett az epikát megújítani, akkor, amikor például *Az arany emberrel* éppen ő is új utakra lépett. „Nyomásgyengülésről” esetükben tehát, szó sincs.

²⁵ GÁSPÁR 1877, 380.

²⁶ ESCARPIT 1973, 34.

Jelentős lehetett eleinte a saját orgánum hiánya is. A sikeresebbek és korábban indultak „belesimultak” a működő napi- és hetilapokba. A Petőfi Társaság megalakítása, melyben hangsúlyosan fogalmazódott meg a szembefordulás a meglévő intézményekkel és azok reprezentánsaival, majd lapjának, különösen a *Koszorúnak* a megindulása (1879-től) változtatott ezen, de nem átütően. Markánsabb arcélt csoport szinten – esetleg nemzedékinek tekinthető szinten – majd csak *A Hét* szerzői nyerne, mert Kiss József a folyamatos, állandósult, közös megjelenés keretét teremti meg, s a jelentős szerzőket sikerül lapjához kötnie. (Emellett, akkor már valóban nemhogy gyöngült az előző nemzedék „nyomása”, de nem is létezett.)

Arany László, Toldy István és Asbóth epikája tette mára közismertté a nagyság, a rendkívüliség hiányának megtapasztalását, s ennek különböző következményeit. A teoretikusok is jelzik ennek a nemzedékalkotó elemnek a fontosságát, implicite, hiányának veszélyességét. „Milyen események váltják ki vagy teszik lehetővé ezeket a csoportos betöréseket? Szerintünk leginkább olyan politikai jellegű változások, melyekkel jelentős személycsere párosul: uralomváltások, forradalmak, háborúk stb.²⁷ Ezeknek hiányát érzik, megszenvedik, szerintük is talán ez az ok a legdőntőbb a kudarcba fulladt és eleve arra ítéltetett nemzedékváltás átütő, egyértelmű véghezvitelében. Reviczky, Komjáthy, Gáspár levelei jelzik, hogy érezték a bonyolult nemzedéki csapda ezen elemét is. Gáspár írta 1874. november 17-én:

Egyikünk sem alkot olyan jót, aminőre tehetségünk van. Félek, így leszünk vele, míg csak meg nem mozdul a világ, e régóta álló, csöndes víz. Ha végre, végre egy nagy szerencsétlenség minden, most elsimult, önmagát felejtett habfodrárt fölveri, égbekavart hullámokba halmozza, ezek felett talán jut nekünk is eszünkbe dal, melyet dalolni érdemes!

Könnyű a mártiroknak! Kezdeményezéshez, úttöréshez nem kell lélekölő munka, készülődés; ez egyszerre helyez a nagy hivatás és dicsőség küzdelmébe „in medias res”. A rendkívüli egyéniségeknek ily időre van szükségük, akik megérik, fölemelkednek a csillagokig, akik indifferens nép között tengődnek, csöndes kalmár időket élnek, melyben a nagy tettek is kicsinyek, lelkesülést nem keltők, azok maradnak éltöket sírató, lelkek legmélyén űrt érző szerencsétleneknek, középszerű irodalmároknak.

Eseményt, lelkesülést, én Uram Istenem!!!²⁸

Végezetül megfontolandó Escarpit-nak még két észrevétele.

Amikor írógenerációról beszélünk, a lényeges dátum nem a születés időpontja [...] Az íróvá válás összetett folyamat, amelynek döntő periódusa valahol a negyvenedik életév körül található, de amely lényegében változó: inkább életkorzónára kell gondolnunk, mintsem egy meghatározott

²⁷ ESCARPIT 1973, 38.

²⁸ GÁSPÁR Imre levele Reviczkynek, 1874. november 17. OSzK, Kt., Levelestár.

életkorra. [...] Azt mindenesetre tudomásul vehetjük, hogy egy író képe, az a külső, amellyel ezentúl szerepel, „ahogy az öröklét önmagává avatja”, nagyjából olyan, mint negyvenéves kora táján.²⁹

Az 1860–70-es években indulókat a lexikonok szócikkei, a velük foglalkozó különböző munkák (doktori értekezés, tanulmány, kis-, illetve nagymonográfia³⁰) és irodalomtörténetek fejezetei „fiatal”, „új” nemzedékként aposztrofálják, s csoportos – nem egyéni – jelentőségüket hangsúlyozzák gyakorlatilag máig. „Arany az egyetlen, ők a nemzedék” – összegez a legtömörebben Halász Gábor.³¹ S ha elfogadjuk Escarpit (és mások) négy évszázad (1490–1900) statisztikája alapján kialakított elképzelését arról, hogy a „kritikus kor átlagosan 40 év körül található”,³² akkor nem csodálkozhatunk, hogy Mikszáthot kivéve e nemzedék „fiatal” és „új”, apák és fiúk relációjában meghatározott maradt, hiszen jelesebbjeik meg sem érték a negyvenéves korukat (Toldy István, Reviczky, Komjáthy stb.), vagy szépíróként jóval azelőtt elhallgattak (Arany László, Asbóth János), illetve az írás és elhallgatás határán, azok váltogatásával futották meg – nem professzionális íróként – pályájukat (Gozsdu). Akik „aktívak” maradtak, zömükben „örökbecsűt” éppen ekkor, az oly sokszor elátkozottnak, fojtónak, a kibontakozásra lehetőséget nem adónak érzett 70-es évtizedben alkottak csak: Ábrányi Kornél, Rákosi Jenő, Beöthy Zsolt stb.

A másik észrevétel: „Mindenekelőtt a »ciklikus kísértés« zátonyától kell óvakodnunk. Csábító dolog ugyanis azt képzelnünk, hogy az íróknak ezek a kronológiai csoportjai szabályos időközökben követik egymást.”³³ Különösen igaz ez az állítás az irodalmi „aranykorokra”, amelyek ritkák és váratlanok az egyes nemzetek irodalmában. S amelyeket szerencsés esetben, mint az 1840-es években összeforrt nemzedéket és a nyugatosokat egy „lázás, nyugtalan türelmetlen nemzedék”³⁴ köt össze. Olyan, amely legjobbjai esetében világképüket, létérzékelésüket leképező különböző jellegű újításaik – többek közt a poétikai, esztétikai kanonikus modellek fellazítása – miatt nemcsak közvetlen utódaiknak, a nyugatosoknak, de mai, posztmodern korunknak is szolgálnak tanulsággal.

²⁹ ESCARPIT 1973, 34, 30.

³⁰ Egy-egy példa: MOLDAI Klára, *Az 1870-es évek irodalmi élete*, Bp., Athenaeum, 1939; HALÁSZ Gábor, *Magyar századvég*, Nyugat, 1937, 11. szám; kötetben l. *Halász Gábor válogatott írásai*, Bp., Magvető, 1977 [HALÁSZ 1977]; KRAMER Marianne, *Toldy István*, Bp., 1933; GERGELY Gergely, *Tolnai Lajos pályája*, Bp., Akadémiai, 1964; SZIKLAY László, *A századvég ellenzéki irodalmának történetéből – Gáspár Imre*, Bp., Művelt Nép, Irodalomtörténeti tanulmányok 5., 1955.

³¹ HALÁSZ 1977, 364.

³² ESCARPIT 1973, 30.

³³ ESCARPIT 1973, 31–32.

³⁴ REVICZKY Gyula levele Komjáthy Jenőnek 1876., vagy 1877. decemberében, OSzK, Kt., Levelestár.

„Semmi előzetes ellenszenvet”
Horváth János és az elfogulatlanság eszménye

„Olvasta-e már Szerb Antal irodalomtörténetét?” – kérdezte Horváth János levélben tanítványától, Keresztury Dezsőtől 1934 nyarán, amikor a Graz melletti Reinthal-kastélyban, ahol vakációját töltötte, már túljutott a magával hozott mű teljes első kötetén, s a második érdekesebbnek ígérkező részein. „Egyelőre nem mondok róla semmit, de annyit mondhatok, hogy legsikeresebb, legfelfrissítőbb, legösszefoglalóbb, leegyesítőbb és szervezőtöbb szintetikus elv történeti szemlélet számára a jelenben való elfogultság.” Ennél többet egyelőre valóban nem mondott, s bármennyire érződik mondata szenvedélyességén, hogy a friss olvasmányélmény bőven kínált volna kommentálni valót, már csak egy kedves humorú szójátékot fűzött hozzá. „Egyébként én már nem merek irod.történetet írni ezek után, mert ki leszek téve annak, hogy szerbhorvát irod.történész párnak emlegetnek bennünket.”¹ Ezután más témára váltott, nem fejtegetve, hogyan viszonylik a felsorolt öt felsőfokú jelző nyilvánvalóan pozitívnak szánt minősítéséhez a mondat végére hagyott „jelenben való elfogultság” sejthetően rosszalló jelentése, s egyáltalán magáé az (akármiben való) elfogultságé. Ha e talányos mondatra kellene szorítkoznunk, még az is rejtve maradna, hogy mit jelentett Horváth irodalomtörténeti szótárában az elfogultság, s mit ellenpárja, az elfogulatlanság, jóllehet életművében az utóbbi állandó eszményként szolgált, mondhatni elvi alapjaként kezdettől megfigyelhető igyekezetének, hogy tudósi munkáját lehetőleg függetlenítse a politikai táborok kívánalmaitól. De éppen ez a kiváló tudós, akinek hagyatékából bőséges példátárat lehetett összeválogatni annak szemléltetéséül, hogy személyisége hogyan állt ellen a hatalom akaratának, és hogyan szegezte szembe vele „a szakmai meggyőződés és a függetlenségre törekvő tudás erejét”,² vajon honnan vette és hogyan formálta át a gondolati anyagot törekvésének elvi megalapozásához, milyen mélyre ásott alapozáskor, miféle problémákba ütközött, s mit tanulhatunk példájából mai gondjaink közepette?

Más ekkori nyilatkozatai (már az 1920-as évektől) valószínűsítik, hogy szerinte az elfogultság Szerb Antal számára éppúgy tilos lett volna, ahogy minden irodalomtör-

¹ Horváth János Keresztury Dezsőhöz, [Schl. Reinthal, St. Peter bei Graz] 1934. július 12., *Horváth János és Keresztury Dezső levelezéséből*, s. a. r. MONOSTORY Klára, Holmi, XI, 1999/1, [a továbbiakban: MONOSTORY 1999] 85.

² Vö. KOROMPAY H. János, *Az irodalomtörténeti függetlenség dokumentumai Horváth János hagyatékában = Míves semmiségek / Elaborate trifles: Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára / Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday*, eds. ITTÉS Gábor, and KISÉRY András, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002 (a továbbiakban: ITTÉS – KISÉRY 2002), 386–411.

ténész számára mindig az kell, hogy legyen. *Magyar irodalomismeret* címen közölt elméleti alapvetése (1922) szerint a kritika és irodalomtörténet-írás maguk is történeti fejlemények ugyan, s ezért „érthető, hogy többnyire a saját koruk irodalmiságában elfogultak”, de az „érthető” itt nem ad felmentést, ugyanis Horváth hozzáteszi, hogy az irodalomtörténet-írást a fejlődés mint öntudatra és önszemléletre törekvésének szervét hozta létre, ezért ki kell bontakoznia „korszerű megkötöttségéből,” azaz meg kell találnia a „talapzatot”, amelyen állva (ezáltal megemelt, tehát emelkedett nézőpontjából a múltra visszanézve) már nem részesíti előnyben az aktuális korizálásnak megfelelő részt a többi rovására, hanem az irodalom teljes fejlődéstörténetének „torzítatlan összemléletévé”³ tud válni. Amikor Szerb könyvének tanulságaként megállapítja, hogy az irodalomtörténész számára „a jelenben való elfogultság” volna a leghatékonyabb egységesítő elv, mármint ha az (akármiben való) elfogultság nem volna eleve tilos, akkor beleérti ugyan, hogy valamilyen egységesítő elvre szükség van, mert anélkül nem juthatni semmiféle érdemleges eredményre, de előfeltevése nem az, hogy az irodalomtörténész csak a múltban, jelenben vagy jövőben való elfogultság közt választhat, hanem az, hogy módja van az elfogulatlanságra, sőt hogy a végső és legfontosabb határ elfogulatlanság és elfogultság közt húzódik, *azt* nem szabad átlépni, s ehhez képest az elfogultságok közti különbség csak érdekes részletkérdés. Idézett levelében a „jelenben való elfogultság”-ot dicséző jelzők csak azt hivatottak kiemelni, hogy milyen kellemes előnyökkel is jár, illetve járna, ha egy irodalomtörténész megengedi, illetve megengedhetné magának az elfogultságot, s főként ezen belül a jelenben való elfogultságot, mely a tiltott gyümölcsök legédesebbike, s különösen érthetővé teszi a bűnbeesést.

Érthetővé, de nem ajánlatossá. 1936 tavaszán Horváth már úgy magyarázza el Keresztury-nak, miért írt helytelenítő jeleket *A magyar irodalom jellemző vonásai* című tanulmánya gépiratára, hogy eközben akarva-akaratlan fölfedi a maga ismeretelméleti előfeltevéseit, amelyek révén bízik az elfogulatlanság kiküszöbölésében. Mint kifejti, aláhúzásai csak annyit jelentenek, hogy az illető szó nem elég találó, nem szabatos, tárgyilag téves, esetleg túlzó vagy keveset mondó; más lapra tartoznak szerinte az *értékelésre* vonatkozó kifogásai:

Abban lehetnek ugyan egyének közt eltérések, de ilyen vázlatos átnézésben igen óvatosnak kell lennie, mert itt viszonylag a legkisebb elírás is nagy eltolódást jelent. [...] Az értékelésben aztán a *mai kor* a legkényesebb, tekintve az itthoni „megoszlásokat”. Ön, meggyőződését követve, ott a *nagy* jelzőt szívesen használja. Én, ha ilyen összefoglalást írnék, akkor, mihelyt kijutottam az igazi történeti távlatból, inkább csak jellemeznék. Aki ma idősebb ember, az többnyire kevesebbre, aki fiatal, az többnyire többre ér-

³ HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei* = Uő, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956 [a továbbiakban: HORVÁTH 1956], 23.

tékeli a más kelleténél. S ilyesmivel aztán, egy-két szó is elegendő, hogy az egész képet gyanússá tegye a más pártállású olvasó előtt.⁴

Három olyan előfeltevés kezd itt kirajzolódni, amelyek Horváth más szövegeiben gyakran tetten érhetők: elsőként, hogy a *kelleténél* szó az értékelés tárgyszerű viszonyítási alapjára utal, megalapozottnak tekintve (legalábbis elvben) a helyesbítést, mégpedig az egyéni értékelések között megengedhetőnek elismert kisebb eltérések ellenére; másodikként, hogy Horváth az időbeli távolságtól várja a történelmi elfogulatlanság esélyét, s a közelmúltbeli vagy jelenbeli fejlemények megítélésénél tart leginkább az elfogultságtól; harmadikként, hogy az elfogultság csapdáját kikerülendő Horváth lehetségesnek tartja, hogy értékelés nélkül, „csak”, azaz pusztán, sőt mintegy tisztán *jellemezzen*. Mindezzel összefügg, hogy ugyanitt figyelmezteti tanítványát: bizonyos körökben rossz hírbe keveredett, mert a Szerb irodalomtörténetéről közölt recenziójában nem tartózkodott a határozott (és nekik nem tetszően pozitív) minősítéstől.

Hallottam már olyan véleményt, hogy ön „nagyon dicséri” Szerbet. [...] S minthogy Szerb Antal (nem egészen ok nélkül, mert komoly, nagy horderejű dolgokban néhol könnyelműnek mutatkozott) konzervatív oldalon kedvezőtlen fogadtatásra talált, azok, akik Önt nem ismerik s bírálatát „nagy dicséretnek” fogják fel, Önre is kiterjesztik ellenszenvüket.⁵

Ellenszenvüket: milyen árulkodó, hogy itt már érzelmi, vagy akár indulati jelenség lesz a mondat első felében még diplomatikusan csak „kedvezőtlen”-nek nevezett „fogadtatás”-ból, önkéntelenül jelezve, hogy a jelenben való elfogultság megoszló, sőt ellentáborokra szakadt világában milyen kevés esélye volt már a Horváth remélte, tárgyi szempontú és tárgyi ellenőrizhetőségre törekvő megítélésnek.

Egy eszmény fénykora a nemzeti tudományokban: Toldy, Szalay és a Czuczor–Fogarasi szótár

Elfogultság és elfogulatlanság szembeállítására törekedve, s megkülönböztetésük lehetőségének hitéhez ragaszkodva Horváth egy nagy múltú magyar tudománytörténeti hagyomány érvényét akarta fenntartani a modern kor megváltozott viszonyai között, miközben ugyanazokkal a problémákkal küszködött, mint elődei. Nemhiába írta 1908-ban tanulmányként közölt, majd 1922–23-ban továbbfejlesztett művében, *A magyar irodalom fejlődéstörténetében*, hogy Pápay Sámuel irodalomtörténete „[k]orszerű elfogultsággal megcsonkította a múlt hagyatékát, elejtván belőle a nem magyar nyelvűt”,⁶

⁴ Horváth János Keresztury Dezsőnek, Bp., 1936. április 5., MONOSTORY 1999, 85–86.

⁵ Horváth János Keresztury Dezsőnek, Bp., 1936. április 5., MONOSTORY 1999, 86.

⁶ HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, [a továbbiakban: HORVÁTH 1976] 248, 252.

és hogy Pápay ehhez hasonló elfogultságai hátráltatták a modern értelemben véve tudományos irodalomtörténet-írás kibontakozását, amihez lényegesen kiegyensúlyozottabb és tárgyilagosabb módszerre lett volna szükség. Szerinte éppen azért kezdődhetett Toldyval a tudományos módszer, mert ő már kordában tudta tartani elfogultságait, legalábbis olyan mértékig, hogy azok ne veszélyeztessék a tárgyi igazságot.

S Toldy [...] nem tagadhatta meg ugyan magában a Vörösmartynak szívbeli kortársát, s némely tárgyak, némely írók iránti előszeretet és rokonszenv, ritkábban elfogultság formájában meg is érezte; ahol adatok híján föltevésekre volt utalva, ott a lelet régiségét vagy magyar eredetiségét a megengedhető határig fokozta, szívesen látván nemzetét a műveltség tüneményei iránt már korán fogékonynak s birodalmában munkás résztvevőnek. De távol volt tőle minden lelkiismeretlen túlzás, nagyítás; adatok előtt sohasem hunyt szemet, sőt kritikai szelleme egyenest kereste azok megnyugtató korlátait. Hazafias buzgalma adatok felkutatására s nem elhallgatására vagy éppen kitalálására ösztönözte. Ami benne a nemzeti érzés elfogultsága volt, annak az igazság kárát nem, szaktudományunk anyagkészlete azonban tetemes hasznát látta.⁷

Alighanem elszólásnak tekinthetjük a „megnyugtató” jelzőt az adatok „korlátai” előtt: Horváth nyilván maga is megnyugtatónak találná, s ezért szeretné ő is hinni, hogy biztonsággal meghúzható a határ, amelyen belül a leletek régiségének vagy magyar eredetiségének eltúlzása, valamint az „előszeretet”, „rokonszenv” vagy akár „elfogultság” nyomai még nem károsítják a továbbra is egyetemesnek felfogott igazságot. Horváth problémája itt, az elfogulatlan forráshasználat normáját akarván megalapozni, voltaképpen ugyanaz, mint egy évszázaddal korábban, 1815-ben a fiatal Horvát Istváné (Toldy majdani mentoráé) volt, amikor Schwartner Mártonnal vitázva kifogásolta, hogy az túl készségesen von le adataiból a nemzeti nyelvre és kultúrára nézvést megszegyenítő következtetéseket, holott a hazafias érzületnek bizonyos határok közt jogos, sőt tanácsos volna szerepet kapnia a tudományos módszer használatában: „Schw[artner]. Úr azt, a’ mi a’ magyar nyelvnek kedvező, nehezen hiszi el, azt ellenben, a’ mi nem kedvező, könnyen hiszi ‘s hirdeti”; „szánjon ezentúl több időt a’ nemzeti dolgokra; éljen nagyobb kémeléssel Hazája eránt, és sok vizgálat után fedje tsak fel ennek gyengéjít”.⁸ Toldy, majd Horváth bizonyosan egyetértett volna ezzel, de a nemzedékek óta öröklődő probléma gyakorlati megoldhatóságában bízva nem tették föl az *elméleti* kérdést: hogyan tudhatná bárki teljesen elkerülni, hogy tudománya a maga vagy kortársai (valamiféle) hitének igazolására jöjjön létre, azaz hogy eleve egy érdekeltséghez gyűjtse és formálja anyagát?

⁷ HORVÁTH 1976, 250, 335.

⁸ HORVÁT István, *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a’ nemzeti nyelv ügyében: Tekéntetes, tudós Schwartner Márton úr vádjai, és költeményei ellen*, Pest, Trattner János Tamás, 1815, 1, 15, 38, 61–62.

Ilyen kérdések helyett Toldy eltökélten ragaszkodott a teljes elfogulatlanság követelményéhez. Jellemző, hogy amikor 1871-ben arról kellett határoznia, fölvegye-e beszédeit *Összegyűjtött Munkái* kiadásába, azon töprengett, mi indokolhatja olyan emlékbeszédek közlését, amelyek e követelménynek nem tudnak eleget tenni:

bár az emlékszóнок, tárgyai felfogásában azon közelségnél fogva, melyben azokhoz áll, s azon részvételnél fogva, melytől a kedély valamely új veszteség felett ment alig maradhat, nem könnyen emelkedhetik azon abszolút tárgyilagosságra, melyet az irodalomtörténetésztől [*sic*] követelünk; másfelül azonban a viszonyról, melyben valamely irodalmi egyéniség korához állott, egyenesen ő van hivatva tanúságot tenni, úgy hogy ily dolgozatok, ha a szóнок nem forog pusztá általánosságokban, és *való* igyekszik lenni, épen *mint azon kornak tanúi is, melyekben készültek*, kettős történeti értékkel bírhatnak.⁹

Fordítsuk meg: eszerint tehát a szóнок lehet részvételtjes, sőt szóнокlatát utólag épp ezáltal becsülhetjük korjellemező leletként, de az irodalomtörténetésznek mindenképpen „abszolút” tárgyilagosságra van szüksége, amihez viszont neki (figyeljünk a majd legalább Horváthig öröklődő térbeli metaforákra) a szóнок közelség helyett lélekben *távol* kell lennie tárgyától, mégpedig *fölfelé* távolodva, hiszen *fölemelkedve* juthat el abszolút tárgyilagosságáig. Toldy idevágó megjegyzésein érződik, hogy a történetész elfogulatlanságának követelménye mennyire foglalkoztatta, s bár elméleti tárgyalást nem szentelt neki, az elfogultság jelentéséről a szóokban rejlő ígére fogékonyan gondolkodott. Erre vall például a *Magyar Századok* utolsó kötetének előszavában (1863) olvasható megfogalmazás: a „hagyományos balítéletek s tekintetektől elfogúlva” dolgozó korai magyar történetírókkal ellentétben Virágnak azért is sikerülhetett fölemelkednie a „való, tiszta, s független” szemlélet nézőpontjáig, mert „Tacitusa szavaival” voltaképp a maga eszményét fogalmazta meg egyik utolsó jegyzetében: „incorruptam fidem professis nec amore quisquam et sine odio dicendus”, azaz (Kazinczy Gábor 1860-ban Toldy dicsérő bevezetésével megjelent fordításában) „ki megszegetlen hűséget fogadott: se kedvezéssel, se gyűlölettel ne szólandjon senkiről”.¹⁰ Hogy az *elfogúlva* mennyire konkrét, szinte fizikai értelemben hordozta itt a ‘fogva tartva’ jelentését, vagyis a szabad, független mozgást lehetetlenné tevő lefogottságot, még ha a kívülről ráerőszakoltnak láttatott fogvatartást saját belső érzelmek hajtják is végre, azt Toldy néhány évvel korábbi leveléből sejtethetjük meg: 1855 novemberében Kazinczy Gábor gyözködi, hogy érdemes megjelentetnie

⁹ TOLDY Ferenc *irodalmi beszédei*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1888, [a továbbiakban: TOLDY 1888] I, pp. X–XI.

¹⁰ VIRÁG Benedek, *Magyar századai*, I–V, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast Gusztáv, 1862–1863, V. pp., VII, 218; *Tacitus római történeteiből: Mutatvány Kazinczy Gábortól*, Uj Magyar Múzeum, 1860, 135. Vö. Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1857. június 5., MTAK Kéziratár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

beszédeit, ő hallgat rá, de mint baljós előérzettel megvallja, alighanem csak azért, mert barátja unszolása nem engedi, hogy saját kritikai érzékét kövesse. „Nem jel-e az, hogy jobb meggyőződése ellen szereteted elfogulva tart? a pályavég jele?”¹¹

Elfogulva tart: a német anyanyelvű Toldynál a hasonló német szóalak jelentése is megerősíthette az elfogultság fogalmának szemléleti alapjaként szolgáló metaforát, ugyanis az (1690-től dokumentálható) *elfogódik*, az *elfogulatlan* (1829-től) és az *elfogult* (1830-tól) szavakban egyaránt „a *fog* ige különböző képzős származékai szerepelnek”, az *elfogulatlanról* és az *elfogultról* pedig kimutatták, hogy „német mintára alkotott tükörszók; vö. ném. *unbefangen* ‘tárgyilagos; megilletődés nélküli’, *befangen* ‘részhajló, megilletődött’”,¹² az utóbbiakban pedig nem nehéz felfedezni a *fangen* igét, melynek jelentése ‘fog’, ‘megfog’, ‘elfog’, ‘elkap’, ‘hatalmába kerít’. Toldy mint a korabeli német tudományosságban járatos tudós az 1850-es és 60-as években ismerhette az ott támadt meghasonlást a tacitusi pártatlanság-eszmény megállapodott hívei és fiatal ellenzői között,¹³ melyben ő maga nyilvánvalóan az előbbiekhöz tartozott volna; még bizonyosabb, hogy jól ismerte Gervinus irodalomtörténeti főművét, s ha felfogásától sok vonatkozásban eltért is, okvetlenül egyetértett volna a német tudós egyik korai magánlevelével, amelyben többek közt azért tekintette magát alkalmasnak történelmi munkára, mert az elfogulatlanság képessége nagymértékben megadatott neki.

Hab ich je für irgend etwas Eigenschaften gehabt, so ist es für Geschichte. Ein contemplativer Sinn, eine Gabe das Geschehene und Gegebene richtig zu fassen, [...] einen Drang im Ganzen zur Betrachtung des Lebens in all seinen Verhältnissen; Unparteilichkeit und Unbefangenheit vielleicht in grossem Grad.¹⁴

Ahogy itt egymás mellé (és kimondatlan összefüggésbe) kerül az elfogulatlanság és az események helyes felfogása, a pártatlanság és az élet minden vonatkozásának figyelembe vétele, a századközépi magyar történeti tudományok művelői szintén magától értetődőnek tekintették *Unparteilichkeit* és *Unbefangenheit* követelményét, ragaszkodtak a személytelenül tárgyilagos ítélet elvi lehetőségéhez, a kritikai objektivitás (legalábbis) *megközelíthetőségéhez*, s *hittek abban, hogy előbb-utóbb minden műről kialakul az (osztatlanként és egyetemesként felfogott) igazságnak megfelelő értékelés*. A korabeli történeti tudományoknak ebben a bizakodó hitében később joggal ismerték fel a felvi-

¹¹ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1855. november 5. és 6., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

¹² *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, I–IV, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1984, I, 745–746.

¹³ Vö. Joseph VOGT, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers = Tacitus*, hrsg. Viktor PÖSCHL, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969, 40–42.

¹⁴ Georg Gottfried Gervinus – Wilhelm Sellhez, 1827. január 7., a kéziratot hagyatékából idézi Rolf-Peter CARL, *Prinzipien der Literturbetrachtung bei Georg Gottfried Gervinus*, Bonn, H. Bouvier u. Co. Verlag, 1969, 11.

lágosodás örökségét; magyar vonatkozásban is találó megfigyelés, hogy az ekkori történeti tudományok a felvilágosodás végső kiteljesedésének tekintették magukat, utolsó diadalmas lépésnek a dogmatikus elfogultságtól való megszabadulás útján, s éppen ettől várták a történeti világ tárgyilagos megismerését:

Die historische Wissenschaft des 19. Jahrhunderts ist ihre stolzeste Frucht und versteht sich geradezu als die Vollendung der Aufklärung, als den letzten Schritt in der Befreiung des Geistes von dogmatischer Befangenheit, den Schritt zur objektiven Erkenntnis der geschichtlichen Welt [...].¹⁵

Tegyük hozzá azonban, hogy az elfogulatlanság eszménye nem csupán a felvilágosodás öröksége volt, hiszen a tacitusi mintára való hivatkozások gyakorisága jelzi az ókori visszanyúló hagyomány elevenségét és öntudatát. Amellett az elfogulatlanság eszményítése ekkoriban nemcsak az erős német befolyás alatt álló magyar irodalomtörténet-íráásra jellemző, hanem például az angolra is: Matthew Arnold 1864-ben azt fejtegette egyik programadó esszéjében, hogy az irodalomkritikus és irodalomtörténész feladata elvont analízis, mely nem törődik a gyakorlat világával és pártédekekkel, sőt tökéletesen független marad tőlük. (Az utóbbi kifejezés eredetije, az „absolutely and entirely independent”, feltűnően hasonlít Toldyéra, miszerint az irodalom történésszének „abszolút tárgyilagosságra” kell emelkednie.) Arnold szemében a kritikus és irodalomtörténész mentesül a föld gyermekeinek világi elkötelezettségétől, tisztábban spekulatív módon kezelheti a dolgokat, s így olyannak láthatja őket, amilyenek azok a maguk valójában („to see the object as in itself it really is”), sőt épp az ilyen elfogulatlan és elkötelezetlen vizsgálódással szolgálhat az irodalomnak, s ezen keresztül a kultúra egészének.¹⁶ Arnold érvelése ilyenkor éppoly eltökélten siklott át ismeretelméleti és hermeneutikai problémák fölött, mint korábban a németeknél Ranke számos fejtegetése a megtörtént események tiszta bemutatásáról: „wirklich geschehener Geschichte”, illetve „bloss zeigen, wie es eigentlich gewesen”.¹⁷

Toldy tehát a századközépen sem itthon, sem külföldön nem állt egyedül azzal, hogy a teljes elfogulatlanságot a történettudomány nélkülözhetetlen feltételének tar-

¹⁵ Hans-Georg GADAMER, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen, J. G. B. Mohr, 1975, 259. (A magyar fordításban elsikkad az utólagos kiteljesedés és végső lépés mozzanata, s az eredetiben kiemelt folyamatszerűség; Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor Bp., Gondolat, 1984, 197.) Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A nemzeti tudományok születése – a történetiség jegyében*, ItK, 2006/1–2, 52.

¹⁶ Matthew ARNOLD, *The Function of Criticism at the Present Time = Selected Criticism of Matthew Arnold*, szerk., bev. Christopher RICKS, New York – Scarborough (Ontario) – London, The New American Library Inc., 1972, 92–117, különösen 94–95, 102–103, 107–108.

¹⁷ Vö. Leopold von RANKE, *Sämtliche Werke*, I–XLIV, Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot, 1876–1894³, III, p. VIII; XIV, p. IX; XV, p. 103; XXV, p. IX; XXXI, pp. VII–VIII; XXXIII, p. VII.

totta. 1847-ben azért szívesen föl annyira érzékenyen, amikor kötetbe gyűjtött irodalmi beszédeinek irányzati pártatlanságát Szalay László kétségbe vonta, mert pontosan tudta, hogy a történelmi rátermettség korabeli alapkérdése forog kockán. Bajza előszavának tételét, miszerint Toldy irodalmi beszédeinek érdeme „a szigorú igazságszeretet, melyet barát s nem barát, s minden irodalmi szín s felekezet iránt mutat”,¹⁸ Szalay azzal utasította el, hogy Toldy a legpártosabb szerzők egyike, beszédei egyenesen „pártkórra” mutatnak, ami eleve kizárja, hogy történész lehessen. „Pártos [...], mert teli van antipathiákkal, mind irodalmi, mind political tekintetben, [...] mert synpathiáiban sem ismer határt, ‘s a’ közepszerűben remeket tud látni, ha ezen közepszerűséggel kegyeltjei látogatták meg a’ világot.” Szalay szerint mindez Toldy alkalmatlanságát bizonyítja, még ha esztétikai, irodalmi és történelmi ismeretei mindenki másnál alkalmasabbá tennék is a magyar irodalom történetének megírására.

Toldy ur [...] megszűnik e tisztre qualificált lenni azon pillanatban, midőn kezébe veszi a’ tollat, [...] mert tollát a’ pártoskodás’ daemona vezérli, már pedig a’ criticus miattunk biz’ ott foglalhat helyet, a’ hol neki tetszik, *de a történetirónak a’ pártok felett kell állania szükségképen.*¹⁹

Toldyt azért érintette rendkívül fájdalmasan a támadás, mert ugyanezt a pártatlanság-esszményt maga is a történelmi illetékesség feltételének tartotta, és olyan nagy belső küzdelmeket folytatva igyekezett tárgyilagossá válni, hogy 1856-ból visszatekintve jogosan írta: „bizonyos objectivitási felsőséget [...] én temperamentumom ellen viselt harminc éves háborúm által birtam csak kivíni”.²⁰ Magánlevelezése alapján igazolhatjuk, hogy nagy irodalomtörténeti munkái korszakában, az 1850-es évek közepén hogyan igyekezett legyőzni saját érzelmeit, akár ifjúkori barátjáról, az éppen elhunyt Vörösmartyról kellett volna megírnia a közhangulattal szembeni különvéleményét, méltó történelmi előadásmóddig fölemelkedve,²¹ akár ifjúkori ellenfeléről, az évek óta halott Döbrenteiről kellett szint vallania, eltökélt önfegyelemmel próbálva úrrá lenni feltoluló haragján írás közben, majd a nyomdai levonat javításakor.

Kétszer föl kellett kelnem a corr. alatt, s fel s alá járnom hogy csillapítsam izgatott kedélyemet: annyira lázaszt engem e mephistói ember emlékezete; s még is, reményem, ez állapot nem fogja magát elárulni előadásomban. Annyira igyekszem leküzdeni érzésimet. Szalay László félre ismert, midőn Irod. Beszédeim birálatában 1847. a Pesti Hírlapban engem *pártosságomnál* fogva alkalmatlannak hirdetett az irodalomtörténészégre.²²

¹⁸ TOLDY 1888, I, p. VIII.

¹⁹ [SZALAY László], *Toldy Ferencz’ irodalmi beszédei*, Pesti Hírlap, Vasárnap, 964, 1847. október 10., 237.

²⁰ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

²¹ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1855. december 4., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

²² Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 2. és 3.; vö. uő. Döbrentei Gáborhoz, 1856. február 18., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

Bár Döbrentei kísértetével viaskodva Toldy itt nem figyelt fel rá, felindulását ugyanazon eszmény jegyében igyekezett lecsillapítani vagy legalább írásaitól távol tartani, amelyet 1815-ben éppen Döbrentei hirdetett meg (a fiatal Toldy által kijegyzetelt) folyóiratában: mentesnek lenni „minden személyes interessétől”, ehhez „egészen csendes elmebeli állapotban” dolgozni, ellenállni a történetíráshoz méltatlan „félre csapás, részre-hajlás” csábításának, vigyázni, nehogy az ellenőrizhetetlen fölhevülés miatt az írásban nyomot hagyjon a szerző „individualitása”, s „fő törvényűl” elfogadni, hogy a szövegből ne lehessen észrevenni, szerzője melyik nemzet vagy felekezet tagja.²³ Felekezeti vonatkozásban ennek a törvénynek engedelmeskedett tíz évvel később gróf Mailáth is *Magyarische Gedichte* című antológiájának bevezető irodalomtörténeti áttekintésében, amikor a reformáció korának értékelése után (miszerint a protestantizmus megjelenése a nemzeti nyelvre és a tudományokra serkentőleg, a művészetekre és a költészetre bénítólag hatott) sietett kifejezni reményét, hogy ítéletében keresve sem találhatnak felekezetéből adódó szemléleti egyoldalúságot: „Ich bin Katholisch, hoffe aber, dass meine protestantischen Landesbrüder in dem hier ausgesprochenen Urtheil keine einseitige Ansicht suchen, oder aufspüren werden”.²⁴

Nyilvánvaló, hogy az elfogultság leküzdésének ethosza nem Toldytól származik, de a magyar irodalomtörténet-írásban ő avatta az elfogulatlanságot olyan eszménnyé, mely azután egy teljes évszázadra meghatározza e szaktudomány programját, miközben (mások erőfeszítései nyomán) a hazai történettudományok általános alapkövetelményévé, majd indoklásra, sőt akár magyarázatra sem szoruló meggyőződésévé válik, mégpedig hallgatólagos ismeretelméleti előfeltevéseivel együtt. Toldytól egészen Horváthig úgy marad érvényben az elfogulatlanság megvalósíthatóságának vélelme, hogy mindvégig együtt jár az elfogulatlanság által lehetővé tett helyes ítélet közvetlen tárgyi megfeleltethetőségének hitével. Mindkettő érződik már a Toldy irodalomtörténeti főművével (1865) nagyjából egyidős, hatkötetes Czuczor–Fogarasi szótár (1862–1874) meghatározásain is, amelyek formálódását egyébként Toldy mint az akadémia titkára már az 1840-es évektől figyelemmel kísérhette a testületi jóváhagyásra benyújtott módszertani elvek, majd szócikkek tanulmányozásakor.²⁵ Például az *elfogul* ige (az 1864-ben megjelent II. kötet szerint) azt jelentette, hogy „Előszereletből, részrehajlásból, vagy akármily titkos vonzalomból, valamely tárgy iránt kedvezőbb véleményt táplál, mintsem az valóban érdemelné”; az utóbbi tagmondat kulcsszava, a „valóban”, nem egy nézőpontnak megfelelő értékelésre, hanem „a” valóságnak megfelelő ítéletre utal. Ehhez a tárgyilag igazolható, egyetemes érvényűnek felfogott ítélethez képest viszi félre

²³ DÖBRENTAI GÁBOR, *Észre-vételek az életírás teoriájáról*, Erdélyi Muzéum, 1815, Harmadik füzet, 130, 136–137.

²⁴ *Magyarische Gedichte*, Übersetzt von Johann Grafen MAILÁTH, Stuttgart und Tübingen, Cotta, 1825, pp. XXVII–XXVIII.

²⁵ Vö. BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk, 1997 [a továbbiakban: BÉKÉS 1997], 155.

az értékelést minden elfogultság mint pszichikai jelenség, egyfajta fogyatékoság, akár az *elfogultság* főnév meghatározását nézzük („Lelki állapot, illetőleg az ítélő tehetség hibája vagy hiánya, midőn valaki el van fogulva”), akár ennek legfőbb példamondatát („Elfogultság nélkül ítélni valamiről”), akár az *elfogulatlan* melléknév jelentését („Részrehajlatlan, előszeretet nélküli, semmi vonzalom által félre nem vezetett, kedvezésre nem hajló”).²⁶ Közös előfeltevései a Czuczor–Fogarasi idevágó meghatározásainak, hogy elfogultság nélkül ítélni nemcsak szükséges, hanem lehetséges is; hogy az elfogultság helytelen, de nem szükségszerű dolog, azaz nem szükséges rossz; hogy olyasvalami, amitől meg lehet és kell szabadulni, csak ítélőtehetség és megfelelő lelki-állapot kell hozzá.

Más kérdés, hogy e szócikkek elképzelését már a szótár saját szófejtési gyakorlata megkérdőjelezhette volna. Hiszen valahányszor a rendelkezésre álló adatok nem zárták ki egy-egy szó honosságát, a szerkesztők elvszerűen *igyekeztek* azt honosnak feltüntetni, vagyis nem egészen „előszeretet” és „részrehajlás” nélkül ítéltek, bár az eljárásukat irányító „vonzalom” legalább nem volt „titkos”, s az eredményről ellenadatok híján legalább nem volt bizonyítható, hogy „kedvezőbb” a „valóban” indokoltnál. Éppen az elfogulatlanság nagy kérdése lappangott a szószármaztatás alapelveiről folytatott viták mélyén: a szerkesztőpáros arra kapott felhatalmazást az Akadémiától, hogy a „nem minden ok nélkül”, de nem is bizonyíthatóan idegen eredetűnek tartott szavakat próbálja meg óvatosan visszahódítani „a magyar nyelv eredeti birtokául”, ezzel szemben Szarvas Gábor köre mindezt csak pusztán lehetséges érvényű állítások bizonytalan, sőt tudománytalan halmazával manipuláló, tisztességtelen műveletek sorának tudta látni. E kétféle nézet összecsapását azóta egy tudományfilozófiai elemzés jogosan vezette vissza a felek eltérő, azaz romantikus, illetve pozitivist tudomány-paradigmájának „inkommenzurábilis” (összemérhetetlen) különféleségére,²⁷ s nyilván más-más ideológiai érdekek is befolyásolták, hogy a kétes besorolású szavakat kiindulásként belső vagy külső fejleménynek tekintsék, legalább amíg az ellenkezője be nem bizonyosodik. Tegyük hozzá, hogy az állásfoglalás nemcsak paradigmához tartozás dolga volt, hanem (mint más ügyben Toldy is tapasztalta²⁸) vérmérsékleté is; a vitába bekapcsolódó Arany példája mutatja, milyen sokat számított, ha valaki képes volt átmenetileg felfüggeszteni ítéletét, s másokat is erre biztatni, míg alaposabban meg nem vizsgálják egy-egy szó hovatarozását.

Simonyi cikke részleteiben feltűnik az animosítás, hogy nem könnyen elemezhető szavainkból néhányat ő is idegennek bizonyítson. Mint Horvát

²⁶ *A magyar nyelv szótára*, szerk. CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, I–VI, Pest, Emich Gusztáv, 1862–1874, II, 127.

²⁷ Vö. BÉKÉS 1997, 156–157.

²⁸ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

István iskolája minden idegent magyarrá, úgy mi minden kétesebb magyar szót idegenné akarunk tenni. Lassabban e kitagadással!²⁹

Bármennyire igaz, hogy Arany a nemzeti nyelv önállóságát (és ezáltal az egész magyar kultúra tekintélyét) féltette az idegenné nyilvánított szavak számarányának növelésétől, s hogy védelmi reflexét a korabeli pánszláv és pángermán ideológiák válthatták ki, amelyek a magyarság kultúra alkotására való képtelenségét többek közt a magyar nyelv szláv és német jövevényszavaival igyekeztek bizonyítani,³⁰ nem kevésbé érdemes megfigyelni, hogy ilyenkor milyen készségesen, mennyire hasonló beidegződéssel határolódott el a másik irányú elfogultságtól is. De ha ilyen kétfrontos harcra volt is példa, elméleti igénnyel nem tették fel az alapkérdést, hogy lehet-e teljesen érdek vagy akár elfogultság nélkül dönteni a bizonytalanságról; a kérdés elhallgatása (vagy elhallgatatása éppen az érdekmentesség zengzetes bizonygatása által) egyre kényelmetlenebbé vált, főként miután a föntihez hasonló nyelvészeti vagy más tudománybeli dilemmák eldöntése nélkül csak lehetséges alternatívákat nyújthattak volna, a csupán lehetséges pedig a pozitívizmus térhódításával elvileg mindinkább kiszorult a tudomány komolyan vehető eredményei közül, noha gyakorlatilag nem lehetett kizárni.

Mindenesetre Toldy idevágó szóhasználata és a Czuczor–Fogarasi szótár vonatkozó szócikkei azt mutatják, hogy az elfogulatlanság fogalmában ekkortájt rögzült egy bizonyos jelentésbeli űr, mint valami üres zárvány, amelyet azután a szó használói ösztönösen kitölthettek valamilyen jelentéssel, de még a történeti tudományokban is ritkán került sor ennek tudatosítására. Czuczorék a korabeli szófejtési elv szerint a szavak elemeire figyeltek, ezúttal (a majdani analitikus nyelvfilozófiával összhangban³¹) az elfogulatlanság fosztóképzőjére, melynek logikája valaminek a kizárására utal, de ezen túl semmit nem közöl a dolog mibenlétéről; azaz szócikkeikből csak annyit tudhatunk meg az elfogulatlanságról, hogy az elfogultság hiánya, vagyis hogy a tárgyról alkotott vélemény nincs elfogult lelki állapot által félrevezetve. Tehát e szócikkek az elfogultságot teszik meg viszonyítási alapnak, az elfogulatlanságot kizárólag ahhoz képest definiálják, s óvakodnak ezen túl bármiféle egyéb jelentést tulajdonítani neki. Az elfogultság alapul vétele természetesnek hat, mert a másik szó fosztóképzője erősebben sugallja a származékosságot, de érdemes felidéznünk J. L. Austin figyelmeztetését, hogy egy fogalompárnak korántsem mindig a pozitív kinézetű tagja „viseli a nadrágot,” ráadásul olykor (mint esetünkben) a negatív kinézetű, például épp fosztóképzővel ellátott szó jelölheti a pozitív értéket. („For above all it will not do to assume that the

²⁹ ARANY János, *Észrevételek a Nyelvőr VII. kötet hatodik füzetére* = *Arany János összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XI, *Prózai művek, 1860-1882*, 2, s. a. i. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968 [a továbbiakban: ARANY 1968], 532.

³⁰ RIEDL Frigyes, *Arany mint nyelvész*, Magyar Nyelv, 1917, 146–149; NÉMETH G. Béla jegyzete, ARANY 1968, 853.

³¹ J. L. AUSTIN, *A Plea for Excuses* = Uő, *Philosophical Papers*, Oxford, New York, Toronto, Melbourne, Oxford University Press, 1979, [a továbbiakban: AUSTIN 1979] 180.

‘positive’ word must be around to wear the trousers; commonly enough the ‘negative’ (looking) word marks the (positive) abnormality, while the ‘positive’ word, *if* it exists, merely serves to rule out the suggestion of that abnormality.”³²) Innen nézve a képzési formájában negatív *elfogulatlan* szó jelöli a pozitív értéket, de csupán a pozitív formájú *elfogult* szó negatív értékű jelentésének kizárása által, s Czuczorék mintha éppen ezért óvakodtak volna más módon is meghatározni jelentését. Mivel e közvetett meghatározáshoz ragaszkodva nem azt nevezték meg, mit tartalmaz az elfogulatlanság, hanem hogy mit nem, és voltaképpen az *elfogultság* szócikkéhez irányították át az *elfogulatlanság* jelentésének keresőjét (vagy csak azért nem, mert az előbbi jelentését majdnem szóról-szóra azonosan belefoglalták az utóbbiába, csak visszajára fordítva), ezáltal eleve kizárták annak kérdését, hogy lehet-e bármiféle közvetlenül meghatározható tartalma az elfogulatlanságnak, s ha igen, mik volnának azok a tulajdonságok, amelyek az elfogultságtól mentes személyt vagy dolgot közvetlenül jellemzik. Ily módon az elfogulatlanság századközépi meghatározásai úgy képeztek jelentésbeli űrt a fogalom használói számára, hogy egyúttal akaratlanul el is terelték róla a figyelmet. Részben e szemléleti hagyomány vakfoltja magyarázhatja, hogy az elfogulatlanságot eszményé avató történeti tudományok sem érezték szükségesnek a régóta beváltnak tartott és klasszikus antik tekintélyekre visszavezethető, nagy presztízsű eszmény fogalmi átvilágítását.

Már csak azért sem, mert ezt a közvetett, valaminek a kizárása általi fogalom- és eszményalkotást megerősíteni látszott a magyar történeti tudományokban ekkorra (Toldy által is) közmegegyezésként elfogadott tacitusi jelszó, a *sine ira et studio* (harag és részrehajlás nélkül) szerkezete is, hiszen ebben a két ellentétes lelkiállapotra egyformán vonatkozó *sine* (‘nélkül’) előjárószo ugyanúgy viselkedik, mint az *elfogulatlan* fosztóképzője, azaz szintén csak azt köti ki, hogy mi *ne* vezesse a történész tollát. Mi több, ugyanez jellemző Toldy 1851-ben megjelent első irodalomtörténetének cicerói mottójára: „Refellere sine pertinacia, et refelli sine iracundia parati”³³ (készek cáfolni makacskodás nélkül, megcáfoltatni haragvás nélkül), hiszen a *Tusculanae disputationes* II. könyvéből (c. 5.) származó mondattörödédek kétszeri *sine* előjárószoja szintén csak kizár bizonyos indulatokat, összhangban a szenvtelenség (apatheia) korai sztoikus eszményével, de nem szól a lelkiállapot megmaradó összetevőiről vagy egészéről. Ahogy a tacitusi eszménynek is sztoikus olvasata válik tudományos módszertani közmegegyezéssé, meggyógyítandó kórnak vagy legyőzendő jellemhibának tekintve a harag és részrehajlás érzelmeit, a századközépi magyar kritika és irodalomtudomány elfogulatlanság-eszménye az (akár ellenszenvként, akár előszerettként felfogott) elfogultságnak mint szemlélettörzítő indulatnak a legyőzését avatja követelménnyé. A tacitusi és cicerói eszményeket valló Toldy ennek szellemében taglalta, hogy esetenként milyen erőfeszítésekkel sikerült legyűrnie elfogultságát írás közben, ha pedig úgy

³² J. L. AUSTIN, *A Plea for Excuses* = AUSTIN 1979, 192.

³³ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1851, [a továbbiakban: TOLDY 1851] I, p. II.

érezte, nem sikerülne elfogulatlanul megszólalnia, inkább lemondott a megszólalás alkalmáról. Itt találjuk legalább az egyik közös gyökerét annak, hogy az üdvösnek (pozitív értéknek) feltüntetett hiányszerűsége túl az elfogulatlanság szótári fogalma hagyományosan szinte ugyanúgy meghatározatlan marad, mint általában az irodalomtörténeti szövegekben. Persze a fogalmi szabatosság szempontjából aligha kifogásolható, hogy a szótárírók és irodalomtörténészek óvakodtak az elfogulatlanságot kifejezetten azonosítani a tárgyilagossággal vagy még inkább a helyes ítélet elégséges feltételével, hiszen a fogalmat jelölő szó felépítése valóban csak egyetlen félrevivő lelkiállapot kizárását szavatolhatta; az elfogulatlan ítéletről a jelzőből kiindulva csak annyit tudunk, hogy nem elfogult, de azt már nem, hogy tárgyilagosa, még kevésbé, hogy okvetlenül helyes. Ugyanígy nem azonosíthatók volna az elfogulatlanságot a dolgok sokoldalú vagy akár teljes szemléletével, ugyanis a szó jelentését ellentétként szavatoló elfogultság fogalma nem fedi az egyoldalúságét: az elfogult nem okvetlenül egyoldalú és az egyoldalú nem feltétlenül elfogult. A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* az *elfogulatlan* részletező meghatározása után („Olyan <személy>, akit ítéletében, magatartásában részrehajlás, előítélet, egyéni vonzalom nem befolyásol”) mellé teszi ugyan, mintegy jelentésmagyarázó szinonimaként, hogy „tárgyilagosa” (II. köt. p. 156.), ami szinonimának megjárja, de legfőlőbb részleges és nem szükségszerű átfedésről beszélhetünk a két szó jelentése között, hiszen az „elfogulatlan” alanyi vonatkozásban mond valamit, vagyis azt emeli ki, hogy a véleményformáló alanyt saját lelkiállapota (az egyetlen megnevezett vonatkozásban) nem befolyásolta, a „tárgyilagosa” pedig tárgyi vonatkozásban állít valamit (nevezetesen azt, hogy a vélemény kizárólag a tárgyhoz igazodik), így elvileg nem tudhatjuk, elegendő-e a tárgyilagossághoz, hogy valaki elfogultságoktól mentes. Az elfogulatlanság egyetlen ellenpólushoz viszonyított és azon túl meghatározatlan jelentésének üres zárványa tette lehetővé a fiatal Horváth Jánosnak, hogy egyrészt megtartsa az elfogulatlanságot egyetlen eszménynek, ezzel összhangban elítélve az elfogultságot mint ellenpólust, másrészt az elfogulatlanság eszményén belül helyet találjon az elfogultság egy mégiscsak vállalható fajtájának: egy magyar irodalmi hagyomány iránti előszeretetnek.

Horváthnál még annyira érvényben marad a klasszikus 19. századi tudományfelfogás végső eszménye, sőt normája, az abszolút pártatlan tárgyilagossága, hogy visszatekintve éppen ennek feltűnésétől számítja a tudományossá válás kezdetét, ezért húzza meg az „igazi” történettudomány birodalmának határát Pápay és Toldy között, s emiatt fogadja el az utóbbit alapítónak. Míg ugyanis szerinte Pápay irodalomtörténetét (akár *Kazinczy Tübingai pályaművének* irodalomtörténeti vázlatát) „agitatórius szándék s a történelmi adalékoknak mintegy csak argumentumul használása jellemzi”, Toldyval „kezd szaktudományunk – mint igazi történettudomány – a történelmiség elfogulatlan álláspontjára helyezkedni, s korszerű agitatórius cselekedetből és irányműből korával ugyan melegen együtt érző, de annak kedvéért a múltat meg nem tagadó, meg

nem csonkító *tudományos történet szemléletté* átalakulni.”³⁴ Ahogy Horváth a „szaktudományunk” birtokos személyjelével magát is belefoglalja tudománytörténeti elbeszélésébe, az világosan jelzi, hogy a Toldyval kezdődött módszertani hagyomány előfeltevései eszerint lényegileg már nem, legföljebb (a „kezd” miatt) érvényesülésük *fokában* különböznek azoktól, amelyekre az 1920-as évek irodalomtudománya, s benne Horváth saját gyakorlata támaszkodik, s amelyeket ő mérvadó normaként használ Toldy elődeinek és utódainak megítéléséhez. Igaz, bizonyos lappangó problémák így rejtve maradnak előtte (van-e esélyünk elkülöníteni a múlt „csak argumentumul” használatát önmagáért való bemutatásától; létezik-e módszer, amely *nem* érvként használja a múlt adalékait valamihez, s *nem* válogatja és ezáltal is alakítja anyagát; mit jelent voltaképpen s hogyan lehet „a történelmiség elfogulatlan álláspontjára helyezkedni”), de épp e kérdések mellőzése jelzi, hogy Toldy módszertani elvei, melyek szerint mindez lehetséges, sőt tudományos műtől megkövetelendő, Horváth állásfoglalásában már indoklásra sem szoruló ismeretelméleti előfeltevésekké váltak, s e szemléleti hagyomány folytonosságát nemcsak öröklődő előfeltevései, hanem a látásmódjában ezek árnyékkaként létrejött elméleti vakfolt rögzülése, illetve az általa eltakart elméleti problémák azonossága szavatolja. Ahogy a nemzeteket Renan találó megfigyelése szerint nemcsak közös történelmi emlékeik, hanem közös amnéziájuk is összetarthatja, úgy szavatolja az irodalomtörténet-írási hagyomány önazonosságát a közösen elfogadott elveken és módszereken túl a hallgatólagos (akár öntudatlan) közmegegyezés nyomán *nem* firtatott kérdések változatlansága.

Felülbírálni „a jelen elfogultságának szüleményét”: Arany, Gyulai, Kemény, Erdélyi

Nemhiába kutatta Horváth a 19. század közepének magyar irodalmát a „nemzeti klasszizmus” történetileg egyedül álló mintapéldájaként: átvehető erkölcsi eszményként tartotta számon, hogy az elfogultságtól való megszabadulás vágya és becsvágya ösztökélte a századközép legnevesebb magyar íróit, mégpedig egy általánosabb törekvésük részeként: értékítéleteiket meg akarták szabadítani mindenféle merőben szubjektív elemtől, hogy (úgymond) pusztán alanyi érzelmkifejezés helyett a tárgyi igazság érvényességével bírhasanak. Horváth tudta, erkölcsileg helyeselte, ismeretelméletileg pedig nem kérdőjelezte meg, hogy Arany és Gyulai azért tartották megvalósíthatónak a kritikus tárgyilagosságot, mert előfeltevésük szerint az értékelés végső soron mindig egy elkülöníthető tárgyra irányul, az ítéletet meg kell és meg lehet tisztítani az elfogultságtól, sőt minden önkényes és indokolhatatlan személyességtől, és így el lehet találni, de csak így lehet eltalálni a tárgynak megfelelő elismerés mértékét. „Csokonai műveit [...] szigorúan, s nem minden elfogultság nélkül bírálta meg Kölcsey [...] de az újabb kor

³⁴ HORVÁTH 1976, 250, 335.

ismét kellően méltányolja az ő eredeti génusztát.³⁵ Mint számos ilyen minősítéséből kitűnik, Arany szinte pozitívista módon bízott az értékelő tárgyszerűen helyénvaló, illetve illetéktelenül szubjektív benyomásainak szétválaszthatóságában, s a tárgyra vonatkoztatás mérvadónak tekintett műveletében. Innen érthető például, hogy a bírálendő költeményeket ismételten elolvassa, némelyikre alszik is egyet, kipróbálja, hogyan hat rá másnap, nehogy a saját kedélyállapota esetlegességei határozzák meg egy-egy vers megítélését: „nehogy a költőnek számítsam be, ha például az első olvasáskor szunyagt, le- vagy széthangolt vagy ellenkezően túlmagasztos kedélyben találtam lenni”.³⁶ Elméleti állásfoglalásai ugyancsak a szétválaszthatóság hitéről tanúskodnak, s a kérdés tépje ezekben is az alanyiség kiszűrése. Számára a „szép az, ami *önérdek nélkül* tetszik” formula éppen azért hibás, mert „merőben alanyi”, vagyis nem arról szól, „mi a szép *tárgyilag* véve, hanem mikép hat ránk, *alanyilag* mikép *tetszik*”, *holott a tetszés önmagában véve* „alanyi dolog”.³⁷ Horváth láthatólag nem talált kivétnevelőt abban, hogy Arany egy mindenki számára hozzáférhető, tárgyi önállósággal körülhatárolódó és szilárd szerkezetként felfogott műalkotásban kereste a szépség fokmérőjét, s ennek keresését függetleníteni remélte (és hitte) a befogadó alanyiságától. Egyetemi előadásai során 1931-ben csodálattal taglalta Arany tárgyilagosságát, amely másokénál „elfogulatlanabb valóság-ismeretre képes szert tenni”; ezt Arany sajátos habitusával magyarázta, mely epikai alkotásmódján és kritikusi felkészülésén számos nyomot hagyott, és szinte mint természetfölötti tünemény, tudós értekezéseit is megszabadította az elfogultságtól vagy bármely más földi gúztól.

Az ő tárgyszerűsége [...] veleszületett naiv (!) rendkívüli tehetség, isteni adomány s feszélyezetlen működő felfogó és átható képessége észnek és intuíciónak. Innen végtelen, utánozhatatlan, eltanulhatlan nyugalma, egyenletessége, derült tisztasága, nem elvszerű, hanem természetes, mintegy magától értetődő elfogulatlan teljessége. Innen szinte öntudatlan fölénye is a tárgy felett, fesztelen, egész a humorig szabad viselkedése azzal szemben. Minden mélysége s magassága ellenére derültebb, nyűgnélkülibb tudósvilág ez Keményénél.³⁸

De bármekkora szerepet tulajdonított Arany különleges adottságának, Horváth jól ismerte az egykori közmegegyezést. Arany, Kemény, Gyulai és Erdélyi egyaránt hittek

³⁵ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = ARANY János összes művei, szerk. KERESZTURY Dezső, X, *Prózaí művek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, [a továbbiakban: ARANY 1962] 509.

³⁶ ARANY János, *Költemények Szász Károlytól* = ARANY 1968, 189.

³⁷ ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY 1962, 534.

³⁸ HORVÁTH János, *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete*, 1930/31. tanév II. félév, előadáskézirat. Ezúton köszönöm Korompay H. Jánosnak, hogy (három évtizeddel ezelőtt) lehetővé tette a kézirat tanulmányozását.

abban, hogy az egyoldalú vagy elfogult nézetek megkülönböztethetők a többitől és persze elítélendők. Gyulai úgy bírálta Toldyt, hogy előfeltevéseivel nemcsak Arany és Erdélyi érthetett egyet, hanem később Horváth is:

Én Toldy Ferencz iránt a legnagyobb tisztelettel viseltetem. [...] Azonban tiszteletem valaki iránt nem terjedhet annyira, hogy egyszeresmind elfogult nézetei és gyarló ítéleteinek is hódoljak. Ilyeket pedig nem egyszer találhatni Toldynak „Magyar költészet története” című munkájában. Épen ő vala az, ki azon elfogult nyilatkozatot tette, hogy a magyar költészet aranykora 1830-ig tart, s azóta csak epigónok vannak.³⁹

Aligha véletlen itt az „elfogult” és „gyarló” jelző egymás melletti megjelenése, hiszen Gyulai és a sok vonatkozásban Gyulai-tanítványnak tekinthető Horváth szerint az elfogultságon ugyanúgy lehet és kell felülemelkedni, ahogy bármely más emberi gyarlóságunkon, s ez a kritikus erkölcsi kötelességei közé tartozik. Gyöngeség megragadni fiatakorunk nagyjainál: Toldy és Greguss „annyira belémerültek a multba, hogy nem tudják magukat feltalálni a jelenben, annyira rabjai bizonyos eszméknek, hogy vizsgálódni sem akarnak tovább, pedig a fejlődő élet jelenségei ezt igénylik”.⁴⁰ Gyulai az elfogultságot rögzült beidegződésként vagy megrögzött szokásként fogta fel, melyen nehéz úrrá lenni, de nem lehetetlen. A vitába kapcsolódó Erdélyi szerint Gyulai ugyanúgy „egyoldalú nézet” szerint és „igen korlátolt gondolkozásra” vallóan ítélte a magyar irodalomtörténet újabb korszakairól, mint Toldy tette, legföljebb immár másnak kedvezett. Toldy és Gyulai szemléletét Erdélyi történetietlennek ítélte, és egy régebbi, már Batsányinál kimutatható szüklátóköriesség változatainak tartotta, ugyanakkor szerinte a kritika nemzedéki vagy irányzati elfogultsága szükségszerű, ugyanis az irodalmi jelenségeket csak egymás rovására tudja értékelni, elfogulatlanságot az irodalomtörténet „műbölcsészi” szemléletétől várhatunk, mely a fejlődést nem valamelyik irányzat nézőpontjával azonosulva értékeli, hanem minden olyan irány összhatásából származtatja, amely számottevő adalékkal járult hozzá.⁴¹ Mindazonáltal a személyes elfogultságtól való mentességet Erdélyi a valódi kritika alapfeltételének tekintette, az ő szemében minden magasztalás vagy ócsárlás eleve gyanús volt, részleges és indulatos, tehát eleve méltatlan a kritikai elemzés teljességéhez és tisztaságához. Amikor Vörösmarty első összkiadása 1845-ben megjelent, címlapján a „Kiadák barátai *Bajza J.* és *Schedel F.*”

³⁹ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, [a továbbiakban: GYULAI 1908] 111–112.

⁴⁰ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GYULAI 1908, 111–112.

⁴¹ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, [a továbbiakban: ERDÉLYI 1991] 185, [emendáltam, azaz kihagytam a „nem időelötti igazságszolgáltatásnak” szókapcsolat „nem” szavát]; ERDÉLYI János, *Petőfi Sándor* = ERDÉLYI János, *Pályák és pályák*, Bp., Franklin, 1886, 343–345.

megjelöléssel, Erdélyi sietett leszögezni, hogy a költő egész addigi fogadtatástörténetében nem akadt semmi, ami a kritika nevét megérdemelte volna.

Vörösmarty még eddig nem volt bírálva. Mit hőskölteményeiről Schedel írt, panegyris, mit P[app] Ignác és néhány pasquillans erű humorista vagy hírlapi szemleíró imitt-amott összegyűjte vagy elszórt ellene, paródia, epe. [...] Így Vörösmarty, már eddig is hosszú és dicső pályája mindig el volt kerülve, és soha nem bírálva, hanem legfőlebb folyóiratokban, zsebkönyvek stef. ismertetésinél megemlítve, anélkül hogy mint illendő volna, tiszta egész képből látnók őt a kritika világánál.⁴²

Kemény Zsigmond is a jó kritika alapfeltételei közé sorolta, hogy nem részrehajló, bár érzékeltette, hogy ez önmagában nem elég; 1853-ban kifejtett nézete szerint a legfőbb kritérium, hogy a kritikus „az elmélet rezultátumait mily szigorú következetességgel és részrehajlatlansággal alkalmazza a bonckés alá vont teremtményekre”, de például a *Kritikai Lapok* s az *Athenaeum* kritikusi szerinte hiába feleltek meg e követelményeknek, mégsem teremthették meg az önálló magyar kritika fénykorát, ugyanis Lessingtől és Schlegeltől kölcsönzött elveiket úgy kérték számon a bírált műveken, „mintha *Corpus Juris*-szal lenne dolguk, melyet csak alkalmazni kell a fennforgó tényekre”.⁴³ Költőként vagy íróként is alkotó kritikusoknál a részrehajlatlanság követelményének hangoztatásából nemegyszer kihallatszott a remény, hogy eljön az idő, amikor saját művük is meg fogja kapni ilyen értékelését. Arany a történelem, illetve az utókor ítélőszékétől várta az elfogulatlan minősítést, a cicerói és tacitusi hagyomány szellemében. 1856-ban, érzékenyen reagálva a költészete körül felparázsló vitára, épp ezzel vigasztalódott („A historia egykor fölöttem is kimondja részrehajlatlan ítéletét, addig hallgassunk”), Erdélyi bírálatát, bár félreértéseket is látott benne, ugyanezért fogadta hálásan („Köszönöm pedig azért, mert célja [...] kimutatni helyemet az irodalomban, nem mindenek fölé emelni, – és sok tekintetben jogosítva érzem magamat, úgy nézni a recensiot, mint anticipált szavazatot az utókorból, nem pedig mint a jelen elfogultságának szüleményét”); ilyenkor azáltal próbálta megőrizni arányérzékét, hogy az adottnak, tárgyszerűnek, valóságosnak felfogott érték bizonyosságába fogódzott: „Szerencse, hogy ismerem azt, mi az enyém, s tisztában vagyok a felől –, hogy a világ minden dicsérete sem képes verseimnek egy hajszálnyival több belbecset adni, (mint nem levonni a kritika másokéból) mennyi azokban valóságban létezik”.⁴⁴ Ismerős tételek, még ismerősebb előfeltevések: Horváth felfogásának szemléleti forrásvidékén járunk.

⁴² ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái* = ERDÉLYI 1991, 21.

⁴³ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér* = KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom: Tanulmányok, szerk.* TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 260, 257–258.

⁴⁴ Arany János Tompa Mihályhoz, A szünnapok elsőjén, 1856. [augusztus 1.] = *Arany János összes művei*, szerk. Keresztury Dezső, XVI, *Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, (a továbbiakban: ARANY 1982) 729; uő. Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. = ARANY 1982, 751; uő. Tompa Mihályhoz, 1856. június 25. = ARANY 1982, 715.

Nemhiába csodálta Arany tudományos érzékét,⁴⁵ leginkább tőle merített tudósi ihletet, s egy-egy kulcsszavuk egyezését szemléletük rokonsága magyarázhatja. Ahogyan a költő saját epikáját minősítette, az majdnem szóról szóra egybevág azzal, ahogy az irodalomtörténész a maga tudományos nagyelbeszélését értékelte, s gondolati érintkezésük a kétféle nemzeti nagyelbeszélés műfaj történeti összefüggésén túl a két szerző hasonló narrátori szerepfelfogására is jellemző lehet. Arany azt vallotta, hogy ő „nem egyes helyekért, hanem compositióért” dolgozik, és műveinek „főleg” kompozíciójában rejlik a poézis,⁴⁶ Horváth ugyanezt gondolta első korszak-monográfiájáról: „Többnyire úgysem a részletek az enyéim, hanem az irodalomszemlélet módja s a fejlődés rendjének megfigyelése: a compositio.”⁴⁷ Ami közelebről az elfogulatlan eszményét illeti, Arany azért várta a történelem, illetve az utókor ítélőszékétől munkássága részreghajlatlan megítélését, a cicerói és tacitusi hagyomány szellemében, hogy a majdani ítélet elégtételt adjon „a jelen elfogultságának” szüleményei után,⁴⁸ és az utóbbi kifejezés nem véletlenül hasonlít Horváthéra („jelenben való elfogultság”), ugyanis a gondolatmenet hallgatólagos előfeltevése változatlanul megmarad nála, szétválaszthatónak tételezve az alanyt és a tárgyat, jelent és múltat, kiszűrhetőnek remélve történeti helyzetünk és nézőpontunk hatását az ítéletformálás eredményéből. Ahogy Horváth az előzetes ellenszenv kizárása mellett fenntartja a magyar irodalmi múlt iránti előszereket jogosultságát, erről eszünkbe juthat, hogy egy kényes helyzetben alkalmilag Arany is „sine ira et cum studio”-ra módosította a kritikusként és szerkesztőként máskor híven követni próbált tacitusi elvet.⁴⁹ Ugyanígy megmarad Horváthnál, hogy ő is hitt az épp megfelelően, azaz tárgyilag helyesen értékelő minősítés megvalósíthatóságában: ahogyan helyteleníti, hogy valamit úgymond a „kelléténel” többre vagy kevesebbre becsülnek,⁵⁰ arról nem alaptalanul juthat eszünkbe, hogy Arany szinte ugyanezt a szót („kellően”) ugyanilyen normatív értelemben használta, a „se túl, se innen” eszménye jegyében.⁵¹ Arra is találhatunk példákat mindkettejükénél, hogy miként próbálták tetten

⁴⁵ HORVÁTH János, *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete 1930/31. II. félév, 1931/32. I. félév*, kézirat, 120–123.

⁴⁶ Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1848. január 27.; Petőfi Sándorhoz, 1848. április 22., ARANY János összes művei, szerk. KERESZTURY Dezső, XV, ARANY János levelezése (1828–1851), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, 173, 201.

⁴⁷ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 296.

⁴⁸ Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. = ARANY 1982, 751.

⁴⁹ Arany János Szász Károlyhoz, 1861. február 13. = *Arany János összes művei*, szerk. KOROMPAY H. János, XVII., *Arany János levelezése (1857–1861)*, Bp., Universitas, 2004, (a továbbiakban: ARANY 2004) 510.

⁵⁰ Horváth János Keresztury Dezsőnek, Bp., 1936. április 5., MONOSTORY 1999, 85–86.

⁵¹ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = ARANY 1962, 509., vö. Arany szerkesztői megjegyzése Szász Károly Vida-bírálatához = *Arany János összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XII, *Prózai művek 3: Glosszák – Szerkesztői üzenetek – Szerkesztői megjegyzések – Előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1963, 278–282.

érni magukban az elfogultságot, tudatosítani, ellensúlyozni vagy eleve megelőzni akarván egy-egy ítéletük önkéntelen eltolódását. Horváth felismerte például, milyen sok múlik előzetes beállítódásunkon: *Faj-kérdés az irodalomban* című dolgozatában (1922) azzal válaszol Petőfi-könyve egyes kritikusainak, hogy meggyőződése szerint „ily kérdésekben az ítélet egyszersmind érzelem, sőt szándék dolga is”, hiszen az élet különféle, akár ellentétes adatokat hord minden vizsgáló elé, mindkét oldalon (a törzsökösökén és a beolvadtokén) egyaránt bőven kínálva példát rossz végletekre. „Mi azonban nem ily visszas példák szemléletében fogódunk el, mert szándékunk sem az. Jobb szeretjük megoldásként melengetni lelkünkben az »Arany-Petőfi« szép szimbólumot.”⁵²

Horváth itt került talán legközelebb annak felismeréséhez, hogy az ítélet nemcsak „ily kérdésekben”, hanem mindig az ítélő előzetes érzelmein és szándékán, vagy mint az újabb lélektan mondaná: beállítódásán múlik, illetve ennek a eseteként *elfogódottságán* vagy (az ezzel szótörténetileg összefüggő,⁵³ itt azonos jelentésű) *elfogultságán*, s hogy maga az elfogultság is valamennyire tudatosan választható, akaratlagosan befolyásolható, sőt többé-kevésbé irányítható szemléletmód lehet, ezért mindig érdemes elgondolkodnunk azon, melyik felfogáshoz *szereznénk* kötődni. Ezt az ígéretesen felvillanó, de épp csak pedzett gondolatot azonban nem vizsgálta tovább, a döntést egyszerűen meghagyta erkölcsi választás, mondhatni jóakarát dolgának, s a helyzet elemzését nem emelte olyan szintre, ahol a lehetséges megoldások rejtett problémái is feltárulhattak volna. Módszertanában a faji elfogultság érvényesülését elvileg már az kizárta, hogy határozottan elvetette Taine feltételezését, miszerint a különös, például az egyén, levezethető volna az őt mintegy szükségképpen meghatározó általánosból, például fajából, környezetéből vagy korszakából,⁵⁴ s a faji elfogultság veszélyét egyszerűen elkerülhetőnek nyilvánította azzal, hogy (Taine felfogásával ellenkezően) az egyén értékelésénél egyáltalán nem törődik származásával; ugyanakkor az irodalomtörténeti munka általános elvi alapjaként olyan szilárdan hitt az elfogulatlan történetiszemlélet megvalósíthatóságában,⁵⁵ hogy ezáltal a maga részéről elintézettnak nyilvánította az egész, főként erkölcsi vonatkozásaiban kezelt témakört. Minden idevágó nem-erkölcsi kérdésnek, legyen az akár lélektani, ismeretelméleti, hermeneutikai vagy egyéb, csak alkalmi felvilágosításra volt esélye, szükség esetén, mintegy mellékesen, egy röpké közbevetés erejéig, a határozott válasz előtt.

Ahogy az előző század reprezentatív irodalomtörténésze, Toldy, úgy a 20. századé, Horváth is jelentős (bár nem fitogtatott) elméleti fogékonysággal rendelkezett, de elmé-

⁵² HORVÁTH János, *Faj-kérdés az irodalomban* = HORVÁTH 1956, 462.

⁵³ *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, I–IV., főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1984, 745–746.

⁵⁴ HORVÁTH 1956, 519–520, 523.

⁵⁵ HORVÁTH János, *Ignotus felolvasása a Nyugat magyartalanságairól*, Magyar Nyelv, VIII. köt. 1912/1, 8.; HORVÁTH János, *Ignotus, a magyarság és a népiesség* = HORVÁTH János, *Kiadatlan íráskorok a Két korszak határán című kötetből*, közli KOROMPAY H. János, *Literatura*, 1993/1, (a továbbiakban: HORVÁTH 1993) 16.; HORVÁTH 1976, 335.

leti és módszertani alapjaik lerakása után történeszi építményeik felhúzásának szentelték életidejüket, s egyikük sem volt az önmagáért végzett elméleti vizsgálódás híve. S ahogy nemegyszer Toldyt, némileg Horváthot is korlátozta az alapok újragondolásának hiánya: bármennyire jogosan utasította vissza a vádat, mely a Nyugat nyelvi „magyartalanságait” elvi alapon ostromozó cikke jóhiszeműségét kétségbe vonva faji elfogultságot tulajdonított neki,⁵⁶ hozzá kell tenni, hogy a cikke védelmében hangoztatott módszertani elv, mely szerint a bírált nyelvi hibák elkövetőinek származását tudatosan kizárta vizsgálati szempontjai közül, az elfogultságnak csak *érvényesülését* zárhatja ki, nem pedig *meglétét*. Elfogultságaink természetrajzának megértéséhez éppen ezért kíváncsibb, ha tetszik, kíméletlenebb önvizsgálat kellene, beleértve a feltételes önvád bátorságát; igaz, ehhez nem a legjobb pillanat, amikor a vizsgálot épp mások állítják a vádoltak padjára, mégpedig igaztalanul. (Mai láttelel, ugyanerről: „Maszatozás, sértettségek, védekezések, támadások: de sehol vagy alig a megértés vágya, csöndje, rémülete.”⁵⁷) Védhetjük Horváth cikkét Thienemann véleményével szemben, mely szerint Horváth ezzel „a »magyartalanság« bélyegét iktatta be az irodalmi kritikába” (ellene vethetjük, hogy a cikk csupán *nyelvi* magyartalanságokat tett szóvá); tévesnek, sőt méltatlannak találhatjuk a *Faj-kérdés az irodalomban* című Horváth-tanulmányra emlékező bosszús mondatot: „Mikor már divatos volt ebben az időben azt nyomozni: »Mi volt előbbeni neve?« nem láttam értelmét annak, hogy Petőfi lényegét abból értsük meg, hogy azelőtt Petrovics-nak hívták” (ellene vethetjük, hogy Horváth itt végeredményben ugyanezt válaszolja Petőfi-könyve fajszerpontú bírálóinak, ráadásul hozzátéve, hogy a beolvadottak „erkölcsi és kulturális értelemben nem egyszer gyökeresebb magyarok a vérbelieknél”⁵⁸). Nehezebb azonban vitatkozni Thienemann-nal, amikor felidézi, hogy Szerb Antallal való barátságuk idején ők ketten milyen viszonyban voltak Horváthtal:

alapjában egyikünkkel soha szóba nem állott. Mi tiszteltük őt, elismertük benne az Arany Jánosi finitizmust, az Arany-Gyulai vonalon való megrogzódést, azt is, hogy ő sem engem, sem Tónit nem fogadott be telivér magyarnak. Mi nem voltunk az ő szemében bennszülöttek a magyarság Szent Földjén, csak turisták: ezt az attitűdjét megértettük és mulattunk elfogultságán.⁵⁹

Erre is mondhatnánk ugyan, hogy amikor ütött az óra, Horváth nem volt hajlandó a nyilvánosság előtt törzsökösként elkülönülni az idegen eredetűektől, s hogy zsidó

⁵⁶ HORVÁTH János, *Ignotus felolvasása a Nyugat magyartalanságairól*, Magyar Nyelv, VIII. köt. 1912/1, 8.

⁵⁷ ESTERHÁZY Péter, *Nem tudom, miért*, Élet és Irodalom, 2007/31, 3.

⁵⁸ HORVÁTH János, *Faj-kérdés az irodalomban* = HORVÁTH 1956, 460.

⁵⁹ Thienemann Tivadar Poszler Györgyhöz, [1974.] május 1., It 1975/2, 473–474.

tanítványait üldöztetésük idején nyíltan kitüntette rokonszenvével,⁶⁰ de mindez nem egészen arra válasz, hogy kit fogadott be telivér magyarnak, s kit nem.

Szembesítés: eszmény és gyakorlat Horváth Ady-könyvében

Amikor Horváth azt tanácsolta Kereszturynak, hogy a különböző pártállású olvasók érzékenysége és saját fiatalos túlzási hajlama miatt próbálja meg taktikusan és tapintatosan mérsékelni, ritkítani vagy teljesen elhagyni minősítő jelzőit, nem nézett szembe az ilyesféle megoldásokat árnyékként követő elméleti kérdéssel, amelyet pedig már Szalay László föltett Toldynak: vajon a mégoly visszafogott stílusú értékelés kizárhatja-e a részrehajlást, s mennyiben biztosíthatja a helyesebb ítéletet, azaz nem áztatja-e magát az ember, ha „*úgy vélekedik, hogy megszűnt pártos lenni, mihelyest a' kifejezések' éles-ségét gondosan kerülgeti*”?⁶¹ Pályája kezdetén Horváthot nem érinthette ez a kérdés, mert ekkor még maga sem követte a Kereszturynak adott későbbi tanácsát, azaz nem próbálta elkerülni az éles, akár metsző kifejezéseket. Pedig első könyvét *Ady s a leg-újabb magyar lyra* címmel (1910) kifejezetten azért írta, s azért adta ki saját költségén, hogy méltányosabb módszert és megfontoltabb írásmódot honosítson meg az újabb irodalom minősítésében addig tapasztalt irányzati elfogultságok és indokolatlanul végletes ítéletés helyett. Az elfogulatlanság szándékát pár évvel később, *Két korszak határán* címmel tervezett (kiadatlan maradt) tanulmánykötetének előszavában úgy fogalmazta meg, hogy az Ady-könyvének célkitűzését is magában foglalta.

De e vizsgálatba ne eresszünk bele semmi előzetes ellenszenvet, semmi gyűlölködést, mert akkor hamisan látunk. Ha művészetre bukkanunk, értelmesszük; ha meghatározó jegyeket találunk: rajzoljuk le, világítsuk meg minden oldaláról az újszülött irodalmat, fessegessük föl társadalmi és politikai, irodalmi és nyelvi eresztékeit, nézzünk meg egyes írókat is. Ha nehéznek látszik is ez elfogulatlanságot igénylő feladat, ez a legkevesebb, amit ez idő szerint még megtehetünk. [...] Elfogultság csak egy legyen mi-bennünk: szeressük irodalmunkat [...].⁶²

Ami az indokolatlan ledorongolás és magasztalás tévútjait illeti, Horváth az Ady-könyv elején múltbeli példákkal (Greguss gúnyos Petőfi-kritikájával, illetve Baróti Szabó Dávid *Hannulikhöz* című magasztaló episztolájával) szemlélteti „az egykoru irodalmi jelenségekkel szemben mindenkor beálló ítéletzavart”, a „kétféle vakság” elkerülendő ese-

⁶⁰ HORVÁTH János Eckhardt Sándorhoz, 1939. március 5., közli SCHWEITZER Gábor, „...én ezektől mint »törzsökös« elkülönülni restellnék”: Horváth János levele Eckhardt Sándornak 1939-ben, Világosság, 1997/3, 50–51.; WALDAPFEL József, *Horváth János ravatalánál*, Uő, Szocialista kultúra és irodalmi örökség, Bp., Akadémiai, 1961, 320.

⁶¹ [SZALAY László], *Toldy Ferencz' irodalmi beszédei*, Pesti Hirlap, Vasárnap, 964, 1847. október 10., 237.

⁶² HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 5–6.

teit, majd előrebocsátja, hogy könyvével épp e téves végleteken akar túljutni: „a gúny és elragadtatás egyre hangosabb s egyre sűrűbb kitörései arról győztek meg, hogy itt történik valami, ami komolyabb vizsgálatot igényel”.⁶³ Ezek után azt várnánk, hogy az egykorú vakság példáinak komolyabb vizsgálata következik, ehelyett Horváth ezeket egyszerűen mint ugyanolyan fajtájú, csak ítéletükben ellentétes tévedéseket aposztrofálja, pedig az egyiket kritikában, a másikat episztolában, azaz költeményben találta, ráadásul Baróti Szabóét mint a középszerűtől elragadtatott jó barát elvakultságát a „De hová lett Hannulik? De hol van a tavalyi hó?” szónoki kérdésével véli elintézni, holott épp az általa meghirdetett történeti elemzés követelménye nem érhetné be ennyivel. Annak értelmében ugyanis legalább annyit hozzá kellene tennie, hogy valószínűleg csak az újabb kori latin nyelvű költészet egészének kiszoríttatása miatt nem emlékszünk Hannulik műveire, s ettől még Baróti Szabónak akár igaza is lehetett. Hiszen korántsem csupán az elfogult barát kedveskedett Hannuliknak a „Hunnyunknak Horázt’ a” nevezettel: a neolatin poétát az 1780-as években Rómától Szentpétervárig második Horatiusként emlegették, sőt egy kései monográfusa nem alaptalanul kockáztatta meg a feltevést, hogy „ha költeményei a latin nyelv uralmának rövidesen bekövetkezett megdőltével nem merültek volna a feledés homályába, a XVIII. században európaszerte ünnevelt lírikust ma a Berzsenyi nevével együtt emlegetné a hazai irodalomtörténet”.⁶⁴ Azóta a hazai neolatin kutatás megerősítette Hannulik költői jelentőségét, s nevét ma már csakugyan együtt emlegeti Berzsenyivel és Vörösmartyéval,⁶⁵ ha pedig a magyar irodalomtörténet-írás egyszer megkísérli rendszeresebb összefüggésben vizsgálni a hazai magyar és nem-magyar nyelvű irodalmat, az elfeledett híresség költői formátumáról újabb viták várhatók.

Ha a végleteket elutasító bevezetés után azt hinnénk, hogy az ígért komolyabb vizsgálat csupa visszafogott ítéletet vonultat fel, alaposan tévednénk, még meglepőbb s tanulságosabb azonban az érvelés, amellyel a helyenként ugyancsak végletes minősítéseit indokolja. Íme egy jellemző passzus, mely Ady és más „Párizsjáró lyrikusaink” költészetéről rántja le a leplet:

Satnya érzékiség ri ki minden sorukból s ez a második foltja költészetüknek, min minden ép férfilelek megütkezött. A vérszívó csók, a halálos ölelés, ha annyiszor emlegettetik: kórtünet. Köpedelem az egészséges ember előtt s undorodás nélkül csak orvos hallhatja. Valóságos kórházi költészet! Irodalmi bogarászó megolvashatná, hányszor tolakodik elének a csók szó verseiből s akkor megmondhatnók, hányszor fogja el undor a komoly

⁶³ HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*, Bp., Benkő Gyula, 1910, [a továbbiakban: HORVÁTH 1910] 1–3.

⁶⁴ VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, Stúdium Könyvkiadó, 1938, 5.

⁶⁵ Vö. SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs Kiadó, 1999, 106–107, 109, 121, 130–131, 135–136, 140–141.

embert, az ép izlésű férfit ezek olvastára. Akinek életében a Csók ilyen uralmi helyzetet foglal el: valóban beteg ember. Jól mondja egy helyütt Ady maga: „Ugy van talán: szép a világ s jó, / Mi vagyunk satnyák, betegek.”⁶⁶

Figyeljünk az egyetemes érvényű állítások rejtett premisszáiként szolgáló kizárásokra: Horváth nem azt mondja (azt nem mondhatja), hogy *minden* férfilelek undorodott Adyék érzékiségétől, hanem azt, hogy minden *ép* férfilelek, illetve (figyeljünk itt a határozott névelők általi normaképzésre) „az” *egészséges* ember, „a” *komoly* ember, „az” *ép izlésű* férfi. Vagyis lehettek ugyan, akik nem undorodtak, de azok lelke vagy izlése nem ép, azok nem egészséges és komoly emberek. Horváth névelőhasználatának filozófiai összefüggéseit segíthet megérteni egy későbbi észrevétel: azért volt fontos lépés 1923-ban, hogy Cassirer az emberi tudat racionális egységének tételezése helyett beérte a különböző tudati tevékenységek funkcionális egységével, mert így az emberi tudatot már nem azonosította az értelemmel, az értelmet az emberi tudat *egy* jelenségeként kezdhette vizsgálni, és a leváltott határozott névelő nem kényszeríthette többé valamilyen (eleve adottnak tekintett) *lényeg* kizárólagos birtoklásáért folyó küzdelemre.⁶⁷ Ezzel szemben Horváth határozott névelőinek lényegbirtokló használatát a jelzők mellett tovább szűkíti az „ember” és „férfi” főnevek szinonimákként értelmezhető felsorolása, s mivel ennek jelentését az olvasói reagálások normatív minősítésénél a nők semmiféle említése nem korlátozza, az egymáshoz rendelt önkéntelen megfeleltetés-ként kell értenünk, ami eleve kizárja a nőolvasók lehetséges reagálásának tekintetbe vételét vagy akár csak elképzelését, noha Ady és a Nyugat költőinek munkája jelentős női olvasótáborra hatott.

A női olvasók figyelembevételének önkéntelen kizárása itt ugyanarra vall, amire a csók-motívum túltengőnek és ezért betegesnek bélyegzése, s amire másutt Júlia meztelen keblének szemérmes kiretusálása a *Beszél a fákkal a bús őszi szél...* irodalomtörténeti parafrázisából,⁶⁸ vagy éppen „az a hatalmas hév, mellyel Horváth tisztán olvasmányélménynek tudja be *A szerelem országa* című vers rémes vízióját, s radikálisan kizárja, hogy a vers ihletének *bármilyen* köze lehetett volna az éppen folyó mézeshetek személyességéhez”.⁶⁹ Horváth nemzeti kultúraeszményében a szerelmi életnek s általában az ösztönöknek csak erkölcsileg mérsékelve és racionális keretek között, a női érzékiségnek pedig még szűkebb térre szorítva lehetett helye, s legszívesebben még a

⁶⁶ HORVÁTH 1910, 18.

⁶⁷ Vö. Northrop FRYE, *Myth as Information = Northrop Frye on Culture and Literature: A Collection of Renew Essays*, ed. Robert D. DENHAM, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1978, 70–71.

⁶⁸ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922, (a továbbiakban: HORVÁTH 1922) 313. Ezt másutt részleteztem: *Egy testrész hűlt helye, avagy erotika és elfojtás az irodalomtörténetben*, *Élet és Irodalom*, 2004/12, 19, 24.

⁶⁹ MARGÓCSY István, *A Petőfi-könyv újraolvasása*, It, 2004/1, 58. Vö. HORVÁTH 1922, 308, 519–520.

nemzeti klasszicizmus alapszerzőinek egy-egy művét is ehhez igazította volna. Megbélyegző szóhasználata, például az idézett passzus „köpedelem” szava, épp azért lehet e kismonográfiájában is olyan rendkívül magabiztos, mint ekkori vitairataiban, (1911-ben például Ignotust „beteges”, „korcs” és „nyomorék” kifejezésformákért hibáztatja, a „legidétlenebb korcsmagyarságot” veti szemére⁷⁰), mert kinyilvánított szándéka és leleményes retorikája szerint nem egyetlen esendő magánszemély nevében ítél (így aztán saját elfogultsága szóba sem jöhet), hanem a mindenkire érvényesnek tartott mérce, voltaképpen az ízlést, erkölcsöt és egészséget egyaránt magába foglaló normalitás nevében. Így hivatkozhat a vers kiváltotta megundorodásokra nemcsak mint eleve tudható, másképp el sem képzelhető szükségszerűségre, hanem mint tapasztalatilag könnyen ellenőrizhető, például megszámlálható, de biztosan feltételezhető sokaságuk miatt megszámlálásra sem érdemes jelenségekre, noha nyilvánvalóan bármiféle rendszeres felmérés nélkül. (Érdekes az „irodalmi bogarászó” tudósfigurájának lekezelése, illetve magának a megszámlálásnak, s általa a pozitívizmus empíriakultuszának könnyed megfricskázása, mégpedig a konkrétumok megfigyelésének és összegzésének majdani nagymestere részéről.) Ugyanígy támaszkodik versrészletek jelentésére is: az Adytól idézett két sort úgy használja a maga igazának bizonyítékául, mintha elég volna szövegüket betű szerint értenie, szerzői beismerésnek tekinthető egyenes állításként mintegy szaván fognia, a költemény szövegösszefüggéséből és sajátosan félironikus módjából kiszakítva.

Ha az ekkori, fiatal Horváth publikálás előtt elküldhette volna kéziratát a negyedszázaddal későbbi önmagának, aki tanítványait ítélkező jelzőik kigyomlálására ösztönözte, a szöveg nyilván szelídebb alakban látott volna nyomdafestéket. Ám ahogy az több más jelentős kritikussal vagy tudóssal is megesett, az évtizedek múlásával inkább minősítő jelzői enyhültek és ritkultak, mintsem értékrendje változott. (Egyetlen külföldi példa: T. S. Eliot az 1960-as évek elején változatlanul egyetértett harminc évvel korábbi irodalomszemléletével és állításaival, de megvallotta, hogy fiatalkori stílusával nem tud már azonosulni, zavarja az írógép biztos fedezéke mögül vagdalkozó kritikus önhitt, pökhendi és fennhéjázó hanghordozása, noha korai esszéi talán épp az ifjúság dogmatizmusa miatt váltak kedvelt antológia-darabokká, kiszorítva nyitottabb és türelmesebb kései írásait, melyekben már több az alázat, bölcsesség és bizonytalanság.⁷¹) A fiatal Kereszturyt 1936-ban visszafogottságra intő Horváth nem azért írt már máshogyan, mint 1910-ben, mert gyökeresen megváltozott a véleménye, hanem mert negyedszázaddal idősebben már nem hitt annyira nézetei harcias kiélezésének értelmében. Bár Adyval mint az ösztönvilág megszólaltatójával szemben az erkölcsi érték marad leg-

⁷⁰ HORVÁTH János, *A „Nyugat” magyartalanságairól*, Magyar Nyelv, VII. kötet, 1911/2, 61–74. Ignotus válaszát l. IGNOTUS, *A Nyugat magyartalanságairól*, IGNOTUS 1969, 650–668.; Horváth János viszontválaszát l. Magyar Nyelv, VIII. köt. 1912/1, 5–10.

⁷¹ T. S. ELIOT, *Preface to the Edition of 1964* = T. S. ELIOT, *The Use of Poetry and the Use of Criticism: Studies in the Relation of Criticism to Poetry in England*, London, Faber and Faber, 1975, 10; T. S. ELIOT, *To Criticize the Critic*, London, Faber and Faber, 1965, 11–26.

féltettebb gondja két évtizeddel később is, s egyetemi hallgatóságát valami magasztosabb felé szeretné irányítani, ehhez már szelídebb nyelvet választ: az 1932/33. tanévben, Ady verseinek „élet–erotika–halál” motívumhármáról szólva és Zrínyit idézve arra figyelmeztet, hogy csak egy föld- és anyagfeletti művön szüntelenül munkálkodva lehet szert tenni benső nyugalomra, s hogy Ady költészete épp ezt a lelki csendességet veszti el, „mihelyt a pusztá életuraság ösztönkörébe lép”.⁷² Az utóbbi intelm feltűnően hasonlít arra, ahogyan századokon át *prédikációk* javallták a szüntelen munkálkodást az erotika kísértéseinek ellenszereként, például Decsi Gáspárnak a paráznaságról szóló prédikációjában (1582) Horváth is csaknem szóról szóra ugyanezt olvasta, legkésőbb amikor a reformáció irodalmáról szóló könyvéhez gyűjtött anyagot,⁷³ s a maga változtatlan eszményvilágára és megváltozott stílusára egyaránt jellemző, hogy az eredetileg *valláserkölcsi* intelm milyen simán beilleszkezhett *irodalomtörténeti* előadásába.

Színházi hasonlattal: leglátványosabban éppen a korai Ady-könyvben tartott kosztümös főpróbát, ha a későbbieknél harsányabb szólásokban és tarkább jelmezekben is, a majdani, sokszor megcsodált, emlékezetessé váló nagyelőadások rendezői elve. Horváth az *épség* mindenre kiterjesztett (nyelvi, esztétikai, erkölcsi, értelmi, érzelmi) eszményvilágát már ekkor is a magyar nemzet közösségi alkotásának tekintette, már itt is (Toldy és Erdélyi fogalmát átvéve és átértelmezve) „nemzeti klasszicizmus”-nak nevezte, s legfőbb értékének tartotta, azaz olyan lehetőségnek, mely egyszer tudott megvalósulni, de később is megítélési normája marad a tőle eltérő fejleményeknek.

Mert egy nemzet erkölcsi s értelmi erőinek legjava hozta létre. [...] Ami specifikus magyarság addig kifejlődött az irodalomban, az itt a teljes érettség, az egészséges összeállítás állapotában egyesül. [...] Ami az előtt van, vagy merőben idegen (másutt is megvolt), vagy még csak magyarosodó művészet. Ami itt van, kiforrott, ép, egynemű magyar művészet. S ami utána következik? Az okvetlenül csak elemekre bomlás és újabb idegen hatások betódulása lesz [...] idegen formák, idegen lelkivilág indulnak újabb hódító utra: s ez a művészet az Aranyékéhez képest többé-kevésbé mindig magyartalan lesz.⁷⁴

Okvetlenül idegen és *mindig* magyartalan lesz tehát az új művészet az Aranyékéhez képest: az eszerint szükségszerűnek tétélezett hanyatlás képzete alapján fölvehetjük, hogy amikor negyedszázaddal később Horváth a „jelenben való elfogultság” tiltott gyümölcseért irigyli (tréfásan) és bírálja (komolyan) Szerbet, akkor talán még mindig nem a teljes elfogulatlanságot, hanem helyette vagy inkább valahogy *mellette* a múltban való

⁷² HORVÁTH János, *Ady (Egyetemi előadás)*, kézirat, 1932–1933, 7–8.

⁷³ DECSI Gáspár, *Az utolsó üdöben egynehány regnáló bűnökről való prédikációk, tudniillik első a bűnről, második a részegségről, harmadik a paráznaságról, negyedik a táncról*, Debrecen, 1582; Várad, 1584. RMNy I, No. 506, 560. Vö. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957, 331–333.

⁷⁴ HORVÁTH 1910, 4–5.

elfogultságot tartaná helyesnek. Hiszen saját irodalomtörténeti szemléletére mindvégig csakugyan a múltban való elfogultság nyomta rá bélyegét, amiként ezt maga is készséggel elismerte és büszkén vállalta, mégpedig épp ezzel a szóval, amikor tervezett első tanulmánykötete előszavában az elfogulatlanság meghirdetett programjához kiegészítésül megszorítást fűzött. Ebből eddig csak legelső rövid tagmondatát idézhettem, így nem derülhetett ki, hogy az egyetlen mégiscsak megengedett, vállalt, sőt javallt elfogultságon a *múlt* hazai irodalmának szeretetét értette, főként egy bizonyos korszakának értékeihez híven.

Csak egészében és szó szerint idézve érthetjük meg e bensőséges hitvallásként megformált, hosszan és himnikusan áradó mondat hanghordozásának jelentését.

Elfogultság csak egy legyen mibennünk: szeressük irodalmunkat; a mától minduntalan vissza-visszatérjünk a régi nagy magyarokhoz, a mi kiválasztott nagy testvéreinkhez, lelkünk őseihez; ha Adyt, Babitsot olvassunk, vegyük elő és élvezzük Debrecen kedves magyarját, Lilla szerelmét, a fiatal szépségekkel tarka Csokonait; vegyük elő a szikla-Berzsenyit, kinek szoros keménységű ódáiban lávák hánykolódnak; a nemes férfiút, a legtisztább lelket, a finom zenéjű, sebzett Kölcseyt; és a méltóságos, komoly pompájú nagy magyart, ki ünnepi orgonává hangolta nyelvünket, a vátesz-ihletű Vörösmartyt; s Petőfit, a hajthatatlan egyenességű jellemet, a minden szellőre ütemben ringatózó kedélyt, nyelvünk legépebb, legközvetlenebb, legátlátszóbb stílusú dalnokát, a művészi egyszerűség lángelméjét, ezt a magyar tengert, mely szép, ha hullámzik, szép, ha háborog, de legszebb, mikor merengve elsimul; és Aranyt, a szenvedő, érzékeny embert, a leggyökeresebb magyart, a klasszikus művészt, a nagy összefoglalót, kinek minden szava, mielőtt felszínre kerülne, egy történelmi tartalommal gazdag lélek legmélyein fürdött s egy ezeréves műveltség magyar patinájával ódon és súlyos.⁷⁵

Ahogy ez a retorikájában is nosztalgikusan reformkorias mondat átértelmezi az elfogultság egyedül megengedhető, sőt felszólító módban tanácsolt változatát, az persze Horváth szemében voltaképpen már nem is elfogultság többé, s nem volna az a szó 19. századi értelmében sem, melynek a Czuczor–Fogarasi szótár meghatározása szerint fontos ismérve, hogy valamely *titkos* előszeretetből késztet kedvezőbb véleményformálásra. Amit Horváth körülír, az tudatos és nyílt, vallott és vállalt elköteleződés bizonyos kiválasztott múltbeli értékek mellett, melyek szellemi genealógiaként meghatározzák az irodalomtörténész önazonosságát. Ahogy az előző bekezdésében kizárt mindenfajta „előzetes ellenszenvet” az új irodalom vizsgálatából, itt meghatározza az egyetlen vállalható rokonszenvet, a magyar irodalom múltbeli értékei iránti előszeretétét. Amit

⁷⁵ HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 6.

még e hitvalláshoz hozzáfűz, végső buzdításként, az sem mondja azt, hogy az új irodalmat okvetlenül e klasszikusoknál *alább* kellene minősíteni, csak hogy ezekhez *képest*. „Olvassuk, szeressük s engedjük őket hatni magunkra, hogy ne tétovázzunk itt gyökértelenül a napok küzdelmeiben. S ne feledjük, hogy bírálni az újat csak akkor lehet jogunk, ha ismerjük és szeretjük a régit, amelyet amaz folytatni kíván.”⁷⁶ Kérdés persze, hogy a fentebbi mondatban felsőfokok halmozásával és a „nagy” jelző négyeszeri ismétlésével ünnepezt múlthoz képest mennyi esélye lesz az új szerzők művének, akiknek olvasásától minduntalan vissza fogunk térni a régiekhez, főként ha tudjuk, hogy Horváth 1934-ben éppen arról próbálja majd lebeszélni tanítványát, hogy a „nagy” jelzővel újabb, már jelenbeli szerzőket vagy műveket illessen.⁷⁷ Ugyanígy kérdés, hogy ha a múlt irodalmát azért kell szeretettel olvasnunk, azért kell engednünk hatni magunkra, hogy ne tétovázzunk gyökértelenül a jelen küzdelmeiben, akkor az új irodalomból utolérheti-e majd bárki Aranyt mint „a leggyökeresebb magyart, a klasszikus művészt, a nagy összefoglalót”, aki Horváth valamivel korábbi, 1908-ban megjelent tanulmánya szerint nemcsak „legmélyebben gyökerezett az irodalmi hagyományban”, s nemcsak „az irodalmi fejlődés összefoglalója,” hanem „ő a legnagyobb magyar klasszikus”.⁷⁸ Tehát nem teljesedik-e be mégis az elfogultság szó nemkívánatos jelentése, vagyis ez a felfogás nem vezet-e oda, hogy az egyetlen vállalt elfogultság mégiscsak akaratlan és ellenőrizetlen elfogultságként hasson, azaz mintegy elfogja és fogva tartsa az ítélet formálóját s ezáltal eltérítse ítéletét?

Sokat vitatták már, s vitatják máig, kizárta-e Horváth *elvileg*, hogy a jövőben egyszer a magyar irodalom túlszárnyalhatja a nemzeti klasszicizmus színvonalát, illetve milyen tekintetben ítélte a fejlődést lezárultnak.⁷⁹ Ennél az esztétikai és ontológiai kérdésnél itt fontosabb, életszerűbb, s nagyobb valószínűséggel megválaszolható az olvasás-lélektani és hermeneutikai kérdés, hogy a rajongva szeretett és nemzeti önazonosságunk gyökerének tekintett régi irodalom perspektívájából nézve *láthatnánk-e* valaha is úgy, hogy túlszárnyalja. Szerintem ha Horváth elvileg nem zárta is ki, hogy egyszer még eljöhessen egy újabb, az eddigieknél is nagyobb fénykor, az általa sugallt olvasói perspektívából (saját szavával: az egyetlen jogos *elfogultság* perspektívájából) ennek meglátására és elismerésére nem volt esély. Márpedig ő mindig innen nézett, látott és láttatott; ebből a nézőpontból és látószögből, ennek a beállítódásnak sugallatára mondhatta ki habozás nélkül, hogy Arany volt „a legnagyobb magyar klasszikus”, hogy utána *minden* hazai irodalmiság többé-kevésbé „magyartalan” lesz, illetve „okvetlenül csak elemekre bomlás és újabb idegen hatások betódulása”; 1919-ben egy nyelvészeti polémiában innen nézve figyelmeztethette ellenfelét, hogy vitás esetekben

⁷⁶ HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 6.

⁷⁷ Horváth János Keresztury Dezsőnek, Bp., 1936. április 5., MONOSTORY 1999, 86.

⁷⁸ HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének főbb mozzanatai = A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 44.

⁷⁹ Vö. KOROMPAY H. János, *Utószó* = HORVÁTH János, *Gyulai Pál: Egyetemi előadás (1927–1928)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Argumentum, 1999, 143.

Petőfi, Arany és Gyulai nyelvi és stilisztikai hagyatékát, azaz „a fejlődés legtetején állók” állásfoglalását kell mérvadónak tekinteni,⁸⁰ ebből a perspektívából láthatta mindig (például 1942-ben⁸¹) úgy, hogy az Arany utáni nemzedékek költészete a nemzeti jelleg és az esztétikai vagy erkölcsi érték csökkenését mutatja. Amihez Horváth még élete végén is hűségesen viszonyít, az ekkorra már egy egész évszázaddal korábbi érték, azaz viszonylagosan számítva is sokkal régebbi, mint amilyen Toldy irodalomtörténeteinek mérvadó mintája, azaz Vörösmarty költészete volt az 1850-es és 1860-as években, vagy akár Toldy halálakor, 1875-ben. Horváth szemében annyira állandó viszonyítási pont maradt a nemzeti klasszicizmus, hogy lényegét a későbbi nemzedékekről szóló írásai-ban is újra meg újra összefoglalta, s 1955 végén, tanulmánykötetének előszavában ami-att kellett szabadkoznia, hogy e szövegrészeket utólag sem lehetett kihagyni, mert az új irodalomról szóló állításai nélkülük érthetetlenek volnának.

A maguk helyén, most kötetbe gyűjtve sem törölhetők belőlük ez ismétlődő gondolatok, mert szervesen beletartoznak az őket magukba foglaló értekezések gondolatmenetébe. Így különösen a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlésének, miről a kötetbeli legterjedelmesebb fejezetem szól, meghatározása, tömörített fogalmazással, Szász Károly, Reviczky, Ady költészetének a jellemzésekor is szükségképp megismétlődik, mint amihez viszonyítandó volt az említett költők ízlése.⁸²

Csakhogy a kitüntetett érték, amihez minden „viszonyítandó”, előbb-utóbb normává rögzül, s óhatatlanul meghatározza és behatárolja a viszonyítást. Vagyis amit Horváth az egyetlen megengedhető elfogultságnak nevezett, s amit ekként vállalt és ajánlott az új irodalom elemzőinek, az annyiban csakugyan elfogultságként működött, hogy tudatosan vállalt vonzalom, ragaszkodás és elkötelezettség léteire mégsem csak tudatos viszonyítási pontként, hanem az értékelést *öntudatlanul* is befolyásoló, bizonyos ártértekeléseket eleve kizáró szemléleti beidegződésként hatott irodalomtörténeti munkájára.

„Eluralkodik bennünk a szkepszis” : kitekintés az elfogulatlanság-eszmény utóéletére

Horváth korai tézise, miszerint csak az előzetes ellenszenvből fakadó elfogultság hamisítja meg az irodalomról alkotott képünket, a múlt iránti előszeretetből fakadó nem (vagy nem okvetlenül), fenntartotta annak elvi lehetőségét, hogy nem minden elfogultság zárja ki a tárgy igaz leírását. Ezért csodálhatta Toldyban, hogy a magyar kultúra

⁸⁰ HORVÁTH 1910, 4–5; BERETTYÓ János [HORVÁTH János], *Lassabban e kitagadással!*, Magyar Nyelv, 1919, 6.

⁸¹ Vö. HORVÁTH János, *Bevezetés = Magyar versek könyve*, szerk., bev. és jegyz. HORVÁTH János, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1942, 25.

⁸² HORVÁTH 1956, 4.

múltjának minél nagyobb dicsősége kedvéért is csak a megengedhető határig fokozta egy-egy lelet kikövetkeztethető régiségét, adatait pedig sohasem hamisította meg, s nemzeti elfogultsága nem csorbította a tudományos igazságot.⁸³ Gyakorlatukban mindketten igyekeztek összeegyeztetni a tudomány elfogulatlanságát a magyar irodalom múltja iránti elfogultsággal, s nem véletlen, hogy Horváth ezt az összeegyeztetést nagyra becsülte Toldy munkásságában. Saját műveinek is kettős jelisége lehetne Toldy első nemzeti irodalomtörténetének mottópárja, melyben a vergiliusi nagyeposz hazafiaságát kiemelő ovidiusi sor („Et pius est patriae facta referre labor”, „kegyes munka a haza dolgait elbeszélni”, *Tristia*, II, 322) nemhiába társult éppen a nyitott gondolkodási készséget hangsúlyozó cicerói szentenciával („Refellere sine pertinacia, et refelli sine iracundia parati”).⁸⁴ Ugyanezért bukhatnak fel a Horváth kettős elkötelezettségét himnikusan ünneplő passzus előzményei Toldynál, sőt Horváth megengedett elfogultságnak tartott „szeressük irodalmunkat”⁸⁵ felszólítása is ezért hasonlít Toldy „Szeressék önök ez irodalmat!”⁸⁶ buzdítására, mely 1854-ben nem kevésbé ékesszóló hitvallás csúcspontjaként hangzott fel, mint bő fél évszázaddal később Horváthé. De annyiban is egyazon hagyományhoz tartoznak, hogy Toldyhoz hasonlóan Horváth sem tette föl itt a legkényesebb kérdéseket: vajon a szeretett irodalmi mintáktól való eltéréseket nem leszünk-e hajlamosak az új irodalom rovására írni, és ha a viszonyítási pont rögzülése így mégiscsak egyes értékelési lehetőségek öntudatlan kizáródásához vezet, azaz már eleve nem tudunk új műveket többre becsülni a mintául szolgáló régiéknél, akkor vajon a múltbeli irodalom iránti előszeretett elfogultsága nem ugyanúgy hamisít, a saját gondolkörén belül maradva is, mint az új iránti ellenszenvé? S az a ragaszkodó azonosulás a múlt nagy magyar íróival, amelyre a fiatal Horváth ösztönzött, s amelytől később sem tágitott, nem zárja-e ki az elfogulatlanság hangoztatott eszményét, s vele a tárgyilagosságát, a helyes jellemzését és értékelését? Ezek a kérdések már nekünk szólnak.

Időszerűségüket jelzi, hogy egy mai történészünk, Gyáni Gábor, nemrég szinte ugyanezeket kérdezte *Posztmodern kánon* című könyvében. „Milyenek a történész lehetőségei a múlt megítélésében: meddig azonosulhat és azonosulhat-e egyáltalán a múlt megjelenített szereplőivel úgy, hogy a történelmi dokumentumokból megismert megnyilatkozásaikkal magyarázza tetteiket? S ha pedig él e lehetőséggel, nem él-e vissza vele, nem vezet-e munkamódszere kárhozatos elfogultsághoz, szubjektív részrehajláshoz? S egyáltalán: létezik-e teljesen elfogulatlan történetírói megközelítés?” Formailag nyitott kérdések, bár kissé mintha átütne rajtuk a szónoki kérdések választ sugalló hanghordozása, s végül a tanulmány csakugyan várható módon felel legutóbbi kérdésére: „kiváltképpen eluralkodik bennünk a szkepszis érzése, midőn arra a máig oly

⁸³ HORVÁTH 1976, 250, 335.

⁸⁴ TOLDY 1851, I, p. II.

⁸⁵ HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 6.

⁸⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története*, I–II, Pest, Heckenast Gusztáv, 1854, II, 268.

eleven tudományos meggyőződésre és hivatáselvre gondolunk, amely a valóság elfogultságoktól mentes, hű és igaz elbeszélését várja el tőlünk, történészekről.⁸⁷ Tegyük hozzá, hogy ebbe a tudományos meggyőződésbe és hivatáselvbé már a későpozitivisták történészeknél is beleszűrődött a szkepszis érzése. Noha szemükben az elfogultság még az egyik módszertani, sőt erkölcsi főbűnnek számított, már ők is hajlandók voltak rezignáltan elismerni teljes kiiktatásának lehetetlenségét, ugyanakkor még hittek mérseklésének lehetőségében, szétválaszthatónak állítva az adatgyűjtés még elfogulatlan munkafázisát a véleményeinktől már befolyásolt adatértelmezéstől. Például az egykor nagytekintélyű G. M. Trevelyan 1947-ben, a Historical Association ülésén felolvasott előnői megnyitója, *Bias in History* (Elfogultság a történetírásban) címmel,⁸⁸ még mindig rendületlenül bízik szétválasztásukban. Másfelől az eredendően adott és egységes valóság eszméjét elparentáló, posztmodern hitvallású mai történész nyelvbe az eltemetett valóság-eszme kísérteteként jár vissza a határozott névelővel használt *múlt* főnév, még olyankor is, amikor módszertanilag hadat üzenne neki:

1956 azonban még nem tisztán történelem, nem a végérvényesen lezárt múlt egyik (jeles) eseménye. A múltra való személyes visszaemlékezés, valamint a múlt kollektív emlékezete, végül pedig a szorosabban vett történetírói tanúságtétel azért többé-kevésbé mind másról, illetve még ha ugyanarról szól is, merőben másként beszél el ugyanazt a múltat. Az emlékezetformák ebből fakadó tartalmi heterogenitása előbb-utóbb szembeállítja őket egymással, melynek végén ott ágaskodik a kérdés: melyikük szól hitelesen a múlttól, melyikük a legszavahihetőbb.⁸⁹

Volna megbeszélni való az érvelésben rejlő előfeltevéseken: 1956 *még nem* a végérvényesen lezárt múlt eseménye, de eszerint azzá válhat, s akkor tisztán történelem lesz (azaz *van* végérvényesen lezárt múlt, s az *tisztán* történelem); hogy a különböző emlékezetformák mind másról szólnak, vagy mégiscsak ugyanazt a múltat, netán „a” múltat beszél el, az eszerint esete válogatja, nem pedig ismeretelméleti és hermeneutikai felfogásunk kérdése; eszerint hozzáférhető, sőt elbeszélhető „a” múlt, mégpedig (jó esetben) akár hitelesen. Ezekhez hasonló előfeltevéseket irodalomtörténészek munkáiban is megfigyelhettünk, például amikor Kölcsey „multaddal valamit kezdeni” kifejezése egy értelmezés során fokozatosan átalakult, a *te multad*ból előbb *a múlt*, végül *múltunk* lett,⁹⁰ pedig a *te multad* és a *múlt* között borzongatóan mély ismeretelméleti, sőt

⁸⁷ GYÁNI Gábor, *Posztmodern kánon*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, [a továbbiakban: GYÁNI 2003] 27, 59.

⁸⁸ G. M. TREVELYAN, *An Autobiography and Other Essays*, London, New York, Toronto, Longmans, Green and Co., 1949, 68–81.

⁸⁹ GYÁNI 2003, 105.

⁹⁰ SZÖRÉNYI László, „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989, 5, 7; l. erről DÁVIDHÁZI Péter, „Multaddal valamit kezdeni”: *A tudós hűsége mint hermeneutikai*

ontológiai szakadék tátong, amelyet csak addig próbálhatunk átszökellni, amíg nem pillantottunk bele. Ha tehát a valóság elfogulatlan és igaz leírásának követelménye csakugyan egyike azoknak az előítéleteknek, amelyek felszámolását Gyáni a posztmodern érzékenység felkeltésétől és ébrentartásától várja, maga is ehhez kívánva hozzájárulni,⁹¹ akkor a történeti tudomány szakok párbeszédében át kellene gondolnunk előfeltevéseink öröklődő készleteit, hogy ezáltal valami fogalmilag kidolgozottabbat kapjunk a kétely *érzésénél*, amellyel minden jel szerint még együtt élhetnek a régi fogalomhasználat beidegződései. Ha nem vállaljuk többé, amit szakmai elődeink az elfogulatlanságról gondoltak, akkor megvizsgálandó, hogyan tudnánk újraértelmezni az öröklött fogalmat, mivel helyettesíthetnénk, s milyen új eszményhez próbáljunk igazodni.

Horváth példásan törekedett a függetlenségre, s az elfogulatlanság eszménye segítette e törekvésében, noha ezt az értékelési normaként is használt eszményt nem tudta elméletileg kellőképp megalapozni, s idevágó fejtegetéseiben maradtak kisebb tisztázatlanságok és lappangó önellentmondások. De elméleti teljesítménye sem lebecsülendő, hiszen ez ügyben a halála óta eltelt fél évszázad folyamán a magyar irodalomtörténetírás fokozottabb (vagy fitogtatottabb) elméleti érdeklődése sem jutott nála tovább, a vele gyakran vitázó álláspontok sem dicsekedhetnek az elfogultság és elfogulatlanság elmélyültebb fogalmi tisztázásával, s hangoztatott fölényérzetük többnyire indokolatlannak bizonyul. Amikor például (1981-ben) Szegedy-Maszák Mihály *Arany életművének változó megítéléséről* címmel áttekintette elődei Arany-értelmezéseit, kifejezetten a helyreigazítás szándékával idézte fel Horváth koncepcióját is, de metsző élességű (jelzőiben a fiatal Horváthra emlékeztető) ítéleteinek ki-kivillantott elméleti alapja ingatabb és önellentmondásosabb, mint Horváthé bármikor volt. Ahogy Horváth az induló Nyugat íróinak „korcs” vagy „torz” nyelvhasználatáról beszélt, Szegedy-Maszák az 1930-as évek Arany-értelmezéseire ragasztotta a „torz” és „torzító” jelzők címkéit: Móricz „hibásan értékelt” Arany életművét, kísérlete „egészét tekintve már nem nevezhető másnak, mint torz félreértelmezésnek”, Illyés „torz képet alkotott” Aranyról, Németh László „torzítóan leegyszerűsítette” Arany életműve ellentmondásait, Szerb „torzító jellemzést adott” Arany kései lírájáról; ezekhez képest Horváth Petőfi-könyve valamivel jobban jár, mert abban az „egyszerűsítés” csak „kissé torzító”. Mindez ugyanúgy épség-eszményre és a helyes olvasat hallgatóságos normájára utalna, mint Horváth egykori írásai, de e tanulmány egy Horváth alapállásától végletesen eltérő, erősen relativizáló elvet idéz mottójául T. S. Eliot egyik (1933-ban tartott) harvardi előadásából: „a bírálatnak minden újabb mestere már pusztán azáltal is hasznos szolgálatot tesz, hogy tévedései különböznek elődeitől. Minél hosszabb az értelmezők sora, annál több az esély a kiigazításra”. Szegedy-Maszák bevallotta, sőt programszerűen *ebben a szellemben* akarta áttekinteni és kiigazítani elődeit, végül mint meghaladottra utalva saját korábbi

probléma = Uő, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 238–248.

⁹¹ GYÁNI 2003, 9.

(1972-ben megjelent) Arany-dolgozatának irodalomszemléletére is, de láthatólag nem gondolva végig annak következményeit, hogy ebben a szellemben Eliotnál a kiigazítás („correction”) maga is csak újabb tévedés („error”⁹²), legföljebb hasznosan különböző, mint a korábbiak. (Eliot már 1927-ben is kifejtette, hogy a legjelentősebb életművekről valószínűleg sohasem tudjuk meg az igazságot, így legalább tévedéseinket érdemes időnként kicserélni, mert semmi sem tud olyan hatékonyan kiűzni egy régi tévedést, mint egy új.⁹³) Noha ez mint elvi kiindulópont a lehető legmesszebb került az egyetemes érvényű normák jegyében ítélező Horváth Jánosétól, Szegedy-Maszák végül kifejezetten az utókor nevében hirdetett ítéletet, ám hozzátéve, hogy minden valódi ízlés „csakis egyoldalú lehet”, sőt elfogult, ami alól saját álláspontja sem kivétel. „Válogatásom nyilvánvalóan elfogult s így vitatható, hiszen a szakírók ízlésének méltatója óhatatlanul maga által elképzelt fölfogáshoz viszonyít.”⁹⁴ Ugyanitt Szegedy-Maszák beszámolt e „maga által elképzelt fölfogás” változásairól is: 1972-ben közölt Arany-tanulmányában még nemzetközi jelenségnek tekintette az irodalmat és meg volt győződve Arany elmaradásáról Baudelaire-hoz képest, 1981-ben már eldönthetetlennek ítéli a más-más kultúrákhoz tartozó magyar, illetve francia költő egymáshoz viszonyított értékének megállapítását;⁹⁵ korábbi Arany-felfogásának személyes lélektani indítékát majd egy 1994-ben adott interjúban teszi hozzá: eszerint 1972-es tanulmányában utólag „érzékeny a fiatal ember igyekezete, hogy szembehelyezkedjék neveltetésével, szokatlan módon közelítsen annak a költőnek a műveéhez, akit szülei s nagyszülei föltétlenül tiszteltek”.⁹⁶

De vajon bármiféle „nyilvánvalóan elfogult” válogatás mögötti szemlélet, mely nem is tehet mást („óhatatlanul”), mint hogy a saját elképzeléséhez viszonyít, hogyan tudhatja egyúttal zavartalanul fenntartani az épség vagy helyesség egyetemesen mérvadó eszményét, amelyhez képest a *torzítás* oly sokat hangoztatott vádpontját mások nézeteivel szemben még mindig ilyen magabiztosan megfogalmazhatja, és hogyan támaszkodhat a valóság olyan normatív felfogására, amelyhez képest például Horváth nemzeti klasszicizmus-konceptióját egyszerűen „ábránd”-nak⁹⁷ minősítheti? Horváth még kifejezetten az épség normájához viszonyítva beszélt torzításról, e normát megvalósíthatónak, sőt megvalósítandónak tartotta (már 1922-ben kimondván, hogy az iroda-

⁹² T. S. ELIOT, *Matthew Arnold* = T. S. ELIOT, *The Use of Poetry and the Use of Criticism: Studies in the Relation of Criticism to Poetry in England*, London, Faber and Faber, 1975, 109.

⁹³ T. S. ELIOT, *Shakespeare and the Stoicism of Seneca* = T. S. ELIOT, *Selected Essays*, London, Faber and Faber, 1948, 126.

⁹⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Arany életművének változó megítéléséről*, ItK, 1981/5–6, [a továbbiakban: SZEGEDY-MASZÁK 1981] 561–579.

⁹⁵ SZEGEDY-MASZÁK 1981, 577.

⁹⁶ *Ami a mi dolgunk: Beszélgetés Szegedy-Maszák Mihállyal* = *Pályák emlékezete: Szirák Péter beszélgetései irodalomtudósokkal*, Bp., Balassi, 2002, 9.

⁹⁷ SZEGEDY-MASZÁK 1981, 567.

lomtörténetnek a teljes irodalmi fejlődés „torzítatlan össz-szemléletévé” kell válnia,⁹⁸) valamint történelmileg és társadalmilag egyetemes érvényűnek hirdette, azaz ő, ha vitathatóan is, de a maga ismeretelméleti alapjához híven állíthatta az elfogultság egy fajtájáról, az előzetes ellenszenvektől vezérelt vizsgálatról, hogy általa „hamisan láttunk”.⁹⁹ Amikor azonban Szegedy-Maszák *A magyar irodalmi romantika sajátosságai* címmel azt írja, hogy Berzsenyiről, Vörösmartyról, Petőfiről, Aranyról „a millenniumi kor jóformán teljesen hamis képet hagyott örökül”,¹⁰⁰ akkor az ő relativista kiindulópontjával nincs összhangban a „jóformán teljesen hamis kép” magabiztosan elítélő jelzős szerkezete, még kevésbé az ítéletben rejlő előfeltevés, hogy e szerzők műveinek (mint a dolgozat címe is sejteti) romantikusak a *sajátosságaik*, s hogy ezért mindazok, akik a millenniumon erről mást állítottak, e művek valódi jellegéről, igazi mivoltáról festettek hamis képet. Egy meggyőző olvasat szerint ez az ítélet „itt annyit jelent, hogy amilyen értelmezett formában e szerzők szövegei a millenniumi korban megjelentek, majd tovább hagyományozódtak, abban elhalványult romantikus mivoltuk”;¹⁰¹ éppen ez a *mivolt* kap itt olyan erős, mondhatni ontológiai státust, hogy az ítélet ehhez mint normához képest megállapíthatónak tarthatja az utólagos értelmezések tévességét, sőt e tévesség fokozatait. Aki ugyanis egy képet „jóformán teljesen”, vagyis majdnem teljesen hamisnak állít, az nemcsak azt véli biztosan tudni, hogy mi volna a teljesen igaz, hanem azt is, hol kezdődik a teljesen hamis tartománya. Ráadásul ez a magabiztoság úgy tesz, mintha könnyen megoldható problémákkal állnánk szemben, nem pedig szakmánk nehéz, régóta öröklődő, előfeltevéseink újragondolását követelő feladatával. Ha könnyű volna, aligha történhetett volna meg, hogy az elfogulatlanság eszményének elméleti átvilágítása, korszerűsítése vagy helyettesítése mindmáig várat magára. Jó okunk van fölnézni Horváthra.

De Horváth nagy példája figyelmeztet arra is, hogy nem halaszthatjuk tovább e problémakör modern perújrafelvételét. A halála (1961) óta eltelt évtizedek elméleti kihívásai mindannyiunk számára újragondolandóvá tették viszonyunkat a kritikai és irodalomtörténeti elfogulatlanság eszményéhez. Irodalomtörténeti feladatra ma már nemigen készülhetünk fel az idevágó európai (például német hermeneutikai és francia irodalomelméleti) hagyományok megismerése nélkül, melyek némelyike már az 1960-as években kétségbe vonta a személyfölötti és elfogulatlan tudás eszményét. Nem állítanám, hogy ezek a hagyományok okvetlenül átveendőek, vagy akár csak hogy egységesíthetők volnának; egy kitűnő tanulmány nemrég találóan állapította meg, hogy a kontinentális és az angolszász irányzatok képviselői mennyire másként gondolkodnak, legjobbjai is milyen könnyen félreérthetik egymást, ezért „az európai művészetfilozó-

⁹⁸ HORVÁTH 1956, 23.

⁹⁹ HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 5.

¹⁰⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „*Minta a szőnyegen*”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., 1995, 127.

¹⁰¹ TAKÁTS József, *Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-írásról*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006, 132.

fiai hagyomány és az analitikus irányultságú esztétikák összeegyeztetése nagyon nehéz, sőt talán megoldhatatlan feladat”, mégpedig „legnyilvánvalóbban akkor [...], amikor a szubjektum státuszára kérdezzük rá a különféle elméleti megközelítéseken belül”.¹⁰² Az utóbbi évtizedek egyik legélesebb hazai vitája példázza, hogy nagyrészt alighanem épp azért maradt el az elfogultság kérdéskörében öröklődő előfeltevések tisztázása, mert mindig könnyebb volt egyszerűen állítani valamit a szubjektum státuszáról, mintsem önkritikusan rákérdezni, így aztán mindmáig nem hasznosíthatuk eléggé az újabb irodalomelméletek idevágó tanulságait. Amikor Farkas Zsolt 1994-ben *Mindentől ugyanannyira* címmel közölte első tanulmánykötetét, a benne szereplő hasonló című kritikája pedig Garaczi László egyik kötetét (*Nincs alvás!*) elemezve úgy találta, hogy a szerző itt „a személyesség abszolút nulla fokán beszél”,¹⁰³ ebből Farkas könyvének egyik bírálója, Beck András a mindenirányú pártatlanság rejtett eszményét hámoztta ki, amelynek előképeként Rankétól idézte a tételt, miszerint Istentől minden kor egyforma távolságra van és az ő szemében minden kor egyformán értékes.¹⁰⁴ A kritikus arra figyelmeztetett, hogy legföljebb egy geometriai kör középpontjában lehetnénk mindentől ugyanannyira, de a humán tudományok alaphelyzetét adó hermeneutikai körbe átlépve ez már nem sikerülhet.¹⁰⁵

A mindentől ugyanannyira levés megvalósíthatóságának kérdése egy röpké pilanatra a kritikai viták előterébe (és erőterébe) került,¹⁰⁶ de a fölvetett hermeneutikai probléma nem kapott elég figyelmet. Pedig akár ismeretelméleti szempontból is érdemes lett volna megvizsgálni a személyes érzelmi elfogultság elhárításának szándéknyilatkozatát, amelyet Odorics Ferenc emelt ki Farkas Zsolt egykori (1994) Balassa-bírálatából s tett a *Mindentől ugyanannyira* kritikájának mottójává: „Ha én most a *Hálónapló* mondatait kritizálok, annak semmi köze nincsen a személyes viszonyokhoz, és ilyen értelemben a szeretethez és a gyűlölethez.” A *Mindentől ugyanannyira* címadási gesztusából Odorics arra következtetett, hogy Farkas maga is a személyesség nulla fokán akart beszélni, követni akarván Garaczi a neki tulajdonított, s a korszak paradigmatis jegeinek tartott radikális agnoszticizmus és ismeretelméleti kegyetlenség útján, de nem vetve számot az értelmezői nézőpont kiiktathatatlanságával és látványalakító, tehát ismeretképző személyességével:

honnan tudod, haver, hogy a Garaczi honnan beszél? Csak azt mondhatod ám, hogy *te úgy* hallod; innenvést máris megjelenik a befogadó, az

¹⁰² ANGYALOSI Gergely, *Szubjektivizmus az irodalomtudományban*, Helikon, LII, 2006/1–2, 19.

¹⁰³ FARKAS Zsolt, *Mindentől ugyanannyira: A Nincs alvás! ismeretelmélete* = FARKAS Zsolt, *Most akkor*, Bp., Filum, 1998, [a továbbiakban: FARKAS 1998] 135.

¹⁰⁴ BECK András, *Helyből távol*, Nappali Ház, 1996/2, 52–58.

¹⁰⁵ BECK András, *Helyből távol*, Nappali Ház, 1996/2, 54.

¹⁰⁶ VÖ. SZIRÁK Péter, *Novellák és más műfajok a többirányú olvasás összjátékában*, Alföld, 1998/2, 96.

interpretőr, s máris elmozdult a Garaczi, s egy garaczi (garaczilaczi) lesz, s teheted föl a korszak paradigmatisz jegyét a homlokodra, kisfiam.¹⁰⁷

Mindmáig megvitatásra vár az itt felvillanó, részben hermeneutikai, részben ismeretelméleti probléma; válaszában Farkas inkább az elfogulatlanság-eszmény rendületlenségére vallóan arról panaszkodott, hogy könyvére „igen excesszívek a reakciók [...] és nem a tematikus diszkurzusz vezérli őket, hanem [...] ad hominem érzemények”.¹⁰⁸ Ám az ilyen válasz nem csupán azért kétséges érvényű, mert túl szép ellentétet sejtet a magunk személyes érzelmektől meg sem érintett tárgyyszerűsége, illetve a mások személyeskedő túlkapásai között, hanem sokkal inkább azért, mert előfeltevései úgy kötődnek a tacitushi hagyományhoz, hogy amellet nem vetnek számot az utóbbi félszázad irodalomelméleti hozadékával, s legjobb esetben a magyar kritikátörténet klasszikus múltjából ismerősek. (Szerkesztőként Arany 1861-ben ugyanígy kérte Szász Károlyt, hogy az „higgadtan, szenvedély nélkül olvassa” a művéről szóló bírálatot; ugyanígy próbálta csillapítani Szász neheztelését egy helyreigazító jegyzetért: „igyekeztem úgy írni, hogy a sértésnek még az árnyékát is kerüljem: a dologra mondtam egyet és mást, azt hittem, hogy az ránk nézve egy *harmadik*”; ugyanígy sietett leszögezni, hogy ő semmit sem tett „méltatlan indulatból”, s hogy Gyulai polémikus cikkét is azért közli, mert „ha a dolgot vitatja, s nem bántja a személyt, az ő különvéleménye szintúgy helyet követelhet.”¹⁰⁹ Ugyanígy ismerős a felektől egyenlő távolságot tartó bírói ítélethozatal modellje a korszak hazai tudományfelfogásából is, például Csengery emiatt dicsérte Ranke pártatlanságát, s ezért tartotta elfogulatlannak Teleki József történetírását.¹¹⁰) De *ma* és *elvilleg* mennyire és milyen értelemben tartható még az állítás, hogy egy mű kritikai méltatásának semmi köze nincs szerző és kritikus személyes viszonyaihoz, s hogy a „tematikus diszkurzusz” mentesíthető az „ad hominem” érzelmektől? S ha megszívleljük a figyelmeztetést, miszerint a felektől egyenlő távolságra levő ítélethozó helyének kérdését a hermeneutikai kör problematikája felől is újra kellene gondolnunk, akkor ezt nem tehetjük meg anélkül, hogy egyúttal az elfogulatlanság eszményét ne gondolnánk újra az előítélet hermeneutikai (főként gadameri) átértelmezései fényében, előítélet és előfeltevés viszonyának tisztázásával. Nem kevésbé tanulságos a bultmanni álláspont két összetartozó tétele: egyrészt hogy elfogultságra vall, ha az exegézis csak is az exegéta előzetes feltevésének igazolásával végződhet, másrészt hogy az exegéta nem lehet meg előzetes kérdések és kérdésfeltevési módok, tárgya valamilyen felfogása, tehát előfeltevések nélkül. Mindezek átgondolásával másként nézhetünk szembe a régről ismerős kérdésekkel: vállaljuk-e (még vagy már) az elfogulatlanság fogalmát,

¹⁰⁷ ODORICS Ferenc, *Na* = KOVÁCS Sándor s.k. – ODORICS Ferenc, *PoszTMagyar*, Szeged, Ictus, 1995, 205, 209–210.

¹⁰⁸ FARKAS Zsolt, *Nana: Válasz Odorics Ferenc kritikájára* = FARKAS 1998, 253.

¹⁰⁹ Arany János Szász Károlyhoz, 1861. február 13. = ARANY 2004, 508–509.

¹¹⁰ CSENGERY Antal, *Történetírók és a történetírás* = CSENGERY Antal, *Összegyűjtött munkái*, I–V, Bp., Kilián Frigyes, 1884, III, 176, 179, 189.

újraértelmezve és akár csak megközelítendő, ha el nem is érhető eszményként, s ennek érdekében megpróbáljuk-e legyőzni személyes rokon- és ellenszenvünket egy-egy szerző vagy mű értékelésekor, ahogy erre Toldytól egészen Horváthig legalábbis törekedni illett, vagy vállaljuk-e elfogultságainkat, megpróbálva vagy meg sem próbálva indokolni őket, s egyáltalán: milyen szerepet szánunk, ha szánunk, munkánkban a szubjektivitásnak, amelyet már szintén másként értelmezünk, mint elődeink? S ha kiiktathatatlannak tartjuk, vajon azzal is egyetértünk-e, hogy az irodalomtörténeti műnek van egy része, amelyről már nem lehet vitatkozni, mert olyan értékrendre hivatkozik, mely az irodalomkutató „privát befogadási készülékét jellemzi”¹¹¹ Akkor pedig hogyan ellenőrizhetjük e megvitathatatlan személyes mozzanat hatását ítéletünkre? Pályája kezdetén Horváth számos hasonló kérdéssel nézett szembe, válaszai tanulmányozásra érdemesek, de nem végzik el helyettünk a feladatot, s ma már feltehetőleg ő is máshogy kérdezne és válaszolna.

¹¹¹ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 298.; vö. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 234.

1. Az irodalomtörténet vége – vagy se vége, se hossza?

A 19. századi történetbölcséleti gondolkodás feloldhatatlan dilemma elé állította az irodalomtörténet-írást. Miután egyre nyilvánvalóbbá vált a felvilágosodás egyetemes történeti teleológiájának tarthatatlansága, az irodalomtörténész két lehetőség között választhatott. Vagy – Wilhelm von Humboldt, Gervinus módján – olyan történetét alkotta meg a fejlődésnek, amely már lezárult, s az általa beteljesített cél megmutatta azt az alapeszmét, amely az egységes folyamatnak tekintett történetet áthatotta, vagy – Ranke felfogásának megfelelően – általában véve is lemondott a fejlődés elvéről, s a korokat önmagukból igyekezett megérteni („wie es eigentlich gewesen”). Előbbi esetben arra kényszerült, hogy a cél beteljesülése utáni időszakot hanyatlásnak minősítse (ezt a 19. században Hegelnek a művészeti kor végére vonatkozó tétele is támogatta), utóbbi esetben arra, hogy figyelmen kívül hagyja a korszakok összefüggéseit; végső soron mindkét megoldás a múltnak a jelentől való elszakításával, elszigetelésével járt.¹

Bármilyen kínáló lehetőség is, hogy Horváth János *Fejlődéstörténetét* a Gervinus-féle teleologikus történeti elemzések fiókjába dobjuk, amelyek fölött eljárt az idő – hiszen mind a lezárt korszakokból kiinduló módszer, mind a fejlődést mozgató vezérezsme elve érvényét veszítette, úgy vélem, e mozdulat jogosulatlan; fel kell figyelniünk a *Fejlődéstörténet* szerzőjének hermeneutikai irányultságára.²

Megítélésem szerint Horváth János fejlődéstörténetének jelentősége nem teleologikus jellegében, hanem a változások mechanizmusának dialogikus elvű elemzésében van; lényege nem a Gervinuséhoz hasonló cél tételezésében, hanem a változások hatástörténeti logikájában rejlik – s ez óhatatlanul más megvilágításba helyezi magát a célképzetet is.

Ha összevetjük a gervinusi modell módszertani alapelvét a Horváth Jánoséval, a különbség azonnal nyilvánvalóvá válik. Gervinusnak az az elgondolása, hogy a történetíró „csak befejezett eseménysorokat próbálhat ábrázolni, hiszen csak akkor ítéltet, ha a végkimenetelt ismeri”, azon a feltételezésen alapul, hogy a „végkimenetel” „ideális csúcspontja” az események egymásutánjának; kiteljesedése egy alapeszmének, amely

¹ Lásd Hans-Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. BERNÁTH Csilla = Hans-Robert JAUSS, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 39–43.

² Horváth János hermeneutikai pozíciójáról s annak korlátairól lásd: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hogyan s mi végre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát? (Az esztétikai hatáskülfüggések és a történeti irodalomértelmezés)* = KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség – megértés – irodalom*, Bp., Universitas, 1995 [KULCSÁR SZABÓ 1995], 43. skk.

az egymásra következő eseményeket áthatja. Ebből aztán elkerülhetetlenül következik az „után” rémképe, amelyet a csúcspont elérése utáni történések értelmezhetetlensége idéz föl – s amely ráadásul az egész egységes koncepció érvénytelenítésével fenyeget.

Horváth János ezzel szemben az alapeszmék váltakozásából indul ki; minthogy „az irodalom fogalma nem állandó”, „kor szerinti megkötöttségében [...] nem fogadható el vezérelvül egy, az irodalom egész történeti anyagát rendszerező szintézis számára”. Abban megegyezik Gervinusszal, hogy csak lezárult korszakokat lehet saját uralkodó elvük szerint elemezni, messzemenő következménye van azonban annak, hogy Horváthnál a korszakok egymásutánja megmutatja az egyes korok célképzeteinek viszonylagosságát. S annak is, hogy az a végcél, amelybe Horváth *Fejlődéstörténete* fut, nem valamely (irodalom fölött álló) *eszmének*, hanem az irodalom autochton elvének kiteljesedése; mint a *Fejlődéstörténet* kezdetén olvassuk, „szaktudományunk éppen annak megfigyelését célozza, hogy miként különül el e közös, széles alapról, s miként fejlődik önálló összefüggésként tovább az, amit magyar irodalomnak nevezünk”; ennek érdekében „[a]z irodalomtörténetnek *irodalmi* elvről, *önelvű* rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni.”³ Gervinusszal szemben, aki „az esztétikai megkülönböztetés teljhatalmát igyekszik korlátozni”,⁴ Horváth Jánosnál a végpontot az esztétikai megkülönböztetés jegyében főszerephez jutó *ízlés* fogalma jelenti – még ha e fogalom nála „nem kanti mintákat követ” is.⁵ Bármint ítéljük is Horváth János meghatározása felől, amely szerint a fejlődés az irodalomnak az ízlés jegyében történő önreflexiója és elkülönülése felé halad, „szinte kézenfekvőnek látszik a definíció egy modernebb tudományos keretbe, az »autopoietikus« rendszerek elméletébe való áthelyezésének lehetősége”; e művelet elvégzésére remélhetőleg előbb-utóbb sor is kerül.⁶

Vegyük szemügyre, milyen mértékben vetett számot Horváth János a fejlődéstörténeti modelljében fenntartott célképzetességből adódó dilemmákkal.

Az irodalomtörténetnek valamely elv szempontjából való megírása csak akkor történhetett meg – úgymond –, mikor magának az irodalomnak ugyanazon elv szerinti fejlődése már erősen folyamatban volt, vagy be is fejeztetett: akkor vált ugyanis felismerhetővé ez elv s tétetethetett meg irodalomtörténeti rendszerező elvvé. Ha tehát tételszerűleg felsorakoztatjuk,

³ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976 [HORVÁTH 1976], 58. (Kiemelések az eredetiben.)

⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Igazság és mediális értelem: Az esztétikai tapasztalat konstrukcióinak irodalomtörténeti megalapozása a magyar modernségben = Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila és SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006 [OLÁH/SIMON/SZIRÁK 2006], 19–39., i. h.: 20.

⁵ OLÁH/SIMON/SZIRÁK 2006, 34.

⁶ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál = OLÁH/SIMON/SZIRÁK 2006, 40–56., i. h.: 53.*

hogy *mikor mit tartottak irodalomnak*: nem csupán a magyar irodalomtörténeti szintézis fejlődési fokozatairól kapunk felvilágosítást, hanem figyelmeztető ujjmutatást visszamenőleg magának az irodalomnak fejlődési mozzanataira is.⁷

Nehéz ellenállni a csábításnak, hogy ezt a leírást magára a *Fejlődéstörténetre* is kiterjesszük. Horváth János az *ízlés* elve szempontjából írta meg a maga irodalomtörténetét, s ezzel annak a kornak vált irodalomtörténészévé, amelyben először határozta meg az ízlés, hogy mit tartanak irodalomnak. Ha tehát rákérdezünk Horváth János koncepciójának zártságára, nem azt kell firtatnunk, mennyire utasította el a Petőfi–Arany–Gyulai-féle ízlés megszilárdulása után fellépő irodalmat, hanem azt, mennyire indokolt *általában* az ízlés történeti alakulását, tudatosulását és megszilárdulását az irodalomtörténeti korszakok egymásra következésének visszamenőleges magyarázó elvévé tenni, vezérelvvé válását pedig az irodalmi folyamat végállapotának tekinteni. Az ízlés nála ugyanis olyan integratív elv, amelynek uralomra jutása *visszamenőleg* érthetővé teszi, miért volt kénytelen az irodalmi fejlődés minden egyes, önmagát abszolutizálni óhajtó irodalomfogalmon túllépni.

Horváth János nyilván azért nem vonatkoztatta saját koncepciójára azt a kritikát, amelyet az irodalomtörténet „valamely elv szempontjából való megírása”-nak egyoldalúságai vonnak maguk után, mert maga éppen eme mindenkori, egyoldalú elvek érvényességének történeti behatároltságából indult ki. Tudatában volt annak, hogy „a múltból csak a jelennel azonos jelenségeket vonni bele szemléletünkbe, a tőle különbözőket ellenben kirekeszteni s a feledésnek átengedni: történettudományi szempontból elfogultságot jelent”.⁸

Amit azonban Horváth János ebből saját helyzetére nézve következtetésként levon, Janus-arcot mutat: nem tudni, valójában az irodalom *történésze*, vagy az *irodalom* történésze akart-e lenni. Amikor a korábbi irodalomtörténet „elfogultság”-át hallgatólagosan – a „sine ira et studio” követelménye jegyében – elutasító álláspontot fogalmaz meg, a „wie es eigentlich gewesen” pozitivistá magatartását előlegezi, vagyis *történész* kíván lenni, kinek tárgya az irodalom; s ezzel mintha le is akarná tudni a történész elfogultságával kapcsolatos kihívásokat. Az irodalomtörténész elfogultságának azonban megítélése szerint másik oldala is van: „Hogy ez az elfogultság, a tudománynak is együttérzése, közös erőfeszítése a maga korának törekvéseivel számottevő rugója volt az irodalmi fejlődésnek, hogy tehát hasznos is volt: tagadhatatlan.”⁹ Ebben a jellemzésben az elfogultság *az irodalomtörténész saját hozzájárulása* az irodalomtörténeti folyamat kibontakozásához. Nem az a meglepő, hogy Horváth János – műve tanúsága szerint – a történésszel szembeni (pozitivistá típusú) elvárások deklarálása ellenére az utóbbi pozíciót foglalta el, vagyis belépett a magyar irodalom hagyománytörténetébe, hanem

⁷ HORVÁTH 1976, 57. (Kiemelés az eredetiben.)

⁸ HORVÁTH 1976, 57.

⁹ HORVÁTH 1976, 57.

az, hogy erre valójában nem reflektált, s ezzel a *végkifejletet tekintve* nemcsak annak a kritikának szolgáltatta ki magát, amellyel ezt a pozíciót maga illette, de megfosztotta magát attól a lehetőségtől is, hogy *Fejlődéstörténetének* lényegileg nem teleologikus logikáját (a jelen irodalomfogalmán túlmutató jellegét) következetesen érvényesítse.¹⁰ Mivel azonban ő maga be tudta építeni koncepciójába a saját korától eltérő irodalomfogalmakat, *módszertanilag* elhatárolhatta magát minden korábbi irodalomtörténeti felfogástól, amely „öntudatlanul, mint kora irodalmi törekvéseinek aktív részese, s tudományos rendszerezés képében propagálja” „a maga korának irodalmi felfogásával nézi a múltat, a jelen szempontjából ír történetet”.¹¹

Mínthogy az ízlést visszamenőleges értelemképző elvként alkalmazva átfogó magyarázatot tudott adni a korábbi (a jelenbelitől minőségileg különböző) vezérelvek változásának logikájára, elmulasztotta feltenni a kérdést, vajon az ízlés maga nincs-e alávetve annak a logikának, amelyet egész *Fejlődéstörténetében* következetesen alkalmazott; hogy vajon a saját történetiségéből kifejlődő ízlés korszakának irodalma nem hordoz-e olyan „rendszeridegen” minőségeket (Szili József kifejezésével: „reciprocitásokat”¹²), amelyeket a rá következő kor irodalma, saját horizontjáról tekintvén múltjára, kitüntet és felértékel – hadat üzenvén a megelőző kor vezérelvének, anélkül azonban, hogy magát ama bizonyos ízlést hatalmában állna kiiktatni? Meglehet, a „Nyugat elődei”, a „Petőfi nem alkuszik”, a „Strófák Buda halálára”, a „Hunyt mesterünk!” típusú elődkereső ambíciók éppen ilyen távlat felé mutatnak; az a vehemens hagyományképzés, egyáltalán, az irodalmi tudatnak az a soha nem látott magabiztossága, amely Adyban s kortársaiban megnyilvánult (lett legyen bármilyen megosztott), Horváth János zárt rendszerének felnyithatóságára indíthat bennünket. Mindeme jelenségek ugyanis erősítik egy olyan értelmezés lehetőségét, amely szerint e kor irodalma a történetileg kifejllett (s Horváth János által leírt) magyar közízlést tudja biztos talajként a lába alatt.

2. A „nemzeti klasszicizmus” mint ízléskategória

Bár leggyakrabban idézett meghatározása szerint az irodalom „[í]rók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”,¹³ irodalomtörténeti koncepciójának ennél lényegibb fogalma az *irodalmi tudat* – „[a]z írónak elődeihez s olvasóközönségéhez való tudatos viszonya”, pontosabban, az előbbi csak az utóbbi fényében nyeri el valódi jelentését. Míg *fejlődése* a szóbeli költészetnek is van, *fejlődéstörténete* csak az írott irodalomnak, amely – Genette-tel szólva – hypertextuális viszonyok reflektált sorozatát jelenti s imitáció-típusú transzformációkhoz vezet. Az író is a rendelkezésére álló közösségi hagyományt módosítja, akárcsak a népköltő, ám azért viszonyulhat tudato-

¹⁰ Vö. OLÁH/SIMON/SZIRÁK 2006, 33.

¹¹ HORVÁTH 1976, 57. (Kiemelés az eredetiben.)

¹² SZILI József, *Bevezetés: Korszak – transzhisztorizmus – „nemzeti klasszicizmus”* = SZILI József, *„Légy, ha birsch, te »világköltő«...*”, Bp., Balassi, 1998, 16.

¹³ HORVÁTH 1976, 62.

san a hagyományhoz, mert az írásbeliségben a hypertextus nem törli a hypotextust.¹⁴ Ennek az oralitás szerkezetét felülíró, történeti dimenziójú közös irodalmi ízlésnek a legtudatosabb foka az irodalomtörténet-írás és a kritika; a metatextuális viszonyban immár a szöveg és annak az irodalmi tudat által feltételezett transzformációja közötti viszony lappang – tekintetbe véve az írott szöveg megváltoztathatatlanságát.

A hyper- és metatextusok létrejöttét, mint látható, Horváth János szerint eredendően nem egyéni diszpozíciók határozzák meg. Az egyes szövegek megalkotói mindig eleve olyan kollektív térben találják magukat, amelyet a múlt öröksége s az aktuális író- és olvasóközönség együttesen alkot. A fejlődés akkor lép minőségileg új szakaszba, amikor e közös tudás az irodalomról reflektálttá válik, s a hypertextuális viszonyoknak önálló, közösen számon tartott s egy adott korra jellemző rendszerük – hagyományuk – alakul ki; illetve akkor teljeseedik ki, amikor ezt az irodalmi tudatot egységesülő közízlés határozza meg.

Ha Horváth János „kollektív lelki formá”-nak nevezi az irodalmi tudatban uralkodóvá váló közös ízlést, ezzel nem kívánja törölni az irodalmi alapviszony eredendően egyéni jellegét, ám szerinte az alapviszonyban részt vevők sem történetileg, sem aktuálisan nem elszigetelt szubjektumok: „bár az irodalmi alapviszony mindenkor egyes személyek közt létesül s absztrakte az író látszik végső kezdeményezőnek: a kezdeményező egyén maga is részese a múlt örökségének, tagja a köznek”.¹⁵ Irodalmi fejlődés csak annyiban van – az egyéni kezdeményezés is csak annyiban része –, amennyiben ez az irodalmi köztudatban, az irodalmi közízlésben megmutatkozik; amennyiben a fejlődés nem más, mint a közösség irodalmi tudatának egyre bővülő és egyre tisztábban esztétikai mezőben megvalósuló történeti önreflexiója. Ennek a „köz”-nek a horizontja a nemzeti; ami ezen túl közös például az európai irodalmakban, nem alkot a befogadók által közösen számon tartott, történetileg alakuló rendszert. Az ilyen irodalmi köztudatok tudnak egymásról és hatnak egymásra, de az átvétel jellegét mindig a saját irodalmi köztudat, a saját hagyomány határozza meg, melynek alapja az élet, a kommunikációs

¹⁴ „Fejleszt közízlést a szóbeli hagyományozás is, de létrehozó tényezőinek még emlékét is elmossa”; a történeti mélységű közízlést „nem is tudatosíthatja más, mint az irodalom”. (HORVÁTH 1976, 69.)

¹⁵ HORVÁTH 1976, 68.

mező, az emlékezet közössége;¹⁶ fő fogalma az átvett idegen mozzanatok „nosztrifikálása”.¹⁷

A nemzetinek ez a fogalma értelemszerűen *nem egyezik* a nemzetinek azzal a fogalmával, amely mint *nemzeti eszme* az irodalom konstitutív elvét jelenti a fejlődéstörténet *egy bizonyos* korszakában. Míg (ellentétben a gervinusi modellel) az irodalom fejlődése túlhalad azon, hogy a nemzeti eszme uralkodjék fölötté, az irodalmi tudat mindig nemzeti marad abban az értelemben, hogy írók és olvasók közös nyelvi-irodalmi tudatát jelenti.

Horváth János maga is elkövette azt a hibát, hogy a nemzetinek ezt a két fogalmát nem különböztette meg következetesen. Egyrészt – az utóbbi jegyében – kizárja, hogy a nemzeti az irodalomtörténeti rendszerezés átfogó kategóriája lehetne; ez, úgymond, már csak azért sem lehetséges, mert „a nemzeti elv nem kizárólag az irodalomé, nem saját elve az irodalmiságnak”; de azért sem, mert „[a]mi egy fejlődő lényekben egyszer megvan, másszor nincs meg, az nem saját és kizárólagos elve e fejlődő lényeknek”. (Mint később írja, éppen a sajátosan irodalmi vezérszempontra tette lehetővé annak az időpontnak a felismerését, amelyben a nemzeti eszme „irodalmi szerepe korszakos jelentőséggel kezdetét veszi”).¹⁸ Amikor azonban sajnálkozásának ad hangot, amiért legújabbban már két nemzetietlen korát is ismerjük a magyar irodalomnak – ti. a 18. század mellett a 20. századot –, ellentmondásba kerül saját megállapításával, amely szerint a klasszikus magyar ízlés fejlődést szabályozó öntudatát soha többé *nem lehet* kiiktatni.¹⁹

¹⁶ Lásd: „Mind e tulajdonságok azonban az egyetemes európai romantikának is többé-kevésbé jellemző jegyei, s e rokonságon alapszik irodalmunk fogékonysága a külföldi romantika felől érkező hatások iránt. Közülök azonban csak azok fejlődhettek ki nálunk nyomatékosabban, melyek itt homogén készséggel találkoztak.” (HORVÁTH 1976, 292.) Ami a nyelvújítást illeti: „Mindaz, ami csak túlbuzgalom szülte volt, elhullott az élet rostáján; mindaz, ami valódi szükségletet elégített ki, megmaradt. Az élőnyelv korábbi anyagával a folytonos használat folytán teljesen elvegyült az új, s mire Petőfi fellépett, a művelt (irodalom- és újságolvasó) magyarság új nyelven beszélt, melyet Balassi, Pázmány, Gyöngyösi, Amade, sőt Bessenyei sem értett volna meg teljesen.” (HORVÁTH 1976, 277.)

¹⁷ A „nosztrifikálás” fogalmát egy Szemere Páltól vett metaforával világítja meg: „Ha a furmintot be nem hozzuk, nincs tokaji bor; de a magyar klíma reorganizálta, úgy, hogy nincs párja ott, a honnan hozatott.” (HORVÁTH 1976, 53.) Vö.: „A hagyományt régi magyar versformák konzerváló ereje tartotta még úgy-ahogy életben, mintegy az irodalmi élet felszíne alatt; a művelt irodalmiság azonban teljesen az új formákhoz szegődött; a csakhamar fellépő eredeti nagy tehetségek mind azokat telítették meg magyar lelkeséggel, avatták s szentelték magyarrá. E nosztrifikálás igazi végrehajtója az a nagy költőnk, ki Kazinczyt oly kimondhatatlan ragyogással váltja fel az irodalmi haladás útján: Vörösmarty Mihály.” (HORVÁTH 1976, 220.); „jó úton jártak azok, kik benne [a népköltészetben] keresték azt a formakészletet, mellyel irodalmunk a Kazinczy-korszak idegen hozományát nemzetivé nosztrifikálhatja” (HORVÁTH 1976, 274.). Alább „[a] nyelvújítás szerzeményeinek nosztrifikálásá”-ról esik szó. (HORVÁTH 1976, 277.)

¹⁸ HORVÁTH 1976, 58–59., 176.

¹⁹ HORVÁTH 1976, 355.

Az ellentmondást a két nemzetfogalom összemosása okozza. Ha a legújabb magyar irodalom nem nemzeti abban az értelemben, ahogyan a magyar romantika irodalma volt (ti. nem áll a nemzeti eszme vezérlete alatt), ez nem jelenti, *nem is jelentheti* azt, hogy kiiktatta volna a fejlődésből a történetileg alakult saját közízlést s annak tudatát. Horváth János itt láthatólag szembekerült saját elvével, hogy ti. „[a]mi egyszer korszakosan létesült, többé nem vész el, csak új szempontok szerint alakul tovább”.²⁰ Az ellentmondás már csak azért is szembetűnő, mert ő maga expressis verbis megfogalmazta:

hogy irodalmunk egészében véve a nemzeti érzelmek kifejezője, a nemzeti politikum szószólója és alárendeltje legyen: e kötelezettsége alól a szabadságharc előtti nagy költők gyakorlata, majd Arany Jánosé felmentette már, s Gyulai Pál egész kritikai működése az irodalom önjogúságát kodifikálta. E felfogás, *melyen irodalmunk legújabb fordulata sem változtatott semmit*, a nemzeti jegyet alaki határozományként értékeli az irodalmi alkotásban.²¹

Mondanunk sem kell, *Fejlődéstörténetének saját* logikája az utóbbi megállapítást igazolja, bármit nyilatkozott is maga egyébként, ami ennek ellentmond.

3. „Kezdet nincs, csak kezdődések vannak”

Annak megítélése szempontjából, vajon teleologikus-e Horváth János koncepciója, lényeginek minősül a kezdet kérdése.

Ahogyan Hegelnél a természet mint kiindulás a szellem másléte, vagyis, rejtve bár, lényegként hordja önmagában azt, ami majd kibontakozik és a cél elérésekor tisztán megnyilvánul, úgy minden tényleges teleológia ilyen szerepet tulajdonít a kezdetnek. Ehhez képest szembetűnő, hogy Horváthnál nincs ilyen kezdet; „csak kezdődések vannak”,²² amelyek nem hordják magukban rejtett lényegként a majdani cél elvét. Az irodalom kezdeti formái szerinte partikuláris célokra irányulnak, s – míg az irodalmi tudat ki nem alakul – nem is látnak túl ezeken a célokon.

E korszakok s a hozzájuk tartozó funkciók egymásra következésében első ránézésre csupán a jelentésszükülés folyamata fedezhető fel (van is olyan értelmezése a *Fejlődéstörténetnek*, amely a diszparát irodalomfogalmak és a hozzájuk tartozó minőségek, funkciók merev elválasztásában marasztalja el:²³ az irodalom először magyarországi, majd magyar nyelvű, azután nemzeti tartalmú (ebben az értelemben eredeti), végül (nemzetileg) művészi;²⁴ a magyarországi irodalomnak az oktató jelleg és a hitelesség

²⁰ HORVÁTH 1976, 342.

²¹ HORVÁTH 1976, 336. (Az én kiemelésem – S. V. P.)

²² HORVÁTH 1976, 73.

²³ SZILI József, *A magyar irodalom fejlődéstörténetének apóriái = Az irodalomtörténet esélye*, szerk. VERES András, Bp., Gondolat, 2004 [VERES 2004], 45–62. Szili az egyes irodalomfogalmakat elszigetelő, historista logikát tulajdonít Horváth *Fejlődéstörténetének* – s lát ennek folytán feloldhatatlan ellentmondásokat benne.

²⁴ HORVÁTH 1976, 16.

funkciója felel meg (Pázmány–Zrínyi), a magyar nyelvűnek a tudomány terjesztése, s ezáltal a közboldogság előmozdítása (Bessenyei), a nemzeti tartalmúnak a nemzet szellemi önállósítása (Kármán), a művészinak a nemzetileg jellegzetes stílus, illetve ízlés létrehozása (Vörösmarty, majd Arany).

A *fejlődés* fogalmának megértése szempontjából ugyanakkor perdöntő, hogy az irodalom mint szellemi viszony nem korlátozódik annak a funkciónak a betöltésére, amelyet egy-egy kor az irodalom feladatának tekint. Bármennyire határozza is meg ugyanis a mindenkori irodalmat egy vagy néhány funkció, az irodalom a maga valóságában mindig olyan szellemi viszonyt jelent, amely az emberi élet egészében gyökerezik – a szellem és az élet Dilthey-féle összefüggésének értelmében.

Az alapviszony szerkezete tehát mindig összetettebb, mint amit az uralkodó funkció megkövetel, s amit (ha már létezik) az azt tükröző irodalmi tudat tartalmaz; amit ezek lefednek, az alól „kilóg” a szellemi megnyilvánulások, az irodalmi sajátosságok tarka szövevénye – olyan megnyilvánulásoké és sajátosságoké, amelyek az illető irodalomfogalmára nézve *nem konstitutívak*, jelenlétük nagyrészt nem is tudatosodik, csak úgy „ott vannak”; a befogadók azonban, még ha esetleg a kodifikált irodalmi tudat miatti rossz lelkiismerettel is, tudnak róla, számítanak rá a szellemi viszony létesítése során.

Az irodalom *fejlődése* – és nem az irodalomtípusok mechanikus egymásra következése – az irodalmi alapviszonynak e mindenkori látens gazdagságával függ össze. Egészen pontosan azzal, hogy az irodalom *aktuálisan nem konstitutív* attribútumainak nem kisebb a fejlődést meghatározó potenciáljuk, mint azoknak, amelyek az éppen uralkodó funkció alapul; mindegyikben benne van a lehetőség, hogy egy későbbi kor saját előzményeként felfedezze, midőn múltat keres ahhoz a minőséghez, amely saját aktuális irodalmi tudatát meghatározza:

Amit valamely kor irodalmi élete az összes készletből magára nézve aktuálisnak tud, s az eleven irodalmi viszonyba bevon: az jelenti e kor szempontjából az *irodalmi hagyományt*. Ekként minden korszak állást foglal vagy foglalhat a múltbeli készlettel szemben: változó tehát az irodalmi hagyomány mozzanata is.²⁵

A *Fejlődéstörténet* tehát hatástörténeti elvet követ; mindig a mindenkori jelen dönti el, visszamenőlegesen, mi minősül éppen (a jelenben érvényes irodalomfogalom tükrében) kezdetnek.

²⁵ HORVÁTH 1976, 66. (Kiemelések az eredetiben.)

4. Lappangó funkciók – utólagos előzmények

A szűk körű aktuális funkció és a fejlődés alapját biztosító látens gazdagság, rejtett potenciál feszültsége már magának az írásbeliségnek a megjelenését is jellemzi. „Az egyház szükséglete hozta létre”, rövidesen azonban önállósította magát. Az írást elkezdik profán, majd nem latin nyelvű szövegek rögzítésére használni, ezért a használók köre is kitágul; rendkívül széles felhasználhatósága révén előbb-utóbb olyan funkciókat aktivizál, amelyek messze túl vannak az eredetin, s amelyek nélküle soha nem is kerültek volna napvilágra; az eredeti funkciót pedig már legfőljebb rekvizitumként cipeli tovább. Mihelyt elszakad a latin nyelvtől, elindul „kollektivitást képző, nagy, végtelen útjára”.²⁶ Ez a funkcióváltás, -eltolódás jellemzi a könyvnyomtatás történetét is. Nem azért született meg, hogy az irodalmi tudat kifejlődését elősegítse, sőt, első lépéseként tönkre is tette, amit e téren – a maga lehetőségein belül – az orális költészet létrehozott;²⁷ a könyvnyomtatás azonban, mintegy feltalálásának „melléktermékeként”, létrehozta szövegek és olvasók időben változó viszonyát, s ezzel megalapozta az irodalmi tudat kialakulását.

Az írásbeliség által létrehívott hypertextuális viszonyok története során az imitációk által végrehajtott transzformációk lassan-lassan eltolódásokhoz vezetnek az irodalom attribútumai közti fontossági sorrendben. Ami korábban az uralkodó funkciótól távol, árnyékban húzódott meg, az egyszer csak konstitutív mozzanattá válik, a régi domináns funkció pedig „régí szokásként” él tovább, melyet az új irodalmi tudat, a maga korának felfogását abszolutizálván, anakronizmusnak minősít, de az olvasók azért rendszerint makacsul ragaszkodnak hozzá, még ha közben rossz is a lelkiismeretük.

Horváth János elemzéseiben ezeknek az eltolódásoknak a bemutatása központi szerepet játszik. „Kolostori íróink a középkori vallásos, vagy inkább csak épületes irodalomnak főképp *regényesebb* termékeit válogatták ki fordításra”; „a nemcsak tanulságos, de egyúttal érdekesen szórakoztató, sőt regényes »példák« csábítják őket különösen”, s így „a teológiai literatúrának inkább »szépirodalmi« színezetű melléktermékei, mintsem tudós magva kerültek át e kolostori irodalomba”²⁸ – jellemzi az irodalom reflektálatlan funkció-eltolódását a középkorban; ami a protestantizmust illeti, „[k]özöniséget a szó igazi értelmében a reformáció nevel irodalmunkban először. [...] S ezzel, bár nem azt célozta, meg volt törve a jég a profán irodalom számára is”.²⁹ Hasonlóan írja le a művészség szempontjának megjelenését is, a magyar nyelvűségen alapuló irodalmi tudat korában, amelynek irodalmi vezérelve a (közboldogságot szolgáló) tudományosság: „szinte észrevétlenül, anélkül, hogy a mozgalom megindítói számot adnának maguknak az átalakulásról, a tudomány érdekében támasztott forrongás merő irodalmi, és pedig

²⁶ HORVÁTH 1976, 84.

²⁷ HORVÁTH 1976, 20.

²⁸ HORVÁTH 1976, 82. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁹ HORVÁTH 1976, 89. (Kiemelés az eredetiben.)

művészi irodalmi jelenségeket kezd létrehozni”; „[a] tudomány azonban, melynek tisztelt palástja alatt rejtve vonul be az irodalom, de csakhamar kinő alóla, még sokáig kísért, legalább mint jelszó”.³⁰

S itt érvényesül a *Fejlődéstörténet* hatástörténeti alapelve. Mivel az irodalom egy társadalom mindenkori szellemi életének egészét tárgyasítja, az utókor mindig mást találhat benne, annak megfelelően, hogy melyik attribútumát világítja meg lámpásával; a nemzeti nyelvűség korában azt teszi saját múltjává, hogy a magyarországi irodalom korában nagy szerepük volt a magyar nyelvű szövegeknek (Bessenyei korában „a múltból is a magyar nyelvű emlékek kezdik érdekelni a kort”³¹) – holott a magyar nyelvűség az illető kor saját irodalmi tudatában mellékes szerepet játszott;³² a nemzeti eredetiség ugyanilyen módon ismeri fel előfutárait a krónikákban; a művészség jegyében kibontakozó irodalmi tudat biztos érzékkel emeli ki saját múltjaként mindazt a legrégebbi koroktól a megelőző századig, amiben a szépség nyomait találja meg. Az új szövegek a maguk módján olvassák a régieket.³³

A korszakok egymásra rétegzettsége ugyanakkor nem egyszerűen azt jelenti, hogy minden kor mást és mást aktualizál az irodalom attribútumainak készletéből – a maga szükségletei szerint. Nemcsak azért, mert közvetlenül az őt megelőző korról, annak irodalmi tudatával kell szembesülnie – például a magyar nyelvűségnek mindennel le kell számolnia, ami a latin nyelvűséghez kapcsolódik; a nemzeti eredetiség programjának szükségképpen el kell utasítania az idegen mintákat; a művészség elve elkerülhetetlenül szemben találja magát a hasznosság bárminemű megnyilvánulásával. Horváth János, aki az irodalom rendszerszerű elkülönülésének horizontjáról tekint vissza a múltba, megtehetné, hogy mindvégig csak az esztétikai mozzanatot tünteti ki, amely az irodalomnak autonómiát biztosító ízlés kialakulása szempontjából meghatározó; koncepciójának azonban épp az a lényege, hogy ez a mozzanat mindig kölcsönhatásban volt azzal a funkcióval, amely előző korok írásbeliségében uralkodó funkciót töltött be.

Láttuk, az esztétikum mindjárt felbukkan, mihelyt az írott szövegek kikerülnek a legszűkebb klerikusi kör használatából – még ha ezek egyházi funkciója mögött húzódik is meg; a magyar nyelv megjelenésekor elkerülhetetlenül vetődik fel az autonóm irodalmi nyelv felé vezető nyelvszabályozási szándék; a szélesebb közönségre hatni akaró hitvitázó iratok szerzői, Pázmánnyal az élen, olyan írásmódot érvényesítenek,

³⁰ HORVÁTH 1976, 39–40.

³¹ HORVÁTH 1976, 46.

³² Lásd: „A magyar nyelvnek a deák mellőzésével való megfontolt használata már a kézíratos klastromi irodalommal kezdetét veszi, s még nagyobb tért hódít a XVI. századi protestáns irodalom felvirágzása idején. Mindkét esetben csupán a gyakorlati szükségletnek óhajt eleget tenni: amott főképp a latinul nem értő apácák kedvéért, emitt a protestantizmus terjeszkedési vágyainak mennél gyorsabb megvalósítása céljából.” (HORVÁTH 1976, 27.)

³³ A szövegek visszamenőleges funkció- és kontextusváltása akkor is óhatatlanul jelentésbeli eltolódást feltételez, ha Horváth János expressis verbis nem számolt is a befogadás történetileg változó jelentésalkotásával. (I. KULCSÁR SZABÓ 1995, 45.)

amely *utólag* az esztétikum önállósulásának folyamatába illeszkedik; Bessenyei programja is ezt a célt szolgálja – akaratlanul, a profánus irodalom szorgalmazásával, Kármán pedig, aki – Horváth János szerint – „tartalmi eredetiséget” szorgalmaz, nyíltan agitál az írás kellemessége mellett – a benne foglalt tudás befogadhatósága érdekében. A történésznek tudnia kell, hogy egyikük sem törekedett az esztétikai autonómia elvének uralomra juttatására, a jelen horizontjáról visszatekintve mégis joggal kapcsolja őket egymáshoz ennek az elvnek az alapján.

5. Fejlődéstörténet – Horváth János után

Horváth János nem győzte hangsúlyozni, hogy a mindenkori irodalmi tudat konzervatív és korlátozó. Ami a visszamenőleges korlátozást illeti, látható sajnálkozással ír arról, hogyan szorult ki a latin nyelvű irodalom, ugyanilyen nyilvánvaló az az elkötelezettség, amellyel a „nemzetietlen” 18. századot védi a nemzetit középpontba állító későbbi irodalmi tudat elmarasztaló ítéletével szemben. Ezt könnyedén megtehetette, hiszen már azt is láthatta, hogy e kor újdonságait, eredményeit hogyan sajátítja el a következő, ízlésében szuverén korszak.

Szempontunkból azonban a fennálló irodalmi tudat meghaladására irányuló törekvések korlátozására utaló megállapításai a lényegesek; az például, amikor látható élvezettel ír arról, hogyan ragaszkodik Decsy Sámuel az irodalom hasznosság elvéhez, miközben a művészség követelménye dörömböl az ajtón.³⁴

Az ő módszerének lényege, hogy engedi szóhoz jutni az egyes korok irodalmi tudatát, s ezeket párbeszédbe hozza az illető korok jelen érdekű, hatástörténeti felfogásával; miközben önmaga jogán elismeri a hasznosság és hitelesség elvét a középkori irodalmi tudatban, a magyar nyelvűség társadalompolitikai ambícióját a 18. század végén, a nemzeti eredetiség tematikus elvárásrendszerét a 19. század elején, fenntartotta magának a jogot, hogy mindvégig az irodalom saját hagyományú esztétikai autonómiája felől, vagyis a jelen horizontjáról, hatástörténeti logikával szemlélje a múltat. Mivel ezt az autonómiát abban az irodalmi tudatban látta megvalósulni, amely Erdélyi Jánosban, Arany Jánosban, Toldy Ferencben, Gyulai Pálban öltött testet, az ő munkásságuk nem is *tárgyai* elemzéseinek; a hagyománytörténetés ama szakaszának szereplői ők, amely-

³⁴ Decsynél „már csak kegyes öncsalásul tűnik fel, midőn [...] kijelenti, hogy nem lesz célszerű mélyebb tudományos munkákkal kezdeni a tudományok megkedveltetését. »Leg jobb tehát – úgymond – nyelvünknek mivelését a’ szép tudományokon, u. m. Románokon, meséken, histórián s. a. t. kezdeni, mellyek ... nem tsak semmi elme-törést és únalmat nem szereznek az olvasóknak; hanem inkább ... kívánságot ébresztenek a’ szívben több olly dolgoknak tudására«. Majd azt mondtuk, hogy itt már kilátszik a lóláb! A cégér a régi, de újat árulnak alatta. [...] Mind e tünetekben már ott lappang a művészi követelmény sejtelme.” (HORVÁTH 1976, 40.)

ben Horváth János maga is benne állt – állításaik ezért simulnak bele zökkenőmentesen elemzéseibe.

Mindebből világosan következik, hogy *ő maga* miért nem folytathatta a *Fejlődéstörténetet* – felvéve abba a 20. század fejleményeit is.

Nem egyszerűen azért, mert – mint Németh G. Béla megállapítja – nem találta meg a „magyar klasszicizmus”-hoz hasonló szintézis lehetőségét saját kora irodalmában.³⁵ Hanem azért, mert az a történet, amelyet ő megírt – rendszerméleti kifejezéssel szólva: a magyar irodalom önálló társadalmi alrendszerre fejlődése – valóban lezárult. Ezt éppen a rá következő kor irodalma bizonyítja, amely e fejleményt magától értetődőnek tekintette. A *Fejlődéstörténet* lezárulása ezért nem a magyar irodalomtörténet végét jelenti, sőt; akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy belépést jelent az autonóm irodalmiság korszakába. Bármennyi idegen hatást vesz föl a magyar irodalom, ezt immár nem teheti úgy, hogy maga vagy a rá következő korszak ne „nosztrifikálná” (átalakítva ezzel természetesen magát a befogadó közeget is); bárkit tagad meg, értelmez át vagy fedez fel a magyar irodalom múltjából, ezt már ennek az önálló irodalmiságnak a talaján állva teszi. Természetesen e kornak is megvan a maga – Horváth János-i értelemben vett – irodalmi tudata, „elődeihez és olvasóközönségéhez való tudatos viszonya”; ha Ignotus vitatkozott Horváth Jánossal,³⁶ a ma *klasszikus modernségnek* nevezett korszak irodalmi tudata vitatkozott a „nemzeti klasszicizmus”-éval, miután az *egyéniség* jegyében – a maga szempontja szerint korlátozó módon – olvasta újra önmaga számára a magyar irodalom történetét, Zrínyistül, Petőfistül, Arany Jánosostul, s fedezte föl a „nemzeti klasszicizmus” korának „reciprocitásaiban” a maga előzményeit. Hogy a posztmodern kor hogyan olvasta újra a maga céljainak megfelelően a magyar irodalom történetét, arról is van már a jelenkornak kritikai-irodalomtudományos reflexiója,³⁷ vagyis ennek a kornak is van kialakult, reflektált irodalmi tudata.

Ezek az irodalmi tudatok felbonthatják Horváth János fejlődéstörténeti rendszerét – fel is bontják –, ám ha van valami tanulsága a *Fejlődéstörténetnek*, akkor az bizonyosan, hogy az irodalmi tudatok igazságai mindig korhoz kötöten viszonylagosak, bármennyire szeretik is kizárólagosnak és véglegesnek tudni magukat; valamilyen módon tehát feltételezik is egymást, előrevetítvén egy újabb, természetszerűleg ismét csak átmeneti integráció lehetőségét. Ma már talán fölvethető a kérdés, vajon fennáll-e egy ilyen integráció lehetősége, vajon vannak-e a 20. századnak Toldy Ferencei és Arany Jánosai, akik méltán számíthatnak a maguk 21. századi Horváth Jánosára.

³⁵ NÉMETH G. Béla, *A „nemzeti klasszicizmus mestere” – a „nemzeti klasszicizmus tanítványa” (Horváth János és a 19. század)* = NÉMETH G. Béla, *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 479.

³⁶ Lásd ANGYALOSI Gergely, *Szerves fejlődés vagy folytonos újakezdés? Horváth János és Ignotus vitája az irodalomtörténeti fejlődésről* = VERES 2004, 37–44.

³⁷ Lásd pl. IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 177–196.

A hóra-énekektől Longfellow-ig
Babits *Golgotai csárdájának* keletkezéstörténetéhez

„Messze korok és népek lelkét komplikálja a művész a saját lelkével” – írja Babits *Játékfilozófia* című esszéjében – „mert mentől távolabb esnek egymástól a kevert dolgok, annál újszerűbb, szokatlanabb az eredmény.”¹ Különösen a fiatal Babits költészetére jellemző, hogy időben és stílusban egymástól távol eső rájátszások, utalások, nyelvi játékok sűrű hálójából épülnek fel versei, mint ezt sokan a szemére is vetették első kötetének megjelenése után. Kevés olyan verse van, melyre jobban illene saját megállapítása, mint az 1906-ban keletkezett *Golgotai csárdára*. A monológba öntött helyzetversben a keresztre feszítés történetét annak a műveletlen és érzéketlen római katonának a szemzőgéből hallhatjuk, aki miután Jézus Krisztus köntösét kockán megnyerte, egy útszéli kocsmá belsejében társainak elmeséli az eseményeket.

A vers alcíme megjelöli a forrást: *Egy ismert passio-ének dallamára*. Babits hasonlóan nyilatkozik Szilasinak tett vallomásában is: „Ak[us]ticai emlékekből. Tényleg sokat hallott passio ének.”² A lehetséges minta nem oratóriumszerű passió-ének, hanem a XIV. században keletkezett *Patris sapientia... (Az Atyának egy fia...)* kezdetű, igen népszerű hóra-ének,³ melynek fordítása és dallama több tizenkilencedik századi énekeskönyvben is szerepel, s éneklése a nagybőjti ájtatosság szokásos része volt. Babits gyakran hallhatta és énekelhette gyerekkorában Szekszárdon, gimnazistaként Pécsen a cisztercitáknál, illetve Baján is. A vers életrajzi körülményeit Rába György a következőképpen jellemzi: „Keletkezésébe a bajai élet más tapasztalata közvetve ugyan, de belejátszik. A ciszterciták gimnáziumában tanítván, helyi szokás szerint nemegyszer hajnalig poharazva illet kártyáznia a papokkal és igazgatójával, s ilyenkor kialvatlanul, zákányos fővel, lelkifurdalással indult tanítani. Egyik »álmatlan éjszaka« után fogant benne a vers.”⁴

A hóra-énekek Krisztus szenvedéstörténetét, passióját az ún. kánoni órák (*horae canonicae*) rendjében beszélik el. A *Patris sapientia...* szerzője néhány kézirat szerint Aegidius Colonna püspök (megh. 1316), a szöveg többféle variációban maradt ránk. Közös jellemzőjük, hogy a strófakezdő sorok egyik fele mindig az időt, másik fele a passió eseményét eleveníti fel:

¹ BABITS Mihály, *Játékfilozófia* [1912] = BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok I–II.*, s. a. r. BELLA György, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1978. [A továbbiakban: BABITS 1978], I. 302.

² KELEVÉZ Ágnes, *Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről*, ItK, 1994/5–6., 752.

³ Ezúton köszönöm Stoll Béla és Jelenits István e kérdéskörben nyújtott szíves segítségét.

⁴ RÁBA György, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1983, 42–43.

Hora prima ductus est Jesus ad Pilatum
„Crucifige!” clamitant hora tertiarum
Jesu hora sexta est cruci conlavatus
Jesu hora sexta est cruci conlavatus
Hora nona dominus Jesus exspiravit.

Az első magyar fordítást a Winkler-kódex (1506) őrizte meg.⁵ A XIX. században közismert fordítása a Tárkányi–Zsaskovszky katolikus énektárban (1855) szerepel, kottával együtt, melynek dallama XVIII. századi. Ezt az énektárat többször is kiadták kisebb bővítésekkel, *Az Atyának egy fia* kezdetű ének mindegyikben hasonló szöveggel szerepel, melynek dallamát Babits valóban „sokszor” hallhatta.

Az Atyának egy fia,
Isten ember értünk
Éjjel elfogadtaték
Édes Üdvözítőnk.

Kedves tanítványai
Elhagyták azonnal
Rárohantak a zsidók,
Karddal és botokkal.

Hurczolák Pilátushoz
Öt hat óra tájban,
S vádolák hamis tanúk
Mint gonoszt szavában.

Megkötözve állt ott,
Csapdosák orczáját;
Rútúl összeköpdösék
Az egek világát.

Kilenczkor kiált a nép:
»Fel, feszítsd fel ötet!«
S gúnyolódva rá bibor-
Palástot terített.

⁵ SZILÁDY Áron, *Régi Magyar Költők Tára*, I. 162–163. és HORVÁTH Cyrill, *Régi Magyar Költők Tára* II., 98–99.

Szörnyü tövis-koronát
Tettek szent fejére,
S vállán keresztjét vivé
Büntetés helyére.

És tizenkét óra volt,
Hogy magas keresztfán
Függe két lator között,
Az ártatlan Bárány.

Kinja közt megszomjazott:
S ők epét adának
Annak, a ki elvévé
Bűnét a világnak.

Délután halálra vált
Három óra tájban
»Lelkemet fogadd, Atyám!«
Mondta végszavában.

Oldalát pogány vitéz
Lándzsával veré át,
Megrendült a föld
S a nap elveszté világát.

A keresztről levevék
Még az nap délestén
Mindenható erejét
Istensége rejtvé.

Im így hal meg, a kiben
Uj életünk támad,
Sírjunk hát s térítse meg
Szívünket a bánat.

Alkonyatkor téteték
Szikla-sír ölébe
A dicső szent test, jövő
Életünk reménye.

A jövendölések így
Megvalósodának,
Megváltónkban hirdetőik
Üdvöt a világnak.⁶

Az eredeti latin szöveg a hórakat ókori számlálásuk szerint emlegeti, a magyar fordításban rendre a nálunk szokásos időmegjelölések szerepelnek, a hora prima helyett azt találjuk: hat óra tájban; a hora nona helyett: délután három óra tájban. Erre a mintára („Délután halálra vált / Három óra tájban”) játszik rá a *Golgotai csárda* második versszakának első két sora: „Megkukult a feszület / három óra tájban”. Az *Atyának egy fia* óra-ének közismertségét jellemzi, hogy kisebb szövegeltérésekkel a nagybőjti énekek közt több századfordulós énektárban megtalálható, és abban mindegyik szöveg közös, hogy a „három óra tájban” időmegnevezés azonos.⁷

A magyar fordításban a verssorok első fele kétütemű hetesként, második fele kétütemű hatosként tagolható, a következőképpen: 4/3//4/2. Figyelemre méltó, hogy Babits is fordított egy óra-éneket az *Amor Sanctus* részeként, mely hasonló módon, óráról órára, és hasonló ütemmel követi az eseményeket, csak nem Jézus, hanem Mária szenvedését leírva: *Regina Martyrum – Óra-ének a hétfájdalmú szűzről*.⁸ Érdekes, hogy fordítása itt a latin időmegjelöléseket követi. Babits jegyzetet is fűzött szövegéhez, melyben a *Patris sapientiae*-re hivatkozik:

Mater innocentiae... A Kájoni-féle énekeskönyvben maradt meg, s eredeti kezdete: *Mater Sapientiae*. Ezt az magyarázza, hogy e himnusz egy külföldi óra-ének utánzata, melynek kezdete: *Patris sapienta* [sic!]. A *sapientiae* nem sok értelmet adott, s ez indokolta a változtatást. A magyar himnusz a külfölditől abban tér el, hogy Máriát állítja a cselekmény középpontjába, s balladás ritmusában is magyaros vonásokat mutat.⁹

Jelenits István egy levelében, melyet azután küldött, hogy e témában tanácsot kértem tőle, a *Golgotai csárda* és az *Amor Sanctus* összefüggésére hívja fel a figyelmet:

Szépnek és tanulságosnak gondolom azt is, ahogyan a költő 1906 után több mint huszonöt évvel – az *Amor Sanctus* fordításakor – visszatér a dallam-

⁶ *Katholikus Egyházi Énektár: A bevett közjáratossági énekekből*, Szerkeszté és kiadá TÁRKÁNYI Béla József, Ének-hangjegyekre tették ZSASSKOVSKY Ferenc és ZSASSKOVSKY Endre, 3. bővített kiadás, Eger, 1900, 185–186.

⁷ Pl. *Égi lant: Ker. katolikus imádságos és énekeskönyv*, Nagyvárad, 1898, 234–235. Vö. *Éneklő egyház: Római Katolikus Népelektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Szent István Társulat, Bp., 1985, 162–163.

⁸ *Amor Sanctus. Szent szeretet könyve: Középkori himnuszok latinul és magyarul*, ford. BABITS Mihály, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1933 [a továbbiakban: BABITS 1933], 198–201.

⁹ BABITS 1933, 235.

hoz, amely fiatalon oly elevenen élt benne, s vissza a témához is, a passióhoz. De míg fiatalon valami groteszk áttételben idézte fel a Megfeszített szenvedéstörténetét, a harmincas években ihletett szavakkal, hűségesen fordítja magyarrá a fájdalmas szűz kompassiójának történetét, megint egy „tükörben”, most már nem torzító tükörben pillantva magának az Üdvözítőnek szenvedésére.

Babits maga a vers két fennmaradt 1906-os kéziratán a versben előforduló anakronizmusokat emeli ki. A Kosztolányinak levél formájában elküldött kézirat az első címvariánshoz, *Wayside Inn* címhez kapcsolódóan lapalji jegyzetet fűz: „Itt van egynémely anachronizmus – de készakarva; s nélkülük vajmi keveset érne a költemény, mely különben nekem tetszik.”¹⁰ Az *Angyalos* könyvben, mely fiatalkori verseinek kéziratok gyűjteménye, a vers már *Golgotai csárda* címmel szerepel, de Babits hasonló módon, lapalji jegyzettel szintén az anakronizmusra utal: „Az e költeményben előforduló szántszándékos anachronizmusok a költői hatás kedvéért talán megbocsáthatók. Lényegbe nem vágnak”. A versnek valóban meghökkentő eleme ahogy a kétezere év előtti történet jól ismert, liturgikus elemei közé a modern világ argó szavai vegyülnek, ezzel Babits a szakrális történéssé és az ormóatlanul műveletlen kommentálás ellentétét még jobban kielezi. A megnyert köntös öröme „kis *murit*” csap a római katona. Krisztus halálát „*Megkukult* a feszület”, „elfogyott a *szusz* / a zsidókirályban” szavakkal jellemzi. A „Megrendült a föld / S a nap elveszté világát” apokaliptikus leírást bagatellizáló és vulgáris módon értelmezi: „Ej, de *fene* csúf idő! / Mi a *fránya* hozta?”, a Jézust sirató nőknek, Máriának és Mária-Magdolnának a fájdalmát is durva, argó szavakkal jellemzi „Ott fönn a kereszt alatt / *bőg* egynéhány *dajna*”.

Az anakronizmusok sorát még hangsúlyosabbá tette a vers első, kézirat címe: *Wayside Inn*, mely már önmagában véve, angolsága miatt is meghökkentő a bibliai témával összefüggésben, de tartalma miatt még inkább az. Ugyanis Babits ezzel Longfellow amerikai költő *Tales of a Wayside Inn* (1863) című verskötetére utal. Az amerikai költő népszerű volt Babits egyetemista barátainak körében, ezt mutatja György Oszkár 1904-es levele, melyben olvasmányul ajánlja könyvét: „Megvettem Longfellow műveit; meglátja, milyen érdekes.”¹¹ Babits később maga is többször szól róla elismerőleg, mint az amerikai líra egyik legfontosabb, az európai lírát közvetítő alakjáról.¹² A *Tales of a Wayside Inn* három részből álló versfüzér, melynek költői helyszínét egy amerikai,

¹⁰ Babits Mihály levele Kosztolányi Dezsőnek, [Baja, 1906. márc. 25. előtt] = *Babits Mihály levelezése* 1890–1906, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány / Korona, 1998 [A továbbiakban: BABITS 1998], 232.

¹¹ György Oszkár levele Babits Mihálynak, [Bp., 1904. jan. 3. után] = BABITS 1998, I. 58.

¹² BABITS Mihály, *Dante fordítása*, Nyugat, 1912. 8. sz. = BABITS 1978, I. 274.; BABITS Mihály, *Könyvek angol költészetéről*, Nyugat, 1911. máj. 16., 955.; BABITS Mihály, *Dante hat soráról*, Nyugat, 1920. júl., 741–743.; BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, s. a. r. BELLA György, Bp., Szépirodalmi, 1979, 392.

útszéli fogadó belseje adja, tartalmát az e fogadóba betérő, legkülönbözőbb nemzetekből származó vendégek különálló történetei alkotják. A bevándorlók tarka, életmódban és vallásban vegyes, különös csoportjaiból e mesék folyamán előtűnik formálódik az amerikai új világ mítosza, melynek összefoglaló szimbolikus helye ez az útszéli fogadó. Babits címének utalása szerint ennek a fogadónak a vendégeihez hasonlóan térne be a Golgota mellett lévő „csárdá”-ba a mintegy kétezer évvel korábbi bibliai történet egyik szereplője is, hogy elmondja saját történetét. A „csárdá” és „csárdásné” megnevezések egyúttal az angol utalás és a nagyvárosi argó használata mellett egy újabb nyelvi réteget emelnek a vers világába, hiszen e szavak kifejezetten a magyar, hagyományos, falusi élet jellemzői.

A vers poétikai megoldását illetően Rába György még egy rájátszás jelentőségét emeli ki, Browning hatását elemzi és kimutatja, hogy az ő költészete ösztönözte Babitsot „a drámai monológba objektivált költői megismerésre”, olyan verse megalkotására, mint amilyen a *Golgotai csárdá*, vagy a *Turáni induló* is.¹³

Az alcím, valamint a liturgikus szövegre és történetre való szoros rájátszás a vers blaszfémikus jellegét hangsúlyozza. A fiatal költőt a passió demitizálásának gondolata már korábban is foglalkoztatta. Egy évvel a vers keletkezése előtt, egy filozófiai lapban, a *The Monist* 1905 januári számában ismerteti Carus *A feltámadás keresztény tanáról* című kritikus hangvételű művét. Egyetértőleg idézi a „bátor” gondolatmenetet, mely szerint a „feltámadás teljesen anyagi értelmezésé”-nek visszautasítása jele az „egyház haladásának a tudományos felfogás felé. A bibliának a feltámadásról szóló része toldás vagy allegória. Márk még csak a sír ürességét jelzi; ez szuggerálhatta a feltámadás gondolatát, mely a víziókat okozta.”¹⁴

Babits versének felfogására, a római katona vaskosan szentségtörő hangnemének megformálására minden bizonnyal hatással volt még egy műnek, Richepin egyik verskötetének, az 1884-ben megjelenő *Les Blasphèmes*-nek a polgári és keresztény értékrendet alapjaiban megkérdőjelező istentagadó világképe, francia argot-val átitatott, nyersen kegyeletsértő nyelve. Ennek a költői rájátszásnak a fontosságára már Rónay György is felhívta a figyelmet a *Pávatollak* műfordításainak elemzésekor, mikor azt írta, hogy a fordítások „olvastán lehetetlen meg nem éreznünk a mély rokonságot” Babits első két kötetének verseivel, gondoljunk „Richepin Touranniennes-jére és a Golgotai csárdá-ra; – nem hatásról van itt szó: a költői világ azonos, a szándék”.¹⁵

Később Babits megváltoztatta a *Wayside Inn* címet, s a *Golgotai csárdá* elnevezéssel a Longfellow-ra, az amerikai bevándorlók világára való utalást kihagyta a versből, ez-

¹³ RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., Szépirodalmi, 1981 [A továbbiakban: RÁBA 1981], 175.

¹⁴ BABITS 1978, I., 15.; vö. RÁBA 1981, 206.

¹⁵ RÓNAY György, *Babits, a fordító*, Nyugat, 1940. jan. 48–51. (Vö. RÁBA György, *A szép hűtlenek: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai*, Bp., Akadémiai, 1969, 94.; RÁBA 1981, 206.)

által az anakronisztikus hangvétel helyett inkább a blaszfémikus jelleget emelte a vers középpontjába.

A vers összetett stílusú költői világa felkeltette a kortársak figyelmét, de fogadtatása elég vegyes volt. Első olvasójából, Kosztolányiból egyöntetű lelkesedést váltott ki, aki 1906 tavaszán megkapva Babits legújabb verseinek kéziratos küldeményét, s azonnal kiemeli a többi közül: „[v]erseik közül legjobban a *Wayside Inn*, *Páris*, *Édes az otthon* tetszett.”¹⁶ Az 1906. március 25-én elkezdett és végül április 4-én befejezett hosszú, elemző levelében újra kitér erre a versre is. „A »Wayside Inn«-t fölolvastam egy pap barátomnak. Nagyon tetszett *neki is*. Pompás költemény! Egy világrázó, világváltó esemény, egy szurtos sarokból nézve!”¹⁷ Sőt Révay József visszaemlékezéséből azt is megtudjuk, hogy Kosztolányi ezen a nyáron még egy társaságban is felolvasta e verset:

Szabadkán, a gimnáziumi igazgató kertjében, hajnali csillagok alatt, egy lángoló és izgatott fiatalember lelkesen olvasta nekem „egy tehetséges vidéki tanár” verseit: az utolsó vers a *Golgotai csárda* volt. [...] Az izgatott fiatalember mondta nekem akkor, a hajnali vers-mámorban, ezeket az emlékezetemben híven megmaradt szavakat: „Ne felejtsd el: ez forradalmi vers! Ne felejtsd el, hogy új magyar költészet születik!” A gimnáziumi igazgató: Kosztolányi Árpád volt; a *Golgotai csárda* rajongó szavalója: Kosztolányi Dezső; a „tehetséges vidéki tanár”: Babits Mihály.¹⁸

A verset Juhász Gyula is jól ismerhette, hiszen Babits 1908 márciusában Nagyváradra írt levelében, mint barátja által méltányolt és vitán felül állóan megjelentethető versre hivatkozik. Publikálási terveit felsoroló levelében többek között a *Golgotai csárdát* is emlegeti, melyet a *Vasárnapi Újságnak* szeretne szánni.¹⁹

A vers első megjelenésére Juhász közvetítésével végül *A Holnap* című nagyváradi antológiában került sor, de fogadtatása ekkor már kevésbé lelkes, mint a baráti körben volt. A *Nagyváradai Naplóban* az elsők közt jelent meg Várady Zsigmond pártoló recenziója, aki bár üdvözölte az antológia megjelenését, s a szerzők közt Babitsot is említésre méltónak tartotta, de e művét a *Vérivő leányokkal* együtt kifogásolta, mert ezekben a „műveiben oly szertelenséget látunk, melytől ifjú költőnket saját érdekében szeretnénk elijeszteni.”²⁰ Egy másik napilap, a *Tiszántúl* szerzője Babitsot is jelentéktelen kezdőként emlegette, véleménye különösen három versről lesújtó: „a *Vérivő leányok*, a *Golgotai csárda* s a *Feketeország* az ízléstelenség és az antipoezis szörnyszülöttei, amelyek alá bizonyosan sokan restellnék aláírni a nevüket.”²¹ Ezzel szemben Márki Imre

¹⁶ Kosztolányi Dezső levele Babitsnak, Szabadka, 1906. ápr. 2. = BABITS 1998, I., 235.

¹⁷ BABITS 1998, I. 241.

¹⁸ RÉVAY József, *Babits-émlékek*, It, 1971, 2. sz., 396.

¹⁹ Babits Mihály levele Juhász Gyulának, Szeged, 1908. márc. 15. = *Babits Mihály levelezése: 1907–1909*, s. a. r. SZŐKE Mária, Bp., Akadémiai, 2005, 84.

²⁰ Nagyváradai Napló, 1908. szept. 6. 1–4.

²¹ -r [KRÜGER Aladár], *A Holnap*, Tiszántúl, 1908. szept. 12. 209. sz. 1–3.

a *Szegedi Híradó*ban dicsérőleg emeli ki a verset: „a *Golgotai csárda* pedig a Krisztus köntösén való cinikus osztozkodásnak megdöbbentő erejű rajza.”²² Az antológia körül dúló csatározások egyik fontos állomása Fenyő Miksa *Hadi készülődések* című cikke, amelyben megvédi Ady mellett Babitsot is Rákosi Jenő fulmináns *Budapesti Hírlap*-beli tárcájával szemben. Ironikus felhanggal fájjalja, hogy Rákosi Jenő a *Fekete ország* olvastán a „viccnél nem jutott tovább”, s hozzáteszi megfellebbezhetetlen hivatkozási pontként: „mért nem olvasta el a *Golgotai csárda* című verset, mely egyszerre, minden feleslegesnek vélt fáradság nélkül megtanította volna, hogy kivel van dolga.”²³ Miklós Jenő a *Herceg, hátha megjön a tél is? megjelenése után írt recenziójában pedig a kötet* „egyik legértékesebb versé”-nek nevezi.²⁴

A *Golgotai csárda* irodalmi forrásainak értelmezése 1911 őszén újra napirendre kerül, amikor Babits Budapestre való áthelyezését élénk sajtóvita fogadja. A *Népszava* és a *Világ* hasábjain ekkor vádolják meg a költőt azzal, hogy sem poétai, sem tanári érdemeivel nem tudta kiharcolni, hogy Fogarásról Újpestre helyezték, hanem csak azzal érhetett célt, hogy belépett a Mária-kongregációba.²⁵ Babits rövid válaszcikkben visszautasítja a vádat,²⁶ az októberi Nyugatban pedig Gellért Oszkár kel védelmére. Cikkének bevezető soraiban utal „arra a kicsinyességre, mellyel most némelyek Budapestre jöttét fogadták, meggyőződésére, melyet költészetében sem kötött meg soha”, majd méltatja költészetét és szót ejt egyes verseiről is. E méltatások közben említi a *Golgotai csárda* egyik világirodalmi párhuzamát:

Az Anatole France Júdása pár év múlva már nem emlékszik bizonyos názáretire, elfeledte. Íme Babits katonáinak közönye a golgothai csárdában, mialatt kockáznak a Jézus Krisztus köntösére, még ennél is tovább megy, mert idő s hely tekintetében még ijesztőbb közelségű. A Júdás-féle közöny kihűlt már s kristályos, e katonák közönye még forró s véres...²⁷

A *Golgotai csárda* kétségtelenül azok közé a Babits-versek közé sorolható, melyekben más-más költői céllal, gondolati töltettel illetve hitbéli üzenettel a vallásos liturgiához tartozó szövegek (ima, litánia, zsoltár) képezik egy-egy költemény alapmintázatát, kiinduló motívumát: *Ima, Hiszekegy, Zsoltár gyermekhangra, Zsoltár férfigangra, Miatyánk, Ájtatos párbeszéd húsvétra, Balázsolás, Jónás imája, a Vérivó lányok utolsó versszaka a loretoi litániára játszik rá, az Esti imádság című vers pedig a Mindenszentek litániáját idézi, végül maga a Jónás könyve az ószövetségi szövegtől teljesen áthatott*

²² Szegedi Híradó, 1908. nov. 17., 6.

²³ Nyugat, 1909. I., jan. 1. 48–51.

²⁴ Egyetértés, 1909. jún. 6. 14.

²⁵ *Fekete ország*, *Népszava*, 1911. szept. 17., 6.; BABITS Mihály, *Fogarastól Újpe stig*, *Világ*, 1911. szept. 15. 1–2.

²⁶ *Világ*, 1911. szept. 22.

²⁷ GELLÉRT Oszkár, *Babits, a költő*, *Nyugat*, 1911. okt. 1. 19. sz. 505–506.

mű. A sorban a *Golgotai csárda* a *Hiszekegy* című verssel tart legszorosabb rokonságot, hisz ott is a mintaként használt liturgikus szöveggel ellentétes az egy Isten létét tagadó tartalom. De a *Golgotai csárda* az egyetlen, ahol a rájátszások játékosan feleselő rétegei, a stílusok szokatlan keveredése, az anakronizmusok meghökkentő többfélesége blaszfémikus felhangot kap.

Babits a címet megváltoztatva a vers értelmezési körét is átalakította. Azáltal, hogy a *Wayside Inn* címet a *Golgotai csárdával* helyettesítette, viszont a passióénekre való utalást alcímként meghagyta, átláthatóbbá tette művét. Igaz, hogy elvett egy érdekes és szokatlan réteget a rájátszások sorából, kivonta a versből a legfontosabb anakronisztikus réteget, az Újvilág születésének Longfellow által leírt modern mítoszát, ám ezáltal jobban kiemelte a vers lényegét alkotó, elgondolkodtató, megdöbbentő ellentétet: a szakralitás és blaszfémia egymással poétikailag feleselő párbeszédét.

Voltaképpen mit is írt a költő?
Néhány megjegyzés a tudományos szövegkiadások minémiségéhez

Kézenfekvő dolog, hogy ha mondanivalónknak klasszikus költők szövegéből vett idézettel akarunk nyomatékokot adni (a klasszikus hagyományoknak megfelelően), vagy egy eszmefuttatáshoz keresünk hathatós érvet valamely, időtől és irányzattól független, mértékadó auctor szövegében, de akárcsak az olvasás kedvéért is, akkor leemeljük a feltehetően sokszor forgatott kötetet a polcra, s kikeressük a kívánt szövegrészt, s beidézzük. De vajon tudjuk-e, hogy pontosan mit idézünk, illetve valóban azt idézzük-e, amit a költő egykor leírt? Ki kételkedhetne ebben?

Hát van ilyen emberfajta, ez a filológus. Az a filológus, aki megtanulta, hogy az európai kultúrát olyannyira meghatározó görög–latin szerzők műveinek pontos szövege is hosszú évszázadok kutatómunkájának eredményeképp alakult, s a mai elfogadott és idézett formája ennek a munkának az eredménye. E nélkül sajnos nem megy. Kérdés, hogy a magyar szerzők, akár az utóbbi néhány száz év alatt alkotó szerzők esetében mennyire érvényes egy ilyen megállapítás. Szerencsére vannak olyan alkotók, s a jelentősebbek esetében vannak megfelelő tudományos igényvel készült szövegkiadások is ahhoz, hogy az előbb említett problémafelvetésre megközelítően használható választ adhassunk. Vegyünk egy kézenfekvő, s teljesen ártatlan, de ismert szöveget egy nem teljesen ismeretlen költőtől, a *Hymnus* szerzőjétől, Kölcseytől. Egy könnyen felidézhető kétsoros disztichonról van szó, az *Emléklapra* címmel ismert versről. Tankönyvi darab, memorizálható, s ismerik is sokan az alábbi szöveggel:

Négy szócskát üzenek, vésd jól kebeledbe, s fiadnak
Hagyd örökül ha kihúnysz: A HAZA MINDEN ELŐTT.¹

Ez a vers az újabb kritikai vizsgálat eredményeképp sem címében, sem szövegében, sem keletkezési időpontjában nem stimmel. Nem maradt fenn autográf kézirat, csak egy másolatból ismerjük ezt a költeményt, s az egykori másoló írta a szöveg fölé, lehet, hogy címként, de az is lehetséges, hogy csak a műfaj megjelöléseként: *Emléklapra* (gyakori volt egyébként ez verscímként is akkoriban). A vers kritikai kiadásának munkálatai során került elő egy újabb másolat, az 1832/36-os országgyűlés idején szerveződött országgyűlési ifjak egyikének, a Kölcsey személye körül is forgoló Pulszky Ferencnek hagyatékából.² Ez a változat eltér az eddig ismerttől a címben, a szövegben és a keletkezési időpontban. A szövegbeli eltérés csak egy inverzió, a második sor eszerint így hangzik:

¹ *Kölcsey Ferenc összes művei*, I., Bp., Szépirodalmi, 1960, 168.

² OSZK Kt., *Quart Hung.* 1514. (100.)

Hagyd ha kihúnysz örökül, A HAZA MINDEN ELŐTT.

A cím kérdése már érdekesebb. A Pulszky-kéziraton a következő olvasható: *Kölcsey T. K. emlékkönyvébe*. Kézenfekvő a kérdés, ki lehet az a T. K.? A források alapján minden bizonnyal Terray Károly, aki akkor, tehát az országgyűlés idején a Pozsonyi Magyar Tanuló Társaság titkára volt, Bártfay László révén személyes kapcsolatba is került Kölcseyvel, s 1835. december 23-án kelt levelében azt írta neki, hogy

[e]gy időtől óta Harkácsi lakos vagyok. Tekintetes ifj. Draskóczy Sámuel két nagy reményű fijának nevelője [...] Néhány nap előtt a házi Asszonyt [...] azon sorokkal lepém meg, mellyeket én a Tekintetes Urtól emlékkönyvembe nyerhetni szerencsés valék. [...] Ha fíjaim jól viselendik magokat, e sorokat jutalom gyanánt velök elolvastatni ohajtanám, tanuljanak hazafiak lenni, lőn válasza. Ime a mívelt és szép lelkű Asszonyság gondolkozás módjának egyik vonása.³

Kevés kétség férhet ahhoz, hogy Kölcseynek a fent idézett epigrammájáról van szó. De az említett újabb másolaton az addig ismert 1833. június 14. helyett 1834. június 14. áll, s ez az életrajzi adatok alapján valószínűbb időpontja is kettejük találkozásának. Miért érdekes a dátum? Ezáltal ugyanis más lesz némiképp a vers jelentéstartománya, vagy üzenete, ha úgy tetszik. Ugyanis míg 1833-ban az országgyűlésen a költő számára rendkívül fontos úrbéri törvény VIII. (a jobbágy személyi és vagyonbiztonságáról szóló) cikkelyének tárgyalása került szőnyegre, melynek elfogadása – mint tudjuk – az Európához való felzárkózást, egy modernebb Magyarország megteremtésének feltételét jelentette, addig 1834-ben a sorozatosan visszaküldött, elutasított törvényjavaslatok, kudarcok, félsikerek után már nem a reformpolitikában bízó, várható eredményeiért lelkesedő költő eufóriája, hanem a vesztes küzdő morális emelkedettsége hallható ki e két sorból. Ennek jelentőségéről csak a poétikai analfabétákat kellene meggyőzni, de ez nem szándékunk.

Maradva Kölcseynél, nehogy azt higgyük, hogy nemzeti himnuszunk sokszor énekelt szövege mindannyiunk számára olyan egyértelműen magától értetődő. Már maga a verscím sem felel meg a szerző által adományozott, hiteles címnek, ugyanis Kölcsey pontosan úgy vetette papírra a verscímet, hogy *Hymnus, a' Magyar nép zivataros századaiból*. A manapság használatos *Himnusz* megjelölés ugyanis a műfajt, az egyházi éneket jelzi, így található meg ez minden lexikonban is. Kölcsey azonban a *Hymnus* megjelöléssel egy meghatározott kor meghatározott helyesírásával egy meghatározott műre utal, s minden irodalmi mű egyedi, saját szöveggel, saját címmel, saját nyelvi formával rendelkező alkotás, s illenék ezt legalább nemzeti himnuszunk esetében tiszteletben tartani. És vajon tényleg ismerjük, illetve értjük a költemény sokszor énekelt szövegét? Vajon tényleg pontosan tudjuk, hogy mit jelent a „Jó kedvvel, bőséggel” kitétel? Vagy a „Nyögte Mátyás bús hadát” sorban a bús jelentése? És olyan nyilvánvaló-e

³ *Kölcsey Ferenc levelezése*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990, 208.

a „Merre zúgtak habjai / Tiszának, Dunának” jelentése? Ellenőrizhető ez a kritikai szövegkiadásban.

Aki azt hiszi, hogy a magyar drámairodalom legismertebb alkotásainak egyikét, Madách halhatatlan remekét, *Az ember tragédiáját* szöveg szerint pontosan ismeri, vagy érti, hát ebből a hitéből ki lehet ábrándítani. A darab legújabbban (2005-ben) megjelent, Kerényi Ferenc gondozásában közölt kritikai kiadásáig⁴ *Az ember tragédiája* címmel nagyon sok elemében valami egészen mást olvashattunk, mint amit Madách Imre papírra vetett. Megjegyzendő persze, hogy ha egy irodalmi mű újabb kiadására kerül sor, kivált ha sokszor kiadott, netán klasszikus értékű szerzőről van szó, akkor a kiadók általában előveszik a legutóbbi kiadások valamelyikét, s annak alapján közlik a szöveget. Ha kis hiba volt benne, az tovább öröklődik, netán újabbakkal tetéződik. S általában ezt fogyasztják az olvasók. S csak idő kérdése, hogy mikor kerül sor a szerző tudományos igényű szövegkiadására, mikor a kézirat és a különböző közlések szövegeinek figyelembevétele után sor kerülhet egy olyan minőségű közlésre, mely aztán a tankönyvek, népszerű kiadások és egyéb újabb kiadások hiteles, megbízható alapjául szolgálhat. Mindez persze megfelelő argumentációval, szövegváltozatokkal, jobb esetben magyarázatokkal, keletkezés- és fogadtatástörténeti megjegyzésekkel ellátva. Ez ma már a hiteles szövegértés előfeltétele. Visszatérve Madách tragédiájára, már 1987-ben felhívta egy *Irodalomtörténeti Közlemények*-beli tanulmányában Horváth Károly a figyelmet arra, hogy a tragédia szöveg hagyományára erősen kifogásolható szövegminőségen alapul.⁵ Több felhozott példájából, csak szemléltetésképp, egy enyhébbet idézünk az egyiptomi színből, mely a mértékadó Tolnai Vilmos, illetve Halász Gábor közlésén alapul:

E millióknak kell érvényt szereznem,
Fülembe cseng még: milliók egy miatt.
Szabad államban – másutt nem lehet.

A helyes sorrend a következő:

Fülembe cseng még: milliók egy miatt.
E millióknak kell érvényt szereznem,
Szabad államban – másutt nem lehet.

Arany Jánost olvasva sem lehetünk biztosak abban, hogy a helyes szöveg van a kezünkben. Ismertebb verset említünk, a *Családi kört*, mely a Bach-korszakban keletkezett, s Arany 1851-ben küldte el a *Losonci Phönix* számára Vahot Imrének,⁶ s ebben a 85–90. sor a következő volt:

⁴ MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája: Drámai költemény*, szinoptikus kritikai kiadás, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 807.

⁵ HORVÁTH Károly, *Az Ember tragédiája újabb kiadásairól*, ItK, 1987–1988, 635–641.

⁶ *Losonci Phönix II.*, szerk. VAHOT Imre, Pest, Emich és Eisenfels, 1851, 221–222.

Beszél a (szabadság) dicsőség véres napjairul,
S keble áttüzesül és arca felpirul,
Beszél azokról is – szemei könyben úsznak –
Kikkel más hazába bujdosott... koldusnak –

Elbeszéli vágját hona szent földére,
Hosszu terhes útját, amig haza ére.

Vahot riadtan válaszolt a költőnek, hogy ha ezen nem javít, akkor nemcsak a verset, hanem az egész vállalkozását is veszélyezteti, azaz az oroszok által 1849-ben felégetett Losonc város megsegítését. Mint írta, „a menekültek, s általán véve, a forradalmi dicsőség és nyomorúságról még csak említést sem lehet tenni”.⁷ Arany engedett Vahot kérésének, átírta a kritikus sorokat, s ezt a változatot tartotta meg a későbbi kiadásokban akkor is, amikor gond nélkül közölhette volna az első változatot is:

Az idősb fiú is leteszi a könyvet,
Figyelmes arcával elébb-elébb görnyed;
És mihelyt a koldús megáll a beszédben:
„Meséljen még egyet” – rimánkodik szépen.

„Nem mese az gyermek,” – így feddi az apja,
Rátekint a vándor és tovább folytatja:

S ez a változat maradt meg egészen 1951-ig, amikor is a cenzúrára, illetve itt öncenzúrára való hivatkozással visszaállították az eredeti, illetőleg első változatot, s így maradt meg legtöbb (de nem minden) kiadásban máig. (Így viszont az emendált szöveg után körülményes megmagyarázni a „nem mese az gyermek” szólás eredetét.) Kérdés azonban, hogy szabad-e a költő akarata ellenére emendálnunk?

De Aranyánál maradva még egy példa erejéig, tanulságos az *Írjak? ne írjak?* című költeménynek egy szakaszára utalni, Szörényi László *Hány halma van kilenc szűznek* című filológusi munkája alapján.⁸ Az eredeti szakasz így hangzik:

Fut a kilenc szűz, döng a két halom!
Ocsmány ökölharc az irodalom!
E szentegyházból ostorral sem árt
Kiűzni alkuszt és galambkufárt.

Hogy a „két halom” a múzsák szent hegyének, a Parnasszosznak két halmára való utalás, az már a régi görögök óta szinte poétikai közhely. De nem így az egykori közreadó

⁷ Vahot Imre – Arany Jánosnak, Pest, 1851. máj. 2. = *Arany János levelezése (1828–1851)*, *Arany János összes művei XV.*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975, 366.

⁸ SZÖRÉNYI László, *Delfinárium: Filológiai groteszkek*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1998 [SZÖRÉNYI 1998], 188.

számára, aki Róma hét hegyét tekintette illendőbb helynek a múzsák számára, s átjavította az első sort imígyen: „Fut a kilenc szűz, döng a hét halom!” s azóta is ezt a változatot közlik. Metrikailag persze közömbös, de azért mégsem ugyanaz.

Ha már Arany János szóba került, akkor Petőfit sem hagyhatjuk figyelem nélkül. Itt csak a levelezés ama sajátosságára utalunk, miszerint Petőfi (egy későbbi visszaemlékező, Gyulai Pál szavaival) mindig vegyített valami gonosz tréfát leveleibe, nehogy a későbbi kor irodalombúvárja kiadhassa. Hát nem is merték a teljes szöveget közreadni, s csak az 1964-es kritikai kiadás alapján ismerhetjük a pontos szöveget. Az egyik, Kecskeméthy Aurélnak, 1846. jan. 14. körül küldött levélben az első, 1882-es *Koszorú* című lapban közölt szövegben a következő volt olvasható: „Ha ez sem elég, akkor ... Én meg azért apprehendálok, hogy a második bécsi levelet már nem hozzám cimezted” stb. A fennmaradt kézirat alapján a kipontozott rész is olvasható, a Kiss József szerkesztette kritikai kiadásban: „akkor *kutyák fasza a kend seggébe, tudja kend?*”⁹ Úgy tűnik azonban, hogy az újabb kiadások sem mind akarnak tudomást venni a hiteles és teljes szövegről, hiszen fel sem merülhet bennünk az, hogy egy közreadó nem tudna, kivált Petőfi esetében egy tudományos igényű, teljes kiadásról, ezért volt meghökkenítő, hogy egy 1995-ben kiadott, *Arany és Petőfi levelezése prózában és versben* című kötet darabjai közt például az Aranynek 1847. március 31-én írt levélben a következő olvasható: „Egyébiránt meg ne ítélj, ha bekövetkeznek a hallgatás epochái...”, hiszen az eredeti levélben „a hallgatás *lófasz-husszuságu* epochái” található. (A kihagyásokat kurzívval jelöljük.) Ugyanabban a levélben a Vahot Imrével való összetűzésről Petőfi a következőt írja (1995-ös kiadás): „Elküldtem hozzá secundansaimat, de ő másfél napi gatyázás után végre határozattan kimondta, hogy semmi esetre sem fog vívni. Ezek voltak végszavaim hozzá: No ... a millyen alávaló gazember, éppen olyan gyáva is vagy!” A pontokkal rejtett kifejezés a következő: „No *baszom az apád istenét*, a millyen”.¹⁰ A példák folytathatók. Nem tagadhatjuk azonban, hogy ez is a költő életművének része. Az említett 1995-ös kiadás egyébként az *Olvastam költőtárs...* című sorozat részeként jelent meg, s erős a gyanúnk, hogy nem azt olvasta a költőtárs, amit ők közöltek. Ha már a levelezésről van szó, Arany János esetében még súlyosabb szövegcsontításokról beszélhetünk, itt a fiúi kegyeletnek volt ebben szerepe, mint ezt az Arany kritikai kiadás szerkesztője kimerítően elemezte.¹¹

Hibás szövegkiadással vagy tudatos szöveghamisítással a huszadik század ötvenes éveitől egészen a kilencvenes évekig, sőt alkalmilag még azon túl is, még gyakrabban találkozhatunk. Csak a látványosabb példáiról egy egész kötet született.¹² Ezeknek a szöveghamisításoknak hatásával és következményeivel számolnunk kell. S ilyenkor ismét

⁹ *Petőfi Sándor levelezése*, s. a. r. Kiss József, V. NYILASSY Vilma, Bp., Akadémiai, 1964 [PETŐFI 1964], 35.

¹⁰ PETŐFI 1964, 54.

¹¹ KOROMPAY H. János, *A „kegyeletes fiú” textológiája: Az Arany János levelek kiadástörténetéhez = A két Arany: Összehasonító tanulmányok*, Bp., Universitas, 2002, 174–199.

¹² SZÖRÉNYI 1998.

feltehető a kérdés, biztosak vagyunk abban, hogy hiteles szöveget olvasunk, valóban a költői szándék szerinti, pontos szöveget idézzük? Az ilyen kérdésekre megnyugtató választ csak szaktudomány ideológiamentes szövegkiadásai adhatnak. Ennek fontosságát nehéz lenne eltúlozni. És még valamit. A mű keletkezési körülményeinek feltárásával, a szöveg rejtett jelentésstruktúrájának értelmezésével, a történeti lexika, s a már kevésbé ismert mitológiai, poétikai utalások kibontásával a szövegértés olyan lehetőségeit teremti meg, melyeket tankönyvvel vagy elszórtan, sokszor kevésbé hozzáférhető tanulmányokban közölt információkkal pótolni szinte reménytelen.

Persze ahol szöveget nyomtatnak, ott mindig előfordulhat hiba. Ismert a kissé szangvinikus Vajda János esete, aki emberöléssel fenyegetőzött, ha a nyomdászok a javításait nem hajtják végre, s azt is mondta, hogy a „pincérek, nyomdászok számára különleg be kellene vezetni a botbüntetést”. A galamblelkű Kölcsey, komolyabban csak a *Vanitatum vanitas* „Egy ezred egy tünemény” sorának német fordításán akadt fenn – ahol az ezredet Jahrtausend helyett Regiment-nek fordították –, egyébként a különböző elírásokba végül beletörődött.¹³

Különleges és nem ritka eset azonban az, amikor ideológiai vagy politikai okokból következik be a szövegváltozás, illetve szöveghamisítás. Ilyenekre bőséges példát találunk Szörényi László említett művében, s itt csak egy ismert nevet említünk, József Attiláét. Tudvalevő, hogy egy irodalmi mű hiteles szövege mindig a szerző által jóváhagyott utolsó változat, akár nyomtatott szövegről, akár kéziratról van szó. Adott esetben József Attila, amikor a *Medvetánc* című gyűjteményes kötetét megjelentette 1934-ben, abban több költeményt is közölt az 1931-es *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötet darabjaiból, azonban néhány vers esetében az erősebb vagy hangosabb politikai kitételeket megváltoztatta. Ezeket a változtatásokat az ötvenes évek irodalomszemléletének és -politikájának megfelelően úgy ítélték meg, hogy csak politikai nyomás miatt kényszerült erre a költő, és visszaállították minden későbbi kiadásban a korábbi változatot. Mint Arany esetében, itt is feltehető a kérdés, szabad-e a költő akarata ellenére emendálnunk? S valóban csak a politikai nyomás hatására történtek a változtatások? „Arról lehet inkább szó – írja erről Stoll Béla, József Attila életművének egyik legjobb ismerője, az 1984-es és a 2005-ös kritikai kiadás szerkesztője –, hogy a költő a túlságosan direkt megfogalmazású sorokat esztétikai okokból változtatta meg. Az 1934 nyarán készült gépiratok változatainak vizsgálata is ezt a feltevést támasztja alá.” Majd másutt: „Annak feltételezése azonban már becsületbe vág, hogy a költő olyan sorokat írt volna le, amelyek ellenkeznek művészi és politikai meggyőződésével, csak azért, hogy verse megjelenhessék. (Akkor inkább az egész verset kihagyta volna.)”¹⁴ Így tehát a számtalan József Attila-kiadásban olvasható *Margaréta* című vers 11–12. sora:

¹³ *Kölcsey Ferenc összes művei, III.*, Bp., Szépirodalmi, 1960, 521.

¹⁴ *József Attila összes versei, I., 1916–1927*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1984, 523.

tőkés világ kamatja életem
s – vén görbe bú – munkám is lombtalan.

helyett a hiteles szövegrész:

már pára hátán illan életem
s – vén görbe bú – munkám is lombtalan.

Ugyanígy a *Füst* című vers utolsó szakasza:

Elszállok, de vad vörös remegés
az életért, világot ringat és
áttetszik rajtad, égi hűvösség.

helyesen:

Elszállok, el, de a lány remegés
az életért, világot ringat és
áttetszik rajtad, égi hűvösség.

Vagy a *Nyár* utolsó sora:

csattan a menny és megvillan,
elvtársaim: a kaszaél.

helyesen:

csattan a menny és megvillan,
kék, tünde fénnel fönn a tél.

Persze Stoll Béla kritikai kiadásában akadnak meglehetősen számmal más természetű javítások is.

Visszatérve az írás kezdőmondatához, annyi a felhozott példák alapján talán belátható, hogy még a legismertebb klasszikus művek sem mentesek a szövegromlástól vagy a tudatos szövegrontástól. Ezért minden filológiai kultúrával rendelkező irodalom esetében a számottevő életművek komoly textológiai kutatások tárgyai. Elég itt csak ismét a látványos, szinte mintaszerű példatárra utalni, Korompay H. János említett tanulmányára. Normális körülmények között az ilyen kritikai vizsgálat és kutatás alapján készült szövegkiadás az etalon, azaz ennek alapján lehet megbízható tankönyvet vagy újabb közlést megjelentetni, s miután egy kritikai kiadás egyúttal az addigi kutatások számbavétele és felhasználása alapján készül, ez egyúttal az újabb kutatások termékeny kiindulópontja is lehet.

GEROLD LÁSZLÓ

Bánk bán-átirat szórópisztollyal

Nagy András: *Biberách* (*Másfél tucat szemtelen közjáték Katona drámájához*)

Jánosnak barátsággal, tisztelettel.

Nagy András vállalkozása nem át-, hanem inkább ráírás, ahogy erre a szöveget bevezető eligazító, magyarázó szándékú tanulmány címe is utal: *A Bánk Bán-graffiti*. [Színház, 1997. május, melléklet.] Akként, ahogy Katona József a történelemre írta művét, ugyanúgy Nagy András a drámára ír drámát.

Szórópisztollyal, mint az utcai falfirkák készülnek.

Vegyünk egy szórópisztolyt, használat előtt rázzuk fel, majd válasszunk lehetőleg függőleges falfelületet – az sem baj, ha már korábban festettek rá –, határozott mozdulattal nyomjuk le a szelepet a nyíl irányában... S a többi.

Ezekkel a sorokkal indítja Nagy András a Bánk bánból Biberáchra keresztelt, átírt, tizenyolc közjátékból álló jelenetsort. Majd így folytatja:

Különösen hálás feladat már létező, közismert – sőt: akár köztiszteletnek örvendő – kompozíció szórópisztolyos „továbbkomponálása”, a hatást ilyenkor radikális magatartásunk előlegezheti. Figyeljünk azonban arra, hogy az új ábra ne fedje el a korábbi egészen, inkább csak találékony parafrázisa legyen, ha úgy tetszik: invenciózus továbbrajzolása, de már egy új térben, merészen és szenvedélyesen...

Mintha csak történelmi drámát írnánk. Szórópisztollyal.

Pontosan így jár el Nagy András, amikor a magyar drámahagyomány egyik legismertebb és legjelentősebb tragédiájából, Katona József *Bánk bán*jából megírja *Biberách* című szövegét.

Hogy ezt a valóban szokatlan, de mindenképpen eredeti átírását igazolja, több oldalas felvezető indoklást fogalmaz meg. Ebben elsősorban a dráma cselekményével kapcsolatos történelmi eseményeket tekinti át korabeli s későbbi magyar s német felfigyelések alapján. S teszi ezt azért, hogy olyan mozzanatokra, motívumokra hívja fel figyelmünket, amelyeket Katona nem használt fel, holott Nagy András szerint fontosak lehetnek mind a helyzetek, mind a szereplők, mind pedig a köztük levő kapcsolat, viszony szempontjából. Kétségtelenül érdekes felfedezéseket tesz Bánk, Gertrudis, Ottó, Melinda, Endre, Petur, Izidóra és természetesen főleg a címszereplővé emelt Biberách

vonatkozásában. Olyan személyiségjegyek, életrajzi epizódok ezek, amelyeket Katona nem használt fel. Hogy tudott-e róluk, vagy nem, azt hiszem, *Bánk bánja* ismeretében teljesen mellékes, hiszen amire ehhez a történethez szüksége volt, azt megtalálta, felhasználta. Ezt lényegében Nagy András sem vitatja, bár felmerül benne a gondolat, hogy Katona drámájának vannak hézagai, ellentmondásai, sejtetései, amelyek felülvizsgálatra, újra- és átgondolásra csábítják azt, aki képzelete szórópisztolyával megpróbál ráírni, -rajzolni, -festeni Katona szövegére.

Nagy András számára a „fecsegő dokumentum”-ok különös epizódokat tárnak föl.

Őt elsősorban Katona drámájának valóban talányos, teljes, megbízható magyarázattal nem szolgáló helyei vonzzák. Köztük is az a talány, amiben az irodalomtörténet mind a mai napig nem jutott megegyezésre, hogy Gertrudis bűnös volt-e Melinda Ottó által történt elcsábításában. Illetve, ha igen – Nagy András ezt vallja – akkor miért vállalkozott erre a fölöttebb veszélyes és kockázatos kalandra?

Mielőtt azonban a végére járnánk ennek a központi dilemmának, lássuk, miféle új személyiségjegyeket fedezett fel Nagy András a Katona-dráma szereplőinek életében, történetében.

Gertrudis esetében Nagy András a hatalom megszállottságát a Katona által ismert *Macbeth*-re vezeti vissza, de a hatalom erotikája mellé, ami kétségtelenül meghatározta Gertrudist, Nagy a valláshoz való viszonyt és a testiség hatalmának vonzását is jelentős tényezőnek véli. Az előbbi a családi hagyománnyal magyarázza, míg az utóbbira a magyarázatot a „sírból előkerült faragott szobor-félapak dúsan redőzött ruhája” szolgáltatja, amely „ha szentséget nem is, de terhességet bizony sejtet”. Vélekedése szerint Gertrudis „a közvetlen testiség hatalmának is engedett”, úgy is, mint saját vágyainak kielégítése érdekében, de főleg beteg fivére Ottó vigasztalásaként.

Nagy András szerint Bánk közel sem olyan ártatlan, mint ahogy Katona ábrázolja. „Halics kormányzójaként szerzett gyanús nimbuszt magának: erőszakos és zsarnok hírében állt”. De felemlíti azt is, hogy a Benedekként ismert Bánk a királynő-gyilkosság előtt „egy másik bűnügy – Csépan nádor megölése – miatt gyanúba” keveredett, illetve, hogy „1209-ben száműzetésre és jogvesztésre ítélik”, s ezt követően „el is tűnik a színről”. A királynő-gyilkossággal kapcsolatban pedig arról tesz említést, hogy Bánk, ahogy az okmányok tanúsítják, „még nyolc évig visel magas hivatalokat, majd az új királyné környezetébe is visszakerül”, hogy a király leghűségesebb jobbjágya legyen a „rovott múltú” hivatalnok.

Melinda sem az a faluról felkerült „együgyű” nő, ahogy Katonánál olvashatjuk, hanem „híres spanyol szépség”, ahogy erről „Kézai Simon – csaknem (?) szemtanúként – elragadottan ír”, anélkül, hogy Melinda gyalázatát emlitené, de mivel „szól az asszony erényéről is”, akkor, ha „ez szóba kerül”(t), annak nyilvánvaló oka „magában az erényben keresendő”, véli Nagy András, aki oklevelekben tett nyomozás után beindítja képzelete szórópisztolyát és „az erényekre vonatkozó királyi cáfolatokra támaszkodva” feltételezi, hogy a „szép spanyol asszony megtanulta kedvelni királyi barátnője ked-

veltjeit”, mi több, talán férje karrierjében is közrejátszottak a „dundi szépség” erotikus szívességei.

Ottóról, Gertrudis öccséről, aki Katonánál gyilkosként keres rejtekhelyet királyi nényénél, Nagy András nyomozása kideríti, „nem járt Magyarországon – ekkor (a dráma történelmi idejében) bizonyosan nem. Nem az a gond, hogy Katona több fivéréből gyúrta össze alakját, hanem, hogy Nagy szerint, nem kellően differenciáltan jelenik meg. Ezt pótlendő nála Ottó hol herceg, hol merénylő, hol pedig magyar ispán vagy éppen világfí. Ezzel nyilván az alak ambivalens habitusára kívánt utalni, figyelmeztetni.

Peturról azt látja fontosnak közölni Katona drámájának falfirkásza, hogy „az oklevelek tanúsága szerint, nem volt bán, hanem bizony a királyné udvarbírája volt, tehát Gertrúd egyik legközvetlenebb tisztviselője, udvarának döntő szerepű hivatalnok”. Természetesen ez, írja, nem zárja ki azt, hogy a felgyülemlett sérelmek végül is szembefordulássá, pártütéssé csomósodjanak Peturban.

A Bánk bán-graffitit készítő Nagy András számára, ha már a közjátékok címszereplőjévé Biberáchoz választja, a „lézengő ritter” története minden más szereplő történeténél érdekesebb, vonzóbb.

Hogy Biberách a közjátéksorozat központi alakja, annak magyarázatát a biberáchi kettősségben kell látni, hogy kóbor lovag is és szabad vitéz is, s ettől válik öntörvényű szereplőjévé ennek a történetnek. Hogy kívül áll a „hűbéri hierarchián”. Ettől, ezért lehet a történelmi tárgyú dráma játékmestere, ahogy Nagy András írja, „a színmű rejtett demiurgosza”. Természetesen nem arra kell gondolni, hogy Biberách más lenne, mint Katonánál. Továbbra is intrikus, sőt nagyobb baj- és méregkeverő, mint az eredetiben. Nagy András nem festi át, nem kegyelmez neki, hanem szinte pimaszul felhasználja ahhoz, hogy a történetre ráírt új változat működőképes legyen. Nem tagadja ellenszenves vonásait, ellenkezőleg mélyebben látja ezeket, hiszen ő „az egyetlen értelmiségi a nagy ívű freskón”, ami csak tetézi elvetemültségét. Értelmiségiként látnia kell, mi történik, látja is, de felülkerekedik benne a haszonleső intrikus, az alkimista. Szakértője a hatalomnak, de cinikusan szemléli mind a hatalmat, mind a benne levőket. Nagy András sokkal nagyobb szereppel bízza meg. Nála nem lenézett lovag, hanem Bánknak, Gertrudisnak, Melindának, Ottónak egyaránt bizalmasa, tanácsadója. Ismeri titkaikat, és terveik vannak velük kapcsolatban. Mindenkiről tud mindent. De hogy nem l’art pour l’art játssza, vállalja az intrikus, helyesebben a méregkeverő szerepét, arról nemcsak hogy gondoskodik Nagy András, hanem a szereplőket mozgató szálakat is az ő kezébe adja. Ennek érdekében, hogy érdekelt legyen a történetben és a szereplők közötti kapcsolatokban, viszonyokban, szerelmissé teszi Biberáchoz. Nem a Katonánál is emlegetett Lucibe szerelmes, aki különben Nagynál, Katonával szemben szereplője, pontosabban krónikása a történetnek, hanem egyenesen Gertrudisba szerelmes Biberách.

Minden tette ebből következik.

Az is, hogy a halála előtti pillanatban Gertrudist ártatlannak vallja, holott tudja, hogy a királyné „társtettes a csábításban”. Reménytelen szerelmét védi, amikor Gertrudis ártatlanságát említi. Szép, nemes gesztus, kivált, ha tudjuk, hogy a királyné (aki „jó

Biberáchnak” nevezi), azért szegődik tettestársul Melinda elcsábításában, mert így akar bosszút állni Bánkon, akibe éppen a királyné szerelmes. Melinda elcsábítása tehát nem Bánk felesége elleni merénylet, mert lehet-e hírbe hozni azt, aki „mindenki szalmazákja”, hanem azért kerül rá sor, hogy ily módon megalázza azt a férfit, akire ő olyan szenvedéllyel vágyakozik. Nyilván így gondolta a büszke, de immár sértett férfit/férjet magának megszerezni.

Ekképpen látja Nagy András indokoltnak azt, ami a szereplőkkel történik.

A Bánk bán-történetnek ebben a változatában nem a politika a szereplőket mozgató erő, hanem kifejezetten a szerelem, pontosabban a testi vágy. Gertrudis Bánkba szerelmes, Biberách Gertrudisba, Myska bán is Gertrudisba, Luci természetesen Biberáchba, Izidóra pedig Ottóba, de ez nem gátolja meg abban, hogy ne „szálljon el” akkor, amikor Bánk mögé áll és átöleli, a dundi szépség, Melinda pedig, amint jeleztem, állhatatlan, ha szerelemtől van szó, és Bánk sem olyan hajthatatlan, mint Katonánál.

Ha ennyi szerelem van együtt, egy rakáson, sőt ennyi szenvedélyes és viszonzatlan szerelem, akkor mi sem természetesebb annál, hogy Biberách „füvekkel-főzetekkel” táplálja s tartja életben a mindenkit erősen, mélyen átjáró szerelmi narkózt.

Annak bizonyítására, hogy bár Nagy András változatából sem hiányzik a politika, az országos érdek, történelmi drámáról lévén szó, nem is hiányozhat, de sokkal hangsúlyosabb a magánszféra, ezen belül is a szerelem, a legalkalmasabb összevetni a második szakasz azon jelenetét, amelyben a békételenekkel folytatott vita hevében Petur felkapja a „mellette levő pajzst”, lerántja róla a takarót (a pajzson, „a trónus alatt véresen fetrengő asszony” látható, mindenki pajzsán ez a kép van), a Nagy András-féle változat erre rímelő jelenetével. A pajzst Biberách hozza be Gertrudishoz, azzal a szándékkal, hogy jelezze, Bánk valóban milyen érzelmeket táplál a királynő iránt, s teszi ezt a Gertrudisba szerelmes Biberách annak reményében, hogy a Bánkért rajongó Gertrudist kijózanítsa. Csakhogy itt, ebben a változatban Gertrudist ez a kép, melyen ő látható vérben fetrengve, nem ejti kétségbe. Amikor Biberách figyelmezteti arra, hogy a véres jelenetben ő látható, Gertrudist saját külseje, foglalkoztatja, azt kérdezi: „Ilyen apró malacszemeim volnának?”, majd miután Biberách felhívja a figyelmét arra, hogy a tört nézze, „ahogy beléd hatol”, akkor megjegyzi, a látvány valóban „borzongató”, de azonnal Bánk foglalkoztatja, aki „mekkora gyerek”. Biberách arra gondol, Bánkot azért tartja Gertrudis gyereknek, mert a pártütők közül senkit sem tartóztatott le, de a királynő nem erre célzott, hiszen ami a képen látható, számára csupán egy kis malackodás. Őt nem rendíti meg saját sorsának előképe, inkább az érdekli, Peturéktól hová ment Bánk. Amikor azt hallja, hogy Melindához, akkor megnyugvással állapítja meg, hogy a férfi lelkében dülő szenvedélyt biztos nem tudja kielégíteni a „gömbölyű spanyol baba”, mert a Bánkban tornyosuló szenvedélyek „bizonytalán meghaladják Melinda erejét”, aki különben „hogyan is lehetne méltó egy olyan nemes példányhoz, mint Bánk!”.

Biberách valóban nem hazudott mielőtt meghalt volna: Gertrudis ártatlan volt, mert csak vágyakozott Bánk után. Azért pedig, hogy nőként neki Bánk kell, a kivételes hímpéldány, valóban nem tekinthető bűnösnek.

Ezek után joggal merülhet fel a kérdés, mi maradt meg a Nagy András-féle változatban Katona József drámájából.

Nem sok. Az mindenképpen illúzió, amit Nagy András gondol, hogy közjátékai „akár beilleszthetőek a dráma képei közé”. S nem is csak azért, mert közös drámába nem fér meg a kétféle koncepció. Ez természetesen nem zárja ki, hogy az eredeti szöveg bizonyos ismert mondatai (utolsó tánc, a királynő álmos volt, aludni ment stb.) ne kapjanak helyet a rá írt változatban, de ezek sem tartalmilag, sem probléma tekintetében nem kötik, nem köthetik össze a két szöveget.

Akkor pedig mi jön ki Nagy András graffitijéből?

Felsejlik egy másik dráma.

Korompay H. János műveinek bibliográfiája

Könyv

- *Műfordítás és líraszemlélet: Egy félszázad magyar Baudelaire-értelmezései*, Bp., Akadémiai, 1988, 207 p. (Irodalomtörténeti füzetek, 116.)
- *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai – Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 548 p.

Tanulmányok

- *A Kommün Taine levelezésében*, Eötvös Füzetek, 1971, 151–172.
- *Rousselot Madách-fordítása*, Acta Iuvenum, 1972, 197–222.
- *La Tragédie de l’Homme d’Imre Madách*, Nouvelles Études Hongroises, 1972, 180–196.
- *A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában (Letésem a lantot) = Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972, 43–74.
- *Berzsenyi Dániel, Levéltöredék barátnéhez = Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Bp., Gondolat., 1975, 162–176.
- *Stilizált arckép – eszményített önarckép. Vörösmarty Mihály: Berzsenyi emléke = Ragyognak tettei*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, Fejér Megyei Tanács, 1975, 273–297.
- *Les métamorphoses de Baudelaire dans les traductions hongroises*, Acta Litteraria, 1975, 475–481.
- *Reviczky és Baudelaire*, FK, 1977, 403–416.
- *Ady Baudelaire-fordításai*, ItK, 1977, 622–636.
- *A „népköltészet”-től a népiességig (Terminológiai kérdések Petőfi és Arany levelezésében)*, ItK, 1980, 285–309.
- *A Magyar Szépirodalmi Szemle és a német költészet*, ItK, 1985, 28–37.
- *Pulszky Ferenc irodalomszemlélete az 1840-es években*, ItK, 1985, 437–455.
- *Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról*, ItK, 1986, 507–522.

- *Ady, traducteur de Baudelaire*, Ann. Univ., Bp., 1989, 1990, 93–99.
- *Petőfi fogadtatásának kritikátörténeti értelmezése*, ItK, 1992, 1–23.
- *Erdélyi János műköltészet-kritikája az 1840-es években*, ItK, 1993, 470–500.
- *Les antécédents de la première traduction de Baudelaire*, Cahiers d'études hongroises, 1993, 121–144.
- *A polémikus korszakváltása: Bajza búcsúja a szépirodalomtól*, Holmi, 1993, 214–221.
- *Erdélyi János műköltészet-kritikája az 1840-es években*, ItK, 1993, 470–500.
- *Toldy Ferenc kritikai munkássága az 1840-es években*, ItK, 1993, 197–225.
- *Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai*, MKSze, 1993, 383–403.
- *Erdélyi János Berzsenyi képének változásai*, Hungarológia, 1994.
- *A Honderű irodalomkritikája*, ItK, 1994, 593–609.
- *Az irodalmi hagyomány átértékelése az 1840-es évek divatlapjaiban*, Alföld, 1995, 49–59.
- *Kritikátörténet, népköltészet és népiesség*, Holmi, 1995, 1620–1628.
- *Az Életképek irodalomkritikája*, ItK, 1995, 293–320.
- *Horváth János, a tanár és irodalomtörténész*, Holmi, 1997, 972–978.
- *Egy kritikai iskolától a kritika kétségbevonásáig (A Regélő Pesti Divatlap és a Pesti Divatlap)*, ItK, 1997, 86–110.
- *Arany János és a protestantizmus*, Credo, 1998, 20–23.
- *Kritikátörténet és irodalmi hagyomány*, ItK, 1998, 476–479.
- *Romantikus, azaz keresztyén (Az 1840-es évek kritikátörténeti tanulságai) = A magyar művelődés és a kereszténység: La civiltà ungherese e il cristianesimo*, Szeged, 1998, 1254–1258.
- *La réception critique de Petőfi*, Rivista di Studi Ungheresi, 1998, 37–41.
- *Horváth János és Margitta*, Nyelvünk és Kultúránk, 1998/4, 71–76; It, 1999, 160–165.
- *„Táncot ropnak, úgy mulatnak” (Adalékok egy motívum történetéhez) = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SAJJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 499–504.

- *Inspirations et interprétations de la Grande plaine hongroise = L'Homme et la steppe*. Sous la direction de Maryvonne PERROT et Danièle PITAVY. Actes du colloque qui s'est tenu à Dijon les 14, 15, 16 mai 1997. Dijon, 1999, 137–142.
- *Szerkezet és jelentés a János vitézben*, ItK, 1999, 376–397; = *Visszapillantó tükrök: Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, szerk. KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2000, 178–199.
- *Arany László zárójelei (Arany János levelezésének textológiájához)*, Holmi, 2000, 60–63.
- *Baudelaire-korrespondenciák Kosztolányi költészetében = A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, PPKE, 2001, 74–84.
- *A „kegyeletes fiú” textológiája: Az Arany János-levelek kiadástörténetéhez = A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2002, 174–199.
- *Az irodalomtörténeti függetlenség dokumentumai Horváth János hagyatékában = Míves semmiségek - Elaborate trifles: Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. ITTÉS Gábor, KISÉRY András, Piliscsaba, PPKE, 2002, 386–411.
- *Une synthèse historique de la critique littéraire hongroise*, Cahiers d'études hongroises, 2002, 43–47.
- *Horváth János és Barta János*, ItK, 2003, 87–90.
- *Horváth János életművének alapjai és a Collegium = Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet*, szerk. VARGA László, Bp., Argumentum, 2003, 9–30.
- *A hazatérő Farkas Gyula = Balassi Bálint Intézet Évkönyve*, szerk. UJVÁRY Gábor, Bp., Balassi Bálint Intézet, 2003, 213–216.
- *Quelques conclusions de l'étude des rapports franco-hongrois du XIXe siècle = Identités nationales – culture européenne*, Litteraria pragensia, 2003, 49–53.
- *La réception de Victor Hugo en Hongrie*, Revue française d'histoire du livre, 2003, 344–348.
- *A hagyaték*, It, 2004, 135–141.
- *Két mondat Arany levelezéséből = Mezei Márta 75. születésnapjára*, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2004, 44–45.

- *A nagykőrösi levelek humora = Elért bizonyosság: Németh G. Béla 80. születésnapjára*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Krónika Nova, 2005, 34–45.
- *Thalés Bernard levele Arany Jánosnak = Szövegkönyv: Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*, szerk. SZILÁGYI Márton, VÖLGYESI Orsolya, Bp., Ráció, 2005, 44–51.
- *Irodalomtörténet és aktualitás: A reformáció jegyében jelentésváltozatai = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 235–243.
- *Az École Normale Supérieure és az Eötvös József Collegium = „Ember lenni mindig, minden körülményben”: Tanulmányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, PPKÉ, 2008, 263–278.
- *„De többet erről nem írhatok.” Jegyzetek az Arany–Ercsey levelezés eltűnt darabjaihoz*, ItK, 2008, 37–53.
- *A szövegekölés megbízhatósága: A Petőfi–Arany-levelezés kritikai kiadásáról = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, rec.iti, Bp., 2009, 415–421.

Sajtó alá rendezés, szerkesztés

- *Kéziratok és Ady-levelek Horváth János hagyatékából*, ItK, 1968, 352–364.
- HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete (Részletek)*, ItK, 1969, 349–367.
- HORVÁTH János, *Amade László*, It, 1973, 670–740.
- HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 647–714.
- HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 1980², 373 p.
- HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, Bp., Akadémiai, 1978, 400 p.
- HORVÁTH János, *Vitkovics Mihály*, It, 1978, 848–855. (KOROMPAY Klárával).
- HORVÁTH János, *„Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete” című egyetemi előadásai (Részletek)*, ItK, 1978, 575–589.

- KOROMPAY Bertalan, *Finn nyomokon: Folklór, néprajz, irodalom*, Bp., Göncöl, 1989, I. 438 p., II. 481 p.
- Eckhardt Sándor és Horváth János levelezése, FK, 1992, 80–82.
- HORVÁTH János, *Kiadatlan írások a „Két korszak határán” című kötetből*, Literatura, 1993, 3–23.
- HORVÁTH János: *Gyulai Pál: Részletek az 1927/28. tanévben tartott egyetemi előadásból*, Holmi, 1994, 46–57.
- *Horváth János és Schöpflin Aladár levelezése*, Holmi, 1997, 979–985.
- VAJDA András, *Költészet és retorika*, szerk. VAJDA Lőrincsel, Bp., Universitas, 1998, 500 p.
- FEST Imre, *Emlékirataim*, sajtó alá rend. KOROMPAY Bertalannéval, ford. V. WINDISCH Éva, a történeti jegyzeteket és a névmagyarázatot írta BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, Bp., Universitas, 1999.
- HORVÁTH János, *Gyulai Pál: Egyetemi előadás (1927–1928)*, Bp., Argumentum, 1999, 151 p.
- FEST Sándor, *Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig: Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, sajtó alá rend. CZIGÁNY Lóránttal, Bp., Universitas, 2000, 725 p.
- *A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, A Csonka-toronybeli Arany János Múzeum centenáriuma rendezett nagyszabású konferencia (1999. augusztus 27–29.) szerkesztett változata, Bp., Universitas, 2002, 216 p.
- *Arany János összes művei XVII. Levelezés 3. Arany János levelezése 1857–1861*, a német nyelvű leveleket sajtó alá rend. BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, a latin nyelvű szövegek jegyzeteit készítette JANKOVITS László, Bp., Universitas, 2004, 1181 p.
- *Horváth János verstani munkái*, szerk. KOROMPAY Klárával, utószót és tárgymutatót írta KECSKÉS András, Bp., Osiris, 2004, 960 p.
- *Horváth János Eötvös Collegium-beli tanári jelentéseiből (1905–1923) = „Nem sülyed az emberiség!”: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005.
- *Horváth János irodalomtörténeti munkái I.*, szerk. KOROMPAY Klárával, Bp., Osiris, 2005, 969 p.

- *Horváth János irodalomtörténeti munkái II.*, szerk. KOROMPAY Klárával, Bp., Osiris, 2006, 927 p.
- *Horváth János irodalomtörténeti munkái III.*, szerk. KOROMPAY Klárával, Bp., Osiris, 2007, 1090 p.
- *Horváth János irodalomtörténeti munkái IV.*, szerk. KOROMPAY Klárával, Bp., Osiris, 2008, 1095 p.
- *Horváth János irodalomtörténeti munkái V.*, szerk. KOROMPAY Klárával, Bp., Osiris, 2009, 1044 p.
- *Petőfi és Arany levelezése*, Bp., Osiris, 2009 (Osiris diákkönyvtár), 171 p.
- *Horváth János műveinek bibliográfiája*, ItK, 2009.

Recenzió

- *Benedek Elek: A százesztendő's jövendőmondó*, ItK, 1968, 491–492.
- *Kántor Lajos: Vallomásos Móricz Zsigmond*, ItK, 1969, 630–631.
- *Dabiezies, André: Visages de Faust au XXe siècle*, Helikon, 1969, 491–492.
- *Reviczky Gyula művei, 1–2. köt.*, szerk. NÉMETH G. Béla, ItK, 1971, 535–536.
- *Kozocsa Sándor: A francia nyelvű irodalom magyar filológiai repertórium, 1919–1968; Kozocsa Sándor: Baudelaire Magyarországon*, ItK, 1973, 635.
- *Croisade populaire: mythe et réalité. Jenő Szűcs: La conception idéologique de la guerre paysanne de Dózsa*, Annales Univ. Sectio Phil. Mod., 1973, 135–138.
- *Csehi Gyula: Felvilágosodástól felvilágosodásig*, It, 1974, 739–741.
- *Benkő Samu két könyvéről*, It, 1976, 453–457.
- *Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség*, It, 1978, 848–855.
- *Arany János leveleskönyve*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, ItK, 1984, 118–120.
- *Erdélyi János: Úti levelek, naplók*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, ItK, 1985, 712–715.
- *Petőfi Sándor összes költeményei, 2. köt. (1844. január-augusztus). Kritikai kiadás*, szerk. KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, ItK, 1986, 611–614.
- *Hugo. De l'Écrit au Livre. Études réunies et présentées par Béatrice DIDIER et Jacques NEEFS*, Helikon, 1989, 518–520.

- Erdélyi János: *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, szerk. T. Erdélyi Ilo-
na, ItK, 1992, 713–717.
- „NEC VERBO VERBUM...” *Charles Baudelaire: A Rossz virágai*, fordította Tornai
József, Holmi, 1993, 595–599.
- Madácsy Piroska: *Francia szellem a magyar reformkorban (Francia irodalom és
kultúra a reformkori magyar folyóiratokban)*, ItK, 1994, 294–295.
- Oltványi Ambrus: *A szellem szenvedélye*, szerk. Kerényi Ferenc, ItK, 1995, 654–657.
- *A kiáltó kövek. Fazakas László: Kő kövön*, Látó, 1997, 11, 83–87.
- Péter Dávidházi: *Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára
(Variations sur le thème du pouvoir et de l'écriture)*, Recherche littéraire, 1999,
87–90.
- *A hazatérő Farkas Gyula*, szerk. Futaky István, Kesztyüs Tibor, A Balassi Bálint
Intézet évkönyve, Bp., 2003, 213–216.

Egyéb írások

- Horváth János (1878–1961) = *A debreceni Fazekas Mihály Gimnázium jubileumi
évkönyve*, 1973, 129–132.
- Győry János, Helikon, 1974, 128–129.
- *A jubileumi tudományos ülésről*, Egyetemi Lapok, 1975. április
- Vajda András (1948–1997), Helikon, 1997, 365–366.
- *Beszéd Martinkó András emléktáblájának felavatásakor*, ItK, 1997, 447–448.
- *Arany János-konferencia*, ItK, 1997, 723.
- *Az AJÖM XVII. kiadástörténetéhez = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, Bp.,
Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézete, 2003. április 9. 54.
- *Irodalomtörténetünk klasszikusa, Horváth János*, Élet és tudomány, 2003, 850–853.
- *Horváth János és Káptalanfüred*, Új Almádi Újság, 2007. szeptember
- *Emlékbeszéd Tarnai Andor emléktáblájának avatásakor*, Lovasi Hírek, 2009. au-
gusztus; ItK, 2009.

Összeállította: ROJAS MÓNIKA